

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV

SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ

İKİ CİLDDƏ

II CİLD

“LİDER NƏŞRİYYAT”

BAKI-2005

*Bu kitab “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild”
(Bakı, Azər nəşr, 1971) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edəni:

Kamran Məmmədov

894.3613 - dc 21

AZE

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild.
Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 408 səh.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından olan qüdrətli sənətkardır. Klassik realist dramaturgiyamızı dolğun məzmunlu dram əsərləri ilə zənginləşdirən ədib eyni zamanda nəsr əsərləri ilə şöhrətlənmişdir. Haqverdiyevin dövrün bir sıra mühüm məsələlərinin obrazlı həllini verən yumoristik-satirik hekayələri və povestləri XX yüzilliyin əvvəlində milli nəsrə gedən axtarışları ifadə etmək baxımından ən səciyyəvi klassik bədii nümunələrdir.

“Seçilmiş əsərləri”nin bu cildinə mütəfəkkir ədibin zəngin bədii nəsrilə yanaşı elmi-publisist irsi haqqında geniş təsəvvür yaradan məqalələri, məktubları daxil edilmişdir.

ISBN 9952-417-38-X

© “LİDER NƏŞRİYYAT”, 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ATA VƏ OĞUL

Hacı Xəlil, müsinn şəxs, həştad beş il dünyada ömür edəndən sonra, xudavəndi-ələmin əmrini yerinə yetirməkdə idi. Bir böyük otağın ortasında hacını üzü qibləyə uzadıb, başının üstündə molla tilavəti-Quran etməyə məşğul idi. Sağ tərəfdən hacının övrəti əyləşib, əlində dəsmal, həzin-həzin hacı ilə keçirdiyi günləri yada salıb ağlayırdı. Sol tərəfdə hacının cavan oğlu kürsü üstündə oturub bikef gözlərini bir nöqtəyə dikmişdi və tək-tək ahi-sərd ürəyindən çəkirdi. Hacının qədim nökrəri Kərbəlayı Qulaməli iranlı, qapının ağzında ayaq üstündə durub gözlərinin yaşını abi-nisan kimi ağ saqqalından axıdırdı. Heç kəs bir söz danışmırdı, hamının gözü hacının üzündə idi.

Hacı Xəlili böht aparmışdı və bu böhtün içində onun keçən günləri bir-bir gəlib gözünün qabağından ötürdü. Budur, balaca Xəlil səkkiz yaşındadır. Atası qovurmaçı Səlim öz övrətinə deyir: “Övrət, bu uşağın məktəbə getmək vaxtıdır, mənim sənətim də bir elə sənət deyil ki, aparım bu yazığa da öyrədim. Meydanın ortasında baharın yağışı, qışın qarı başıma yağa-yağa, yayın istisi bir yandan və ocağın istisi o biri tərəfdən mənə yandıra-yandıra mən çörək qazanıram. Bunlar hamısı mənə bisavadlığımıdır. Heç olmasa bu uşağı oxudaq, bəlkə savadı cəhətinə asan çörək qazanıb bizə rəhmət oxuya”. Xəlilin anası ərinin sözlərini bəyənib, durub bir qazan su qızdırıb Xəlilin başını yudu, bir-çəklərini daradı, çiyinə heybə salıb içinə para çörək qoydu, atasına qoşub “oğul, Allah özü sənə yar olsun” deyib məktəbə yola saldı.

Hacının mollası və yoldaşları bir-bir onun gözünün qabağından keçirdilər. Budur, Mirzə Nəsib iranlı qoca kişi yuxarı başdan əyləşib, qabağında bir dəstə çubuq, gözlərində eynək, uşaqlara məşq başı yazmağa məşğuldur və uşaqlar divarın dibində cərgə ilə düzülüb oturlar. Kimisi dərslər oxuyur, kimisi falaqqadan təzə çıxmış ayaqlarını ovuşdurub ağlayır və kimisi yoldaşlarının papaqlarından yun qopardıb manqala salır ki, bəlkə gün çıxa. Amma Xəlil özü bir küncdə əyləşib, əlində çörəkəsi, diqqəti tamamilə dərslərinə əzbərləməkdədir. Ələlxüsus yadına gəlir Quran çıxdığı gün ki, atası ona bir dəst təzə libas tikdirib dedi: “Bala, Allahdan arzu edirdim sənə qazancından bir çörək yeyib ondan sonra öləydin”. Atasının bu sözləri Xəlilin ürəyində bir nisgil olub, öləndək qalmışdı: çünki atası onun qazancını görməyib, onu bir balaca bacı ilə ana əlində yetim qoyub Allahın rəhmətinə getdi.

Bıçarə Xəlil on beş yaşında yetim qalıb, bir xırda savadla məktəbi tərək edib anasına və bacısına çörək qazanmaq fikrinə düşdü.

Xəlilin atasından bir balaca, iki otaqdan ibarət ev və iyirmi iki manat kağız pul qalmışdı. Bir neçə gün binəva uşaq çalışıb vuruşdu, amma heç yerdə özünə qulluq tapa bilmədi, axır anası görüb ki, kişidən qalan pulun çox yarısı xərclənib və halət bu günə keçsə, pulun qalanı da qurtarsa, elə acından öləsindir. Bir gün, cümə günü bir cüt mərdanə corab bazardan alıb, oğlunu yanına salıb getdi Mirzə Nəsibin evinə. Yazıq övrət Mirzə Nəsibin övrətinin yanına gəlib bu sözləri dedi: “Xanım, bu uşaq axundun dəstpərvərdəsidir. Necə il buna dərs verib, savad sahibi eləyib, indi də axundun özünə məlumdur ki, bunun atası ölüb, heç bir şey də özündən sonra qoymayıb. Bir külfət gözünü dikib bir balaca yetimə. Bu bir cüt corabı qoy axundun qabağına, mənim dilimcə ona yalvar, degilən Allah xatirinə indiyədək bu uşağa ata olub, indi buna rəhm edib bunu bir yerə nökrəçiliyə də olsa versin ki, bəlkə ayda beş-altı manat məvacib alıb onunla özünü və yetim bacısını saxlasın”.

Anasının bu sözləri heç Hacı Xəlilin yadından çıxmazdı, tez-tez bu sözləri övrətinə və aşılarına deyərdi və həmişə də Mirzə Nəsibə rəhmət oxuyardı və deyərdi ki: “Mənim bir parça çörəyimin səbəbi o mərhum olub”.

Mirzə Nəsib, Xəlilin anasının danışığını o biri otaqdan eşidirdi, qoca mirzəyə övrətin sözləri o qədər təsir etdi ki, gözündən biixtiyar yaş cari oldu. Hövlək yerindən qalxıb övrətin otağına keçdi. Xəlilin anası üzünü örtüb küncə girdi və Xəlil də əlini döşünə qoyub, mollasına təzim edib ədəblə durdu. Mirzə Nəsib corabı qəbul etməyib, Xəlilin anasını xatircəm edib yola saldı və Xəlili özü ilə götürüb öz dostu Ağa Hüseyn xüşkəbarfuruşun yanına apardı.

Ağa Hüseyn bir dövlətmənd şəxs idi. İranla böyük xüşkəbər alış-verişi edirdi. Amma bisavad olmağına görə həmişə bir yazı bilən adama möhtac idi. Mirzə Nəsib o qədri ki bacarırdı Xəlili Ağa Hüseynə tərif edib təvəqqe etdi ki, onu öz yanında saxlasın. Ağa Hüseyn öz dostunun təvəqqeini qəbul edib ayda altı manat məvacibə Xəlili dükanda qulluq etməyə qəbul etdi. Hətta ona çörək və ildə də bir libas verməyi həm boynuna götürdü.

Xəlil şadlığından bilmədi ki, nə tövr gəldi evə çıxdı. İndi balaca uşaq özünü kişi və külfət sahibi hiss edirdi və bu hiss onun üçün bir

mayeyi-iftixar olmuşdu. Altı manat o vədə böyük pul idi: ətin beş girvənkəsi bir abbasiya, yağın pudunu üç manata verirdilər və Hacı Xəlilin yadındadır ki, altı manatla onun anası və bacısı mürəffəülhal dolanırdılar.

Xəlil başladı Ağa Hüseynə qulluq etməyə və əvvəl gündən ixlas, çapıqlıq və doğruluq göstərdi və bunun bu sifətləri Ağa Hüseynin məhəbbətini gün-gündən ona artırdı. Hər bir vaxt Mirzə Nəsihi görəndə Ağa Hüseyn rizaməndlik edib deyirdi ki: mən əlli ildir alış-veriş edirəm, bu cür qoçaq oğlan görməmişəm.

Bir il qulluq edəndən sonra Ağa Hüseyn Xəlilin məvacibini on manat etdi. Xəlil ağasının qulluğa qədr və qiymət qoymağını görüb, bir az da ixlas və iradəti ona artırdı.

Dörd il bu növlə Xəlil Ağa Hüseynə qulluq etdi və bu dörd ilin müddətində məvacibi otuz manata yetişmişdi. Bu məvacibə Xəlil nəinki ağayana dolanırdı, hətta bir-iki yüz manatadək də pul cəm edib Ağa Hüseynə tapşırığa vermişdi və Ağa Hüseyn hər mal alanda Xəlilin puluna əlahiddə mal alıb satıb mənfəətini onun pulunun üstünə qoyurdu.

Bir gün Xəlil anasına xəbər gətirdi ki, bəs Ağa Hüseyn istəyir bunu özü ilə İran səfərinə aparsın və iki gündən sonra yola düşsəydilər. Bu xəbər anasına və bacısına nə təvri təsir elədi, heç Hacı Xəlilin yadından çıxmaz idi. İki gün balasını gözündən qoymayan ana və qardaşından ayrılmaq istəməyən bacı xəlvətdə ağlayırdılar, amma Xəlilin yanında toxtaqlıq göstərüb ona tədarük görürdülər.

Səfər günü Xəlil əmisi kəlləpəz İmanı gətirib evlərində həyan qoyub anası və bacısı ilə ağlaya-ağlaya vida etdi. Biçarə övrət Quran götürüb əziz oğlunu Quranın altından keçirib dalınca bir qab su atıb ağlaya-ağlaya mənzilə qayıtdı.

Xəlil Ağa Hüseynlə bahəm varid oldular İran torpağına. Ağa Hüseyn cəmi xüşbərə mərkəzlərini və alış-veriş yollarını ona göstərdi və axırda üzün ona tutub dedi:

– Bala, mən səni buraya özüm üçün kömək gətirmişəm. Mən, budur, neçə ildir İrana səfər edirəm. Heç bir səfərdə köməyə ehtiyacım olmayıb, ancaq çünki sən həmişə qulluqçuluq etməyib axırda özün üçün bir alış-veriş etmək fikrinə düşəcəksən, ona görə mən istəyirəm ki, ticarətin hər bir yolunu və qaidəsini sənə öyrədim.

Xəlil, Ağa Hüseynin bu sözlərinə bilmədi nə təvri rizaməndlik etsin. İrana əvvəl viruddan Xəlilin zəkavəti, çapıqlığı, ayıqlığı Ağa

Hüseyni təəccübə gətirdi. Ağa Hüseyn öz dəstpərvərdəsinin bu qabiliyyətini görüb, artıq xoşhal olub fəxr edirdi.

Lazım olan qədər xüşkəbər alıb ulaqlara yükləyib yola saldılar. Xəlil Ağa Hüseyndən soruşdu ki, nə üçün ulaqları kirayəsinə tutursan?

Ağa Hüseyn soruşdu ki, bəs necə olsun?

Dedi:

– Yaxşı olar ki, ulaqları da pulla ala, tainki vətəndə həm xüşkəbəri, həm də ulaqları qazancına sataq.

Ağa Hüseyn Xəlilin bu sözlərini eşidib, bir az böhtə gedib dedi:

– Bala, bu maddə ki səndə var, inşallah gələcəkdə çox böyük sövdəgər olarsan. Gələn il dəxi mən gəlməyib səni İrana tək alış-verişə göndərəcəyəm.

O il Ağa Hüseyn çox böyük nəf elədi və bu nəfi də Xəlilin ayağının sayəsindən hesab edirdi.

İkinci il Ağa Hüseyn Xəlilin əlinə böyük məbləğ verib, tək İrana göndərdi və bu səfərdə Xəlil yenə artıq diqqət və qabiliyyət göstərüb, güclü mal alıb qayıtdı və o il Ağa Hüseynin nəfi keçən ildən artıq oldu. Xəlilin bu zəhmətinə görə Ağa Hüseyn o ilin mənfəətinin yarısını ona bağışladı. Bu ildən də sonra yenə Xəlil üç dəfə İran səfərinə gedib, hər dəfə baqaiddə xeyir edib qayıtdı.

Bir gün Ağa Hüseyn Xəlili çağırıb dedi:

– Oğul, budur, neçə ildir mənim yanımda qulluq edirsən və mən də bu müddətdə sənə mənə aybaay verdiyin pullarla sənə üçün alış-veriş etmişəm. Bu gecə hesaba baxıb görürəm ki, sənə mənə səkkiz min manata qədər pulun var. Bu pulla sən özün üçün məxsus bir alış-veriş açə bilərsən. Özün də qabil oğlansan; demək olar ki, anadan dünyaya tacir gəlibsən. Mənim borcumdur sənə təklif edim, istəsən mənim yanımda qalarsan, ya ayrı iş başlamaq xahiş edərsən.

Xəlil cavab verdi ki: əmi (axır vaxtlar Xəlil Ağa Hüseynin öz xahişinə görə ona əmi deyirdi), o yaxşılıq ki indiyə qədər mənim haqqımda edibsən, məni sənə həmişəlik qul edib və səndən ayrılı bilməyəcəyəm. Amma təvəqqe edirəm ki, məni özünə öz puluma görə şərik edəsən, ta yenə bir yerdə ticarət edək.

Ağa Hüseyn Xəlilin üzündən öpüb dedi:

– Oğlum, sən ki belə istiqamətli oğlansan, Allah sənə başından tökəcə. Başqa adam səkkiz min adı eşitsə idi o saat azıb yolundan çıxardı.

Hamam il Xəlil bacısını ərə verib, özü də evlənmək fikrinə düşdü. Fikrini anasına izhar etdi və anası gedib Mirzə Nəşibin nəvəsini ona istəyib aldı (hamam o qızı ki, bu saat Hacı Xəlilin yanında oturub ağlayır).

Mirzə Nəşib vəfat etmişdi və külfəti həmişə Ağa Hüseyndən və Xəlildən ianə alıb dolanırdı. Xəlilin toy xərcini Ağa Hüseyn öz öhdəsinə götürüb əlavə yaxşı peşkəşlər özünə və övrətinə verdi.

Bundan sonra yeddi il Xəlil və Ağa Hüseyn bir yerdə alış-veriş etdilər. Səkkizinci il Ağa Hüseyn vəfat etdi və onun var-yoxu keçdi qardaşının əlinə, çünki Ağa Hüseynin özünün zürriyyəti yox idi.

Ağa Hüseynin vəfatından sonra Xəlil ayrılmaq istədi, hesab çəkdi-lər. Xəlilin payına yetmiş iki min manat pul düşdü.

Bu gündən Xəlil həm ev və həm alış-veriş sahibi olub, özü üçün məxsus bir dükan açıb başladı İranla ticarəti. Bir neçə ildən sonra Xəlilin alış-verişi böyüdü və Xəlil İrandan başqa Buxara və İstanbulla əlaqə bağladı. Əlli yaşına yetişəndə Məkkəyi-mükərrəməni ziyarət edib hacı ləqəbi ilə müləqqəb oldu. Hacı Xəlil öz qabiliyyətinin, bacarığının və kəmalının səbəbinə şəhərdə, tacirlər arasında əvvəlinci şəxs hesab olurdu. Axirüləmr öləndə iki böyük evi və milyondan ziyada pulu var idi.

Hacının zikr olan günləri necə ki, ərəz olundu, bir-bir gözünün qa-bağından keçirdi. Zamani ki, hacı öldüyünü hiss etdi, yerindən hövlnək gözün açıb, yastıqdan başını qovzayıb üzünü tutdu oğluna, dedi:

– Bala, Əkbər, yaxınıma gəl.

Əkbər kürsünün üstündən düşüb atasının yanında əyləşdi. Hacı Xəlil Əkbərin əlin əlinə alıb bir basdı ürəyinə, dedi:

– Oğul, mənim ömrümdə Allah mənə neçə oğul və qız verib, yenə məsləhət bilib əlimdən alıb. Mənim və bu yazıq ananın ümidi və gözünün axır dikəcəyi dünyada sən olubsan. Yüz zəhmətlə səni mən bu boya yetirmişəm, lazım olan tərbiyəti sənə vermişəm. Hərçənd iş-qoladan yarımçıq çıxıbsan, amma yenə heç olmasa sənin savadın və qabiliyyətin işqola qurtarmış adamların savadından və qabiliyyətindən az deyil idi. Bala, mənim ömrüm qurtarıb, ölürəm. Ona görə istəyirəm sənə bir neçə vəsiyyətlə eləyim. Mənim vəsiyyətim qoca, dünya görmüş və səni iki gözündən artıq istəyən ata vəsiyyətidir. Əgər əməl eləyə-sən ziyan çəkməzsən.

Əvvəl, bala, bu qoca anan ki, burada oturub, sənin çox zəhmətini çəkib, sənə süd verib, gündüzlər və gecələr gözlərini sənin gözlərinə

dikib və rahat olmuyub, nə yatmayıb, səni dizlərinin üstə bəsləyib, sənin barəndə cəmi analıq haqqını yerinə yetirib. İndi də ömrü keçib, əldən düşüb, sən də onu axır günündə gözdən qoymuyasan, həm mənim ruhum səndən razı olar, həm Allah. İkinci vəsiyyətim sənə budur: əgər yenə istəyəsən mənim ruhum səndən razı olsun, bu qoca Kərbəlayı Qulaməlidən muğayat ol. Çünki onun ömrü bu qarıda nökrçilikdə keçib. Bu kərbəlayı yaxşı kişidir, Allah bəndəsi, doğru, dürüst adamdır. Hörmətəlayiq kişidir. Necə ki mən onu indiyə qədər saxlamışam, sən də onu elə saxla, Allah səndən razı olar.

Kərbəlayı Qulaməli hacının bu sözlərini eşidəndə uca sövt ilə hönkürüb bihal dizi üstə çökdü: “Ağa, Allah məni səndən sonra dünyada qoymasın” – deyib qışqırtı ilə ağladı. Hacı əli ilə ona işarə edib guya sakit ol, dedi və sonra yenə üzünü çöndərdi oğluna tərəf və söylədi: “Bala, mən həştad beş il dünyada ömr etmişəm. Bu tul ömrümdə çox vilayətlər gəzib cürbəcür adamlara rast gəlmişəm: deyirlər çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər. Ona görə bir neçə nəsihət də sənə eləyəcəyəm. Amma dürüst qulaq açıb, dürüst də qulağında saxlayasan. Əvvəla, bala, bu gündən ömrünün axırınadək sən bunu heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmansan. Quranın və peyğəmbərin şəriətinin hökmlərinə həmişə itaət elə və bilgilən ki, bu itaətin axirət ruyi-səfidliyindən səvay, dünya xoşbəxtliyi də səninlə olar və Allahın əli və kölgəsi heç vaxt sənin üstündən kəm olmaz. Oğul, cavansan, cavanlığın səhv və xatası olar, çalış xəta etmə. Əgər, xudanəkərdə, səndən bir səhv baş versə, tövbə elə, həmişə səy elə heç kəsə sənin nə dilindən, nə əlindən və nə əməlindən ziyan dəyməsin. Bacar dünyada hamıya yaxşılıq elə, kömək istəyən və sənin pənahına qaçanı heç naümid qaytarma, çünki acizə, mərizə, yoxsula kömək eləmək yaxşı sifətlərin biridir.

Oğul! Mən sənə çox dövlət və mülk qoyub gedirəm və bu dövlətin binası mənim savadım olub. Ona görə, bala, övladın olsa bitərbiyə qoyma və elm axtaran fəqir uşaqlarına həmişə kömək elə. Çünki onlar oxuyub adam olsalar, sən onlara baxdıqca həmişə şad olub və bu şadlıqdan bir ayrı cür ləzzət aparacaqsan.

Yaman yoldaşdan, oğul, həmişə uzaq qaç. Çünki yaman yoldaş səbəbinə insan min bəlayə düçar olar, abrusu əlindən gedər, xalq arasında bədnam olar. Yenə deyirəm, aman yaman yoldaş əlindən!

Hacı Xəlilin səsi gəldikcə zəifləşirdi, axırda nəfəsi bilmərrə qət olub yavaş-yavaş dodaqları tərənirdi. Yəqin nəsihəti qurtarmamışdı,

hərçənd səsi gəlmirdi, axır qalan nəfəsi ilə ürəyini boşaldırdı. Axırülemr nəfti qurtarmış çıraq tək Hacı Xəlil söndü, əli boşalıb Əkbərin əli xilas oldu.

Hacının evindən nalə bülənd olub, məhəllə əhlinə onun vəfatını bildirdi.

Hacı Xəlil vəfat etdi. Yəni dünyadan bir şəxs rehlət etdi ki, neçə füqərə əlini tutmuşdu, ac qarınlar doydurmuşdu. Çılpağa libas vermişdi. Ona görə bu şəxs nəinki öz xiş və əqvamının, bəlkə cəmi şəhər əhlinin əlindən getdi.

Xoş o şəxsin halına ki, öləndən sonra onun adı dillərdə diri qala və ehtiram və rəhmətlə yad ola:

Dövləti-cavid yaft hər ki, nigunam zist,
Kəz əqəbəş zikri-xeyr zində künəd namra¹.

II

Əhli-şəhr Hacı Xəlilin vəfatından müxbir olub, cəm oldular onun evinə. Aparıb nəşini dəfn etdilər və el adəti ilə üç gün baqaidət təziyə saxlayıb, üçüncü gün Əkbəri gətirib, atasının dükənini açıb əyləşdirdilər və xeyir-dua verib, “Allah səni atayın yurdunda qayım və qədim eləsin” deyib hər kəs öz evinə getdi. Bu gündən Əkbər hər bir ixtiyaratı əlinə alıb Hacı Xəlil mərhumun məsnədində əyləşdi.

Əkbər dükanda əyləşib başladı alış-verişi. Bir neçə aydan sonra bir gün Əkbər dükanda ikən gördü onun qədim şkola yoldaşı Rüstəm dükana girdi. Əkbər yoldaşının gəlməyinə çox şad olub, nökeri göndərdi çayçı dükanından çay gətirsin, əyləşdilər söhbətə.

Əkbər Rüstəmi neçə il idi görməmişdi, ona görə gözün onun üzündən kəsməyib danışığına qulaq asırdı. Amma Rüstəmin sifətində heç cavanlıq nişanəsi görünmürdü, hərçənd onun sinni Əkbərdən artıq deyildisə də, yenə ondan on beş yaş böyük görünürdü. Gözlərinin altının göyörtisi onun yuxusuz gecələr keçirməyinə şəhadət edirdi.

Əkbər, yoldaşının bu neçə ildə harada olduğunu sual elədi.

¹ Sədinin “Gülüstan” əsərindən bir beytdir. Məzmunu: yaxşı ad qazanan daimi bir zənginlik tapmışdır. Çünki dalınca xeyir danışılan adamın adı ölməz.

Rüstəm papağı götürüb yerə qoydu və cibindən bir gümüş papiros qutusu çıxarıb Əkbərə təklif elədi və Əkbərin papiros çəkməməyini bilib, özü birini yandırıb bir-iki qullab alıb dedi:

– Qardaşım Əkbər! Bu neçə ildə başıma o qədər qəzavü-qədən gəlib ki, nə deməklə və nə yazmaqla qurtarmaz. Vallah, bilmirəm haradan sənə söyləyim – Parisdənmi, Berlindənmi, Vyanadanmi və yaxud bizim Peterburqdanmi?! Sən bilirsən ki, mən burada oxumaq istəməyib, atama dedim ki, gərək məni hökmən Parisə göndərəsən. Yazıq kişi də nə anlayır ki, dördüncü klasdan qaçmış heyvanı Parisin heç bir tövləsinə qoymazlar. Kişidən min manat pul vurub “ağanı Allah saxlasın”... birbaş Parisə, Paris nə Paris! Yer üzünün behiştini desəm yenə xəta eləməmişəm! Nə küçələr, nə bazarlar, nə mehmanxanalar, nə teatrlar və kafeşantanlar!.. Görəsən bilmərrə əqlini itirib dəli olarsan. O xanımları ki mən Parisin kafeşantanlarında görmüşəm, sən görəsən Mecnunə dönüb biyabanə düşsənsən. Necə xanımlar: şəhbaz baxışlı, ahu gözlü, şirin hərəkətli, şəhd sözlü! Sən də deyirsən dünya görürəm? Ərik, kişmişin şirəsinə bulana-bulana gün keçirirsən, deyirsən ki, elə dünyanın zindəkanı budur.

Bu yerdə Əkbər Rüstəmin sözünü kəsib dedi:

– Rüstəm, bağışla, sən dünya görmüş adamsan, amma mən avamam, bəs bir-iki dəfə kafeşantan sözü dedin, o nə deməkdir?

– Kafeşantan, yəni xurma çuvalı... xa-xa-xa!.. Kafeşantan, yəni behiştin bir guşəsi! O yerdir ki, orada həm ruhun ləzzət aparır, həm bədənin! O yerdir ki, orada cəmi dünyanın qeydi yadından çıxır, yəni gözəllər məclisi, yəqin Sədidə oxuyubsan: “Bə məcmən ki, dər ayənd şahidani dü aləm!”¹ Kafeşantanda cəm olurlar Parisin gözəlləri. Həm sənün üçün teatr gətirirlər, həm oynuyurlar, həm oxuyurlar və xahiş etsən sənənlə şam edib sübhədək sənə mehman olurlar. Xülasə, nə deyim, görməmişən bilməzsən. “Şənidən key büvəd manəndi didən”². Dəxi nə ərz eləyim, üç aydan sonra baxdım gördüm min manatdan ancaq iki yüz frank ki, eləsin bizim pul yetmiş beş manat, cibimdə pul qalıb. Atama tel vurub min manat da istədim və daldan da bir kağız yazdım ki, hər ay mənə üç yüz manat pul göndərməsən özümü öldürəcəyəm. Atam min manatı göndərüb, sonra da bir kağız yazmışdı ki,

¹ Bir məclis ki, hər iki dünyanın şahidləri oraya gəlirlər.

² Eşitmək hara, görmək hara!

“bala, mənim gözümlün ağı-qarası sənsən. Dövlətim hamısı sənə qalasıdır. Mən sənə ayda beş yüz manat da göndərim, ancaq sən oxu, adam ol və korluq çəkmə”. Binəva kişi belə fikir edirdi ki, bəli, mənim oğlum oxuyub böyük yaranal olub gələcək. Mən də ona baxıb fəxr edəcəyəm, dəxi demirdi ki, oğlu pulu ondan ötrü istəyir ki, onun vasitəsi ilə dünyadan kam alsın. Bir də sənə deyim ki, mənim atamdan axmaq kişi dünyada az tapılar. Belə güman edir ki, dünya ondan ötrü yaranıb ki, bazara gedib, evə gəlib çörək yeyib, namaz qılıb yatasan. Neyləyim, bircə gecə kafesantanda öyləşə, onda görər ki, dünya nədən ötrüdür və insan nə üçün yaranıb. Yazıq kişi, əvam kişi!

İndi, Əkbər, bircə mənə de görüm, sən nəyə lazımsan oturubsan bu findığın, şabalıdın içində, özünü də çəkibsen, elə bilirsen adamsan? Adam deyilsən, heç zad deyilsən! Amma mənim sənə yazığım gəlir, gərək sənə dünyanın ləzzətin göstərəm. Sən bir fikir elə gör, bu növ alış-veriş sənin özünə, dövlətinə yaraşarmı? Atan kişmiş, xurmaya uşaq-lıqdan adət etmişdi, ona görə ayrı alış-verişə həvəsi yox idi. Amma keçmiş zaman bir ayrı, bu zaman bir ayrı! Sən mənim məsləhətimə bax: bu dükanı bağla, bir ayrı bəzzaziyə mağazası aç, get Moskvadan, Peterburqdan, Parisdən mal gətir. Həm alış-veriş elə, həm də dünyadan ləzzət apar. Əgər xahiş etsən, əvvəl səfərdə mən özüm də sənə yoldaş ola bilərəm. Sən belə güman etmə mən işrət mədənlərindən savayı heç bir yerə bələd deyiləm. And olsun sənin canına, elə alış-veriş elərəm ki, bir tacir bacarmıya.

Xülasə... Rüstəm öz sərgüzəştindən bu növ nəql edib Əkbərin halətini digərgun etdi. Axır ayağa qalxıb Əkbərdən üç günün müddətinə yüz manat qəz¹ alıb yola düşdü.

Rüstəm getdi, Əkbər isə dükanda qərarı gəlməyib axşama bir-iki saat qalmış dükanı bağlayıb evə getdi. Anası sual etdi ki, “bala, nə üçün belə tez qayıtdın?”. Cavab verdi: “Ana, başım bərk ağrıyırdı, otura bilməyib gəldim yatağa”.

Bu, əvvəlinci yalan idi ki, Əkbər anasına dedi. Əkbərin anası qalxıb istəkli oğlu üçün rəxti-xab hazır elədi və onu yatırdı və Kərbəlayı Qulaməli də başının üstündə oturub onun alnını ovmağa məşğul oldu.

O gecə sübhədək Əkbər yata bilmədi. Çünki onun xəyalatı gah Parisin “Bolon meşəsini” və kafesantalarını, gah Peterburqun Nevski

¹ Borc

prospektini, gah Berlinin “Cökə xiyabanını” gözünün qabağından keçirirdi. Sübh Əkbər bir şiddətli baş ağrısı ilə oyandı və o günü naxoş olub dükana gedə bilmədi. O biri gün dəftəri qoltuğuna vurub gəldi dükana. Günorta vaxtı Rüstəm gəlib soruşdu ki, qardaş, nə üçün dünən dükanda yox idin. Cavab verdi ki, başım ağrıyırdı, naxoş idim. Çünki səndən ayrılardan sonra gedib bədxab olub, sübhədək yata bilməmişəm. Rüstəm dedi ki, bu gecə də mən səni qoymayacağam yatasan; mən səni bir qəribə yerə aparacağam ki, indiyədək elə yer görməyibsən və məndən də soruşma ki, səni hara aparacağam. Gedərsən, görərsən. Get evə, faxir libasını gey, azandan bir saat keçmiş mən özüm sənin dalınca gələcəyəm.

Əkbər cavab verdi ki, bəlkə anam razı olmadı. Bu cavaba Rüstəm qarnından yapışıb, yarım saat gülüb dedi: “Ay yazıq uşaq, hələ sən ana ixtiyarından çıxmayıbsan? Rəhmətlik oğlu, sən böyük kişisən, ana nədir, səni qurd yeməyəcək, pişik yeməyəcək! Amma indi ki belədir, deyərsən: “Rüstəm məni evlərinə qonaq çağırıb və deyibdir ki, gəlməsən inciyərəm” və söz də verərsən ki, tez qayıdarsan”.

Bir az da Rüstəm keçmiş günlərindən laf vurub getdi.

Axşam Əkbər evə gəlib anasından izn istədi və vədə də verdi ki, tez qayıtsın. İzn alıb təzə libas geyib Rüstəmə müntəzir oldu. Bir az vaxtdan sonra eşitdi ki, qapını dəqqilbab edirlər, bildi ki, Rüstəmdir. Çıxdı küçəyə, gördü Rüstəm bir faytonla qapıda durub. Rüstəm Əkbəri yanına alıb faytonçuya buyurdu: “Sür!” Faytonçu tiri-şəhab tək sürüb bir mehmanxananın qabağında dayandı. Əkbər sual elədi ki, Rüstəm, bu nə yerdir məni gətirdin? Mən indiyədək bir mehmanxanaya girməmişəm.

Rüstəm dedi:

– Heç danışma, sənin borcun itaətdir.

Faytonçunu yola salıb, Əkbərlə qol-qola verib pilləkəndən yuxarı çıxdı. Yuxarıda qulluqçu otağın qapısını açıb, özü iki əlini yanına qoyub, soldat misal durub onları içəri saldı. Əkbər otağa girəndə gördü ki, ortalıqda ağ süfrə ilə örtülmüş mizin ətrafında iki nəfər cavan rus oğlanları və iki rus xanımları əyləşib söhbət edirlər. Əkbər belə güman etdi ki, səhvən özgə otağa giriblər, çox xəcalət çəkdi, amma Rüstəm onun çiyinə vurub dedi:

– Qardaş, bu məclisi mən qabaqca burada hazırlayıb, sənin dalınca gəlmişəm. İrəli gəl, səni aşna eləyim.

Əkbərin qolundan tutub əyləşənlərə tərəf çəkdi və oğlanlar ayağa qalxıb onların qabaqlarına gəldilər. Rüstəm əvvəl Əkbəri onlarla tanış elədi və sonra xanımlara tərəf Əkbəri aparıb dedi:

– Xanımlar, təvəqqe edirəm bu balaca ana uşağı ilə tanış olasınız, hələ bunun dodağından ana südü qurumayıb, özü də çox yaxşı uşaqdır və anasından nəhayət dərəcədə qorxur.

Xanımlar təbəssümlə ona əl uzatdılar. Əkbər burnunun ucunadək qızarıb bir tövr öz familiyasını dedi. Dərhal çay və həlviyat mizin üstündə hazır oldu. Əkbər bir stəkan çay götürüb başladı içməyə, ancaq binəva özünü belə itirmişdi ki, bilmirdi çayı qulağınamı, ya burnunamı içsin. Amma Rüstəm, iki nəfər rus və xanımlarla otağı bir sərçəli samanlığa döndərmişdilər. Orada olan danışıqlar, şivələr, hərəkətlər hamısı Əkbər üçün bir təzə şey idi. İkinci dəfə çay gələndə, Əkbər stəkanı götürüb, çəkilib kənardə bir divan üstündə oturdu. Rüstəm isə xanımların birinə göz elədi və xanım gedib Əkbərin yanında əyləşib başladı onunla şivə ilə söhbət etməyə. Biçarə Əkbər xəcalətdən bir hala düşmüşdü ki, əgər bir hazır qəbr yerdə tapsa idi, əlbəttə, təvəqqe elərdi ki, onun orada dəfn etsinlər.

Gah tərləyirdi, gah qızarırdı, gah saralırdı. Bilmirdi nə desin, nə cavab versin. Hər şeydən ağır Əkbərə yoldaşlarının xəlvət gülməyi gəlirdi. Nökər daxil olub, mizin üstünü təmizləyib başladı onun dörd ətrafına rəngbərəng şamlar düzməyə. Əkbər təəccüblə buna baxanda xanım soruşdu ki, yəqin bəs bunlardan bir şey başa düşməyirsən, görünür, sən, həqiqətin balaca uşaqsan: qoy mən səni başa salım. Bu büsat şampanski büsatıdır.

Şamları yandırandan sonra nökrə gedib bir neçə şüşə şampan şərabı gətirdi, şüşənin ağzi tapança kimi açılında Əkbər səksəndi və buna da xanımlar artıq güldülər. Əkbərin yanında əyləşən xanım qalxıb iki piyalə şərab töküüb birini özü alıb, birisini Əkbərə uzatdı, dedi:

– Təvəqqe edirəm bu piyaləni mənim sağlığıma içsən!

Əkbər dayandı. Bilmədi nə eləsin. Məclis hamısı töküldü binəva Əkbərin üstünə ki, əgər bu şərabı içməsən, əvvəl öz avamlığını sübut edirsən və ikincisi bu xanımı özündən artıq incidirsən. Rüstəm, əlində piyalə, qalxıb üzün Əkbərə tutub dedi:

– Qardaş, xahi nəşəvi risva, həmrəngi cəməət şov!¹. Heç danışıq yeri deyil və dayanmağın da mənası yoxdur, labüd gərək içsən, “begir in cami-təlx əz dəsti-şirin”².

¹ Biabır olmaq istəməyirsənsə, camaatla həmrəng ol.

² Bu acı piyaləni şirin əldən al.

Əkbər bilmərrə özün itirib, bixub şərabi xanımın əlindən alıb başına çəkdi.

Məlumdur ki, hər bir günaha əvvəl qədəm qoymaq çətindir.

Əkbər şərabi içəndən sonra o biri xanım ayağa durub xahiş etdi ki, onun sağlığına da içsin. Binəva Əkbər labüd qalıb ikinci piyaləni həm boşaltdı. Sonra Rüstəm, əlində piyalə, ayağa qalxıb dedi:

– Camaat, bizim bu gecəmiş çox əziz gecələrdən oldu. Çünki bu gecə bir dünyadan bixəbər ana uşağını səvəba daxil etdik və mən bu məlum gecədə sizə söz verirəm ki, bir azdan sonra Əkbər kimi şürbi cəmi şəhərlərdə tapılmasın, ona görə təvəqqe edirəm ki, şeytan kargahının bu təzə fəhləsinin sağlığına içək. Əkbər qardaş, sağ ol!

Qonaqlar hamısı piyalələrini Əkbərin sağlığına boşaltdılar. Rüstəm Əkbəri başa saldı ki, gərək o yığıncağın sağlığına içsin. Çünki qayda belədir. Əkbər nələc qalıb yenə şərabi içdi. Üçüncü piyalədən sonra Əkbərin dili açılıb başladı bilafasilə danışmağa və piyalələri boşaltmağa. Axır keflənilib divanın üstə yuxulayıb yatdı. Bir vədə eşitdi ki, bağırırlar. Oyanıb gördü ki, səhə açılıb, amma yoldaşlar içirlər. Rüstəm dedi:

– Əkbər, bu dəfə sənə kifayət elər. Belə-belə öyrənirsən! Ayaq bir-bir qoyarlar nərdivana.

Camaat ayağa qalxıb nökrəri çağırıb buyurdular hesab gətirsin. Əkbər istədi pul versin, qoymadılar. Amma dedilər ki, gələn bu gün həməni bu mənşildə sənə qonaq ola bilərik. Əkbər çox şadlıqla onları qonaq çağırırdı.

Əkbər çıxıb faytona minib yola düşdü və yolda fikir edirdi ki, anasına nə cavab versin. Evə gəlib gördü anası yatmayıb və gecə yarısı Kərbəlayı Qulaməli də iki dəfə Rüstəmin evinə gedib, hər dəfə deyiblər ki, Əkbər orada yoxdur.

Əkbər anasının sualına başladı növbənöv hədərən-pədərən cavab verməyə: gah dedi, Rüstəmgildə, gecə keçməyinə görə yatmışdım; onun üçün elə deyiblər. Gah dedi, xoş gecə olmağına görə Rüstəmlə şəhər kənarına səyahətə çıxmışdıq. Axır, elə gördü anası onun yalanının anlayıb dedi:

– Ay rəhmətliyinin qızı, az çürüyünə çəksənə, nə çox çövrüb soruşsan! Nə vaxtadək məni uşaq kimi güdəcəksən!

Əkbərin anasına bu növ cavabı nə tövr təsir etdisə, binəva övrət o gün axşamadək ağladı və bir-iki dəfə Kərbəlayı Qulaməliyə dedi ki, kərbəlayı, deyəsən Hacı Xəlilin yurdunda bayquş uluyacaq! Amma

kərbəlayı cavab verdi ki, uşaqdır, beyni qandır; mən ona nəsihət elərəm, inşallah, düzələr.

Əkbər anasının məğlubə olmağından əvvəl dilgir olub və sonra öz-özünə dedi ki: bu yaxşıdır, bundan sonra yoldaşlar mənim adıma “ana uşağı” qoyub tənə etməzlər.

Gələn həftə Əkbər Rüstəmə xəbər verdi ki, axşam məclisi tərtib eləsin və axşam anasından biizn evdən çıxıb mehmanxanaya, haman otağa gəlib gördü Rüstəm bir böyük övrət və kişi məclisi tərtib eləyib. Öyləşdilər kefə. Amma Əkbər içən deyildi. Rüstəm yeyirdi, içirdi, söhbət edirdi və hamı da, ələlxüsus xanımlar ona afərin deyirdilər. Sübhədək kef edib Əkbər min manatdan artıq pul verib evə gəldi.

Evdə anası oğlunun nə yerdə olduğunu nə qədər soruşsa da, Əkbər cavab verməyib axır qəzəbnak: “Bir yol, sənin borcun deyil!” – deyib, gedib yatdı.

Binəva övrət xiffətindən naxoşluğa düşüb, bir neçə gün yatıb tanrı rəhmətinə getdi.

Bir-iki ay anasının vəfatından sonra Əkbər dükanı bağlayıb, evi kərbəlayı Qulaməliyə tapşırıb Rüstəmlə bir yerdə yola düşdü Moskva şəhərinə, bəzzaziyyə malı gətirib təzə mağaza qoymağa. Moskvadan yolları düşdü Peterburqa, oradan Berlinə, Berlindən Parisə. Bir ay sərasər Rüstəm Əkbəri Parisin işrətxanalarında gəzdirib öz gününə saldı və bu səyahət Əkbərə yüz min manatdan artıq durdu. Axır Parisdə bir gözəl (madam San Fua adlı) xanıma bənd olub, ildə iyirmi dörd min manata danışıb və qabaqca neçə min manatlıq libas və cavahirat alıb, özü ilə vətənə gətirib mehmanxanada mənzil verdi. Və başladı evin özünü dəyişməyə. Otaqları Yevropa qaydasına salıb, baha qiymətlərə miz və sandallarla müzəyyən edib və madam San Fua üçün bir gözəl otaq hazırlayıb köçürtdü evinə və qoca Kərbəlayı Qulaməliyə yüz manat verib rədd etdi və əvəzinə bir əspaz, bir lakey və madam üçün bir qız qulluqçusu baha qiymətə tutdu və sonra bir fayton, bir kareta və dörd rəs Orlovski at böyük məbləğə alıb madama peşkəş elədi.

Madam San Fua Əkbərin canına bir yaman zəli olub başladı müdam onun qanını sormağa. Bir gün Əkbər evə peşkəşsiz gələndə axşama-dək madam onu dindirmirdi. Hər gecə Əkbərin evində qumar məclisi qurulub, otuz minlərlə pullar udulurdu və hər gecə də Rüstəm öz yoldaşları ilə Əkbərin evində qonaq idi. Əkbər ticarəti əldən buraxmışdı və işi ancaq eyş-ışrət və qumar idi.

Bir gün Əkbər ayılıb gördü ki, atasından qalan evlərin ikisi də girov qoyulub və cibində də pul qalmayıb. Hacı Xəlildən qalan dövlətin hamısı Yevropa səyahətinə, içkiyə, qumara, madamın məvacibinə və peşkəşlərinə gedib.

Axır bir gün madam San Fua Əkbərə məlum etdi ki, daha onunla ola bilməyəcək, çünki budur iki aydır ona pul çatmır və peşkəş gəlmir. Xülasə, Əkbər dövləti itirib, ona sahiblik etməyə qabil deyildir.

Əkbər nə qədər ağladı, yalvardı, kar görmədi. Madam öz şeylərini yığıb mehmanxanaya köçdü. Əkbər hirsdən və xiffətdən naxoş oldu.

Rüstəm bir-iki dəfə onun yanına gəlib sonra tərəddüdü kəsdi. Axır Əkbər ona yazıb təvəqqe etdi ki, bir yanına gəlsin. Cavab gəlmədi. Bir gün Əkbərə xəbər gətirdilər ki, Rüstəm madam San Fua ilə yaxınlaşıb və madamın xərci ilə, onunla mehmanxanada olur. Bu xəbər Əkbəri lap mütəğəyyir etdi.

Əkbər bir aydan ziyadə naxoş yatıb durdu ayağa. Bir gün küçə ilə gedərkən gördü bir gözəl faytonda Rüstəmlə madam San Fua çox mehriban əyləşib ona tərəf gəlirlər. Əkbər əl elədi, faytonu saxladılar. Yaxına gəlib bir güllə madama, birini də Rüstəmə vurub hər ikisini öldürdü və oradan gedib özünü divana təslim etdi.

İki ildən sonra mövqiflərin birinə varid olub gördüm qoca Kərbəlayı Qulaməli mövqifin qabağında dalını divara söykəmiş əyləşib. Soruşdum:

– Kərbəlayı, sən hara, bu yerlər hara?

Dedi:

– Qurbanım olum, əlacım nədir. Qırx il atasının çörəyini yemişəm, əgər onun yaman günündə gözdən qoysam, o çörək mənim gözlərimə durar.

Dedim:

– Kərbəlayı, başa düşə bilmirəm: yaman gün nədir, çörək nədir?

Bu sözün cavabının əvəzinə, bir ahi-sərd çəkib kənardə durmuş bir dəstə soldata əli ilə işarə etdi. Soldatlara tərəf gedib, gördüm ortalarında neçə nəfər dustaq, kimi ayağı zəncirli və kimi zəncirsiz, yerdə əyləşiblər və bir nəfər cavan oğlan baş və bıçığı ağarmış, bir çuvala başın söykəyib yatıb. Diqqətlə baxanda Əkbəri tanıdım, halətim dəyişdi. Üz döndərüb Kərbəlayı Qulaməliyə tərəf qayıtdım. Kərbəlayı soruşdu:

– Gördün?

Dedim:

– Gördüm, Kərbəlayı, bunu haraya aparırlar?

Dedi:

– Kəsiblər İrquət quberniyasına getsin. Mənim də əlacım yoxdur, qarabaqara dalınca sürünürəm.

Dedim:

– Kərbəlayı, sən qoca adam bir belə yolu gedəmi bilərsən?

Dedi:

– Qurbanın olum, özüm də bilirəm ki, mən heç yana gedib çıxa bilməyəcəyəm, yolda bir yerdə ölüb qalanam, amma getməsəm qorxuram qiyamət günündə Hacı Xəlilin yanına üzüqara gələm.

Bir azdan sonra dəmiryol qatarı gəlib mövqifin qabağında dayandı. Dustaqları bir dəmir pəncərəli vaqona doldurdular və Kərbəlayı Qulaməli dal vaqona minib dedi:

– Qurban olum, salamat qal, Allah səni pənahında saxlasın.

Qatar yola düşdü və mən də məhbut onun, gözdən itənədək, dalınca baxdım və bu böhtün içində Sədi mərhumun bir fərdi yadıma düşdü:

“Ba bədan yar gəşt həmsəri-Lut
Xanəndani-nübüvvətəş güm şüd”¹

¹ Lutun arvadı pis adamlarla yoldaş oldu, peyğəmbərlik xanədanı itdi.

AYIN ŞAHİDLİYİ

*Ey gahi qədim kimi xəmidə,
Gahi pür olan misali-didə.*

Füzuli

Yay fəslı təzə daxil olmuşdu. Şəhərin havasının qəlızliyindən, tozundan, zəhmətinin kəsərətindən bir qədər asudalaşmaq və yorulmuş bədəni köhnə halətinə gətirmək üçün kəndə rəvan oldum. Qəndablı kəndinin havası, ələlxüsus gecələri cümləyə məlumdur. Bu kəndin aydınlıq gecələri nə qələmlə və nə dillə vəsfə gələn deyil və məni kəndə çəkən ancaq onun gecələrinin səfası idi.

Gözəl gecələrin birində bir evin qabağında bir taxt qoyub bir tərəfində mən və bir tərəfində, imperator Birinci Nikolayın əsrində xidmət etmiş əmim əyləşib istirahətə məşğul idik. Həqiqət nəsimin əsməyi, çəyirtkələrin qanadlarının sızıltısı və yaxın arxın qurbağalarının nəğmələri hamısı bir-birinə qarışib, ruha sükunət verən qərib bir ahəngitəbii əmələ gətirmişdilər. Düzlərdə əkilmiş taxıl nəsimin qabağında o yan-bu yana yatıb dərya tək mövclənirdi və dolu sünbüllər məzlum-məzlum başlarını aşağı salıb, qətlinə fərman verilmiş müqəssirlər tək cəlladları olan biçinçilərə müntəzir idilər. Tək-tək boş sünbüllər başlarını yuxarı qalxızıb qürurla sairlərinə baxırdılar. Amma səhv edirdilər; onlar da cəllad əlindən qurtara bilməyəcəkdilər. Ancaq dolu baş, boş başdan artıq kəsiləcəkdı. Taxılın qurtardığı yerdə xırda çayın şırıltısı bilavasitə qulağa gəlirdi və çayın kənarında cərgə ilə boy atmış ərərləri guya sünbüllər üstündə qarovul qoymuşdular.

Kənd yatmışdı. Nə xoruzlardan, nə itlərdən və nə sair heyvandan bir səs çıxmırdı. Qəflətən kəndin ayağında bir xoruz banladı. O saat fikrimə gəldi ki, yəqin sabah bu xoruzun bivaxt banlamağına görə başı cəllad əlində gedəcək: əlbəttə, bir yerdə ki camaat hamısı yuxuya məşğuldur, küy qalxızıb səs salanın başı gərək kəsilsin!

Bədirələnmiş ay qalxıb göyün bir qatında durub bu övzaya tamaşa edirdi.

Qoca əmim birdən dizi üstə qalxıb, papağını gözlərinin üstünə endirdi. O saat bildim ki, keçmiş günləri yadına düşüb, bir qəribə hekayət söyləyəcək. Əmim əvvəl bir dərin ah çəkib dedi:

– Dünyanın xilqətindən indiyədək bu gördüyümüz ay yerin ətrafına dolanır, neçə davalar, neçə min hadisələrə şahid olub, neçə min

böyük şəxslər əsrini görüb; nə olardı bunun dili olmasaydı! Axı, nə gözəl söhbətlər edərdi! Şəhadət dedim, bir keyfiyyət yadıma düşdü, qulaq ver nağıl edim:

Qırx il ya daha artıq bundan əqdəm mənim xidmət edən vaxtında bir belə gözəl gecədə Səlman adlı bir şəxs bir qədər çit mal öz atına yüklüyüb bu kənddən o biri kəndə ticarət üçün gedərkən yolu bir də-rədən düşdü. Dərənin ortasında bir müsəlləh şəxs Səlmanın qabağını kəsib buyurdu atdan düşsün. Binəva Səlman ayaqları titrəyə-titrəyə atdan aşağı endi. Quldur onun atını yükü ilə əlindən alıb dedi: indi özün də vaxtına hazır ol, çünki axır nəfəsin gərək burada çata. Mən səni buradan sağlamat buraxmayacağam. Çünki kənd yaxındır, gedib xəbər edərsən, mənim dalımca gəlib məni tutarlar.

Səlmanın bədəninə lərzə düşdü, dedi: “Ey şəxs! Hər kimsən mən səni tanımıram, amma görürəm müsəlmansan, müsəlmanda nə qədər olsa bir mərdanə sifət olar. Mən əlsiz-ayaqsız çərçinin taqsırı nədir ki, öldürmək istəyirsən? Olan malımı əlimdən aldın, məgər mənim canım-dan da sən bir fayda götürəcəksən? Səni and verirəm bizi yaradan bir Allaha, sən gəl mənim canıma qəsd etmə, mən yazıq kişiyəm. Yeddi nəfər balaca uşaqların atasıyam, altı aydır arvadım ölüb, mən o uşaqlara həm atalıq, həm analıq edirəm, əgər mən də ölsəm, bil ki, uşaqlar hamısı acından qırılasıdırlar. Sən gəl Allah xatirəsi üçün mənim balaca yetimlərimi atasız qoyma. Rəhm, insan ürəyində gözəl sifətdir: sənin mənim balalarımıza rəhmin gəlsə, xudavəndi-ələm də səni yaddan çıxartmaz və mən də and içirəm ki, bu malın hamısını sənə halal edim və heç bir yerdə də danışmayım”.

Quldura Səlmanın sözləri əsər etmədi. Dedi: “Kişi, nahaq yerə yetim-filan ortaya gətirmə, mənim sözüm sözdür, vaxtına hazır ol!” Səlman dedi: “Belə olan surətdə izn ver iki rükət namaz qılım, ondan sonra səni tapşırım öz insafına”. Quldur cavab verdi ki, namaza mane deyiləm, ancaq tez qurtar, gedəcəyəm.

Səlman iki rükət namaz qılıb sonra əllərini qaziyəlhacat dərgahına qalxızıb dedi: “Xudaya, mənim bu nahaq qanıma yerdə qoyma, pərvərdigara, mənim bir kəsim yoxdur, sən özün mənim yetim balalarımıza pərəstar ol!” Sonra gözünü Aya döndərüb dedi: “Ey dünyanı illərlə seyr edən Ay! Şahid ol ki, sənin gözünün qabağında bir fəqir əlsiz-ayaqsız sövdəgəri nahaq yerə öldürdülər. Güzarın bizim evə düşsə, öz işığını salginən mənim yetimlərimin üstünə və deyinən ki, yazıq balalar, atanız uzaq səfərə gedib, ona müntəzir olmayın. Gedin küçələrdə, qapılarda özünüzdə gün

ruzusu qazanın! Ey dağlar, daşlar, göllər, axan sular, əsən yellər, burada sizdən savayı bir kəs yoxdur, siz də şahid olun ki, bu yerdə dünya malından ötrü bir şəxsi öldürüb, onun yeddi balasını yetim qoydular”.

Sonra kəlmeyi-şəhadətini deyib üzün quldura tutub dedi: “Qardaş, imdi ixtiyar sahibisən, əgər məni öldürmək fikrindən daşınmayıbsan ki, bismillah, sözüm yoxdur, amma bil ki, mənim qanımlı allah yerdə qoymayacaq”.

Quldur heç bir söz deməyib, tufəngini düzəldib Səlman kişinin ürəyindən bir güllə vurub onu qətlə yetirdi və sonra onun atını, çitini, libasını götürüb yola düşdü.

Sübh kənd əhalisi Səlmanın meyitini tapıb, bir ata yükləyib dəfn üçün kəndə apardılar. Səlmanın balaca yetimlərinin, ələlxusus on yaşında bir qızının nalə və şivənini heç bir qələm yazmağa qadir deyil. Hər bir oxucu özü yeddi nəfər yetim qalmış xırda balaların halətini təsvürünə gətirə bilər.

Səlmanın ölümündən beş-altı ay keçmiş, onun cavan qardaşı Süleyman bir qan üstündə müttəhim olub dustaqxanaya salındı. Bu oğlan bisahib və qan tərəfi zorlu olmağına görə göstərilən şahidlər gedib divanda yalandan and içib qanı cavan Süleymanın boynunda qoydular. Bu binəvayə neçə il katorqa kəsildi.

Bir neçə vaxtdan sonra Süleyman mümkün tapıb dustaqxanadan qaçıb, quldurlar dəstəsinə qoşuldu və bu dəstənin də başçısı haman onun qardaşı Səlmanın qatili quldur idi. Süleyman öz qardaşının qatili ilə neçə müddət yoldaşlıq etdi.

İttifaqın bir gecə bu iki yoldaşın yolu haman Səlman ölən dərədən düşdü. Dərənin içində quldur çox ucadan güldü. Süleyman onun belə gülməyinin səbəbini soruşdu. Quldur cavab verdi ki, vallah, gülməyimə bir elə artıq səbəb yoxdur, ancaq bir keçmiş əhvalat yadıma düşdü, ona görə güldüm. Süleyman təkidlə soruşandan sonra quldur cavab verdi ki, neçə il bundan əqdəm burada bir çərçi öldürdüm və o çərçi ölən vaxt Ayı, ulduzu, daşı, torpağı özünə şahid qayırdı. İndi yadıma düşüb, o çərçinin axmaqlığına gülürəm.

Süleyman bu sözü eşidən kimi təəccüblə barmağını dişləyib dedi: “Bəli, dünyada belə qəribə işlər çox ittifaq düşər”.

Yoldaşlar dərədən çıxdılar düzə. Bir az keçəndən sonra Süleyman atının irəşini düzəltmək bəhanəsi ilə düşüb geridə qaldı və quldur getdi qabağa. Süleyman quldura bir az ara verib, tufəngi düzəldib onu kürəyinin ortasından vurub, öz qardaşının qanımlı aldı...

Əmim nağılını qurtarıb dedi: “Bala, Allah heç nahaq qanı yerdə qoymaz və Ay, ulduz, daşlar, ağaclar Allahın hökmü ilə bu növ şəhadət edə bilərlər”.

Qocanın nağılı tamam oldu, amma onun əvvəl sualı heç mənin başımdan çıxmadı. Öz ürəyimdə bir ucdan bu sualı verirdim: “Nə üçün bu göydəki Ay danışmır? Nə üçün onun dili yoxdur? Ah... Nə olaydı bu Ay mənimlə bir az söhbət edə idi!” Bu xəyalla məni yuxu tutub yatdım.

Gecə rəyada gördüm: Ay yerindən hərəkət edib mənə tərəf enir, dedim: “Məramıma çatdım, yəqin mənimlə söhbət edəcəkdir”. Həqiqət, Ay gəlib bərabərimdə durub dedi: “Doğrudur, mən dünyanın xilqətindən yerin ətrafına dolanıram. Mən Həzrət Adəmin Həvva ilə bərabər behiştədən ixrac olunmaqlarını görmüşəm, mən Həzrət Musanın Turda minacatlarını eşitmişəm, mən Həzrət Yusifin quyu dibində üstünə işıq salmışam və Həzrət Yəqubun gecələr naləsini və “oğul vay” sədasını eşitmişəm. Mənim şəfəqim Misir fironlarının, Roma qey-sərlərinin, Kəyaniyan və Sasaniyan şahənşahlarının, Bəni-Ümməyyə, Bəni-Əbbasiyyə xüləfasının qəsrələrinə, turan və türk xalqlarının qəsrələrinə düşübdür. Mən islamın tərəqqi və tənəzzülünün şahidi olmuşam. Mən o gecənin şahidiyəm ki, peyğəmbər axirəzzaman bir neçə nəfər əshabi ilə Məkkənin kənarında bir dağın başında durub deyirdi: “Mənim yoldaşlarım, mənim əzizlərim, Məkkə əhli bizə dünyanı təng edib, bunlar bizi öldürüb, dini-mübini yox edəcək. Məsləhət budur ki, burada bölünüb iki dəstə olaq, yarımız Həbəşə tərəf, yarımız Yəsrinə tərəf getsin. Əgər dəstənin biri tələf olsa, bəlkə o birisi salamat gedib, bir yana çıxıb dini-islami nəşr edə. Və mən o gecənin şahidiyəm ki, meydanı-Kərbəlada peyğəmbər övladı, sübhədək ənvari-qüdsiyyə içində, din yolunda şəhadətə hazırlanırdılar... İslamın yolunda mən neçə davalar, neçə cahadlar görmüşəm, odur ki, müsəlmanlar məni özlərinə bir əlaməti-məxsusə ittixaz etmişlər. Amma indi bu millətin əhvalına nəzər etdikcə deyirəm ki, lal olub danışmamaq məsləhətdir. Mənim üzümdə siz bir qara görüb onu ləkə hesab edirsiniz. Xeyr, o, qara ləkə deyil, bəlkə mənim ahımın tüstüsüdür ki, əqvami-islamiyyənin hər cəhətdən cəmi millətdən geri qalmasını görüb ciyərimdən çıxardıram!..”

Bu halda xoruzlar banlayıb məni yuxudan oyatdılar. Baxdım gördüm sübhə az qalıb və Ay da məğrib tərəfə yaxınlaşıb, batmağa hazırlaşır. Yuxudan ayılmağıma artıq heyf edib dedim: nə olardı bir həftə yuxu yatıb Ayla söhbət edib eşitdiyimi camaata bəyan edəydim.

Ax, nə gözəl olardı, bu Ay danışsaydı!..

XORTDANIN CƏHƏNNƏM MƏKTUPLARI

BİR NEÇƏ SÖZ

“Cəhənnəm məktubları” adlandırdığım bu əsərim “Marallarımın” məbədi olaraq, bir para mənfi tiplərdən və mövhumatdan bəhs edən bir əsərdir.

Cəhənnəmin təsviri, şöbələri və şöbələrinin adları, günahkarlara olan cəzaların növləri – heç birisi xəyali deyil. Hamısı “Tənbihül-qafilin” və o qəbil sair cəhətlərdən götürülmüşdür. Bu əsəri yazmaqdan məqsəd mövhumatın avam türk xalqının başında nə dərəcədə möhkəm bir mövqe tutmasını göstərmək idi.

Mədinənin ətrafında peyda olan əjdaha və Adəmlə Həvvanın Xənnası¹ yedikləri xüsusda yazılanı oxuyanlar deyəcəklər: “Bu, müsənnif tərəfindən böhtandır”. Sizi inandırırım ki, bu, böhtan isə də, müctəhidlərin kitablarında yazılıbdır.

Qara camaat arasında indi də baqi qalan bir para mövhumi adətləri göstərmək, məsələn, pirlərə inanmaq, qudurmuş it tutanda təbib əvəzinə total seyid yanına getmək, habelə camaat arasından götürülməsi vacib olan adətlərdən danışmağı həmçinin lazım bildim.

Söz yox ki, cəhənnəm özü bir mövhumi məkandır. Amma bu əsərdə “cəhənnəm” sözünü “mənfi tiplər” cəmiyyəti mənasında düşünməlidir.

Ə. H.

MÜQƏDDİMƏ

Əmma raviyani-əxbər və naqilani asar və tutiyani-şəkkər-şikəni şirin-göftar camiülhekayatda kimdən ərz eləsinlər? Bəndədən.

Bəndeyi-həqirü fəqir, əqəlli-küllü-bəndəgan müləqqəb be “Xortdan” bir günü kəştiyi-xəyalatda əyləşib dəryayi-təfəkkürdə seyr eləyirdim və dünyanın keçmişini və gələcək işlərini bir-bir xəyalımdan keçirirdim. Nəgah xəyalıma cəhənnəm düşdü. Və xəyalımdan qulağıma bir nida gəldi ki: “Ey qafil xortdan, bu nə xabi-qəflətdir ki, uyub-

¹ Guya şeytanın oğlu imiş.

san? İnsan dünyanın cəmi yerlərini, dağlarını, meşələrini, deryalarını ayaqları altına alıb gəzdi; yer üzündə insan ayağı dəyməmiş bir nöqtə qalmamış. Nə olar sən də onların acığına gedib cəhənnəmi səyahət eləyib, oradan bir xəbər gətirəsən?” Bu sədanı eşitdikdən sonra xəyalım hər yerdən danışdı. Ancaq bir tək cəhənnəm səfəri başımda qərar tutdu. Öz-özümə dedim: məgər mən Xristofor Kolumbdan əskik oğlanam; getdi Amerikanı açdı və ya Magellandan əskigəm ki, dünyanı dörd dəfə dolanıb, nə qədər bilinməz yerlər, cəzirələr tapdı. Doğrudur, yolda vəhşilər onu öldürüb bozbaş bişirdilər. Bu da onun öz taktikasındır. Bir “ismi-əzəm” oxuyub onların gözlərinə üfürsəydi, hamısının gözləri tutulardı, o da yolu ilə düz çıxıb gedərdi. Kafir olduğundan ismi-əzəmi bilməyirdi. O idi ki, bəlaya uğradı. Və ya Vasqo de-Qamadan, ya Nansendən qalanam və ya İskəndəri-Zülqərneynlə zülmata gedənlərdən aciz oğlanam və ya şeyxi-səyyahdan acizəm ki, illərlə zövrəqnişin olub Hind deryasını səyahət edib və Avropaya indi də məlum olmayan günbədi-dəvvarı tapıb, onun divarına mum yapışdırıb kimya duasını götürübdür.

Mən bu adamların heç birisindən geri qalan və heç birisindən aciz oğlan deyiləm. Gərək mən də gedib cəhənnəmi səyahət eləyib oradan xəbər gətirəm.

Oraya indiyədək milyonlarla adam gediblər. Çoxusu alim və savadlı adamlardır. Amma heç birindən bir xəbər yoxdur. Mən gedərəm də, xəbər gətirərəm də.

Bu yerdə məni bir fikir götürdü: zəmani ki, mən diriyəm, necə cəhənnəmə gedə bilərəm? İnsan gərək ölsün ki, cəhənnəmə getsin.

Doğrusu, əvvələn, ölməyə heç iştahım yox idi. İkincisi, ölüb gedən qayıtmaz. Hətta bu xüsusda bir məsəl də var.

Bizim şəhərimizdə Musa bəy adlı bir kişi var idi. Bu adam yetimlərə qəyyum olmağı özünə peşə qayırmışdı. Dörd yetimə bir-birinin dalınca qəyyum olub, hamısının da var-yoxlarını həzm-rabedən keçirmişdi. Yetimlər böyüyüb ondan hesab istəyəndə deyirdi: “Bala, qəbiristanına gedən ölü dala qayıtmaz”. Ondan bu söz bizim şəhərdə zərbül-məsələ olubdur.

Bəs müvəqqəti bir ölüm lazımdır. Bir neçə illiyə ölüb, cəhənnəmə gedib, sonra yenə qayıdasan.

Yenə gördüm xəyalımdan səs gəldi: “Naümid olma, Xortdan! Naümid şeytandır ki, Allahın dərgahından həmişəlik qovulub. Sən dayanma, birbaşa get Qarabağa, orda Mirzə Qoşunəli Təbrizi adında bir

möh­tərəm şəxs iksir qayıрмаğa məşğuldur. O sən in dər­di­nə əlac eləyə bilər. Bil və a­ğah ol, Xortdan, axtaran tapar”.

Bu səsi eşidib, özüm də “axtaran tapar” deyib Yevlax mövqifinə rəvan olub, sübh yetişdim. Xəbər aldım ki, Şuşaya poyezd nə vədə gedəcək.

Dedilər:

– On beş ildən sonra bəlkə gedə.

Dedim:

– Yox, bir belə müddət gözləməyi mən bacarmayacağam. İşim əcələlidir.

Dedilər:

– Onla gərək faytonla gedəsən.

– Çox gözəl, – deyib faytonçu çağırıdım.

Yəni əslinə baxsanız faytonçu məni çağırırdı. Yevlaxa gələnlərə faytonçular göz verir, işıq verməyirlər. Adamın başının üstündə, quzğun cəmdək üstündə dolanan kimi, dolanırlar. Eybi yoxdur. Belə deyək, bir faytonçu çağırıdım:

– Bala, faytonun sazıdımı?

– Belə faytonum var ki, avtamabel onun yanında heçdir!

– Məni Şuşaya neçəyə aparacaqsan?

– Görürəm sən bir nəcib oğlansan. Özün də bəyə oxşayırsan. Yəqin çənə-bazarla da aran yoxdur. Ona görə sənə bir qurtaran söz deyəcəyəm...

– Əlbəttə, qurtaran söz yaxşıdır.

– Sənin xatırın üçün faytonu qırx yeddi manata qoşaram...

– Məni nə vədə Şuşaya yetirərsən?

– Vallah, qorxuram yalan ola. Sabah, sübh saat onda Şuşaya varid olarsan.

– Yəqin?

– Bəlkə bir az da tez... Ancaq söz verməyə qorxuram. Bəlkə yalan oldu. Amma saat ona şəkkin olmasın.

– Xub, get qoş, gəl.

Faytonçu getdi, mən də əyləşib çay içdim. Bir az keçmişdi, gördüm ki, fayton ıldırım kimi stansiyaya tərəf çapır.

Çıxıb əyləşdim.

Faytonçu əlini havaya qaldırıb, bir qamçı mənim papağıma, birini də atlara vurub yola düşdü. Fayton elə bir sürətlə yola düşdü ki, dedim yə-

qin bu gecə məni mənzilə yetirəcək. Bu sürətlə təxminən iki verst gəndəndən sonra atların cilovunu çəkdi. Atlar başladılar qədəmlə getməyə.

Gördüm bu yerişlə iki günə məni mənzilə aparıb çıxartmayacaq. Dedim:

– Bacı oğlu, bir qədər faytonun hərəkətinə haram qarışıdır. Bu yerişlə sən nə vaxt Şuşaya çatacaqsan?

Bu dəfə faytonçu artıq etina etməyib, ağzının ucu ilə cavab verdi:

– Vaxtında çatarıq.

Beş saatdan sonra “Bərdə bazarına” varid oldum. Çox gözəl bazarıdır. Yolun o tay–bu tayına dükanlar düzölmüş və hər birində bir nəfər mömin qardaş öyləmiş. Hamısı əhli–iman, Allah bəndəsi, özgənin bir quruşuna xəyanət eləməyən. Süd əvəzinə su, yağ yerinə piy satmayan. Akulə düyüsünə Tərtər düyüsündən aşqar vurmayan. Doşab küpələrinə siçanlar oynamayan, yalandan atalarının ərvahına and içib, malı üçqat artıq qiymətə satmayan adamlardır.

Bərdə bazarında gördüm aclıq mənə əl verib, faytonçudan xəbər aldım:

– Burada çörək yeməyə bir yer tapılmayıf?

Dedi:

– Bəli, bu yaxında Məşədi Şərbətəlinin yaxşı pakizə restoranı var. Orada nahar eləyə bilərsən.

Restorana tərəf gedib, gördüm qapının ağzında iki dənə samovar qoyublar, rəngləri qapqara. Faytonçudan xəbər aldım ki, bu samovarlara niyə təmizləmirlər?

Faytonçu gülüb dedi:

– Bu samovarların misi əslindən qaradır. Maku sərdarı Murtuzaqulu xanın təzə mədənindəndir.

Təəccüb eləyib restorana daxil oldum.

Restoranın təmizliyinə söz yoxdur. Divarlarının yanında çarpayılar qoyulmuş, hamısının üstünə fərşlər salınmışdır. Bir kənarda kürə qurulub. Restoran sahibi də başında araqcın, döşündə döşlük, kürənin arxasında durub, qabağında düzölmüş tavalardan, qazanlardan müştərilərin istədikləri xörəkləri çəkib verir. Çarpayıların üstündə neçə nəfər öyləşib. Kimi xörək yeyir, kimi içir, kimi qəlyan, ya çubuq çəkir.

Bir nəfər arıq, uzunboğaz, başı şapkalı, əynində bozarmış sertuq, təxminən qırx sinnində şəxs, qabağında bir stəkan dişləmə çay, tez–tez yumruğunu yerə döyüb burnunu çəkərək, onunla yanaşı oturmuş tənümənd, yoğun, qarasaqqallı bir hampa kəndli ilə mübahisə eləyirdi:

– Axır sənin ki mənimlə bir ədavətin yoxdur. Ərizə gətirərsən, yazaram. Pavestka gətirərsən, oxuyub vədəsini deyərəm; axır sən niyə mənim evimi yıxdın? İndi, budur, məni müəllimlikdən çıxarıblar! Mən uşaqlarımın əlindən tutub haraya gedim? Təzədən bir də yer tapınca mənimki mənə dəyər. Qiyamətdə mənim balalarımın cavabını sən verəcəksən.

Hampa deyir:

– Ay Mirzə Səttar, axır niyə insafla danışmayırsan? Mən oğlu ölmüşün oğlu, inspektora nə demişəm? Əgər yalan demişəm, bu adamların yanında vur başım yarılısın. Məgər mən işin olanını deməmişəm? Soruşdu: uçtel haraya gedib, mən də dedim: gedib dərs gətirməyə. Özün hər gedəndə uşaqlara demirsənmi ki, gedirəm dərs gətirməyə?

– Mən çox da deyirəm. Sən bilmirsənmi ki, bu inspektorun mənimlə arası yoxdur? Məni çıxartmağa çoxdan bəhanə axtarırdı!

– Mən nə bilim sizin aranızda nə var. Eşitdiyimi, bildiyimi demişəm.

– Siz uşaqlarınızı oxutmağı haram bilirsiniz. Odur ki, istəmirsiniz buraya müəllim gəlsin. Buraya məndən qabaq gələn müəllimi soyuqdan dondurub qaçırtdınız. Nə məktəbə, nə də onun mənzilinə odun verdiniz. İndi mənə də bu kələyi tapdın. Görək məndən sonra gələni necə yola aparacaqsınız!

Mən heyrətlə qulaq verib bunların söhbətindən bir şey anlaya bilmirdim.

Bunları mübahisə eləməkdə qoyub xörək istədim. Mənə çox dadlı bir çığırtma verdilər, yedim. Həqiqət o ləzzətdə çığırtmanı mən Tiflisdə də yeməmişdim.

Tiflisdə gedərsən restorana, çığırtmanın adını çexoxbili qoyub gətirib verirlər adama. Nə yağı var, nə dadı, nə də duzu. Bir manat yarım da adamdan alırlar.

Bu kişi məndən bir manat aldı, amma çığırtması dəyərdi iki manata. Sonra eşitdim ki, Qarabağda bir cür quş var, adına sağsağan deyirlər. Bu çığırtma onun ətindəndir.

İnşallah cəhənnəmdən qayıdan baş, yenə Bərdə bazarından ötüb, bir neçə dənə sağsağan alıb Tiflis rəfiqlərimə pəşkəş aparacağam. Çox dadlı quşdur. Hələ də dadı damağımdan getməyib.

Mən nahar eləyib qutarınca bu iki adamın mübahisəsi qurtarmadı. Axır müəllim nəlbəkiyə bir qəpik pul atıb, çarpayından yerə enib aşıpazın kürəsinə tərəf getdi və ocaqdan papirosunu yandırıb çıxdı və söylənərək getdi. Hampa üzünü mənə tutub dedi:

– A başına dönüm, sən mənim gözümə bir ağıllı adam gəlirsən. Bircə qulaq as, gör mənim taqsırım var, ya yox? Bu kişi bizim uçtelimizdir. Üç ildir kəndimizdədir. Bu üç ildə uşaqlarımıza üç söz öyrətməyib. Ayda bir dəfə atını minir, gedir, iki həftə, üç həftə ətraf kəndləri dolanır, qayıdır. Soruşanda ay uçtel bəy, haraya getmişdin? Deyir: getmişdim uşaqlara dərs gətirməyə.

Bir gün bir neçə ağsaqqal yığılıb getdik işkolaya ki, görək “dərs gətirmək” nəyə deyirlər. Bir kənardə oturduq. Uçtel dərşini başladı:

– Uşaqlar! Şənbə günü noyabr ayının on dördündə Hacı Osmana adam göndərrib, sifariş elədim ki, atını mənə göndərsin, iki günlüyə minəcəyəm. İki saatdan sonra gördüm atını öz nökeri ilə göndərrib. Minib yola düşdüm. Axşam azanına bir az qalmış “Qarğa dolanmaza” çatdım. Sürdüm birbaş Çerkəz bəyin qarısına.

Çerkəz bəy mənim gəlməyimə çox şad olub, buyurdu atımı tövləyə çəksinlər. Özümüz getdik otağa, əyləşdik.

Çerkəz bəy dedi:

– Ay mirzə, nə yaxşı oldu gəldin, bu gün sənə yaxşı ov ətindən dolma verəcəyəm.

Dedim:

– Mən ov ətindən dolma eşitməmişəm.

Dedi:

– Bu başqa ovdur. Mən bu camaata nə qədər deyirəm: ay nainsaf uşağı, heyvanınızı bağlayın, gəlib mənim bağıma, bostanıma girməsin, öhdələrimdən gələ bilməyirəm.

Bu gün gördüm, kürd Şahbəndənin eşşəyi ilə qoyunu bostanda otlayır. Tüfəngi götürüb ikisini də vurdum. Eşşək üç qarpız xarab eləmişdi. Qoyun da xiyarın yarpaqlarını tamam yemişdi. İndi haman qoyunun ətindən yaxşı dolma bişirtmişəm. Yanında da yaxşı təzə qatığı.

Dolmanı yeyib, gecə də orada qalıb, sübh atlanıb günortaya özümü Əhmədağalığa yetirdim. Oradan Hacı Osmanın atını qaytardım...

Xülasə, uçtel bu iki həftədə gördüyü adamlardan, tutduğu işlərdən nağıl eləyəndən sonra üzünü tutdu uşaqlara:

– Hə, indi bu söylədiyimi kim təkrar eləyə bilər?

Uşaqlardan bir neçəsi barmaq qaldırdılar.

– Qeydarov, söylə görək.

Uşaq durdu ayağa:

– Mirzə, siz noyabr ayının on dördündə Hacı Osmana...

- Nə günü idi?
Uşaq dayandı.
– Qasanov, sən de!
– Mirzə, şənbə günü.
– Hə, barakallah! Qeydarov, dalımı söylə!
– Şənbə günü... Hacı Osmana adam göndərüb, atını iki günlüyə istədiniz. İki saatdan sonra gördünüz ki, atını göndərüb.
– Kimnən göndərüb?
– Öz nökərinən.
– Qayda ilə nağıl elə. Yoxsa gözlərini tökərəm.

Bu növ uşaqlar gerek uçtəlin iki həftədə tutduğı işlərdən əzbər eləyib deyə idilər. Elə ki dürüst öyrəndilər, Uçtəl atını minib gedir, iki həftədən sonra təzə dərs gətirirdi!..

Mən də ancaq bunu ispektora söylədim. O da bunu qulluqdan çıxartdı. Bilsəydim qovacaq, deməzdim. Bir şey öyrətməyirsə də, bir bölük çoluq-çocuğı var, yazıqdır!

Çığırtnanın pulunu verib çıxdım.

Bir qədər kəndi, bazarı dolanıb qayıtdım, gördüm fayton qoşulub. Minib yola düşdük.

Bərdədən gəldik Köçərliyə. Köçərli biyabanın içində tikilmiş bir stansiyadır. Dedilər ki, bu yaxında bu adda bir kənd də var. Ancaq nə qədər baxdım, kəndi görə bilmədim.

Faytonçu burada dayanmayıb adladı.

İki saat sonra yetişdik Qərvəndə.

Burada faytonçu faytonu karvansaraya sürüb dedi:

– Atlar yorulub. Burada göyçək nömrələr var. Yaxşı rahat olarsan. İnşallah gecə yarısı, Ay doğanda yola düşərik.

Qərvənddə camaat çoxdur və camaatın həştad faizi Kəkilbəyovlardır. Hər baqqalı, dəmirçini, kömürçünü, arabaçını... dindirirsən, deyir, mənim fəmilim Kəkilbəyovdur.

Kəkil bəy keçmişdə Qərvənddə və ətrafında sayılan bir adam imiş. Qocaların dediklərinə görə, onun on iki oğlu var idi. Hər səbh çıxıb qarıda qoyulmuş çarpayının üstündə əyləşərdi və on iki oğlu da səf çəkib, qulluğunda durub onun əmrini gözləyərdi. Hər birisinə vəzifəni söyləyib yola salardı. O on iki nəfərin övladından bir kənd əmələ gəlib.

Faytonçudan nömrələrin yerini xəbər aldım, qabağa düşüb dedi:

– Buyur!

Məni ikimərtəbə bir evin qabağına gətirdi. O yan-bu yana baxıb çıxmağa yol tapmadım. Bir də gördüm, bir cındırlı kişi bir uzun nərdivanı sürütdüyərək gətirdi, dayadı divara, dedi:

– Nömrə lazımsa buyurun, çıxın yuxarı.

Soruşdum ki:

– Məgər bu nömrələrin yolu yoxdur?

Dedi:

– Burada oğru-əyri çox olduğundan, müştəriləri nərdivanla çıxarıb, sonra nərdivanı götürürük.

Yadıma Tiflis düşdü.

Bir neçə il bundan əqdəm İrandan Tiflisə bir aşnam gəlmişdi. Adı da Mərdudqulu xan idi. Rəşt mülkədarlarından idi. Babadanqalma yüz iyirmi kəndi var idi və iki min desyatindən artıq düyü əkini. Mədəxili sel kimi axırdı. Özü də sərtib xaric əz fevc idi.¹ Qolovinskiyə² çıxanda paqonları gün kimi parlayırdı. Soldatlar şax durub çest verirdilər. Mən Rəştdə olan vaxt onunla görüşmüşdüm və axırda da aramızda bir dostluq əmələ gəlmişdi.

Tiflisdə onun bir işi yoxdu. Məhz bir qədər kef aparmaq üçün buyurmuşdu.

Özü buyururdu:

– Baba, nə çarə eləyim! Pul çox, amma İranda xərc eləməyə yer tapmayırım; labüd qalıb pullarımızı aparıb xarici vilayətlərdə xərc eləyirik.

Mən hər səhər xanın qulluğuna müşərrəf olub onu özümlə aparıb gəzdirərdim. Və gecə də saat ikidə, üçdə gətirib mənzilinə qoyub, evimə gedərdim.

Bir səhər yenə gəlib qapını döyüb gördüm içəridən bir ağlar səs deyir:

– Befərma!³

Daxil olub nə gördüm: cənab xan əyləşib yatağında. Lat-lüt, başında bir tuxmi-müğri⁴ papaq, ağlayır:

– Xan, nə vaqə olub?

– Görməyirsənmi nə vaqə olub? Bu gecə nömrədən var-yoxumu aparıb, papağımı qoyublar.

¹ İstefaya çıxmış miralay deməkdir.

² Tiflisdə adlanan böyük bir küçədir.

³ Buyur

⁴ Yumurta şəklində, dəridən olan İran papağı.

Qayıdıb evdən öz libaslarımdan bir dəst gətirib xana verdim.

Rəştə teleqram çəkib, beş min tümən pul istədi. Pul gəlincə xan mənzilindən çıxmadı, dedi:

– Mən Qolovinskiyə paqonsuz görünə bilmərəm.

Əgər Tiflis nömrələri də Qərvənd qaydası ilə saxlansa idi, yəqin xanın mənzilini yarmazdılar.

Yuxarı mərtəbədə mənə bir otaq verdilər, amma otağın bir şeyi mənə çox qəribə gəldi. Pəncərələrin birində bir şüşə yox idi. Onun da səbəbini xəbər aldım, dedilər:

– Qərvənd çox didtili və milçək olan yerdir. Pəncərələr şüşəli olan da milçək çıxmağa yol tapmayıb qonaqlara əziyyət eləyir. O səbəbdən pəncərələr şüşəsizdir.

Bu da mənim çox xoşuma gəldi.

Gecəni bir növ keçirib, səhər gün çıxanda Ağdama tərəf yola düşdüm. Üç-dörd saat yol gedəndən sonra bir böyük bazara yetişdik. Bu, Ağdam bazarı idi.

Ağdam bazarı böyük bir meydançada vəqə çərgül tikilmiş, içərisi, çölü dükanlardan ibarət bir bazardır. Bazarın qabağı həmçinin bir açıq meydanıdır ki, burada bazar günləri adam əlindən tərəpmək mümkün olmur. Ətraf kəndlərdən mal alanlar, mal satanlar hamısı bu meydançaya cəm olurlar.

Bir yanda çuval-çuval buğda qoyulub. Bir yanda yağ, pendir. Bir yanda satlıq qoyun və qaramal. Bir tərəfdə arvadlar əyləşib qazanlarda ciyər qovurması qovururlar. Bir yanda görürsən dəllək bir nəfəri daş üstündə əyləşdirib başını qırxır.

Hər bazar günü bu meydanda iyirmi-otuz min manatlıq alış-veriş olur. Dükançıların da alış-verişləri öz qaydası ilə.

Meydanda bir nəfər dəllək mənim diqqətimi cəlb elədi. Bu adamın nə başında, nə sifətində dərman üçün bir tük yox idi. Boyu azından bir sajen.

Dedilər: bu, məşhur usta Quludur. Bazarda dolanır, elə ki gördü kəndlinin biri daş üstündə əyləşib, xəlvətcə daldan gedib, qəfildən onun papağını götürüb, başını islatmağa başlar. Kəndlinin qışqırtısı heç bir fayda verməz. Güclə başını qırxıb, bir şahı pulunu alıb əldən qoyacaq.

Ağdam bazarında da nə qədər istəsəniz imanlı hacı, kərbəlayı və məşədi tapılar. Bunlar da doğruluqda, insafda Bərdə hacılarından, kərbəlayılarından, məşədilərindən qalmazlar. Hamısı əhli-iman, namaz qılan, oruc tutan müqəddəs mömin şəxslərdir.

Məsələn, orada bir nəfər Hacı Mehdiqulu var. Tamam ətraf bəyləri ona borcludurlar. Puluna da ildə altmış faiz alır.

İndi yuxarıda yazdığım sözləri oxuyanlar xəbər alacaqlar ki, bu hardan əhli-iman oldu. Vaxta ki, bu böyüklükdə müamilə alıb öz şəriətinə zidd gedir? Bunu mən də xəbər aldım. Dedilər ki, hacı burada hiyleyi-şəriyyə eləyir.

Hiyleyi-şəriyyə Həzrət Əyyub əla nəbiyyəinə və əleyhissələmdən qalıbdır. Tarixi-müqəddəsdə xahiş eləyən oxuya bilər ki, xudavənditəbarəkə və təala Həzrət Əyyub əleyhissələmi imtahana çəkmək istədi. Ona görə ona yaman mərəz göndərdi. Həzrətin tam bədəni yara tökdü və yaralarına qurd düşdü. Bu yara və qurdlar ona əziyyət verdikcə həzrət ancaq Allahına şükür edərdi. Bir gün həzrətin nə səbəbdən isə arvadına qəzəbi tutub buyurdu:

– Ay filan-filan şüdənin qızı, and olsun Allaha, sağalib ayağa duracağım gün sənə yüz çubuq vuracağam.

Həzrət imtahanı gözəl surətdə tutdu. Xudavəndi-ələm iltifaq buyurub mərəzi ondan rəf etdi. Həzrət sağalib durdu ayağa və tamam sağalandan sonra vədəsi yadına düşdü. Bir yandan naxoş vaxtında arvadının onun nə qədər zəhmətini çəkdiyini nəzərə aldı. Bir yandan Allaha and içmişdi, görək vədəsinə əməl edəydi. Yoxsa yalandan qəsəm yad eləmiş olardı.

Həzrət çox fikrindən sonra yüz ədəd çubuğu topa bağlayıb bir dəfə arvadın belinə vurdu. Əvvələn, bundan arvada bir əziyyət olmadı və saniyə həzrət andına əməl edib həqiqətdə arvada yüz çubuq vurdu. Hiyleyi-şəriyyə budur.

İndi görək, hacı cənabları hiyleyi-şəriyyəni nə növ eləyir.

Totalım, bir nəfər bəy gəlib hacıdan beş yüz manat qərz istəyir, hacı da bəyi mütəbər bilib razı olur. Görək altı ayın vədəsinə altı yüz əlli manata veksəl yazılsın. Hacı əl atıb qəfəsdən bir ədəd bir abbasılıq yaylıq götürüb deyir:

– Bəy, siz bu yaylığı məndən yüz əlli manata almağa razısınız mı ki, pulunu da altı aydan sonra verəsiniz?

Bəy razı olur, veksəl altı yüz əlli manata yazılır. Beş yüz manat bəyin borcu və yüz manat da yaylığın qiyməti. Daha hacı şərən faiz almayı.

Hiyleyi-şəriyyə belə də olur:

Məsələn, bir nəfər axund bir yetim uşağa qəyyum olur və uşağın ildə, məsələn, min manat mədaxilinin yarısını bala xəndəyə ötürmək istəyir. Bu da çox asandır. Burada da hiyleyi-şəriyyə imdada gəlir.

Axund cənabları öz qəyyumluq zəhmətlərini beş yüz manata qiymət edib, anasının südü kimi yeyə bilər.

Mənim məqsədim bu məsələlərdən söhbət etmək deyil, əgər durub hiyleyi-şəriyyədən, həmlə-bərsihətdən¹ bəhs açsaq, böyük bir kitab yazmaq məcburiyyətində olarıq.

Əgər Ağdamın hamı hacılarından və kərbəlayı-məşədilərindən, seyidlərindən, kəndlər arasında olan qurtarmaz və tükənməz mühari-bələrdən söhbət başlasaq, gərək bir il burada oturaq. Mən yol adamıyam, işim var. Odur ki, Ağdamda dayanmayıb, faytonu qoşdurub yola düşdüm.

Bir-iki verst getmişdik ki, “Nəsirbəyli” adlı bir kəndin qabağında bir nəfər müsinni kişi əl eləyib faytonu dayandırdı və yavaşcadan nə dedisə, faytonçu üzünü mənə çöndərüb dedi:

– Bu kişi mənim dayımdır. Şəhərdə vacib işi var, izn verin yanımda əyləşdirim.

Cavabında dedim:

– Sənin dayın mənim yanımda da əyləşə bilər. Bahəm söhbət edə edə gedərik. Təklük də mənə əl verməz.

Kişi:

– Çox sağ olun, – deyə əyləşdi yanımda, yola düşdük.

Bununla adi yol söhbətlərindən başladıq: “Gəlişiniz uzaqdandırmı? Şəhərə buyurmaqda xeyirdimi” və i.a. Axırda bir-birimizin adını xəbər aldığımız Yoldaşımın adı Məşədi Səttardır. Şuşada sərrac dükanı var və hər bazar günü Ağdama gəlib gedərdi. Bu, bir söhbətçil arif adam idi və danışığından əhli-savad olduğu da anlaşılırdı.

Bir qədər getmişdik. “Qarahacılı” deyilən bir yerdə bir qoca kişiyə çatdıq. Təqribən altmış yaşında, qırmızısaqqal, sinəsi açıq, başına pərpəq əvəzinə yaylıq bağlamış, qabağında bir yüklü uzunqulaq yavaş-yavaş gedirdi. Bu kişi dönüb bizə baxıb, Məşədi Səttara salam verdi. Məşədi xəbər aldı:

– A Məşədi Səfər, haradan gəlirsən?

– Burada dəyirmanı bir-iki pud buğda aparmışdım. Üyüdüb kəndə qayıdıram.

– Əhvalın necədir, ev-uşaq salamatdırmı?

– Nə əhval, ay məşədi? Əhvalım budur ki, görürsən. Qoca vaxtımda görəcəklə günlərim var imiş. Bir vaxt var idi sənin kimi qonaqların

¹ Şəriətdə bir hökmdür, murdardan və haramdan uzaq olmaq deməkdir.

iyirmisi qapımdan girərdi. Xəcalət çəkmirdim. İndi... Özün görürsən. İndi, budur, səni görüb xəcalətimdən istəyirəm ki, yer ayrılısın, girim içinə. Mən Məşədi Səfər olam, sən gəlib mənim evimin yavıqlığından ötəsən, mən də səni yoldaşınla bir yerdə aparıb evimdə bu gecə qonaq saxlamayam? Bu mənim üçün ölümdən bədtərdir.

Faytonçu atları tərptədi. Biz də Məşədi Səfərlə “xudahafiz” edib onu dalda qoyduq.

Məşədi Səttar üzünü mənə tutub dedi:

– Bu kişi varlı-hallı bir adam idi. İldə bir-iki dəfə Şiraza gedib, oradan neçə yük papaq dərisi gətirərdi. Yaxşı da qazanardı. Bunun evini yıxıb bu halətə salan imam oldu.

Mən təəccüblə Məşədi Səttarın üzünə baxdım. Məşədi Səttar dedi:

– Təəccüb eləməyin, mənim sözüümün canı var. Bu saat söyləyim. Siz yəqin çox eşidibsiniz. Bir adamın o birisinə acığı tutanda deyir: “İmam başına daş salsın, imam evini yıxsın, imam balalarını yetim qoysun”... Hakəza.

İndi qulaq verin.

Bu bədbəxt oğlu, hər il məhərrəm ayında yeddi gün imam ehsanı verərdi. Boynuyoğun mollalar, tacirlər, seyidlər, nə bilim kimlər hər gün gəlib yağlı plovdan basırdılar. Nə qədər buna mənasız xərc vururdular. Buna “imam evini yıxsın” deyirlər, ya yox?

Axır kasıb düşüb evini satdı. Evi də yaxşı ev idi; bilmirəm nə qədər pul aldı. Cibində pulun cıncılığını eşidib dedi ki, gərək gedib ağamı ziyarət eləyim.

Bir böyük ziyafət verib təntənə ilə Məşədi Səfərinə getdi. Elə ki ziyarətdən qayıtdı, baxdı gördü pullar xərclənib, ev də satılıb. Əlində maya düzəltmək üçün qədim dost və əşnalarına yönəldi, heç kəs əl tutmadı. Axırda şəhərdə qala bilməyib, arvad-uşağını götürüb o, dağın ətəyindəki kəndə köçdü. Orada bir dükan açıb, tərək vursan uçar. İçində on beş manatlıq mal yoxdur.

İndi buna “evini imam yıxsın” demək olar, ya yox? Özü öləndən sonra da balaları yəqin dilənəcəklər. Buna “imam balalarını yetim qoysun” demək olar, ya yox?

Bir qədər gedib uzun bir hasara çatdıq. Hasar bir dağın başında “Qarqar” deyilən bir çaya tərəf enib, çaydan keçib o biri dağın üstünə diklənibdir. Gəndən baxanda guya bir bayquş qanadlarını çayın kənarlarına sərib, çaydan su içməkdədir.

Məşədi Səttar dedi:

– Bu hasara Əsgəran deyərlər. Gərək eşitmiş olasınız.

Dedim:

– Çox gözəl eşitmişəm və oxumuşam... Bu mənhus hasarın 1905-ci sənədə oynadığı rol cəmi dünyaya məlumdur. Bu, iki qonşu və qardaş milləti bölən bir səddir. Nə qədər bu hasar durub, buna baxan türklərin¹ və ermənilərin yaraları təzələnəcək. İxtiyar mənim əlimdə olsaydı, bu hasarı, qədim hasardan olmasına baxmayaraq, kökündən qazardım. Bəlkə bayquş kimi göz qabağında durub, keçmiş qanlı günləri baxanların yadına gətirməyə.

Əsgəranı adladıq. Bir də baxdıq, bir nəfər qırmızısaqqal, uzunboylu, arıq kişi, özü kimi bir arıq yabının belində, tərkində xurcun, atılatıla gəlir. Yavıqlaşdı Məşədi Səttara salam verib keçdi. Məşədi Səttar dönüb dalınca bir qədər baxıb dedi:

– “Evlərini imam dağıdanların” biri də budur. Amma bu hamıdan qoçaq çıxıb. Özünə bir çörək pulu yaradıbdır. Qulaq asın bundan sizə bir az söhbət eləyim.

Dedim:

– Buyur.

– Bu kişinin adı Məşədi Seyfulladır. Ağdam bazarında dükanı var. Yaxşı evi də var, qonaq gələndə plov da verir. Bu da o biriləri tək var-yoxunu xərcləyib, Məşədi ziyarətinə getmişdi. Gələndən sonra bir az bəkar gəzib, arvadının ətəyinin pullarını satıb bir dükən açdı. İlk günü dükana qoyduğu malın qədəri nə artır, nə də azalır. Hər kəs bunun dükanına bir dəfə getsə, onun malının siyahısı həmişə yadında qalar.

Mən ərz eləyim: on girvənkə yağ, bir düjün karandaş, bir banka zoğal mürəbbəsi, iki qutu cövhər, on girvənkə qənd, bir parça mal piyi, beş-altı ədəd qalay çay qaşığı, bir şüşə sirkə, bir-iki kələf yezd ipliği, bir pud ağ neft... Xülasə, baxan deyirdi ki, buna on beş manat verən olsa dükanını bağışlayıb çıxıb gedər. Bununla belə, bunun işlərinə baxın.

Məşəddən təzə qayıtmışdı. Hələ heç kəsin bunun xəspuşlanmasından xəbəri yox idi. Hamı onu varlı hesab edirdi.

Bir gün Ağdam bazarına gəlib, xalqı başına cəm edib, bunlara Məşədi yolunun ağırlığından və bu ağır yolu zəhmət çəkib getməyin sava-bının intəhasızlığından, daşların dığırlana-dığırlana ziyarətə getmələrindən söhbət edirdi.

¹ Azərbaycanlıların.

Məşədi and içirdi ki, İmamqulular adlanan bir mənzilə gəlib düşmüşdü. Gördü karvansaranın qapısında böyük qara daşlar yan-yanaya düşüb. Karvansaranın dərbanı nağıl etdi ki, bu daşlar bu gecə buraya gəliblər; ziyarətə gedirlər, sabah durub bunları burada görməyəcəksiniz.

– Sübh, – deyir, – durduq, gördük, həqiqət, o daşlardan bir nişanə yoxdur.

“Çınaran” adlanan mənzilə gəlib haman daşları orada gördüm...

Məşədi camaatı inandırmaq üçün neçə dəfə getdiyi imama and içdi. Camaat da ağızlarını ayırmış onun söhbətlərinə qulaq verib, pey-dərpey salavat çevirirdi.

Qalaq asanların hesabı artdı. Bunu görüb məşədi dedi:

– Camaat, bu saat mənim evimdə bir seyid qızı əyləşib. And olsun gedib üzümü sürtdüyüm qəriblər şahına, bu saat onun əynində libası yoxdur. Mən öz tərəfimdən on manat verirəm. Sizin də kərəminizdən nə gəlir, müzayiqə etməyin.

Məşədinin söhbətindən ürəyi yumşalmış camaat başladı pul toplamağa. Ağır miqdarda bir məbləğ cəm olub məşədiyə vəsul oldu.

Neçə vaxtdan sonra işin üstü açıldı. Həqiqətən bir seyid qızı haman günü məşədinin evinə libassız əyləşibmiş, o da məşədinin öz arvadı imiş.

Heç kəsə onun arvadının seyid qızı olduğu məlum deyilməmiş. Sübh evdən çıxanda məşədi arvadına əmr eləyir ki, o, bazardan qayıdınca libassız əyləşsin. Bu da onun üçün imiş ki, məşədinin andı yalan olmasın. Bundan da sonra özgə bir mədaxil yolu tapdı.

Birdən eşidir ki, filan kənddə filan sərvətdar mərhum olubdur. O saat atını minib gedib oraya. İçəri daxil olub, başlayır hönkürtü ilə ağlayıb başına vurmağa:

– Əlimdən gedən qardaşım vay! Ümidim vay! Belimin dayağı vay!.. Habelə...

Üç gün yaxa açıb təziyədar olur. Üç gündən sonra mərhumun ailəsinə sər-sələməti verib deyir:

– Daha mən getdim. Dükanim sahibsizdir. Ancaq bir iş var, deməyə xəcalət çəkirəm.

– Nə iş var, məşədi? Buyur!

– Yox, qalsın, bir ayrı gün danışarıq.

– Axır genə, de görək nədir?

– Görək mən söhbəti açmaydım. İndi ki bir səhv elədim, gərək deyim, rəhmətliyinin mənimlə bir xırdaca hesabı var. Keçmişdə mal apa-

rıbdır, bir əlli manat qalıbdır. Mən bir söz demirəm, istəmirəm də. İstəyirsiniz mərhuma halal eləyim. Ancaq deyirəm ki, biləsiniz.

Mərhumun varisləri bir-birinin üzünə baxıb, ürəkləri yumşalmış hallarında ölülərini şüglizimmə eləmək istəməyib pulları verirlər.

Bəzən oxu daşa da toxunur: mərhumun varisləri görürsünüz ki, deyirlər:

– A məşədi, sənin sözünə inanmamağa haqqımız yoxdur, məşədi kişisən, səndə yalan olmaz. Ancaq nisyə mal almaq mərhumun adəti deyildi. Bir il çıpaq qalmağa razı olardı, üç arşın nisyə qədək almazdı.

Cavabında məşədi deyir:

– Nə etməli, siz vermirsiniz, mən də istəmirəm. Pul deyəndə əl çir-kidir, rəhmətliklə iyirmi il duz-çörək yemişik, qurban olsun o duz-çörəyə.

Bunu deyib varisləri şübhəli qoyub atını minib, çıxıb gedir.

Bir neçə gündən sonra görürsünüz varislər şübhədən çıxmaq üçün özləri gəlib azdan-çoxdan məşədiyə verib halallıq alırlar.

Bu məşədinin peşəsi budur. İndiki dükanı boşdur, gedib ölü sahiblərindən pul istəyəndə deyir:

– Parçanı mərhum mənim qonşumdan alıbdır. Yanında pul olmayıb, mən vermişəm.

Bu yaxında “Xocalı” adlanan bir kənd var. Bu günlərdə orada Hacı Zeynal adlı bir varlı kişi vəfat eləyibdir. Məşədi yəqin onun təziyəsinədən gəlir. Görəsən varislərindən nə qədər çırıbıdır.

“Xocalı” çayını və “Çaparxana” sını keçib bir səhraya çıxdıq. Yolun altında və üstündə nizamla düzölmüş “Tökmə təpələr” var idi.

Məşədi Səttar nağıl etdi ki, bu təpələr də qədim hasardandır. Burada qədim zamanda Sultan Səlimlə Şah İsmayılın arasında böyük müharibələr olubdur.

Bir az getmiş gördük ki, bir nəfər şəxs bir kürən atın belində yel kimi gəlir. Atın ayaqları guya yerə dəyməyirdi. Yaxınlaşıb, salam verib, güllə kimi ötüb keçdi.

Məşədi Səttar dedi:

– Bu da bir tühaf vücuddur; yol üstüdür, bundan da bir qədər sizə nağıl eləyim, vaxt keçsin.

Dedim:

– Buyur.

Məşədi başladı:

– Bu şəxsin adına Hacı Mehdi oğlu Əsgər deyirlər. Atası buna böyük sərvət qoyub getmişdi. Sərvətin çox yarısını dost-aşna yolunda xərc etdi. Qış fəslində az gecə olardı ki, bunun evində neçə nəfər qonaq plov yeməsin. Bahar fəslində hər həftə dost-aşnalarını şəhərin ətrafındakı çay kənarlarına, meşələrə, bulaqlara, “Turş su” deyilən yerə qonaq çağırır, xanəndə və nəvazəndələrlə onlara kef verərdi.

Bir dəfə dost-aşnasına xəbər verdi ki, hamısı cümə günü ona, aşırma plova qonaqdırlar. Biz çox fikir elədik ki, “aşırma plov” bu nəyə deyir, bir şey anlaya bilmədik.

Axşam cəm olduq onun evinə. Adama bir-iki stəkan şirin çay içib bir qədər söhbət edəndən sonra hər iki adama bir məcməyi plov gəldi və hər məcməyidə iki ədəd kəklik ayaq-ayağa bağlanıb plovun üstündən aşırılmışdı. Aşırma plov bu imiş.

Qalan dövlətinin də axırına İrandan gəlmiş bir dərviş daş atdı.

Dərviş elmi-kimyada məharət yetirdiyinə bunu inandırır və hər mədəni döndərib qızıl eləmək sirrini bildiyini söyləmişdi. Bu bədbəxt oğlu aldanıb dərvişi gətirib saldı evinə. Əlində olan mayanın hamısını kürədə yandırandan sonra, bir səhər durub dərvişi qaçmış gördü.

İndi bunun Ağdamda bir xırdaca dükanı var, oturub alış-veriş eləyir. Hər nə qazansa dost-aşna yolunda xərc eləyir. Əgər bir nəfər onun axırcı köynəyini istəyə, yəqin çıxardıb verər. İndi bundan sizə bir hekayə nağıl eləyim.

Bizim Ağdam bazarını gördünüz. Tühaf bir bazardır. Orada bu bazardan o bazaradək tamam bikaçılıqdır. Alış-veriş nüdrətən olur. bəlkə bir yerdə ölü düşə, kəfən, sidrü kafur üçün bazara gələn ola. Dükənçilər dəstə-dəstə o dükanda, bu dükanda yığılıb, boş söhbətlərlə vaxt keçirirlər.

İttifaqən, Bakıdan, Tiflisdən, ələlxusus Moskvadan tacirlərin biri qayıdıb gələndə bazarda bayram olur. Neçə günlərlə bədbəxtlərə rahatlıq verməyib, hər gün başına cəm olub, onu gördüyündən, eşitdiyindən, gedib gəldiyindən danışdırıb qulaq asırlar.

Haman buradan atlı keçən oğlan birdən bazardan yox oldu. Tamam iki həftə dükanı bağlı qaldı. Sonra məlum oldu ki, Qazax qəzasında bir nəfərdə “Diliboz” cinsindən bir atın sorağını eşidib, onun dalınca gedibdir. Haman atdır ki, indi altında idi.

İki həftədən sonra bazar adamı bunun qayıtdığından xəbər tutub, bir-birlərinə söz verdilər ki, Hacı Mehdi oğlundan haraya getdiyini və

bu iki həftənin ərzində nə yerlərdə gəzdiyini bir nəfər xəbər almasın. Guya ki, o, buradan heç bir yana getməmişdi.

Əsgər gəlir bazara. Dükənlərin qabağında dolanır. Ancaq bir dükançı buna etina eləməyir. Salam verir. Salamını soyuq bir halda alıb, yenə işinə məşğul olur. Əsgərin bağı çatlayır. Necə ola bilər ki, bu, bir belə zəhmət çəkib gedib “Diliboz”lardan at gətirsin, amma bunu bir adam xəbər almasın! Bir də baxır, görür, bir dükanda beş-on nəfər dükənçilərdən cəm olub söhbət eləyirlər. Birbaşa yanaşır oraya:

– Salaməleyküm.

– Əleykəssalam, ağa Əsgər, niyə əyləşməyirsən?

Əsgər əyləşir. Camaat öz söhbətində davam eləyir. Əsgər nə qədər gözləyir ki, bütün bu müddətdə harada olduğunu bir xəbər alan olsun. Ta o da nə növ gedib gəldiyini söyləsin. Bunun əvəzində dükənçilər hər biri bir bəhanə ilə durub dağılmağa üz qoyurlar. Birisinin dükanı sahibsiz qalıb, birisinin namazı keçir, birisi axşam yeməyi üçün tədarük görməyibdir, birisi poçtla gərək pul barat eləsin. Xülasə, bir-bir durub gedir, Əsgəri dükən sahibi ilə bir yerdə qoyurlar. Dükən sahibi isə dəftər-çotgəni çıxarıb hesaba məşğul olur. Əsgər bir qədər əyləşib qalxır ayağa.

– Xudahafiz!

– Xudahafiz, ağa Əsgər!

Bunu deyib dükənçi yenə başını aşağı salıb məşğul olur. Əsgər məyus qayıdır öz dükənina.

Dükənçilər bununla bir neçə dəfə belə rəftar edəndən sonra Əsgər əhvalatı duyur.

Bir dəfə yenə görür ki, bir dükanda neçə nəfər əyləşib laqqırtı vurur. Durub yavaş-yavaş o tərəfə yönəlir.

O biri dəfələr tək dükənçilərdən biri qalxıb deyəndə ki:

– A kişi, yaxşı yadıma düşdü, Hacı İmamqulunun vekselinin vaxtıdır, aparım onun pulunu verim.

Əsgər ondan cəld qalxıb, əbanın altından beşaçılan tüfəngi çıxarıb, patronlayıb dedi:

– Əyləş yerə! Yoxsa odladım! Hər kəs yerindən qalxsas, atamın oğlu deyiləm cəmdəyini yerdə qoymasam!

Həmı susub sakit əyləşdi. Əsgər dedi:

– İndi qulaq verin. Bir nəfərdən xəbər tutdum ki, Qazax mahalında Rüstəm bəyin ilxısında “Diliboz” nəslindən bir at var ki, dünyanın yarısına dəyər...

Burada Əsgər iki həftənin içərisində başına gələnləri, tufəngi adamlara tərəf tutmuş nağıl eləyib qurtarandan sonra dedi:

– İndi mən sözümlü qurtardım. Hər kəsin harada nə işi var isə buyurub gedə bilər.

Camaat gülüşüb xəbər verdilər ki, heç kəsin heç yerdə işi yoxdur. Hamı avaradır. Elə məhz onunla şuxluq eləmək istəyirdilər.

Gecə saat on ikiyə yaxın Şuşaya varid olduq. Ancaq şəhər görünməyirdi. Ətrafda xarabalıqdan savay bir şey yoxdu. Səbəbini xəbər aldım. Məşədi Səttar gülüb dedi:

– Burada şeytan özünə doqquz gün, doqquz gecə toy elədi. Şəhərin evlərindən məşəllər qayırmışdılar. Gecə-gündüz tufəng səsləri kəsilmirdi. Hətta şeytan tərəfindən gəlmiş bir yaranal şəhərin içində top da atırdı. Toy çox şükühtü keçdi. Camaatdan da çox qırılan oldu. Ancaq nə etməli, şeytan əməlindən xata çıxmasa olmaz.

Dedim:

– Doğru buyurursan.

Faytonçu soruşdu:

– Hara düşəcəksən?

Dedim:

– Təbrizli Mirzə Qoşunəlini tanıyırsan?

Dedi:

– Mirzə Qoşunəlini Qarabağda uşaqlar da tanıyır.

– Onda birbaş onun evinə sür.

– Baş üstə.

Neçə dəqiqədən sonra fayton bir həyətdə dayandı. Bu, Mirzə Qoşunəlinin evi idi. Qapı açıldı. Gödək boylu bir adam başını çölə çıxarıb xəbər aldı:

– Kimsən?

Cavabını faytonçu verdi:

– Qonaqdır. Tiflisdən gəlir. Sizlə işi var.

– Buyursun, buyursun!

Mirzə pilləkəndən aşağı enib, özü qabaqca mənə salam verdi:

– Salaməleyküm, siz çox xoş gəlibsiniz. Buyurun içəri.

Faytonçunun haqqını verib, Məşədi Səttarla vidalaşub, mirzənin dalınca daxil oldum mənzilə. Mirzə yer göstərdi:

– Buyurun, əyləşin. Yəqin yol sizi yorubdur. Samovar da hazırdır. Çay içmək mənim üçün bir azar olubdur. Sübhədən gecə yatıncaya qə-

dər gərək mənim samovarım qaynasın. İçdiyim çayın hesabını da bilmirəm. Deyirlər çay nədir, say nədir.

Mirzə iki stəkan çay töküüb birisini mənim qabağıma, birisini də əyləşib öz qabağına qoydu:

– Sizin tərifiniz həmişə Tiflisdə olur?

– Bəli, Tiflisdə oluram. Ancaq səyahəti xoşladığımdan, başqa şəhərlərə və vilayətlərə də gedirəm.

– Əlbəttə, səyahət çox gözəl şeydir. Deyirlər çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər.

– Həqiqət düz buyurursunuz. Amma necə ki mən eşitmişəm, sizin elminizə heç bir səyyah çata bilməz. Mən Qafqazın hər bir şəhərində sizin tərifinizi eşitmişəm. Yəqin siz Tiflisdə Ağ Mollanı tanıyırsınız.

– Xidmətlərinə çata bilməmişəm, amma bələdiyyətim var, alim adamdır.

– Sizin tərifinizi mənə o söylədi. Mən bir müşkül iş düşüb, oradan buraya xidmətinizə gəlmişəm.

Niyyətimi açıb mirzəyə söylədim.

Mirzə şəhadət barmağını alnına qoyub dərin fikrə getdi. Sonra dedi:

– Bu gecə burada yatarsınız, axşamın xeyrindən isə sabahın şərri. Səhər kitabları töküüb dürüst baxaram, ümidvaram əlac tapıla.

Çay içib, bir qədər o yan-bu yandan söhbət elədik. Mən xəbər aldım:

– Mirzə, siz çoxdanmı Qarabağdasınız?

– Bəli, mən anadan burada olmuşam, ancaq atam Təbrizdən gəlmişdir. O səbəbdən bizə Təbrizi deyirlər. Elə ki Məhəmməd şah vəfat elədi, İranın qanununa binaən, təxti-səltənət naibüssəltənə fərman-fərmayi-məmləkəti-Azərbaycan nəvvab Bəhmən Mirzəyə keçdi. Bəhmən Mirzə atasının vəfatından xəbərdar olub, tənənə ilə Təbrizdən çıxıb Tehran tərəfə rəvan oldu. Təbrizlə Tehran arasında xəbər gəldi ki, Nəsrəddin Mirzə təxti-səltənəti qəsb edib, qoşun da tamamilə onun tərəfinə keçibdir. Nəsrəddin Mirzə ömrü veribdir ki, Bəhmən Mirzəni tutub qolu bağlı onun hüzuruna gətirsinlər və onun gözlərini çıxardacağına and içibdir. Bəhmən Mirzə əhvalatı eşitcək üstünə gələn adamlardan neçə nəfər və müqərrəblərini götürüb, qalanlarını dala qaytarıb üzünü Rusiya tərəfə çevirdi. Neçə vaxt at sürəndən sonra yetişdi “Fıtlbörgə” və birbaşa getdi imperator Birinci Nikolayın yanına. Nikolay onu artıq məhəbbətlə qəbul etdi, onun həmişəlik Rusiyada sakin olmağına icazə verdi və hər bir ildə ona otuz altı min rüblə maaş təyin

edib, Rusiya şəhərlərindən birisini özü üçün məskən intixab etməsini təklif etdi. Həzrət-vala nəvvab bu Şuşa şəhərini məskən qəbul edib burada sakin oldu. Mənim mərhum atam da, Allah atanıza rəhmət eləsin, Bəhmən Mirzə ilə bahəm buraya gələnlərdən həzrət valanın katibi və rəmmalı olubdur. Atamdan mənə çox ziqiymət kitablar keçibdir və o kitabların cəhətinə mürəffəhülhal güzəran eləyirəm.

İçəri otaqla bizim aramızdakı qapı döyüldü. Mirzə durub gedib qapını açıb, oradan bir məcməyi fisincan-plov gətirib qoydu ortalığa. Plovu yedik. Əlimizi yuduq. Mirzə özü qabları götürüb içəri apardı.

Şamdan sonra yenə adama bir stəkan çay içdik. Orta qapı açıldı. Oradan iki əl uzanıb çarşaba bağlı bir dəst yorğan-döşək otağa qoydu. Mirzə özü qalxıb mənim üçün yer salıb dedi:

– Gecəniz xeyrə qalsın, yatın, rahat olun, sübh danışarıq.

Mirzə öz əndərununa getdi, mən də soyunub yatdım.

Sübh mirzənin içəri otaqdan gələn namazının səsi məni oyatdı.

Durub libasımı geyib əyləşdim. Mirzə qapını açıb məni geyinmiş görüb, təəccüblə xəbər aldı:

– Siz əcəb sübhxiz imişsiniz!

– Bəli, adətım belədir, – dedim. – Bəhalonki Tiflisdə saat ondan qabaq gözlərim açılmaz.

Mirzə dedi:

– Çox gözəl adətdir. Əbu Əli Sinanın buyurduğuna görə, sübh tez duran adamın canı saf olar.

– Düz buyurubdur. Belədir ki var.

Çaydan sonra mirzə buyurdu:

– Yəqin dincinizi dürüst alıbsınız. İndi sizin məqsədinizdən söhbət edə bilərik. Siz yatandan sonra mən gedib “Tənbihil-qafilin” kitabını açıb mütaliə elədim. Bu kitabda cəhənnəmin tərif və təsviri mükəmməl surətdə dərc olunubdur. Kitabın otuz yeddinci səhifəsinin yeddinci sətrində yazılıbdır: heç bir kəs qəbləlməvt cəhənnəmi görə bilməz. Fəqət bir nəfər adam filan ildə (bu sənəni göstərir) filan ayın filan günündə (haman günü göstərir) adı “T” hərfi ilə başlanan bir şəhərdən, adı “Ş” hərfi ilə başlanan şəhərə, adı “Q” ilə başlanan müqəddəs bir şəxsə yanına gəlib, ondan cəhənnəmi gedib səyahət etmək üçün əlac istəyəcəkdir. Məqsədinə də nail olacaqdır; çünki cəmi müşküllərin əlacı o şəxsə və onun əlinə keçmiş “Cameül-dəvat” kitabında olacaqdır. O kitabın yetmiş yeddinci səhifəsində yazılmış

nüsxə o şəxsin müvəqqəti olaraq ölüb cəhənnəmə getməyinə səbəb olacaq.

İndi, ağa can, o nüsxə budur:

1. Rübibus – on misqal, 2. Əfüyün – on misqal, 3. Əfrəfyun – beş misqal, 4. Tiryak – dörd misqal, 5. Zəfəran – beş misqal, 6. Aqərqərha¹ – beş misqal, 7. Zəncəfil – beş misqal, 8. Filfil-hindi² – üç misqal, 9. Əsəl³ – bəqədri-kifayə.

Bu dərmanı on gün istemal edəndən sonra qəbzi-ruh olub, gedib cəhənnəmi səyahət edə bilərsiniz. Bu əczanı alıb gətirərəm və onları həvəngdə döyərək lazım olan duaları oxuyaram.

Əlavə lazımdır, bir dənə qara xoruz alınsın. Onu mən burada bağlayacağam və gecə haman xoruz birinci dəfə banladıqda dərmanları həvəngə töküb döyməyə başlayacağam.

Sabah dərmanı özünlə götürüb Tiflisə apara bilərsiniz və orada axund Ağ Mollanın təhti-tərbiyəsində istemal etməyə məşğul olarsınız. Tamam on gündən sonra özünüzü başqa bir aləmdə görəcəksiniz – cəhənnəm aləmində.

Mən mirzədən xəbər aldım:

– Cənab mirzə, buyurun görüm, mənə cəhənnəmdə qalmaq neçə gün müyəssər olacaq?

Buyurdu:

– Hər cadının təsiri qırx gün olar. Qırx gündən sonra ayılıb özünüzü haman yatdığınız yerdə görərsiniz. Ancaq cəhənnəmin hər günü dünyanın qırx gününə bərabərdir.

– Cənab mirzə, sizin həqqi-zəhmətiniz nə qədər olacaq?

– Yetmiş yeddi manat yetmiş yeddi qəpik. Əlavə əczanın və xoruzun qiyməti. Siz əyləşin mənzildə, ya istəyirsiniz çıxın bir qədər şəhəri dolanın. Söz yox ki, günorta naharını da bir yerdə eləyəcəyik.

Şəhəri bir qədər dolanıb, saat on ikidə azan səsi eşitdim, bir qoca kişi məkrüh səslə azan oxuyurdu.

Mənzilə qayıdıb Mirzə Qoşunəliyə bu sualı verdim:

– Cənab mirzə, Qarabağda başqa şey yox isə də, yaxşı xanəndələr var. Qafqazın hər yerinə getsən, orada xanəndəni, tar çalanı, kamança çalanı, zurnaçıyı qarabağlıdan görəcəksən. Bəs necə olur ki, özünüz üçün

¹ Tərxun kökü

² Hind istiotu

³ Bal

xoşsevət azançı tapmayırsınız? Tiflisdə də azançı var. Həmişə azanı şur üstündə oxuyur. Gəncədə də azançı başlayıb azan verəndə ruslar, ermənilər dayanıb onun azanına qulaq asırlar. Hətta Gəncədə belə danışır-dılar ki, iki nəfər erməni azançının səmindən mütəəssir olub, islamı qəbul ediblər.

Mirzə bu sözü eşitcək ucadan bir salavat çevirib dedi:

– Doğru buyurursunuz. Qarabağ xanəndə mədənidir. Buradan neçə nəfər adlı xanəndələr çıxıbdır. Məsələn, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Həsəncə, Qaryağdı oğlu və sairələri. Gözəl səs sahibi cavanlarımız yenə var. Ancaq dörd budur ki, cavanlarımızda islam ruhu qalmayıb. Bir nəfər namaz qılanı, oruc tutanı yoxdur. Hamısı Allahdan üz döndərirlər. İndi kimə demək olar ki, sən qışın çilləsində, gecə yarısı get çıx minarənin başına, orada azan ver? Bunu, bu əyyamın cavanları qəbul edərlərmi? Amma bizim azançımız Hacı Tağı dindar bir adamdır. Onun indi yaşı həştaddan ötübdür. Bu həştad ilin altmışını azançılıqda keçiribdir. Və deyir canım ağzımdan çıxınca azan verəcəyəm.

– Ona maaş nə verirlər?

– Maaş çox deyil, mövqafatdan ayda onun üç manat məvacibidir.

– Üç manatla onun məişəti necə keçir?

– Hacıның özgə mədaxil yerləri də var. Birinci mədaxil hamamlardandır. Bizim hamamlar sizinkilərə oxşamıyız. Mən eşitmişəm, sizin hamamlarda qüsl üçün hovuz yoxdur. Divarlarda samovar qurmasına oxşar bir şey qoyubdurlar. Onun altında da çimən yəqin pək olmayacaq. Bizim hamamların İran qaydası böyük hovuzları var ki, adına xəzinə deyirlər. Hər müsəlman hamamın içinə girdikdə gərək qabaqca xəzinəyə daxil olub orada bir neçə dəqiqə bədəni isitsin. Sonra çıxıb, canını kisələdəndən sonra dübarə hovuzda daxil olub, qüsl-cənabət eləsin. Hər hamama vaxtına görə gündə otuz adamdan yüz adamadək gəlir. Arvad hamamları həftədə bir dəfə açıq olduğundan oraya neçə yüz arvad dolur. Hər bir xəzinəyə girib-çıxan yəqin orada bir qədər canının çirkindən qoyur. Hamam boşalıb gecə xəzinənin suyu durulandan sonra üzərində əl qalınlığında piy durur. Bu piyi suyun üzündən alıb təmizləmək lazımdır. Bu da azançı Hacı Tağının vəzifəsidir. Hər səhər azandan sonra hamamları gəzib hər yerdə xəzinənin üzünü piyini yığır. Şəhərdə yeddi-səkkiz hamam var. Hər birisindən gündə iki şahı pul alır. Bu da onun gün ruzusuna kifayət edir.

Hacı Tağının ikinci maaş pulu budur: hacı şəhərin əhalisini səğirən-kəbirən, ünəsən-zükürən hamısını tanıyır. Odur ki, hər bir toya, təzi-yəyə, təkyəyə adam çağırmaq lazım olsa, bunu da Hacı Tağıya tapşı-rırlar. Hacı siyahını əlinə alıb, şəhəri dolanıb hamını dəvət eləyir. Söz yox ki, ziyafətdə özü də əyləşib iştirak edir. Həmişə ətəyinin altında da bir ləyən gətirib, onu da plovla doldurub evinə aparır. Əlavə hacı, əmələyi-mövtadan sayılır. Hər ölünün qabağınca qəbiristana gedir, buna da bir haqq verirlər. Xülasə, hacının kefi kökdür. Yaxşı dolanır.

Mirzə əczanı alıb, bir qara xoruz da gətirib bağlamışdı və qabağına da bir qədər kişmiş qoymuşdu. Səbəbini xəbər aldım, dedi:

– O xoruza bu gün başqa şey yedirtmək olmaz. Kişmiş dənələrinə xüsusi dualar oxunubdur.

Süfrə salındı. Dalınca süfrəyə duz, çörək və dolma gəldi. Mirzə üzr istəyib dedi:

– Plovu inşallah axşam yeyərik.

Axşam zamanı mirzə məni tək qoyub dedi:

– Siz burada əyləşin, mən gərək xoruz banlayınca covşən-kəbir və məntər oxuyam.

Axşam saat on radələrində xoruz səslənənədək içəridən həvəng-dəstənin səsi gəldi.

Bir az keçmiş mirzə daxil olub, bir şüşə içində dərman gətirib dedi:

– Buyurun, hazırdır.

Bir qədər söhbət edib, plov yeyib yatdıq.

Sübh durub mirzəyə yüz manat verib xudahafiz elədim. Mirzə bir məktub da Ağ Mollanın adına yazıb buyurdu:

– Burada lazım olan adabı yazmışam. On gün ki, siz dərman istema-lına məşğul olacaqsınız, o gərək gecə və gündüz sizin yanınızda olsun.

Mirzədən razılıq edib, yenə haman yolla Tiflisə qayıtdım.

Tiflisdə Ağ mollaı tanımayan bir nəfər tapılmazdı. Çünki onun mənzili vəqə olan Sumbatov küçəsini Tiflisin tamam cavanları tanıyırdı.

Bu küçə bir vaxtında Tiflis cavanlarının oynadı idi. Evlərin hamı-sında sübhədək piano çalınıb, qızlar və cavanlar “matçış” oynardılar.

Sonra hökumət, cavanların göz yaşlarına baxmayaraq, bu evləri bağladı. İndi bu küçədə Ağ Molla yaşamaqdadır.

Ağ Mollaı nəinki müsəlmanlar, tamam Tiflisin gürcüləri, ermə-niləri və rusları da tanıyır. Evi hər gün axşamədək onun yanına ziyarət-gələnlərlə dolu olur.

Gələnlərin çoxusu qadınlardır. Kimisinin əri qaçıb – onu qaytarmaq istəyir, kimisi duldur – ərə getmək istəyir, kimisi filan oğlana özünü sevdirmək üçün cadu yazdırır. Ürəkkeçməsi olanlar, baş ağrısına mübtəla olanlar, bir para xəstəliklərə tutulanlar hamısı Ağ Mollanın duası ilə məramlarına çatmaq istəyirlər.

Gecə evdə dincəlib, səhər getdim mollanın xidmətinə.

Qəbul otağı qadınlarla dolu idi. Qulluqçusundan Mirzə Qoşunəlinin məktubunu göndərdim. Məni o saat içəri çağırdı. Əhvalatı müfəssəl söylədim. Soruşdu ki, bəs mirzə sizə verdiyi dərmanın nədən və nə əczadan əmələ gəldiyini buyurmadı?

Cavabında dedim:

– Mənim yanımda əczaların adlarını bir-bir oxudu, ancaq unutmuşam.

Çox əfsus edib buyurdu:

– Bu dərmanın sirrini ondan savayı dünyada bir kəs bilməz. Bunu keçmişdə Mir Damad və Xacə Nəsir-Tusi bilərlərmiş; onlar da bu xüsusda bir yadigar qoymamışlar. Bəhər-hal, mirzənin xahişinə görə, bu on günü sizinlə bir yerdə keçirərəm və mirzə göstərdiyi duaları oxuyaram. Ancaq gərək mənim zərərimi öhdənizə götürərsiniz. Siz görürsünüz ki, mənim yanımda nə qədər adam var. Hər gün də belədir. Gərək gündə mənə əlli manat verəsiniz ki, on gündə beş yüz manat eləsin.

Bir qədər danışdıqdan sonra, axund cənablarını üç yüz manata razı elədim və şənbə günündən işə şüru etməmizə qərar verdik. Xudahafiz edib getdim.

Şənbə gününə dörd gün qalmışdı. Bu dörd gündə mən cəmi işlərimi yöndəmə qoyub dost-aşnalarla vidalaşib əyləşdim mənəzildə.

Şənbə günü səhər axund gəldi. Mən dərmanı çamadandan çıxartdım. Bankanın ağız açılında ətir qoxusu evi başına götürdü. Mən bismillah deyib dərmandan bir qaşiq ağızıma qoymaq istədikdə axund dedi:

– Dayan!

Dayandım.

Buyurdu:

– Gərək bu saat gedib hamamda qüsli-cənabət edəsiniz. Hamamdan çıxıb dalınıza baxmayaraq evə gələsiniz. Evdə iki rükət hacət namazı qılandan sonra başlayıb dərmanı istemal edəsiniz. Mən də siz hamamdan qayıdınca burada Mirzə Qoşunəlinin məktubunda göstərdiyi duaları oxumağa məşğul olaram.

Hamamdan qayıdıb axundu, həqiqət, kitab oxuyan gördüm. Sonra kitabı yumub, cibindən bir lülə kağız çıxardıb başladı onu oxuduqca açmağa. Bu dua eni bir çərək, uzunluğu bir kilometr kağızın üzərinə yazılıb, bir ağac parçasının ətrafına sarınmışdı. Duanın adına “covşən-kəbir” deyirdilər.

Axund buyurdu:

– Vaxtdır. İndi başlayıb dərmanı tənəvül edə bilərsiniz...

Dərmandan bir qaşığı ağızma qoyanda ağızım, sonra boğazım, axırda qarnım hamısı odlaşdı.

Bu halət xüsusunda mirzə cənabları mənə izah vermişdi. Ona görə də davam etdim.

Müxtəsəri-kəlam, doqquz gün gündə üç qaşığı bu dərmandan tənəvül elədim. Onuncu günü dost-aşnani cəm edib onların hüzurunda cəhənnəmə müşərrəf olmağımı lazım bilib hamısına xəbər elədim.

Haman günü dost-aşna tamam cəm oldular və məndən xahiş etdilər ki, cəhənnəmdə hər nə görsəm onu yazıb bir dəftərçə bağlayam, ta dost-aşna oxuyub fezyab olsun.

Mən söz verdim.

Sonra Axundla belə məsləhət gördük ki, mənim bədənimi qırx gün bir sandıq içərisində saxlasın və qırx gün tamam olduqda öz əli ilə gəlib sandığı açsın.

Axund buyurdu:

– Vaxtdır, uzan.

İtaət edib uzandım və axırncı qaşığı dərmanı yedim. O saat gözüm qaraldı, başım gicəlləndi, məni yuxu tutdu. Birdən özümü bir böyük səhrada gördüm. Bildim ki, bu səhra cəhənnəm səhrasıdır.

CƏHƏNNƏM

Səhranın günbatan tərəfindən gördüm bir şölə asimana bülənd olub, işığı hər yeri bürüyübdür. Üzümü şöləyə tərəf tutub getdim. Bir az gedəndən sonra məni cəhənnəmin istisi vurdu. Təəccüb burası idi ki, burnuma plov iyi gəldi. Yəqin etdim ki, cəhənnəmdə hamıdan çox yananlar plov yeyənlərdir.

İsti gəldikcə artdı. Mən dayandım. Gördüm ki, hərərətin artıqlığından mənim üçün irəli getmək mümkün olmayacaqdır.

Birdən qulağıma bir səs gəldi:

– Əyyühəlxortdan! Eşidibsən ki, “kafər bəcəhənnəm nəmirəvəd, kəşan-kəşan mibərənd”¹. Getməsən də aparacaqlar. Yaxşısı budur öz xoşunla gedəsən.

Bu sözü eşidən tək başladım yeriməyə. Dedim:

– Hərçi bada-bad!

Mən cəhənnəmi həmişə Bakının mədənlərinə oxşar bir şey hesab edirdim və çox vədə də deyirdim ki, cəhənnəm yəqin Bakıda olacaq. Neft quyularının hamısından alov göyə dirəklənəcək və günahkarları bərbəbir təpəsi üstündə quyulara salacaqlar.

Bir də mən belə hesab edirdim ki, cəhənnəm bir böyük şəhərdir, dəryanın kənarında düşübdür. Təmirat hamısı oddandır. Yananlar istəyirlər ki, özlərini dəryaya atsınlar, bəlkə su onların əzabını azalda, amma olmur. Əziyyətləri birə iki də artır.

Xülasə, hər növ təsəvvür edirəm, amma heç birisi gördüyüm olmadı. Cəhənnəm əvəzində bir böyük əjdaha gördüm ki, onun yetmiş min fərsəng boyu idi və yeddi min fərsəng eni idi. Yetmiş min ağzı var idi, yetmiş min burnu, yetmiş min gözü və yetmiş min qulaqları var idi.

Heyvanın ağzından, qulaqlarından və burunlarından alov dirəklənirdi.

Bu halda gördüm, mənə tərəf bir kişi gəlir: arıq, uzun, boğazı nazik, başı balqabaq boyda. Burnu qaraquş burnuna və saqqalı keçisi saqqalına bənzəyir. Amma döşündə bir şiri-xurşid nişanı var. Və nişanın da ətrafında farsca bu sözlər yazılmış: “Abi şurəst, çi qabiliyyət darəd, büdeh, berizəd bə guri-pədərəş”².

Yazını oxuyan tək, kişini tanıdım. Yəqin qarelər hamısı tanıdılar. Tanımayanlar var isə, vəzir Mirzə Ağa Asinin divanını oxusunlar, o saat tanıyarlar.

Kişidən xəbər aldım:

– Mərdəkə, burada nəmənə qayıırısan?

Dedi:

– Elə ölən gündən məni cəhənnəmdə odabaşı ediblər.

Dedim:

– Çox gözəl mənəbdir, mübarəkdir.

Sonra xəbər aldım:

– Bu əjdaha burada nə qayıır?

¹ Kafir cəhənnəmə getməz, onu çəkə-çəkə apararlar.

² “Şor sudur, nə əhəmiyyəti var. Ver töksün atasının goruna”.

Dedi:

– Qulaq ver nəğil edim: xudavəndi–aləm ki cəhənnəmi xəlq etdi, onun hərərətindən göy od tutdu. Otlar, ağaclar, dəryaların suyu hamısı qurudu. Cəmi vühuş və teyur, ins və cins qaziyəlhacət dərğahına əl götürüb yalvardılar:

– İlahi, yandıq. Yaratdıqlarına rəhmin gəlsin.

Xudavəndi–aləm məxluqatın duasını eşitdi və bu əjdahanı yaradıb ona əmr etdi ki, cəhənnəmi udsun.

Əjdaha yalvardı, ərz elədi:

– Xudaya, mən nə günah eləmişəm? Qəzəbini mənim üstümdən götür.

Əjdaha bir də baxdı ki, başının üstündə bir mələk, əlində oddan qamçı, dayanıb deyir:

– Ud cəhənnəmi, ey Allahın heyvanı! Xudavəndi–aləmin əmrindən boyun qaçıрмаq olmaz!

Əjdaha itaət edib cəhənnəmi çəkdi kamına.

Əjdaha cəhənnəmi udandan sonra onun içərisi başladı alışıb yanmağa. Əjdaha ilan dili çıxardıb yalvardı:

– Allah, yandım, mənə rəhm elə!

Xudavəndi–aləmin əjdahaya rəhmi gəlib, əmr etdi ki, ilin altı ayını nəfəsini çölə versin və altı ayını içəri çəksin. Odur ki, əjdaha nəfəsini çölə verəndə bahar və yay olur, içəri çəkəndə payız və qış olur. Bir para sarsaq–sarsaq kitablarda yazırlar ki, nə bilim ay belə gedir, gün belə gəlir, yer dombalaq aşır. Bunlar hamısı axmaq sözlərdir. İndi gözünlə görüb yəqin edə bilərsən.

Dedim:

– Bəli, görürəm. Mən bu sözləri dünyada da eşitmişəm. Bizim şəhərə İrandan bir axund gəlmişdi. Məktəb açıb şəhərin uşaqlarına dərs verirdi. Axundun adını unutmuşam. Ancaq yadımdadır ki, məktəb uşaqları onun adını Molla Həmmami–Zənanə qoymuşdular. Mən bu sözləri o büzürgüvarın dilindən, minbərdən eşitmişəm. Görünür, axund düz buyurmuş.

Dalınca bir ah çəkib öz ürəyimdə dedim:

– Ya Molla Həmmami–Zənanə, əgər qiyamətdə görüşmək müyəssər olsa, səndən halallıq istəyəcəyəm; çünki o vaxt tamam məsciddə cəm olanlar bir ağızla salavat çevirdilərsə də, mən şəkk elədim.

Bu söhbətdən sonra odabaşından soruşdum:

– Cəhənnəmə girmək olarmı?

Dedi:

– Bəli, bəli! Buyura bilərsiniz. Cəhənnəmin qapıları gələnin üzünə açıqdır.

– Pasport, filan?

Dedi:

– Heç bir şey lazım deyil. Sən görən polis burada yoxdur.

Qapını açıb məni içəri saldı.

Bəli, vasil olduq cəhənnəmə. Allah cəmi arzısında olan mömin, müqəddəs qardaşlara qismət eləsin.

Cəhənnəm, nə cəhənnəm! Tamaşası cəmi dünyaya deyər. Onun müqabilində nə teatr, nə kəndirbaz, nə qoç döyüşməsi, nə dəvə gülüşməsi, nə xoruz və bildirçin döyüşməsi, nə mütrüb oyunu, nə qoçular atışması... hamısı bu tamaşanın müqabilində heç yerindədir. Bu tamaşanı görən, yəqinimdir ki, Sultan Həmidin mövləvi təkyəsinə etina etməyib, yanından gözüyumulu ötür.

Bilirəm oxucular inanmayacaqlar, deyəcəklər:

– Xortdan gedib cəhənnəmə, oradan ağzına gələn hədyanı yazır. Cəhənnəm nədir, tamaşası nə ola?

Mən oxucularımı inandırmaq üçün bir neçə möhkəm and içməyə hazırım. Ancaq Qurana and içməyəcəyəm. İnanmazsınız; çünki müsəlman ki Qurana and içdi, yəqin edin ki, yalan deyir. Mənim andlarım möhkəm andlardır.

And olsun Cəfərqulu xanın övladının ağızlarının tüpürcəyinə, and olsun Topal Seyidin barmağının qanına, and olsun dəşikli ağaca, qazaq qəbrinə, Xəlifəli ocağına, cındırlı pırə, Cicim ocağına, öskürək pirinə, and olsun Xorasan mütəvəlli başçısının anbarından çıxan şərab küplərinə, imam Cümənin buğda anbarına, Bala keşişin tasına, Mirzə Qoşunəli Təbrizinin çarıqlarına, dərviş Qırışmalqulunun dişsiz əfilərinə, yazdığım sözlərdə bir hərf qələt yoxdur; hamısı haqq sözlərdir.

Burada bir haşiyəyə ehtiyac göründü: oxucularımı dürüst inandırmaq üçün yuxarıda göstərdiyim müqəddəs şəxslərdən və məqamlardan bir az izahat vermək istəyirəm.

1. XAN TÛPÛRCƏYİ

Qarabağ xanı İbrahim xanın Cəfərqulu xan adlı bir oğlu var idi ki, adına tarixi-ədəbiyyatda “Yekəpər” deyirlər. Cəfərqulu xanın əlində belə bir qüvvət var imiş ki, bir əli ilə at nalını ikiqat eləmiş. Ya mis

pulu barmaqları ilə sürtüb yazısını silərmiş. Əlavə, xanın sporta böyük həvəsi var imiş. Məsələn, İrandan adlı pəhləvanları yazıb gətirdib küşti tutdurmaq, dəvə güləşdirmək, it boğuşdurmaq və sair belə ürəkaçan işlər. Əlavə, xan cənablarına bir vergi verilmişdi: əgər qudurmuş it dalamış adamın ağzına tüpürə idi, o saat salamatlığa çıxardı. Daha həkim, Paster xəstəxanası, filan lazım deyildi. Xanın vəfatından sonra bu qabiliyyət oğluna keçmişdi. İndi də nəvələri bu işlə məşğuldurlar.

2. TOPAL SEYİD

Bu şəxs Ağdam dairəsində olur. Bu da xan kimi, qudurmuş it tutanlara müalicə edir; ancaq naxoşların ağızlarına tüpürür. Bir qətrə mübarək barmağının qanından çörəyə sürtüb naxoşa yedirdir; həmin saat bəla ondan rəf olur. Bir neçə il bundan əqdəm bizim kənddə bir cavan oğlanı qudurmuş it dalamışdı. Mən ona Tiflisdə Paster xəstəxanasına getməyi məsləhət gördüm. Mənim təklifim ətrafdakıların və naxoşun qardaşının xoşuna gəlməyib, onu topal Seyidin ocağına göndərdilər. Naxoşun qardaşı deyirdi:

– Tiflisə gedib-gəlmək bir dünya xərc götürər. Cəmi bu yerlərin naxoşları əlaclarını Topal Seyiddən alırlar. Atını minib gedər Seyidin qulluğuna, bir-iki manat nəzir verməklə salamatlığa çıxar.

Elə də elədilər. Bir altı həftə keçməmişdi, eşitdim naxoş vəfat edib. Təziyəsinə gedib, qardaşını məzəmmət elədim, dedim:

– Gərək mənim sözümə baxıb onu Tiflisə göndərəydin.

Dedi:

– Yox, ona əlac olmayacaq idi. Çünki Seyidin qulluğuna etiqadla getməmişdi.

Əlbəttə, etiqad böyük şərtidir.

3. DEŞİKLİ AĞAC

Bu mücərrəb pir Ağdam dairəsində Qasımlı kəndində vaqedir. Bu ağacdən iki şax ayrılıb. Sonra baş başa qaynayıb bitişiblər. Araları açıq qalıbdır. Bu pir, övladı olmayan qadınların qolundan tutur. Cümə axşamları övlada ehtiyacı olan bacılar bir qədər fəsəli bişirib, özləri ilə

götürüb, deşikli ağacın yanına gedirlər. Fəselini füğərayə paylayandan sonra, övlad arzısında olan qadın ağacın deşiyindən keçir. Deyildiyinə görə, mətləbinə nail olur. Əgər qadınlardan birisi ağacın deşiyindən keçə bilməsə həmişəlik özündən naümid olub, məyus evinə qayıdır.

4. QAZAQ QƏBRİ VƏ XƏLİFƏLİ OCAĞI

Bu iki müqəddəs məkan Şuşa şəhərinin biri şimalında, o birisi isə qərbində vəqedir. Bu yerlərdə bayramqabağı, dürüst, ilin axır çəharşənbəsində uşaqların çilləsini kəsdirirlər. Çillə kəsdirmək bundan ibarətdir: uşağın iki əlinin baş barmaqlarını ipliklə bir-birinə bağlayıb, sonra ipliği qayçı ilə ya bıçaqla kəsirlər. Çilləsi kəsilən uşağa bir ilin müddətində heç bir afət toxunmaz. Çillə gərək şəhid qəbri üstündə, yəni əldə ölmüş bir adamın qəbrinin üstündə kəsilsin. Qədim zamanlarda, təxminən yüz il bundan əqdem, bir nəfər qazağı hərbi məhkəmə qərarına görə gülləyiblər. O vaxtdan həmin qazağın qəbri çillə piri olubdur.

Amma şəhərin camaatının əksəri Xəlifəli ocağına gedir. Hətta belə də bir rəvayət var:

İlin axır çəharşənbəsində, yəni novruz bayramından bir neçə gün qabaq Molla Pənah Vaqif özünün Saatlı məhəlləsində vəqə məktəbində əyləşib Şuşa şəhəri əhalisinin balalarına dərs verirdi. Bir də baxdı ki, məktəbin qabağından böyük bir izdiham gedir. Qabaqda əli ağaclı fərraşlar, camaatı o yan-bu yana qovurlar. Bir nəfər şəxs əlində gümüş qəlyan, yanında birisi, əlində bir manqal dolusu köz. Əlavə neçə faxir geyinmiş adamlar. Xülasə, bir padşah cəlalı. Vaqif bu vəqənin nə olduğunu xəbər alanda deyirlər ki, bəs Qarabağ xanı İbrahim xan Xəlifəli ocağına çilləsini kəsdirməyə gedir. Vaqif orada nə fikrə gedirsə götürüb bu şəri yazıb xana göndərir:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Düyülə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm məni qoymazlar kəndə.

El batıb noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahib-camalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.

Xanın şeirdən çox xoşu gəlib, Vaqifi yanına apardır. Vaqifin ağına, kəmalına, şirin danışığına bənd olub onu həmişəlik yanında saxlayıb, ənqərüb vəzirlik mənəsbini ona verir. Odur ki, Qarabağda xanlığı İbrahim xan idarə etməyib Molla Pənah Vaqif edirdi.

Ona görə də deyirlər: “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”.

5. CINDIRLI PİR

Bu da dağdağan ağacıdır ki, Qarabağ tərəkəmələrinin yaylaq yolunda vaqedir. Hər bir dərdi olan bu ağaca nəzir edib, ona bir əsgü parçası bağlayır. Övladı olmayanlar əsgidən bir balaca yüyürük qayırib, ağacdən asıb özlərinə övlad istəyirlər.

Bir ildən sonra nəzirləri qəbul olanlar, haman ağacın dibində qurban kəsirlər.

6. ÖSKÜRƏK PİRİ

Bu pirin kəramətinin nədən ibarət olduğu adından anlaşılır. Bu pir bir hündür qayadır ki, Nuxa şəhrinin yanında düşüb. Analar göy öskürək tutmuş balalarını o qayanın başına çıxarıb, torpağından bir qədər suya qarışdırıb naxoşa içirdirlər. Deyildiyinə görə, naxoşluğu oradaca rəf olur.

7. CİCİM OCAĞI

Bu ocaq Zəngəzurda, Cicimli kəndindədir. Buraya da ilan çalanlar pənah aparırlar. Görənlər nəql edirlər ki, bu ocaqda ilanın sayı-hesabı yoxdur. Görürsən neçəsi çörək təknəsində, qab-qazanın arasında, tax-

çalarda qıvrılmış yatıblar. Ocaq sahibi oturduğu yerdə ilanlar gəlib onun dizlərinin üstündən o yan–bu yana addayırlar, ya qucağında qıvrılıb yatırlar. Evin qapısından daxil olanın birinə də ilan dəyməz.

Vaxta ki bir şəxsi ilan çaldı, gərək fəvrən atını minib Cicim ocağına çapsın. Adamı çalan ilan da, çalandan sonra Cicimliyə yüyürür. Əgər adam ilandan qabaq özünü ocağa yetirdi və onun türbətindən suya qarışdırıb içdi, əlbəttə, şəfa tapacaq. Yox, ilan qabaqca özünü ocağa yetirərsə, ilan çalana əlac yoxdur.

Belə andları eşidəndən sonra gərək inanasınız.

İndi keçək mətləbə.

Cəhənnəm yerin yeddinci qatında bir böyük dağın ətəyində düşübdür. Bu dağın adına Kəmid dağı deyirlər. Dağın dibi cəhənnəmdədir və başı Ərəbistanda Əsfəğan adlı bir yerdədir.

Cəhənnəm özü yeddi təbəqədən ibarətdir. Əvvəlinci təbəqənin adına Cəhənnəm deyirlər. Buraya ancaq müsəlman günahkarlarını salırlar. İkinci təbəqənin adına Ləza deyirlər; bu təbəqə tərsalar üçündür. Üçüncü təbəqənin adı Hətəmədir; bu təbəqə də yəhudilər üçün təyin olunubdur. Dördüncü təbəqənin adına Səqər deyirlər; buraya da gəbrləri salırlar. Beşinci təbəqənin adını Səir qoyublar. Bu təbəqə də saibilər¹ üçündür. Altıncı təbəqənin adı Cəhimdir; bura da müşriklər üçündür. Cəhənnəmin axırıncı təbəqəsinin adına Haviyə deyirlər. Bura da münafıqlar üçündür.

Necə ki, görürsünüz, xalis müsəlman məclisidir. Hər kəsin adına və libasına görə yeri var.

Məsələn, qaydadır, yuxarı başa axundlar keçirlər. Onlardan aşağı bəylər əyləşirlər. Bəylərdən aşağı tacirlər, onlardan da aşağı xırda–xırda adamlar: ətər, baqqal, şkola müəllimi və sairləri.

Cəhənnəmin hər təbəqəsində qırx üç dərə var. Hər dərənin yetmiş quyu kimi çuxur yerləri var. Hər çuxurun içi yeddi yüz illik yoldur. Hər ili üç yüz altmış gündür. Hər bir günü dünya illərinin min ilidir.

Bundan əlavə, cəhənnəmdə bir quyu var, o quyunun adına Veyl quyusu deyirlər. Yetmiş illik yol onun dərinliyidir.

Mən cəhənnəmə daxil olanda həmin quyunun təkindən bir “vay, dədəm vay” naləsi eşitdim. Başımın tükü papağını götürdü.

Odabaşından xəbər aldım:

¹ Ulduza pərəstiş edənlər.

– Bu nə səsdir?

Cavab verdi:

– Yetmiş il bundan əqdəm bu quyuya bir adam atıblar. O adam ancaq indi quyunun təkinə dəydi.

O adamın kim olduğunu xəbər alanda odabaşı dedi:

– Vallah, bilmirəm hansının adını deyim. Bu quyuya bir adam salmayıblar, iki adam salmayıblar, hədd yox, hesab yox. Ancaq onu deyə bilərəm ki, bu quyuya vətən və dövlət xainlərini salırlar.

Məsələn, yaqın eşidibsən ki, neçə müddət bundan əqdəm iki dövlət arasında sərhəd qoymaq lazım gəldi. Bu dövlətlərdən birisi şərqli və o birisi qərblı idi. Hər bir tərəf sərhədə öz vəkillərini göndərmişdilər. Qərb vəkilləri şərqililərin¹ təbiətlərinə bələd olduqlarından, özləri ilə bir neçə nəfər Avropa paytaxtlarının küçələrində özlərini satan xanımlardan gətirmişdilər. Bu xanımları öz arvadları adından şərq vəkilləri ilə tanış etmişdilər.

Gündüz vəkillərlə danışırlar və gecələr də mühüm məsələlərin həlli üçün xanımları göndərirdilər.

Bu tövrlə sərhəd məsələsi qərb vəkillərinin xahişincə həll olundu. Bu quyuya təpəsi üstündə salınanlar belə vəkillərdir.

Və yenə iki padşahlığın arasında sərhəd məsələsi vaqe olmuşdu². Dövlətlərdən biri bir özgə vilayətdə olan səfirini belə işlərdə mahir bilib göndərmişdi. Bu səfir bir dənə parıldayan döz ulduzuna və bir həmayilə aldanıb bir çox böyük və gülüstana bənzər mülkü iki quru dağa dəyişibdir ki, üstündə dərman üçün bir göyerti tapılmaz. Belə adamları da Veyl quyusuna salırlar.

Əlavə, qədim hakimlərdən birisi xəbər tutubdur ki, qonşu hakim, çox müharibədən sonra bir böyük padşaha təbiyyət edibdir. Hakim o saat atını minib birbaşa çapıb, güclü padşahın sərkərdəsinin qulluğuna gələrək, ərz eləyibdir ki, əgər sənin padşahın mənə yaranallıq versə,

¹ İran-rus hökumətləri arasında 1828-ci ildə bağlanmış “Türkmənçay” müahidə-naməsinə işarədir. Bu xüsusda tarixdə bir şey yoxdur və ola da bilməz (*Müəllif qeydi*).

² Türkünstan-İran hüdudunu müəyyən etmək üçün İran tərəfindən Mirzə Rıza xan Danış göndərilmişdi. Bu şəxs Rusiya imperatoru tərəfindən əta olunmuş nişanlara susayıb Eşqabadın yaxınlığında vaqe “Firuzə” adlanan yaylağı iki quru dağa dəyişmişdi. Hərçənd rus hökuməti “Firuzə”nin əhalisini öz yerlərində qoymağı vəd etmişdisə də, müahidə hökumətlər tərəfindən imzalanandan sonra haman əhalinin yerlərini əllərindən alıb özlərini İrana sürgün elədi (*Müəllif qeydi*).

mən öz məmləkətimi ona bağışlaram. Əlbəttə, yaranallıq o saat verilib və zəif hakimin mülkü müftə alınıbdır. Amma lənət yalançıya, deyilənə görə, hakim cənablarına yaranallıqdan savay iki stəkan şampanski də veriblər. Bu hakimi də tərəsi üstündə Veyl quyusuna salıblar¹.

Belə xəyanətkarlar xüsusunda Mirzə Riza xan Ərfəüddövlə bir yaxşı kitab yazıbdır. Əlbəttə, oxuyarsınız.

Mən həmişə belə güman edirdim ki, qiyamətdə bizim okrujnoy sud kimi bir divanxana tərtib edib, hər vəfat etmiş gətirib o divanxananın qarşısında durğuzacaqlar. Onlardan dünyada tutduqları əməllər haqqında sual verib, cavab istəyəcəklər. Hərçənd burada şahidə də ehtiyac yoxdur. Çünki xudavəndi-ələm öz bəndələrinin əməllərini aydın görür. Əlavə hər bəndənin çiyinlərində iki nəfər kiramülkatibeyn deyilən mələk əyləşib. Onun günahlarını və savablarını yazır. Bununla belə, axundların buyurmalarına görə, o məhkəməyə həm şikayətçilər, həm də şahidlər çağırılacaqlar. Müctəhidi-ələm cənab şeyx Əhməd Bəhreyninin rəyinə görə, o şahidlərin içərisində heyvanat və cəmadat da olacaq. Məsələn, bir nəfər bir düşməni tüfəng və ya xəncərlə vurub öldürüb. Qiyamətdə haman tüfəng və xəncər gəlib şəhadət edəcəkdir. Və yenə haman büzürgvarın xəbərinə görə, heyvanat həmçinin şəhadətə cəlb olunacaqdır.

Məsələn, tutaq ki, bir bulaq kənarında neçə nəfər yoldaş bir quzu kəşib istirahətlə kabab yeyib, şərab içən vaxt aralarında bir qiylü-qal düşür. Yoldaşlardan birisi vurub o birisini öldürür. Qiyamət məhkəməsinə haman əti yeyilən quzu gəlib deyəcəkdir:

– Bəli, mənim ətim yeyilən vaxt filankəs vurub filankəsi öldürdü.

Mən bu etiqadda olub, fikir edirdim ki, bu məhkəmədə Əzrail prokurorluq və hər peyğəmbər öz ümmətinin advokatlığını edəcəkdir. Danışığından sonra məhkəmə əzası qərar çıxarıb hər kəsin haraya gön-

¹ 1804-cü ildə Gəncə xanlığı birinci dəfə alındıqdan sonra Qarabağ xanı İbrahim xan əhvalatdan xəbərdar olub, öz xahişi ilə Kürəkçayda knyaz Sisyanovun xidmətinə gələrək, xanlığında baqi qalmaq şərtilə Rusiya imperatoruna izhari-təbəiyyət etmiş. Knyaz məmnuniyyətlə qəbul edib, padşah tərəfindən xanı general-mayor ləqəbi ilə təbrik edəndən sonra imperatorun şərəfinə içmək üçün xana bir bakal şampanski təklif etmiş, xan şampanskini içmiş və şərab damağına çox dadlı gəlmiş. Bir qədər söhbətdən sonra xanın könlündən yenə şampanski içmək keçmiş, üzünü knyaza tutub xəbər almış:

– Padşahın şərəfinə bir dəfə də içmək olarmı?

Sisyanov: “Çox gözəl olar” – deyər ikinci bakalı xanın damağına vermiş (*Müəllif qeydi*).

dərilməsini təyin edəcəkdir: ya behiştə, ya cəhənnəmə, ya ərəfata. Amma belə deyilmiş.

Qiyamətə gələnlərin hamısını, bir körpü var, onun üstündən keçməyə məcbur edirlər. Bu körpünün adına Püli-Sirat və bizim dildə “Qıl körpüsü” deyirlər. Bu körpü qıldan nazik və ülgücdən itidir.

Hər qiyamətə gələni gətirib, körpünün başında dayandırıb, əmr edirlər ki, körpüdən keçsin. Əhli-savab qırğı kimi yüyürüb körpünün o biri tərəfinə keçir. O ki əhli-günahdır, iki qədəm qoyduqdan sonra guldurum-gurp tərəsi üstündə gedir cəhənnəmin təkinə.

Odabaşı söyləyirdi:

– Bu körpüdən yıxılanların adlarını eşitsən, ayağının altından yer qaçar. Məsələn, burada bir şəxs uçdu ki, onun dalında tamam İran və Qafqaz müsəlmanları namaz qılırdılar. Əmirəl-möminin xalis şiələ-rindən, adı da gərək ki, Molla Ağa Dərbəndi idi¹.

Bunu eşidən tək, həqiqət, yer ayağının altından qaçdı. İstədim inanmayam. Sonra fikir etdim: bu kişi bitərəf adamdır. Buna nə düşüb-dür ki, yalan danışsın və yalan danışmaqdan onun mənzuru nə ola bilər? Heç bir şey!

Aman, xudaya! Molla Ağa Fazili-Dərbəndi qıl körpüdən uçandan sonra, bizim tək günahkar bəndələrə nə qulaq quşqunu!

¹ Ağa Baqiri-Məclisi, Fazili-Ərdəbili və Fazili-Dərbəndi mövhumat sahəsinin ən fəal qəhrəmanlarıdır. Bunlardan həm Azərbaycanda, həm İranda məşhur olan Dərbəndli Molla Ağadır ki, adına Fazili-Dərbəndi deyirlər. Kitabçamızda onun xüsusundə yazılanlar hamısı həqiqətdir. Fazili-Dərbənd cəmi rövşənxanların mürşididir: minbərlərdə onun adı ehtiramla çəkilməkdədir. Fazili-Dərbəndi mövhumata dair neçə kitab yazmış. O cümlədən “Əsrarüşşühəda” adlı kitabı on-on iki cildəndən ibarətdir. Bu kitablar hamısı Kərbəla vəqəsinə aiddir. Ondan əlavə “İrşadülqulub”, “Məxzənülbüka” və “Xabnamə” adında üç kitab yazmış. Bu kitabların ikisi mərsiyə kitablarıdır. Üçüncüsü isə Fazilin rüyalarına həvidir. Bu kitabda Fazil rüyada gördüklərini həqiqət hesab edir və avam camaat da buna etiqad bağlayır. Məsələn, “Xabnamə”nin bir yerində deyir: mənim vətənim olan Dərbənddə bir yəhudi var idi. Bu şəxs həmişə şüribiliyə, fişq-fücürə məşğul idi. Yəhudi öldü. Gecə ələmi-rüyada mənə haman yəhudini behiştin qəsirlərinin birində görəb təəccüb etdim və onun behiştə nə növ düşməsinə xəbər aldım. Yəhudi cavab verdi: Bir gün yol kənarında uzanmışdım. İttifaqən İmam Hüseyn zəvvarları gəlib mənə yanımdan addadılar və onların atlarının ayaqları altından qalxan tozdan bir qədar mənə siftimə qondu. Odu ki, yəhudiliyimə, tutduğum əməllərə baxmayaraq mənə behiştə gətirildilər və cəmi günahlarım xudavəndi-ələm tərəfindən əfv olundu (“Xabnamə”).

Fazili-Dərbəndinin şüarı: “Mən bəka, ov əbka, fətəbəkə vəcəbət ləhül-cənnə”, yəni “ağlayan, ağladana və ağlayanlara özlərini oxşadanlara behişt vacibdir” (*Müəllif qeydi*).

Molla Ağa Fazili-Dərbəndini kim tanımır? Cəmi üləma, sadat, rövşəxanlar onun adını ehtiramla çəkirlər. Birdən belə iş?

Osmanlılar deyirlər: “Böyük iftizah”

Molla Ağa Fazili-Dərbəndi kimdir? Cəmi mərsiyəxanların mürşidi, ağköynək olub baş yarmağın, zəncir vurmağın, bədənin dərisini yırtıb oraya qıfıl, palanduz, sümbə, kotan dəmiri taxmağın binasını şiələr arasında qoyan belə böyük və müqəddəs vücud. Belə də iftizah?!

Allah ölənlərinizə rəhmət eləsin. Mənim rəhmətlik babam, Molla Ağanı Təbrizdə görmüşdü. O, belə nağıl edərdi:

– Aşura günü mən Təbrizdə idim. Ərk adlanan topxana meydanında iynə atsaydın yerə düşməzdə. Təbriz əhalisi ünəsən və zükürən oraya cəm olmuşdu. Deyirlər ki, gələn camaatı məscid tutmadığından, Fazili-Dərbəndi meydanda mərsiyə oxuyur.

Birtəhər camaatı yarıb özümü irəli verdim və baxıb nə gördüm: Fazil meydanın ortasında başı açıq, qurşağadək çıpaq əyləşib. Sağ tərəfində bir təşt palçıq və sol tərəfində bir səbət saman. Bir əli ilə sifətinə, başına, sinəsinə palçıq sürtür və o biri əli ilə də saman tökür başına. Kənardan baxana bir taya saman kimi görünür. Camaatın hönkürtüsü, “ağa vay” naləsi göyə çıxır. Bir də baxdım ki, bir nəfər qarabağlı xəncəri çəkib soxdu öz qarnına və o saat canı çıxdı.

Fazili-Dərbəndi bu haləti görüb ucadan qışqırdı:

– Əyyühənnas, hər kəs bacarır özünü bu xalis şiə kimi imam yolunda qurban versin. Onun ruhu bu saat behiştə peyğəmbərin öz qulluğundadır¹.

İranın şəhərləri bir-bəbir Fazili qonaq çağırırdılar. Ağa şəhərə yaxınlaşanda tamam şəhər onu istiqbal edib, salavatla şəhərə gətirib ən zəngin bir tacirin evində mənzil verirdilər. Neçə gün plov qurşağa çıxırdı; gecələr də ki, ağanın qulluğuna siğə üsulu ilə cavan qızlardan gətirib təbrik edirdilər. Axır, ağa Tehrana gəlməli oldu. Tehrandə bir nəfər iki-ayaqlı qalmaqatçı çıxdı. İş bir məqama yetdi ki, Nəsrəddin şah özü də Fazili-Dərbəndinin istiqbalına çıxmağa məcbur oldu.

Fazil yetişib faytondan düşən tək şah qabağa yeriyib iki əlini ona tərəf uzatdı. Fazil dala çəkilib əlini gözlərinin üstünə qoydu, diqqətlə şahın üzünə bir neçə saniyə baxıb buyurdu:

– Qayçı gətirin!

¹ Bu əhvalatı gözü ilə görmüş bir şəxs nəql edirdi (Ə.H.).

Camaat əhvalatdan bir şey anlamayaraq, dayanıb tamaşa edirdi.
Qayçı gətirdilər.

Fazil qayçını alıb şaha tərəf yeridi və dedi:

– Sənin bığının qabağı gərək alınsın. Çünki sənin yeyib-içdiyən hamısı haramdır. Həmçinin səninlə mülaqat da haramdır.

Bunu deyib öz əli ilə Nəsrəddin şahın bığının qabağını qayçıladi.

Bu keyfiyyət şaha çox toxunsa da, heç cavab vermədi. Neçə gün Fazil Tehranda istirahət edəndən sonra şah tərəfindən ona bir fincan qəhvə gətirib içirdilər. Və qəhvəni içən tək ağa daribəqaya rəhlət buyurdu.

Sübh, Fazili-Dərbəndinin fəcətən vəfatının xəbərini Tehran əhəlinə yetirdilər. Camaat görünməmiş bir təntənə ilə onun nəşini aparıb, Tehranın qəbiristanlığında dəfn etdi.

Odabaşı üləmədən çox adamın adlarını çəkdi. Ancaq bir Fazili-Dərbəndidən danışmaq kifayətdir. Günahkar cəhənnəmə düşən kimi Qəllaz və Şəddad adında mələikələr, rus qazaxları, əlsiz-ayaqsız füyqəranın üstünü alan kimi onun üstünü alıb, başlayırlar onlara odlu taziyanələrlə vurmağa və zəncir bağlayıb odun içində sürüməyə.

Bu mələikələrin yetmiş min köməkçiləri – türküsü – qorodovoyları var ki, hər birisinin yetmiş min əli və hər əlində yetmiş min barmağı var. Bunlar da hər tərəfdən tökülürlər günahkarların üstünə. Bəziləri onların saqqallarını yolurlar, bəziləri ətlərini didirlər, bəziləri sümük-lərini sindirirlər.

Xülasə, nə ərz edim. Lap bizim qorodovoylar kimi! Mən bu yetmiş min əlli mələikəni görəndə dedim:

– Nə yaxşı olardı bunların birisini Rusiya vəzirləri şurasına sədr edəydilər. Əgər gündə hər əli ilə bir inqilabçı tutub boğazından asdırsa, iki aydan sonra Rusiyada qurd quzu ilə otlayar. Nə dum lazım olar, nə mum. Hərçənd bunun, Şuşa uyezdi naçalniki Gerasimov tək şəxslərin ciblərinə ziyanı var. Çünki ondan sonra dörd min manat çıxan deşiklər hamısı tutular.

Cəhənnəm əhlindən birini yanıma çağırıb soruşdum:

– De görüm, sənin də canını alandan sonra bu əziyyətləri verdilər?

Dedi:

– Ay kişi, ciyərim yanır. Əgər mənə bir içim su əlac eyləyə bilsən, deyərəm.

Bu binəva su istəyən tək bir mələikə əlində bir qab ərinniş qurğuşun gətirib ona içirdi. O saat yazığın qarnı və bağırsaqları alışıb, qarnının ətrafından su axmağa başladı.

Mən ovcumla o sudan bir az tutub ona içirdim. Su içib dedi:

– A kişi, hər kəsin ürəyi yananda bu lehmədən içirdilər və acanda zəqqum ağacının meyvəsindən verirlər, yeyir.

Odabaşından xahiş etdim ki, zəqqum ağacını mənə göstərsin.

Dedi:

– Qoy bu kişi nağil eləsin görək bunun canını necə aldılar. Sonra, baş üstə, göstərəm. Doğrudur, mənim özümə də çox əziyyət veriblər, amma bu şəxsə deyəsən məndən də çox əziyyət dəyibdir.

Cəhənnəmli məndən soruşdu:

– Başına dönüm, heç yüzbaşı camaatdan qızıl pul yığanda görüb-sənmi?

– Görmüşəm. Çox yaxşı görmüşəm. Bir kasıbın on yeddi şahı verəcəyi var idi. Amma pulu yoxdu. Yüzbaşı mənim öz yanımda ona o qədər dəyənək vurdu ki, axırda ürəyi getdi (döyülənin ürəyi getdi, nəinki yüzbaşının). Axırda mənim yazığım gəlib yüzbaşına on yeddi şahı verib, kəndlini o zalımın əlindən qurtardım.

Cəhənnəmli dedi:

– Başına dönüm, mən can verən vaxt çəkdiyim əzab bundan da artıq oldu. Qulaq ver ərz eyləyim: mən öləndə gördüm mələkəlmövət gəldi. Amma nə halətdə? Başı əvvəlinci göydə, bir ayağı məşriqdə və bir ayağı məğribdə, çox qeyzli, rəngi qara, nəfəsindən od çıxırdı; əlində oddan bir şiş tutmuşdu ki, onun neçə haçası var idi. Yanınca beş yüz köməkçi gəlmişdi. Hər birinin əlində bir odlu taziyanə.

Qabaqca İsfəhtail adlı mələikə mənə bir şərbət verdi ki, o cür isti və acı şeyi mən ömrümdə görməmişdim. Sonra Əzrail şiş və çəngəl salıb ruhumu ayaqlarımdan çəkməyə başladı. O çəngəlin hər bir haçası bir damara bənd olmuşdu. Əzrailin köməkçiləri də əllərindəki taziyanələrlə başıma, qarnıma, çiyinlərimə və ayaqlarıma döyürdülər. Mənim ruhumu bu cür çəktilər.

Yazıq kişi söhbətini qurtaran tək bir mələikə daldan yetişib onun boynunun ardından beş-on yumruq ilişdirib, axırda elə bir zərbə ilə vurdu ki, yazıq cumdu odun içinə.

Odabaşı mənə heyrətdə görüb dedi:

– Bu günahkar yetmiş il odun içinə cumacaq. Sonra bir mələikə gələcək, yetmiş min ərəş onun əllərinin uzunluğudur. O mələikə, əlini salıb onun odunu təknedə axtarıb, tapıb çıxardacaq. Onun dalınca birinci mələk gəlib, onu götürüb yenə həmin qərar atacaq odun içinə.

Bundan sonra odabaşı ilə bir yerdə getdik zəqqum ağacının tamaşasına.

Zəqqum ağacı cəhənnəmin yeddinci təbəqəsindədir. Onun kökü yetmiş min illik yol uzunluğundadır. Kötüyünün uzunluğu, həmçinin, yetmiş min il yolçaqdır. Onun yetmiş min şaxəsi var. Hər şaxəsində yetmiş min cür meyvələr var ki, hamısı acı, bədbuy və şeytan başına oxşayır.

Zəqqum ağacının tamaşasından qayıdanda gördüm bir çığır-bağır var ki, cəmi cəhənnəmi səs götürüb. Guya Qarabağda, ya Naxçıvanda məhərrəm ayında dəstəbaşılıq üstündə dava düşübdür.

Odabaşından soruşdum:

– Bu nə səsdir?

Dedi:

– Cəhənnəm əhli İblisi arakəsməyə salıblar.

Bunu eşidən kimi yüyürdüm və yazıq odabaşı da mənim dalımca tez-tez zəif ayaqlarını sürüməyə başladı.

Yığıncığa yaxınlaşıb gördüm: İblis ki, cəhənnəmin sədri-idarəsidir, bir uca taxtın üstünə çıxıb sağa və sola şıllaq atır. Cəhənnəm əhli onun ətrafını alıb, hər bir dillə ona föhş verir və cəhənnəmə düşməyində də onu müqəssir tutur.

Biri deyir:

– Sən olmasaydın, mən bu dini qoyub, o biri dinə qulluq eləməzdim.

O birisi deyir:

– Sən olmasaydın, mən öz qardaşımı öldürüb arvadını almazdım.

Məni sən yoldan çıxartdın.

Birisi deyir:

– Mən yüz il yüz ilə qalaydı, rüşvət alıb vətəni pula satmaz idim, hamısını eyləyən sən sən.

Birisi deyir:

– Xudavəndi-ələmin lənəti sənənin canına gəlsin. Məgər sən olmasaydın, mən bir kəllə qəndə, bir girvənkə çaya, on manat pula aldanıb Ramazanın kəbinli arvadını Şəbana, ya Rəcəbin kəbinli arvadını Səfərə verərdimmi?

Birisi deyir:

– Səni görəndə həmişə Allahın qəzəbinə giriftar olasan. O sən deyildimi ki, məni yoldan çıxartdın, mən də Kazım kişinin səkkiz yaşında qızını on dörd yaşında yazıb ərə verdim. O da gedən kimi öldü?

Birisi deyir:

– Allahın lənəti sənə o kor gözüne gəlsin. (Məlumdur və “Nasixüt-təvarix”də yazılıb ki, Həzrət İbrahim əsrində, Həzrət Cəbrayıl mübarək qanadı ilə vurub şeytanın bir gözünü tökdü. Odur ki, şeytana lənət oxuyanda deyirlər “Lənət sənə gəlsin, kor şeytan”). Məgər sən deyildin, bizim qulaqlarımızı həmişə dolduran ki, camaat elmdən nə qədər geri qalsa, bir elə sizə mənəfəəti var? Biz də hər bir yolla camaatı elmdən saxlayırdıq və elm dalınca gedənlərin küfrlərinə hökm edirdik.

Birisi deyir:

– Məgər taqsır səndə deyilmi ki, riyasət odunu bizim canımıza doldurdun? Biz də camaatı otuz firqə edib, hər birinə bir ad qoyub, hamısının aralarına ədavət saldıq?

Birisi deyir:

– Sən deyildin mənə öyrətdin ki, müqəssir taqsırını boynuna almayanda yaxşı olar ki, onun başının ətrafına xəmir yapışdırıb, ortasına qurğuşun əridib tökəsən? Mən də neçə-neçə adamlara bu növ əziyyət verib taqsırsız öldürdüm?

Birisi deyir:

– Məgər mən bilməyirdimmi ki, yetim malı yeyənin başına Allah daş salar? Niyə sən mənə yoldan çıxartdın? Sən də üç yetimə bir-birinin dalınca qəyyum olub, üçünü də quru yurdda qoydum.

Birisi deyir:

– Məgər mən istibdadın nəticəsi nə olduğunu bilməyirdim? Niyə mənə gecə-gündüz deyirdin ki, rəiyyət eşşək misalı bir şeydir, nə qədər döyülsə bir o qədər yumşaq olar? Mən də sən tək kor məlunun sözünə inanıb rəiyyətin tamam malını, pulunu, var-yoxunu xəfiyyələrə xərc elədim. Axırda məmləkətim parça-parça olub, əlimdən getdi, özüm də sən Allahın lənətinə gəlmişin ucundan bu əzabı çəkirəm¹.

Birisi deyir:

– Məgər mən öz abırımdan keçib camaat malına xəyanət elərdim? Sən mənə yoldan çıxardıb deməyirdinmi ki, İrəvan əhli bir yazıq məxluqdur, heç birisi cürət edib sən tək böyük şəxsə bir söz deyər bilməz və mən də sən məlunun sözünə aldanıb, camaatın yığıb mənə tapşırıldığı on iki min manat pulunu alabaxta palıd udan kimi uddum².

Birisi deyir:

¹ Sultan Əbdülhəmid

² İrəvan müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinin 1902-1907-ci sənədə sədri olan İrəvan xanlarından birisi.

– Sən deyildinmi mən tək ağsaqqal hacını öz düşmənimə öldürmək qəsdilə qovduğum yerdə yoldan azdırıb, arvad hamamına salan ki, orada çılpaq arvadlara baxıb, günaha batıb, qiyamət əzabına giriftar oldum?

Birisi deyir:

– Mən özüm tibb elmində çox mahir bir şəxsəm. Və özüm də çox yaxşı bilirəm ki, insan qarnı torpağı əriltməz. Bainhəmə, sən mələunun sözüne baxıb, anbarlardakı buğdanın yarısını torpaq edib, çörək bişirib satdım camaata.

Birisi əlində bir varaq kağızı İblisə göstərib deyir:

– Ay Allahın lənəti sənə gəlsin, sən deyildinmi mənə dəğdəğə verən və mənə deyən ki, apar bu kağızı uyezd naçalniki Vinokurova ver? Mən də sənəin sözüne baxıb aparıb verdim. İndi bu kağızı mənim boyumdan asıb, göndəriblər cəhənnəmə. Nə qədər özüm yanıram, bu kağıza bir zad olmur¹.

Bu danışanı mən tanıdım. Amma ondan qabaq İblisə məzəmmət edənlərin heç birisini tanımadım.

Bu şəxs Qocaqurd mahalının mülkədarlarındanır və kağızın əhvalatı da belədir:

Oxucular məni tanışlasınlar. Kağızın əhvalatını öyrənməzdən qabaq istəyirəm onları Qocaqurd bəyləri ilə bir müxtəsər tanış edim: Qocaqurd mahalında üç sort bəy var. Pervi sort bəylərə Sarıçalı bəyləri deyirlər ki, Nadir şah dövründən bəydirlər.

Vtoroy sort bəylər bəyliklərini xanlardan alıblar. Bunların babaları ya xanın cəlladları olublar, ya təlxək, ya qatırçı, ya quşçu və darğaları, pişxidmətləri... və i.a.

Bunların hər biri bir mövqedə xanın xoşuna gəlib. Xan da gətirib ona bir neçə kənd bağışlayıb. Özünə də bəylik təliqəsi veribdir.

Misali-məşhurdur: hər oxuyan Molla Pənah, hər qatırçı Murad olmaz. Molla Pənah haqqında yuxarıda söhbət etmişdik. İndi qatırçı Muraddan danışaq:

Ağdam tərəfə yolları düşənlər, orada Muradbəyli adlı kənd olduğunu yəqin eşidiblər. Bu kənd hal-hazırda Ağdam şəhəri ilə birləşməkdədir. Bu kəndin birinci sahibi Murad bəy olubdur ki, qabaqca Qarabağ xanının qatırçısı olubdur. Qatırçılıqda çox mahir olduğundan xan ona bəylik verib, haman kəndi də ona bağışlayıb. İndi Murad bə-

¹ Cavanşir qəzası mülkədarlarından Adıgözəl bəy Adıgözəlova işarədir.

yin nəvəsi Tərtər kənarında neçə min desyatin yerə malikdir və özünə də anası şahzadə olduğundan xan deyilir.

Treti sort bəylərə pişxurd bəyləri deyirlər. Bunların ciblərində ildə üç ay pul olar, doqquz ay müflisdirlər.

İndi “pişxurd” ləfzini də bir izah etmək lazımdır. Bu ləfz fars ləfzidir. “Pişxurd” – qabaqca yeyilən.

Qocaqurd mahalında buğdanı biçən kimi döyməzlər. Yay çox isti olduğundan, buğdanı biçib taya vurub gedirlər yaylağa. Payız arana qayıdandan sonra xırman salıb buğda döyməyə şuru edirlər.

Əkinçilərin bəzisi bir yol xərcini düzəltmək üçün buğdanın bir azını qabaqca döyüb satırlar. Belə döyülən buğdaya “pişxurd” deyirlər. Yuxarıda dedik ki, pişxurd bəylərinin doqquz ay cibləri pul görməz. İsti düşəndə lazımdır ki, özlərini Şuşa qalasına versinlər. Odur ki, yığıqları taxılın bir hissəsini pişxurd döydürüb, satıb gedirlər şəhərə.

Şəhərdə bir neçə gün evdə əyləşib dərزيدən, papaqçidan, çəkməçidən çağırtdırıb özlərinə libas tikdirirlər; libas hazır olduqdan sonra tovuz quşu kimi bəzənib çıxırlar bazara, meydanlara, kluba, bulvara.

Yay qurtaran tək kəndə qayıdıb, qalan taxılı döydürüb, satıb, yayda şəhərdə etdikləri qumar borclarına verirlər. Altdakı il də bu minvalla.

Çetvorti sort da bəylər var. Bunlara “cır bəylər” deyirlər ki, var-yoxlarını qumara, Tiflis və Bakı kefinə verib, indi dövlətli bəylərin qapılarında sülənirlər.

Bunların ciblərində pul olmaz. Amma təşəxxüsləri yeri yırtar. Salam verənlərin salamlarına bığları ilə cavab verərlər. Hər məclisdə də özlərindən danışmayıb, babalarını, atalarını tərif edərlər.

Dördü bir yerdə cəm olanda Tiflis qəstlinlərində sürdükləri kefdən bir-birlərinə söyləyərlər.

Bəli, kağızın əhvalatı belədir:

– Bir gün Qocaqurd mahalının bəyləri naçalnik Vinokurovun əlindən zara gəlib, yığılıb bir yerə məsləhət tökürlər ki, gərək bu zülmkarın əlindən böyüyünə bir şikayət verək. Yoxsa bunun zülmü və bədərftarı axırda camaatı tar-mar edəcəkdir. Bir yerdə bəylər bir ərizə yazırlar və cəm olan on beş nəfər həmin ərizəyə qol qoyurlar. Bu hində, cəhənnəmdə gördüyüm bəy özünü məclisə yetirir. Ərizəni görənlər tək deyir:

– Sizin ki belə fikriniz var idi, mənə niyə xəbər eləməyirdiniz? Çox gözəl iş görübsünüz. Mən özüm də çox həvəslə bu ərizəyə qol çə-

kərəm. Ancaq on beş nəfər adamın qolundan bir şey çıxmaz. Lazımdır ki, Qocaqurd mahalının cəmi bəyləri bu ərizəyə qol qoysunlar. Vinokurov tək zalımı yıxmaq bizim hamımızın borcudur. Mən burada borclu oluram ki, bu ərizəni götürüb cəmi mahalı gəzib, bəylərin hamısına qol qoydurub gətirim. Sonra ərizəni aparıb lazım olan yerinə verməyi və dalınca getməyi də öz boynuma götürürəm.

Məclis hamısı bəydən razılıq edib, ərizəni ona tapşırırlar.

Bəy ərizəni qoynuna qoyub, bir az söhbət edib, çay içəndən sonra durub, atını minib yola düşdü və dedi:

– İnşallah bir həftə çəkməz ki, ərizə hazır olar.

Bəy at üstündə getdikdə belə fikir edirdi və öz-özünə söyləyirdi:

– Bircə siz bu tülkülərə baxın. Dərənin iti-qurdu özlərini adam cərgəsinə qoyub, yığılıb bir yerə məsləhət edirlər. Oraya yığılanlar kimdirlər? Biri xanın eşşəkçisinin nəvəsi deyilmi? İndi gəlib adını bəy qoyub yuxarı başa keçir. Sən bir o burnucırığa bax! Ona deyən gərək filan-filan şüdə, sən haçandan bəy olub ortalığa çıxıbsan? Sənin dədə-babanı heç bir tanıyan varmı? İndi rusca üç-dörd söz öyrənibsən, gəlib özünü bəylər cümləsinə qatırsan? Ərizə-filan yazırsan? Sənin atan aclıq ili mənim atamdan bir çuval buğda aparıb, hələ də borclu deyilmi? Sən adını nə qoyub ortalığa düşübsən?.. O çöpur sifəti toyuq dimdikləmiş qarviz qabığına oxşayan!.. Papağı da təşəxxüslə qoyub gözlərinin üstünə, deyir: “Alçaq dağları mən yaratmışam”. O kimin oğludur? Onun əmisini mənim atam neçə il dustaqxanada yatırdı, o da özünü adam hesab eləyib ortalığa atılır?! Buyursun, barmağını yumsun görüm, hansı pristav onun evində bir parça çörək yeyibdir? Bu mahala neçə naçalnik gəlib-gedibdir, hansı onu bəyəyib, ona əl veribdir? Əsil və nəcabətindən xəbəri olsa, heç xəcalətindən evdən çölə çıxmaz. Onun anası qaçaq Qurbanəlinin bacısı deyildimi?

İndi bunlara bir deyən gərək: budur, yığılıbsınız məsləhət eləyirsiniz. Çox gözəl! Niyə deməyirsiniz, mahalın nəcib bəyləri var, ağsaqqalları var? Bir belə iş düşəndə lazımdır ki, yığılıb gedək onların birinin evinə. Deyək, ağsaqqal, bir belə məsləhətimiz var. İstəyirik Vinokurovdan ərizə verək. Bu işə sən nə deyirsən?

Bəlkə heç ərizə vermək məsləhət deyil. Nəinki mahalın beş-on bambılısı yığılıb bir yerə – nədi, nədi biz Vinokurov kimi nəhəngi yıxacağıq! Axır siz nəsiniz adam yıxasınız?

İndi mən də bunun əvəzini sizə yetirərəm. Bundan sonra böyükdən məsləhətsiz iş görməzsiniz. Mən bu ərizəni bu saat aparıb qoyaram Vinokurovun qulluğuna. O da sizin haqqınızda fikir çəkər.

Mən, əvvələn, gərək öz gücümü bunlara tanıdım və saniyə Vinokurova da bir ixtlas göstərəm. O kişinin səbəbindən ildə dörd-beş min manat mənfəət edirəm. Şərab həmişə müftə, yağ müftə, düyü müftə, motal, qatıq... hamısı müftə. Quzudan bir sürü qayırmışam. Bunun hamısı mənim Vinokurovla bir quruca dostluğumdandır. Mən bir belə mənfəəti əldən buraxsam, gərək başıma müalicə ola. İndi mən bildiyimi elərəm; qoy Vinokurov o adlarını bəy qoyan gədə-güdələrin atalarına od vursun.

Bəy bu fikri eləyib, atını birbaşa sürdü Vinokurov cənablarının mənzilinə.

Vinokurov otaqdan çıxıb bəyə əl verəndə, bəy elə bildi ki, bu saat ona bir nişani-şiri-xurşid əta olundu.

Bəy içəri buyurub gördü ki, samovar stolun üstündə qaynamaqdadır və xanım da samovarin yanında əyləşib.

Bəy ədəblə xanıma təzim etdi və xanım da iki barmağının ucunu ona uzadıb dedi:

– Buyurun bir stəkan çay için.

Bəy:

– Çox razıyam, – deyib əyləşdi və xanım da öz lətif əlləri ilə ona bir stəkan çay töküüb verdi.

Bəy çay içəndən sonra Vinokurov onu öz kabinetinə çəkib, başladı mahalın işlərindən bir-bir xəbər tutmağa. Vinokurov bu bəyin vasitəsi ilə mahalda hər bir xəlvət törənən işdən xəbərdar olub tədbir edirdi.

Bəyi xəlvətcə çəkib dedi:

– Söylə görək nə var, nə yox? Səndə həmişə qiymətli xəbərlər olar.

Bəy cavab verib dedi:

– Qaspadın naçalnik, sizə elə bir əhval gətirmişəm ki, eşitsəniz məndən yerdən göyədək razı olacaqsınız.

Naçalnik qalxıb kürsünü götürüb, gəlib bəylə dizbədiz əyləşdi.

– Söylə görək, nə xəbərdir?

– Daha nə xəbər olacaq. Getmişdim “Güngörməz” kəndinə. Gördüm ki, orada bir para adlarını bəy qoyan əclaf bir yerə toplaşib ərizə yazdırırlar.

Soruşdum:

– Bu nə ərizədir?

Dedilər:

– Bəs bu Vinokurov camaatı dağıtdı. Allah onun evini yıxsın. Balaları düzlərdə qalıb dilənsinlər. Ondan ərizə yazırıq. Bəlkə buradan götürürlər. Yazıq camaat da rahat nəfəs ala.

Vinokurov bu sözləri eşidən kimi qalxıb ayağını yerə bir cür çırpdı ki, eynək gözündən düşdü. Qışqırıb dedi:

– And olsun Allaha, gərək onların hamısını birbaş Sibirə itirim. Kimin nə həddi var məndən şikayət yaza bilə? Bu da Saxsı qalası deyil ki, qulağım eşidə–eşidə məndən qoburnata şikayət edələr. Pajalusta, de görüm o məndən ərizə yazdırırlar hansılardı?

Bəy ərizəni qoltuğundan çıxarıb qoydu naçalnikin qulluğuna.

– İzvolte!

Vinokurov sonra bəylərə nə elədi dursun kənarda. Amma haman ərizəni bəyin boynundan asıb cəhənnəmə göndəriblər.

Cəhənnəm əhli qışqırdıqca İblis şıllaq atırdı. Və hərəni bir cür başa salırdı ki, onda taqsır yoxdur və deyirdi:

– Ay camaat, məndən əl çəkin! Mənim yaxamı düşmənlərim bir dəfə sizin əlinizə veriblər. İndi hər bir dünyada törənən bəd əməli mən bədbəxtdən görürsünüz. Doğrudur, məndən yaxşı əməl baş verməz, amma yenə sizi inandırırım ki, dünyada baş verən bəd əməllərin çoxundan nə mənim xəbərim var, nə də mənim övladımın. Gedin öz içinizi axtarın, görün nə qədər şeytanlar taparsınız ki, mən onların əllərinə su tökməyə yaramaram. Budur ha! Birisi gəlir, baxın görün şeytan odur, yoxsa mən?

Bu halda camaat arasından bir şəxs ayrılıb, İblisə tərəf yeriyib söz demək istəyəndə İblis qızardı.

Bu şəxs həmçinin Qocaqurd mahalının bəylərindən idi. Yoğun cüseli, yoğun sıfətli, qırmasaqqal, boynunun gödəkliyindən başı iki çiyinlərinin arasında gizlənmiş, çuxasının qolları əllərini örtmüş, şalvarının yuxarısı dar, aşağısı enli, yerışı və danışığı vüqar və təmkinli, amma söz demək istəyəndə ağızından zəhrimar axırdı və ilan dilinə oxşar bir dil çıxırdı. Bu şəxsin qeribə keyfiyyətləri var: mən ancaq birini nağıl edim.

Neçə vaxt bundan əqdəm Qocaqurd mahalının naçalniki mahalın dörd nəfər dikbaş, artıq–əskik danışanlarından iki yüz altı qazağın qabağına salıb, qovdurub atların ayaqlarının altında dörd nəfər taqsırsız biçarələri paymal etmişdi. Onlardan əlavə bir nəfər çox danışanın

boğazına kəndir saldırıb, ucunu qazağın əlinə verib, o qədər süründürmüşdü ki, axırda yazığın iki gözü də yerindən pırtlamışdı.

Naçalnikin bu hərəkəti tamam mahal əhlini həyəcana gətirdi. Bu əhvalatı hər yerdə, hər kənddə, hər evdə söyləyib naçalnikə nifrin edirdilər. Camaat bir neçə nəfər ağsaqqal intixab edib məsləhət üçün həmin bəyin yanına göndərdilər. Bəy camaat vəkillərinə üz tutub dedi:

– Gedin evinizdə dinməz oturun. Bu sizə Allah tənbehidir. Allah bəndəsinin ləyaqətinə görə ona hökumət göndərər. Siz belə hökumətə layiqsiniz. Böyüyün hörmətini saxlamazsınız, bəy görəndə salam verməzsınız, hökumət ərkanının dalınca artıq-əskik danışarsınız, nəticəsi də belə olar. Sizə naçalnik nə edibsə haqqı var. Gedin öz taytüşunuzu tapın. Ondan kömək istəyin. Mənim başımı ağrıtmayın.

Camaat vəkilləri bəyin qulluğundan məyus evlərinə qayıtdılar.

Vəkillər gedəndən neçə gün sonra, həmin bəy bir belə zülm edən naçalniki yüzədək adamla evinə qonaq çağırıb, onunçun elə bir ziyafət düzəltdi ki, tamam Qocaqurd bəylərinin hamısı bir yerə yığışsaydılar bacarmazdılar.

Qocaqurd mahalının camaatı bəyin bu hərəkətini öz əleyhinə açıq-açığına bir ədavət sayıb sözü bir yerə qoydular ki, onu “bayquş” eləsinlər (Qocaqurd mahalında bir molla var “bayqota” “bayquş” deyir).

Bir müddət camaat sözünə əməl elədi: salam vermədilər. Bəy qulaq asmadı, dedi:

– Müsəlmandırlar, bir işin dalınca axıradək nə vaxt gediblər ki, yenə gedələr?

Bazarda ət satmadılar, başladı qapısındakı toyuqlardan bir-bir kəsib yeməyə. Buğda satmadılar, anbarın ağzını açıb öz buğdasını çıxartdı. Atına arpa, saman vermədilər, yazdı, qazaq əfsəri göndərdi.

Beləliklə, neçə müddət keçdi. Bəy baxıb gördü ki, xeyr, camaat sözünün üstündə möhkəm dayanıbdır. Toyuqlar qurtardı, qazaq əfsəri də təngə gəlib bəyin nökrəni qovdu, dedi:

– Get ağana degilən başımdan rədd olsun.

Yavan çörəklə də iş keçmədi.

Axırda bəy bir gün çıxdı bazara. Bazarda da çox yığıncaq var idi. Bəy bir damın üstünə çıxıb üzünü camaata tutub dedi:

– Camaat! Siz məni bayqot edibsınız. Bu sizin işinizdir, sizin məsləhətinizdir. Mənim də sizə bir sözüm yoxdur. Ancaq izn verin sizə ikicə kəlmə söz deyim, ondan sonra gedim həmişəlik oturma evimdə.

Camaat qışqırtı salıb bəyə söz vermək istəmədi.

Ağsaqqallardan biri xalqa üzünü tutdu:

– Camaat! Qoyun sözünü desin. Bəlkə əməmindən peşman olub, bizdən üzr istəyəcək.

Hər yerdən səs gəldi:

– İstəmirik, danışmasın. Onun tövbəsi bizə lazım deyil. Nə balını istəyirik, nə də bəlasını. Güclə yaxamız əlindən qurtarıb.

Ağsaqqal dübarə camaatdan xahiş edəndən sonra dedilər:

– Danışsın. Ancaq uzun eləməsin.

Bəy dedi:

– Mən necə ki, dedim, sizə ikicə söz deyəcəyəm. Sözüüm budur: siz bu bayqotu mənim üstümdən götürün. Götürməseniz, mən də gedib dönüb rus olacağam, vəssalam. Bu mənim sözüüm.

Bəy bunu deyib damdan endi və getdi evinə.

Camaat səs-səsə verib dedi:

– Bəy əcəb söz danışdı! “Gedib rus olaram”, cəhənnəmə get rus ol, gora rus ol! Müsəlmanlığında camaata nə mənfəətin dəyibdi ki, rus olanda camaat ağlasın. Biz də dedik, görəsən bəy nə buyuracaq?!

Yenə həmin ağsaqqal ortalığa çıxdı.

– Camaat! Siz bəyin sözlərini səhl sanmayın. Cəmi mahal bunun aqlını təsdiq eləyir. Bu, havadan söz danışmaz. Yəqin sözünün canı var. Amma məlumdur ki, bunun hiylələrinin müqabilində şeytan məəttəl qalar. Bu sözləri bizi qorxutmaq üçün dedi. Və biz də gərəkdir qorxaq. Bu ki müsəlmanlıqda bu camaatın haqqında bir neçə zülm eləyib, əgər dönüb rus olsa, gərək cəmi Qocaqurd mahalının əhli evindən-eşiyindən əl çəkib, arvad-uşağının əlindən tutub mahaldan çıxa. Yoxsa burada dolanmaq mümkün olmaz.

Camaat bir az fikrə gedib, sonra hamısı qocanın sözünü bəyəyənib getdilər bəyin evinə və dedilər:

– Bəy, biz bayqotu götürdük. Səni də uşaqların canına and veririk məzhəbindən dönmə!

İblis dedi:

– Camaat! Şeytan mən deyiləm, bu kişidir, indiyədək bir xeyir iş yoxdur ki, bunun vücudu ilə bərpa ola. Bir şəxs tapılmaz ki, onun haqqında dilini xeyrə bulamış ola. Nə qədər təqsirsiz adamlar bunun dilinin və qələminin səbəbinə badi-fənaya gediblər. Belə şeytanlardan insanlara artıq ziyan dəyir, nəinki məndən.

İblisi cəhənnəm əhli bir növ cana gətirmişdi ki, binəva az qalmışdı istefa (yəni otstavka) verib qulluqdan çıxsın. Amma buna bir şey mane oldu.

Nagah havadan bir mələk göründü və mələk sol əli ilə bir zorba qoçun buynuzundan yapışib, sağ əlində də bir xəncər tutmuşdu. İblis mələyi camaata göstərib dedi:

– Baxın görün, o havadakı nədir? Mənim gözüüm əməlli görmür.

Cəhənnəm əhli qoçu görən tək əzabı yaddan çıxardıb:

– Ay camaat, qoç döyüşdürəcəklər! – deyə qışqırıb qoça tərəf yüyürüşdülər.

İblis də bundan istifadə edib, quyruğunu qısmış, yavaşca sivişqu-luya dəm verdi.

Qoça tərəf gedənlərin lap qabağında bakılılar yüyürdülər. Onlardan dal qarabağlılar, irəvanlılar, eşqabadlılar... Daha sanamağın mənası yoxdur. Xülasə, bir şamaxılılardan savay hamı getdi. Şamaxılılar bir yana çəkilib dedilər:

– Qardaş, qoç döyüşməsi nə böyük tamaşadır? Allah versin bildirçinə, döyüşdürəsən ruhun ləzzət apara!

Bu halda gördüm bir içərişəhərli bakılı camaatdan ayrılıb şamaxılılara tərəf qayıdır. Dedim:

– Ədə, nöşün qayıtdın?

İçərişəhərli sözümə cavab verib dedi:

– Bir mənə deyən gərək ay ur... ay şoğərrib, ay filani, sənə nə düşüb camaatın ardınca yüyürsən? Məgər sənin başında ağıl yoxdur? Nahaq-napras yerə ayaqlarımı ağrıtdım. Süz öləsüz, meytvüzü görüm, Kürdəmir tərəfindən adını eşidib, gedib yüz altmış manat verib bir köpək alıb gətirmişəm ki, bir paraxoda dəyər. İçərişəhərdə boğmamış köpək qalmayıb. Kosavay Məhəmmədin oğlu Yusifcavadın köpəyini iki rəs qovdu. Kəblə Meydanəlinin yüz manatlıq köpəyini boynunun ardından alıb, yerə belə çırpdı ki, iki dal qıçları üzüldü... Odur ki, Kəblə Meydanəli qoçularından birisinə pul verib iti öldürtdü. Mən də min manat verib Kəblə Meydanəlinin özünü öldürtdüm. Kəblə Meydanəlinin də əmisi nəvəsi Kitabullah məni vurub öldürdü ki, mən də buraya gəlmişəm. Xeyir a... nə qoç bir şeydir, nə bildirçin bir şeydir, nə dəvə güləşdirmək bir köpük manata dəyər. Ləzzətlərin böyüyü köpək boğuşdurmaqdadır.

Köpək, köpək, yenə köpək! Siz öləsüz, meytvüzü görüm, ermənidi yalan deyən, hər dəfə ki, mənim köpəyim bir alahı köpəyi boğurdu, elə bilirdim ki, on buruğum birdən fantal elədi...

İçərişəhərli nitqini qurtardı və yığıncaq hamısı onun köpəyinə “afərin” dedi.

– Ax, a namərd oğlu! O gülləni köpəyə vurunca mənim bircə oğlumun ürəyinə vuraydın!

Bu dəmədə havadakı mələkdən bir səs gəldi. Cəmi əhli-cəhənnəm sakit olub qulaq asdılar.

Mələk deyirdi:

– Bilin, ey əhli-cəhənnəm! Buynuzundan yapışdığım qoç ölüm qoçudur. Nə qədər ki bu qoç sağdır, insan üçün ölüm var. İndi mən bu qoçun boynunu vuracağam, ondan sonra insandan ölüm götürüləcək.

Cəhənnəm əhli hamısı ağız-ağıza verib mələyə yalvardılar ki, qoçun boynunu vurmasın. Amma uzaqdan bir səs gəlirdi; o səs də mələkdən, qoçun tezliklə boynunu vurmağı xahiş edirdi.

Məlum oldu ki, uzaqdan eşidilən səs, behişt əhlinin səsidir. Mələk cəhənnəm əhlinin yalvarmasını qəbul etməyib, qoçun boynunu vurdu.

Cəhənnəm əhli çox məyus geri qayıtdı və hər kəs getdi öz məkanına.

Şeytanı əhatə edib, öz günahlarını onun boynuna atanların kim olduqlarını oxucular, mən deməsəm də, aydıncasına anladılar.

Bu şəxslərin dünyada da düşmənləri çoxdur. Çox işlərdə onları müqəssir görürlər. Amma bəzi ovqat¹ onlar da işə yarırlar.

Mən oxucularıma özüm şahid olduğum bir fəqərədən danışım.

1909-cu ildə mən Bakıda bir paraxodstvada müfəttiş idim. Bir gün idarə işi üçün bir yoldaşla Eşqabada getmək lazım oldu. Bir gəmiyə əyləşib, Krasnovodsk tərəfə rəvan olduq. Sərnəşin gəmidə biz iki yoldaş idik və palubada da yüzə yaxın İran fəhlələri əyləşib vətənlərinə gedirdilər.

Bakıdan biz yola düşəndə hava gözəldi və tufan əlaməti görünməyirdi. Nəhayət, beş-altı saat yol gedəndən sonra bir xırdaca külək başladı əsməyə, külək getdikcə güclənib, axırda tufan halətini aldı. Göyün üzü tutuldu, dərya qaraldı, suyun mövcləri gəmini qoz qabığı kimi atıb-tuturdu. Birdən gəminin bir ucunun dağın başına qalxmağı hiss olunurdu. Dalınca guya gəmini qəflətən bir quyunun təkinə salırdılar. Gəmi titrətmə tutmuş adam tək uçurdu və onun cəmi mıxçaları səsə gəlirdi. Hər bir dəqiqədə gəminin qərq olması gözlənirdi.

Fəhlələrin dilindən “ya Allah” səsi göyə dirəklənirdi. Çoxusu ölümlərini göz qabaqlarına alıb “kəlməyi-şəhadət” oxuyurdular.

¹ Vaxtlar

Bir nəfər Məkkədən qayıtmaqda olan hacı, xurcundan bir torba torpaq çıxarıb suya atdı və dedi:

– Bu, Məkkə türbətidir. Bu türbətin təlatüm yatırtması dəfəatla imtəhan olunubdur. Əlbəttə, bu saat dərya sakit olacaq.

Sərnişinlər hamısı hacıdan razılıq etdilər və dəryanın yatmasını gözlədilər. Çifayda, dərya, daha da şiddətlə gəmini atıb-tutmağa başladı. Kapitan gəminin nə qabağa, nə dala getməsinin mümkün olmadığını deyib, lövbər atılmağını əmr etdi.

Lövbər atdılar. Gəmi dayandı. Ancaq dayandığı yerdə atılıb-düşməkdə idi.

İki gün iki gecə gəmi suyun üzündə bu halətdə qaldı. Üçüncü günü dərya bir qədər sakitləşdi. Gəmi də yola düşdü.

Bakı ilə Krasnovodskın arası ancaq on altı saatlıq yol olduğundan, fəhlələr bir gecəlik azuqə götürmüşdülər. Olan azuqələrini yeyib, axırıncı gün açlığa davam gətirə bilməyib, kapitanın üstünə tökülüb ondan çörək istədilər.

Kapitan onlara suyun üzündə çörək tapmağın mümkün olmadığını və Krasnovodskı ancaq altı-yeddi saat yol qalmasını hərçi deyirdisə də, fəhlələr ona inanmayıb çörək istəyirdilər.

Axır yazıq kapitan bizə tərəf gəlib dedi:

– Siz bunların dilini bilirsiniz, bunları inandırın ki, altı-yeddi saatdan sonra sahilə çıxacağıq.

Mən və yoldaşım durub getdik fəhlələrin arasına, hərçi nəsihət etdik, inandırdıq, kar etmədi. Sözlərinin üstündə möhkəm dayanıb, bir dillə çörək istədilər.

Bir də baxdım kənardə bir molla sakit, başını aşağı salmış, mütəfəkkir əyləşibdir. Mən mollaya tərəf getdim və dedim:

– Cənab axund, bu adamların etibarını sizə bizdən çoxdur. Mən sizi inandırırım, siz də bunları inandırın ki, altı-yeddi saatdan sonra kənara çıxacağıq.

Molla qulaq asıb dedi:

– Canım, özünüz bilirsiniz ki, ac qılınca çapar. Bu adamlara çörək lazımdır. Mən onları sakit eləyə bilərəm?

– Yenə bir fikir edin.

Molla bir qədər fikrə gedib dedi:

– Bunlar acdırlar. Nəsihət-filan onlara kar etməz. Yaxşısı budur ki, bu camaata bir mərsiyə oxuyam.

– Çox gözəl, Allah atana rəhmət eləsin.

Molla bir mərfəşin üstünə çıxıb “Səlləllahü əleykə ya Əba Əbdül-lah” deyən kimi tamam sənişinlər acılıqlarını yadlarından çıxarıb, cəm oldular mollanın ətrafına.

Molla qabaqca bir uzun vəz başladı. Belə ki, vəzi əqəllən saat yarım çəkdi. Vəzdən sonra keçdi mərsiyəyə. Bir azdan sonra baxdım ki, camaat acılıqdan və ağlamaqdan bihələt olub, hamısı yan-yana tökülübdür.

Bir qədər getdikdən sonra Krasnovodskın dağları görüldü və camaat da xatircəm oldu.

İndi mollalara düşmən olanlar, mollaları bəyənməyənlər, bilsinlər ki, lazım olan yerdə molla da kara gələr.

Camaat arasında gəzərkən keçmiş dostlardan, tanışlardan, əşnalardan bir-bir görürdüm. Amma bizim həftə bazarında alış-veriş eləyən Məşədi Sünbəni hamıdan yaman gündə gördüm.

Bu şəxsın adı özgə idi. Amma xalq onu ləqəbi ilə tanıyırdı. Ona Məşədi Sünbə ləqəbi verilməsində bir qəribə nəğil var:

Bir gecə məşədi evində yatdığı yerdə eşidir ki, darvaza döyülür. Durub darvazanı açıb görür ki, şəhərin üç nəfər məşhur oğruları qapıda durublar.

– Bala, bu gecə xeyirdimi?

– Xeyir olmamış nə var? Xoca Hamparsumun dükənini yarıb, bu-dur mallarını gətirmişik. Əgər müştərisən girək içəri?

Məşədi oğruları salır içəri.

– Qadanızı alım, açın, görüm mətəniniz nədir?

Oğrular çiti, məxməri, ay-ulduzu, zərli parçaları, firəng qanovuzunu... açıb tökürlər məşədinin qabağına, məşədinin gözləri məşəldar pişiyin gözləri kimi başlayır parıldamağa. Deyir:

– Sizə qurban olum, qiymət deyin!

Çitin arşını bir şahıdan, ay-ulduzu iki abbasıdan, məxməri on şahıdan və qalan malı da bu ayaqdan qiymət edirlər. Və məşədiyə deyirlər ki, arşını gətirib ölçüb götürsün.

Məşədi gedib arşın əvəzinə babasından qalmış Hacı Mustafa tüfənginin sünbəsini ki, uzunluğu iki arşından bir az qorxaq ola, gətirib atasının ərвахına and içir ki, bu sünbə nəinki tamam arşındır, hətta arşından iki verşoq da azdır.

Haman tüfəng sünbəsi ilə oğurluq parçaların hamısını ölçüb alır. O səbəbə onun adı da “Məşədi Sünbə” qalmışdı.

Məşədi Sünbənin iki ayaqlarını sifətinə bağlayıb cəhənnəmdə aşağı-yuxarı sürüyürdülər. (Odabaşının dediyinə görə cəhənnəmdə bu tənbehi ribaxorlara¹ eləyirlər).

Bu kişinin, necə ki yuxarıda ərz olundu, həftə bazarında dükanı var idi. Dükanında artıq mal saxlamazdı. Amma yanında həmişə nəqd pul olardı və cəmi ətraf kəndlərdə dara düşənlər atlarını minib birbaşa Məşədi Sünbənin yanına gedərdilər. O da kimə əlli manat, kimə yüz manat barama vaxtına, buğda vaxtına, ya üzüm vaxtına pul karsazlıq eləyərdi.

Odabaşının vasitəsi ilə mələkdən təvəqqe etdim ki, iki dəqiqəliyə məşədinin ayaqlarını açsın. Ona bir-iki deməli sözüüm var. Mələk təvəqqemi qəbul edib məşədinin ayaqlarını açdı. Məşədi ayağa qalxıb, mənə görəndə başladı hönkürüb ağlamağa. Gözlərindən yaş yerinə əriniş qurğuşun axdı.

Dedim:

– Məşədi, bu nə işdir?

Dedi:

– Ax Xortdan, sən Allah, dərdimi soruşma. Mənə hər nə eləyirlərsə, haqqında eləyirlər. Mənə deyən gərəkdir: ay həpənd, pulun var, qoy cibində qalsın. Nə borcundu bu kənd camaatının qeydinə qalırsan? Acıdan ölür, qoy canı çıxsın, ölsün! Yəqin Allahın məsləhəti belədir; yəqin Allah məsləhət bilib ona yetirməyir... Nə borcundur gedib onun əlini tutub pul verirsen? Bir şəxsi ki, Allah ac eləyə, insanın nə haqqı var ki, deyə mən gedib onun qarnını doyuzduracağam! Odur ki, adamı bu günə salırlar.

Məşədi bu yerdə başına iki əlli, tutarlı bir qapaz saldı. Dedi:

– Di, canın çıxsın, yan! Öləndən bir neçə gün sonra oğlumun vəqfəsinə girib dedim:

– Bala, olmaya-olmaya fəqir-füqəranın əlindən tutub, pul borc verərsən! Nə borcundur. Qoy Allah özü yaratdığı bəndəsinin fikrini çəksin.

Soruşdum:

– Məşədi, verdiyin pullara insafsız müamələ almayırdın ki?

Dedi:

– A kişi, and olsun yediyimiz çörəyə (hərçəndi mən onun evində çörək yeməmişdim), and olsun oğlumun canına, ayda manat bir şahıdan artıq müamələ almamışam. Artıq almışamsa, Allah mənə evim

¹ Sələmçilər

künfəyəkün eyləsin, gecə Allah evimi dağıtsın, əgər veksəl kağızının pulunu da öz cibimdən verməmişəmsə.

Bu halda bir mələk yetişib məşədinin sinəsinə bir yumruq nə təhər çırpdısa, yumruq iki kürəyinin arasından çıxdı və əlində bir parça kağız tutub əmr etdi:

– Oxu, naməyi-əmalımı!

Məşədi dedi:

– Ay qurbanın olum, naməyi-əmalımı mənə daldan göstərirsən, mənəm ki, başımın dalında gözüm yoxdur.

O vaxt bir ayrı mələk, gəlib onun boynunu şaqqıltı ilə sındırıb, üzünü dala çöndərdi və dedi:

– İndi oxuya bilərsən!

Məşədi oxudu. O kağızda yazmışdılar: “Ribaxor”.

Bu söhbətdən sonra məşədinin ayaqlarını yenə sifətinə bağlayıb sürüyə-sürüyə üzüqoylu apardılar.

Mənim qonşum hacını gözlər olsun görməsin! Yaman gündə gördüm gəlir, boynundan neçə ədəd, hər biri bir pud vəznində qara daşlar asılı, cəhənnəm mələklərindən neçəsi əllərində odlu taziyanə döyə-döyə cəhənnəmi gəzdirlirlər.

Məni görəndə tək hacı iki əlləri ilə üzün bərk örtüdü. Daşları onun boynunda görəndə ona verilən əzabın mənasını anladım.

Hacının şəhərdə parçaçı dükanı var idi. Bahar fəslində böyük oğlunu dükanda qoyub, kiçik oğlunu da özü ilə götürüb kəndlərə yağ almağa gedərdi. Hacı tərəziyə çəki ölçüsü yerinə, çayın daşlarından qoyardı. Daşın birinə girvənkə, o birisinə beş girvənkə, ya on girvənkə adı qoyub, onların çəkisi ilə kəndlilərdən yağ alardı.

Bizim kəndlilərin hər birisinin evində bir əyar qabı olar ki, onun içinə nə qədər yağ tutması birdəfəlik müəyyən edilir. Bir dəfə bir kəndli öz hesabı ilə on girvənkə yağ satmaq üçün hacının yanına gətirir. Hacı bir heyvərə daşı tərəzinin bir gözünə qoyub, o biri gözünə də yağı qoyub deyir:

– Bala, sənin yağın tamam yeddi girvənkədir.

Kəndli təəccüb edir:

– Hacı əmi, mənəm bu qabım tamam on girvənkə yağ tutur. Həmişə də peşəm aparıb satmaqdır. İndi nə olubdur ki, sənin tərəzində yeddi girvənkə gəlir? Hacı əmi, sənəm bu daşın yeddi girvənkəyə oxşamır. Yeddi girvənkənin daşı xırda olar, bu böyüklükdə olmaz.

Hacı cavabında deyir:

– Getdiyim Məkkəyə and olsun, çayda bu daşdan böyük daşlar çoxdur. Götürmədim.

Bununla belə, hacının kəndlilər arasında böyük etibarı var idi.

Etibarı da, qulaq verin, görün nə qoçaqlıqla qazanmışdı.

Yuxarıda dedik ki, hacının parçaçı dükkanı var idi; hacı, Məkkə ziyarətindən qayıdandan bir az sonra, bir gün neçə nəfər kəndli parça almaq üçün hacının dükanına gəlirlər. Hacı bunlara istədikləri parçadan satıb yola salır.

Kəndlilər gedəndən bir saat sonra hacı qalxıb onların dalınca yürüməyə üz qoyur. Şəhərdən bir-iki vers aralanmış, kəndlilər daldan çığırtı eşidib, dönüb dala baxıb görürlər ki, budur, hacı nəfəsini ağır alaraq tər basmış, dili ağzından bir qarış çıxmış:

– Ay qardaşlar, dayanın, – deyə sürətlə gəlir.

Kəndlilər ayaq saxlayırlar:

– Hacı əmi, nə xəbərdir? Yoxsa pulunu əskik vermişik?

Hacı deyir:

– Yox, hacı əmin dərđini alsın. Siz gedəndən sonra mən daxilimi hesabladım. Baxdım gördüm ki, sizin beş manatınız məndə artıq qalıbdır. Mən Məkkədən neçə gündü gəlmişəm. Elə onsuz da öz malıma haram qatmaram. Əgər o beş manat mənim cibimdə qalsa, əvvələn tamam qazancım it qanından murdar olar, ikinci, haman beşlik qiymətin günündə bir parça od olub mənim bədənimə yapışar. Alın pulunuz. Sizə mənim bu canım qurban.

Bunu deyib hacı, kəndlilərə beş manat verib və onları heyrətdə qoyub dala qayıdır.

Bu əhvalat dildən-dilə düşür və düşməyinə hacı özü də bir qədər kömək verir. O gündən hacı kənd camaatının gözündə müqəddəs və peyğəmbərliyə layiq bir şəxs olur. Hamı bunu yəqin edir ki, belə adam müştəri aldadıb, malına haram qatmaz.

O idi ki, hər bir şəhərə getmək çün atını yəhərləyən kəndli, birbaş hacının dükanına çapırdı. Hacı da çiti birə-iki qiymətinə sırıyırdı. Etibar yolunda xərclədiyi beş manat onun hədsiz sərvətinin bünövrəsi olmuşdu.

Qiyamətdə hacıya kəndlilər baxan gözlə baxmayıb cəhənnəmə salmışdılar.

Hacıdan ayrılıb bir neçə qədəm getmişdim, gördüm bir nəfər şəxs mənə tərəf gəlir; amma Gəncə quberniyasında məşhur ərizə yazan Dəsturova oxşayır.

Əgər mənə desəydilər ki, Hacı Molla Baba saqqalını qırxdırır, inanardım; Bakı qoçuları and içiblər ki, adam öldürməsinlər, inanardım; cəmi Yaponiya əhalisi dönüb müsəlman olubdur, inanardım; yer üzündə bir rüşvətxor çinovnik yoxdur, inanardım; Purişkeviç bolşevik olub, inanardım, amma min nəfər əhli-iman and içsə idi ki, Dəsturovu cəhənnəmə göndərəcəklər, inanmazdım. Gözümlə görəndən sonra məndə daha şəkk yeri qalmadı.

Dəsturov mənə həmişə qardaşoğlu deyərdi. Ona görə yaxınlaşıb dedim:

– Əmi, nə əcəb siz də burdasınız? Halonki mollalar sizin adınızı çəkəndə “İllyi-aramgah” deyirlər.

Dəsturov cəhənnəmin külündən bir qədər götürüb, burnuna çəkib (dünyada burunotu çəkərdi) dedi:

– Qardaşoğlu, mən özüm də bilməyirəm təqsirim nədir. Bir gün mənim namazım keçməyib, bir il orucum keçməyib. Özün məni yaxşı tanıyırsan. Amma bu cəhənnəm müdirləri deyirlər ki, sən dünyada xalqı dolaşdırıb, pullarını alıb yeyirdin. Mən nahaq yerə kimin pulunu yemişəm? Almışamsa da, öz haqqımı almışam, hamı bilir ki, mən seyid və övladi-peyğəmbərəm. Hər bir müsəlmanın sərvətində, mədaxilində, yerində, əkinində mənim cəddimin hissəsi var. Mən görəndə ki, hökumət adamları gəlib hər kəsin mülkünə sərhəd qoymaq istəyir, mən özümü haqlı bilib, gedib o mülkün bir hissəsinə özümü malik elan edirdim. Mülk yiyəsi mənə bir qədər pul verəndən sonra ixtiyarımdan əl çəkərdim. Mən belə deyirəm. Amma bunlar deyirlər ki, belə deyil. Xalq sənə pul verib yaxalarını divan get-gəlindən qurtarırdı. Sənə iyirmi manat verəndə yüz manat xərcdən və neçə ilin avaralığından xilas olurdular. Sən də bunu hər bir mejevoy olan yerə gedib ispor qoyurdun.

Nə qədər and içirəm inanmırlar. Gündə neçə dəfə qurğuşun əridib boğazıma tökürlər.

Dəsturov həqiqət, bir Allahdan qorxan, əhli-iman, xalis Əli şiəsi, şeyxi təriqətində bir kişi idi. Təharəti, izaləyi-nəcasəti gözləməkdə əvəzi yoxdur. Birdən labüd qalıb, bir erməniyə əl verəndən sonra evinə gedincə əlini havada saxlardı və evə gələndən sonra əlini möhkəm suya çəkərdi.

Əlində həmişə ağacı olardı. Gər bir məclisdə onun ağacı bir neçə erməni, ya rus ağacları ilə bir küncə qoyulsaydı, ağacı çuxasının ətəyi ilə tutub, gətirib evdə həmçinin, suya çəkəcək idi. Müsəlmanlıqda belə möhkəm adam idi.

Məclislərdə həmişə şəriətdən, təriqətdən söhbət salıb, imamın min verst məsafədə nə olduğunu bilməyini sübut edərdi və Əli-ibni-Əbu-Talibin dünyanın xilqətindən qabaq varlığına neçə-neçə dəlillər gətirərdi. Həmçinin Əli ilə Allahın arasında bir fərq olmadığına Qurandan, üləmanın kitablarından, hədislərindən şahid gətirirdi.

Bir dəfə bir məclisdə üsuli mollaları ilə şeyxi mollaları arasında yuxarıda zikr olunan məsələlər üstündə böyük mübahisə oldu. Üsuli mollaları sübut edirdilər ki, imama Allah tərəfindən əmr olmasa divarın dalında nə olduğunu bilməz. Şeyxilər də deyirlər:

– Vaxta ki, ona imamət verilib, o hər şeyi bilir.

Bunu da deməliyəm ki, Qarabağda, Naxçıvanda və bir para Qafqaz şəhərlərində, Təbrizdə... bu məsələ üstündə axundlar camaatı iki tirə ediblər. Bu iki tirə həmişə bir-birilə ədavətdə idilər. Hətta bir-birlərinin küfrlərinə də hökm edirdilər.

Məclisdən çıxdıq. Dəsturov əlinin mənim kəmərimə keçirib dedi:

– Qardaşoğlu, bu üsulilər adlarını müsəlman qoyublar. Amma sırf kafirdirlər. Bunlar imamın, xüsusən Əli-ibni-Əbu-Talibin məqamını bilmirlər. Mən Əli-ibni-Əbu-Talibin kəramətindən sənə bir şey söyləyim. Sən də yeri düşəndə bu kafirlərə söylə. İnanmırlar, gedib Ağa Bağır Məclisinin kitablarına baxsınlar.

Vaxta ki, peyğəmbər əleyhissalam meraca getdi, yeddinci göyə çatanda səs gəldi: “Ya rəsulullah, buradan yuxarı daha çıxa bilməzsən, burada dayanacaqsan”.

Bu səs peyğəmbərin qulağına aşna gəldi. Əlinin səsinə oxşadı... Qulaq ver, dürüst qulaq ver!

Bir az vaxtdan sonra bir ədəd yaqut məcməyidə peyğəmbərə Allah tərəfindən şirbrinc (südlü sıyıq) gəldi. Peyğəmbər ərz elədi ki, pərvərdigara, mən bu şirbrinci tək yeyə bilməyəcəyəm. Bu halda bir əl gəlib, onunla şirbrincdən götürüb, yeməyə məşğul oldu. Düyünün bir dənəsi haman əlin üstünə yapışdı.

Peyğəmbər meracdən qayıdıb, Əlini hüzuruna çağırdı. Baxıb nə gördü? Şirbrincin düyüsü Əlinin əli üstündə idi.

İndi gəl, bu əhvalatı bu kafirlərə anlat! Yüz deyəsən inanmayacaqlar. Əlinin məqamı belə böyükdür. Hələ bundan da bir qəribəsini nağıl edim...

Dedim:

– Buyurun!

Dəsturov başladı:

– Bir vaxt Mədinənin ətrafında bir böyük əjdaha peyda oldu. Bu heyvanın yetmiş min ərəş uzunluğu idi, yeddi min ərəş eni və yeddi min ərəş qalınlığı idi. Mədinə əhlindən kənara çıxanı əjdaha haman saat kamına çəkib udurdu. Belə ki, xalq qorxusundan evlərinə dolub, eşiyə çıxmağa cürət etmirdi.

Bir dəfə əjdahanın müqabilinə böyük qoşun göndərdilər: əjdaha qoşunun hamısını yaraq-əslihələri ilə bir yerdə kamına çəkib uddu. Belə yaman heyvan idi!

Bir gün bu əjdaha daxil oldu Mədinənin küçəsinin birinə və küçə ilə sürünüb girdi Əbu-Talibin evinə. Əbu-Talibin adamları qaçıb küncələrə qısıldılar.

Əli o vaxt bir yaşında idi və beşikdə yatmışdı. Bir də baxdılar: uşaq qollarını bələkdən çıxartmaq istəyir. Bir az çalışıb, əllərini bələkdən azad eləyib, bir əli ilə əjdahanın üst dodağından və bir əli ilə alt dodağından tutub, dartıb əjdahanı iki parça elədi¹.

Get bunu da kafirlərə söylə. İnadlıqlarından buna da inanmayacaqlar.

Bir dəfə Dəsturovun evində idim. Onun böyük oğlu bir kənarda oturub Vaqifin şeirlərini oxuyurdu. Birdən bu sözləri oxudu:

Alimü abid, müridü mürşidü şagirdi-pir,
Nəfsi-əmmarə əlində cümləsi olmuş əsir.

Dəsturov məndən xəbər aldı:

– Qardaşoğlu, “nəfsi-əmmarə” nə deməkdir?

Dedim:

– Yəni əmredici nəfs. İnsanı pis yollara dəvət edən nəfs.

– Yox, belə deyil. Bunu da gərək biləsən, elmin arta.

– Buyurun, əmi.

– Elə ki, Adəmlə Həvvanı behiştədən qovdular, şeytan öz oğlu Xənnası gətirib bunlara nöqəh verdi. Ər və arvad bu nöqəhin əlindən tənqə

¹ “Həmləyi-Heydəri” kitabından.

gəldilər. Hərçi çalışdılar, onun əlindən qurtara bilmədilər. Axır bir gün Xənnası aldadıb, özləri ilə dərya kənarına aparıb, orada bunun bir qolundan, bir qıçından tutub atdılar dəryaya. Elə ki, Xənnas suyun dibinə getdi, xatircəm olub evə qayıtdılar. Evə yetişib gördülər ki, Xənnas qapıda əyləşib.

Neçə gündən sonra Xənnası yenə aldadıb səhraya apardılar. Orada bir böyük ocaq qalayıb, Xənnası atdılar ocağın içinə. Xənnas yanıb kül oldu. Adəm və Həvva onun külünü havaya sovurub qayıtdılar. Gəlib yenə Xənnası qapıda oturmuş gördülər.

Bu da olmadı.

Bir müddət də keçdi. Bir gecə sübhədək ər-arvad fikirləşib sübh bir qazan su qaynadıb, Xənnası atdılar qaynar suyun içinə, Xənnas suda bişdi. Sonra Adəm və Həvva bişmiş Xənnası çıxarıb yedilər. O vaxtdan şeytan Adəm övladının qəlbində qalıb, onu hər bir pislik tərəfinə çəkir. “Nəfsi-əmmarə” buna deyirlər.

Dəsturovun ərizə yazmaqda yədi-beyzasi var idi; hər məsələ xüsusunda, hər idarəyə ərizə yazardı.

– Bəy, axır yağış yağmayı, nə etməli! Bağlarımız, əkinlərimiz yandı; bizə bir əlac!

– Nə çətin işdir, bir ərizə yazaram, sabah yağış yağar.

– Bəy, qonşunun qızına gözümlə düşüb, hərçi çalışıram, zalım qızı məhəl qoymur.

– Bir ərizə yazaram, bir könüldən min könülə sənə bənd olar.

– Bəy, bu ilin doludan və çəyirtkədən çox qorxusu var.

– Ərizə yazaram, bir dolu düşməz və çəyirtkələrin də ağızları bağlanar. Ərizə yazmaq üçün bir tək elm kifayət eləməz. Mən ali təhsil görməmişəm. Bununla belə, mənim başım darülfünundursa da, yenə ərizə işində kar görməz. Əldən-ələ, qələmdən-qələmə çox təfəvüt var. Kişinin ki, əqidəsi möhkəm oldu və xülsüqəlb ilə əlinə qələm aldı, onun ərizəsi daşdan keçər. Necə də ki, keçir.

Dəsturov ərizələri və sair kağızları dəmir qələm və duru mürək-kəblə yazmaz idi. O deyirdi:

– Bunları kafirlər icad ediblər. Odur ki, onlarla yazılan ərizələrin də təsiri olmur.

Bəy həmişə təbrizlilər kimi qamış qələm işlədirdi.

Rus hökuməti Qafqaza malik olandan sonra sabiq xanlıqların əhalisindən rus imperatorunun adına minlərlə ərizə göndərildi. Bu ərizələri

göndərənler ata-babalarına xanlar tərəfindən verilmiş bəyliyin və xanlığın təsdiq olunmasını rus hökumətindən rica edirdilər. Rus hökuməti bu ərizələrə cavab olaraq Gəncədə, Bakıda, Lənkəranda, Şuşada və sair xanlıqlar mərkəzində “bəy komissiyası” adında iyirmi dörd üzvdən ibarət bir komissiya tərtib edib, ərizə verənlərin və sair xahiş edənlərin həqiqi bəy olmaqlarının təftiş və müəyyən edilməsini bu komissiyaların öhdəsinə verdi.

Komissiyanın birinə Dəsturov katib təyin olunmuşdu. Bu adam çox durbin¹ olduğundan, bəy zümrəsinə düşənlərin hamısının xüsusi bir siyahısını tutub özündə saxlayırdı. O idi ki, bəyliyin sübut etmək istəyən birbaşa gedərdi Dəsturovun qulluğuna. Dəsturov dəftərini açıb baxırdı. Elə ki, dəftərdə o şəxsin babasının adını tapdı, o saat bir qədər ondan para alıb, canişin dəftərxanasına bir ərizə yazıb, o adamın babasının filan nömrədə bəy yazılması haqqında “bəy komissiyası” işlərindən surət istərdi. Və surət də, əlbəttə, gələrdi.

Bu iş Dəsturov üçün bir böyük mədaxil yolu olmuşdu. Və ömrünün axırınadək bu yolla dolanıb başı gora apardı. Dəsturovu cəhənnəmdə görəndə dedim:

– Pərvərdigara, belə müqəddəs kişi cəhənnəmə düşəndə bəs behiştə kim göndəriləcək?

Gözlərim qaraldı, başım gicəlləndi. Odabaşından xahiş etdim ki, məni tez buradan bir başqa yerə aparsın.

Odabaşı dedi:

– Gəl, bu yaxında bir kişi əyləşib. Görən tək tanıyacaqsan. Onun da halını görmək bəd olmaz.

Odabaşının dalınca bir qədər gedəndən sonra oddan yapılmış bir böyük otağa daxil olduq. Otağın divarlarının uzunluğunu kürələr tikilmişdi. Hər kürənin qabağında bir nəfər əli kürəkli mələk dayanıb, kürəklə kürədən qızarılmış pullar çıxarıb, kürə ətrafında düzülmiş adamların qabaqlarına atırdı. Adamların başlarının üstündə, əllərində odlu taziyanə tutmuş taziyanə tutmuş mələklər onları döyüb, pulları saymağa məcbur edirdilər.

Birdən bir səs eşitdim.

– Atam-atam! Vurma, görürsən ki, sayıram.

“Atam-atam” ləfzini eşidən tək, dostum hacını tanıdım: “Atam-atam” onun təkyəyi-kəlamı idi. Hər kəslə danışsaydı deyərdi.

¹ Uzaqgörən

Odabaşı dedi:

– Bu yer xəsislər yeridir və sənə göstərmək istədiyim də haman bu kişidir ki, görürsən.

Hacı Bakıda bir məşhur kişi idi. İstər dövlətdə, istər xəsislikdə. Neçə ədəd böyük imarətləri, gəmiləri, karvansaraları var idi. Bununla belə, gündə iki abbasıdan artıq xərc etməzdi. Yol uzaq olanda faytona minməzdi, çünki beş şahı fayton pulunu böyük xərc hesab edərdi. Həmişə qonkaya minərdi. Haraya istəsəydi, bircə şahı manata aparırdılar. Bəzi vaxt görürdü ki, yol uzaqdı, qonka da yoxdur, odur ki, faytona minmək lazım gəlir. Hacı dayanıb faytonları bərbəbir ötürərdi: axırda cındır, ityatmaz fayton tapıb, ona yanaşıb, faytonçuya deyərdi:

– Atam-atam! Sən bu gün axşamədək şəhəri boş-bekar dolanaçaqsan! Heç kəs rəğbət eləyib, sənin faytonuna əyləşməyəcək. Üç şahı verim məni evə apar.

Faytonçu deyərdi:

– Ay hacı ağa, biz hamımız səni tanıyıyıq. Sənin pulunun sayı-hesabı yoxdur; belə simiclik nəyə lazımdır? Özün bilirsən ki, taqısı beş şahıdır; məndən iki şahı kəsib harana yamayacaqsan?

Hacı cavab verərdi:

– Yamadığım yeri yaxşı bilirəm. Mən dövləti beləliklə qazanmışam. İndi ki, çox danışarsan, bir abbası al.

Axır faytonçunu bir abbasıya razı edib minərdi və deyərdi:

– Bizim bu əyyamın cavanları hamısı acından öləcəklər. Çünki çıxacaqlarını bilməyirlər. Böyük dövlət sahiblərinin mayaları belə şahı-larla əmələ gəlib. Hər qəpiyin qədrini bilsən, sən də axırda bir kişi olarsan. Mənim ticarətim var, “kontorum” var, alacağım-verəcəyim var. Görürsən, məsələn, bir nəfərə otuz, qırx min manat çatasıdır. Gəlib istəyəndə xahiş eləyirsən ki, üç gündən sonra gəlsin. Alıcı dinməyib gedir. Amma mənim üçün təfavütü çox olur. Otuz-qırx min manat bankda üç gün artıq yatanda filan qədər də artıq prosent gətirir.

İndi, atam, belə-belə hesablar var. Bizim cavanlarımız, o cümlə-dən mənim oğlanlarım belə hesabları başa düşmürlər. Faytonçu faytonu qızgın sürəndə görürsən çıxardıb bir manat bağışlayırlar. Atam, nə üçündür bu? Məgər mənzilə beş dəqiqə gec çatanda qiyamət qopar? Fayton yavaş-yavaş gedər, canına da bir xəta toxunmaz.

Mənzilə çatıb faytonçuya deyərdi:

– Bax, atam sənə bir abbası manat verdim; amma nəsihətlərim min tükənə dəyər. Qulağında saxla, lazım olar.

Günlərin bir günündə hacının bir gözü başladı xarablaşmağa. Qohum-əqrəba hamısı hacıya göz həkimi yanına getməyi təklif etdilər sə də hacı qəbul etməyib dedi:

– Bu göz həkimləri hamısı qulaq kəsən, cib kəsənlərdir; adamın cibini soyub, dərdinə də əlac etmirlər. Ya görürsən, üç gündə sağalası naxoşluğu altı ay uzadırlar. Yox, atam, mənim həkim işim yoxdur; ata-baba müalicələrindən eləyəcəyəm, qurtarsın getsin.

Hacı bir gecə gözüne ağ ciyər bağlayıb yatdı. Bir neçə dəfə gözüne qız doğmuş arvadın südündən tökdürdü. Bir qonşu qarı, yumurtanın qabığını toz kimi edib, hacının gözüne səpməyi məsləhət gördü. Onu da elədilər. Bir özge qarı dedi ki, göz ağrısının müalicəsi mirvari tozudur. Hacı bu müalicəni baha görüb qəbul etmədi.

Xülasə, hacının gözü getdikcə xarablaşdı. Bir nəfər dərviş məsləhət gördü ki, təzə anadan olmuş kirpi balasını iki parça edib hacının gözüne bağlasınlar. Hər yeri axtardılar, təzə doğulmuş kirpi balası tapılmadı. Axırda hacını həkim çağırmağa razı etdilər.

Həkim, hacının gözüne baxıb dedi:

– Gərək mənə vaxtında çağıraydınız. Gözün naxoşluğu şiddət edib. Amma yenə ciddi müalicə edilsə, ümid var ki, azar rəf ola.

Hacı həkimə dedi:

– Atam, sən gündə gəlib-gedib mənim üç manatlarımı çəkəcəksən, axırda da kim bilir gözüm sağalacaq, ya yox. Mən tacirəm, belə alış-veriş mənə əl verməz. Sən gəl mənim gözümlə “podrekə” götür. De görüm məndən neçə alıb, mənim gözümlə sağaldacaqsan?

Həkim hacıdan yüz manat istədi. Hacı cavabında dedi:

– Yox, atam, əl verməz. Mən sənə bir kəllə qənd və bir girvənkə çay verərəm. Sən mənim gözümlə sağaldarsan.

Həkim gülüb dedi:

– Hacı ağa, belə də sövdə olarmı? Sizin tək zəngin adama belə danışdıqlar yaraşarmı? Yoxsa zarafat eləyirsiniz?

– Yox, atam, zarafat-marafat yoxdur. Əsil sözdür ki, deyirəm.

– Onda bağışlayın, başqa həkim çağırın; bəlkə razı oldu. Xudahafiz!

– Xoş gəldin!

Həkim getdi. Hacı yanındakılara göz gəzdirib dedi:

– Mənim ömrüm keçib, ayağımın biri qəbirdədir. Yüz manatın yüz dərdi var. Mən bir gözlə də dolana bilərəm.

Bir azdan sonra hacının bir gözü kor oldu. Ölənədək taygöz yaşadı.

Bir gün hacı “kəntörunda” əyləşmişdi. Gəmi rəhbərlərindən birisi daxil oldu:

– Salaməleyküm, hacı ağa!

– Əleykəssalam, atam! Gəmi salamatmı gəldi? Yük çoxmu gətirdi?

– Bəli, hacı ağa, salamat gəldik. Yükümüz hamısı səbzədir.

– Səbzə yaxşı yüküdür. Mənim pambıq yükü ilə aram yoxdur. Özü çox, vəzni az.

– Hacı ağa, bir iş var.

– Nə iş?

– Yolda gəmi fırtınaya düşdü. Belə ki, hər bir dəqiqədə bədbəxtlik gözlənirdi. Mən nəzir etdim ki, gəmi salamat gəlib çıxsın, bir qurban kəsim. Buyurun qoyun almaq üçün kassadan pul versinlər.

Hacının halı fövrən dəyişdi. Kassiri qeyzli çağırıb buyurdu ki, “komandirə” on manat versin. Sonra üzünü komandirə tutdu:

– Atam, budur, sənə on manat verirəm. Get qoyun al, kəs! Ancaq bundan sonra bir də belə nəzirlər eləmə. Nəzir etmək istəyirsən deginən: “Üç gün oruc tutaram”.

Hacının əlləri yanaraq, pul saymasına bir qədər tamaşa edəndən sonra yaxınlaşdım.

– Xoş gördük, hacı əmi, əhvalın necədir?

– Əhvalımın necəliyi göz qabağındadır. Sən kimsən, tanıya bilməyirəm. Bəs səni niyə yandırmayırlar?

Dedim:

– Mən hələ diriyəm. Öləndən sonra bəlkə yandırdılar. Bu saat mən cəhənnəmə səyahətə gəlmişəm. Bir neçə gündən sonra qayıdacağam dünyaya.

– Amandır, atam, mənim halətimi heç kəsə nağıl etmə. Yoxsa hamı məni behiştə bilir. Yoxsa gedib “Kaspi”də-zadda yazarsan, abırım tökülər. Ancaq oğlumu görsən, ona xəlvətcə deginən ki, boş yerə mollarlara pul verib mənə Quran oxutmasın, heç faydası yoxdur.

Dedim:

– Məgər oğlun hələ gəlib buraya çıxmayıbdır? O çoxdan gərək burada olaydı.

– Yoxsa oğlum öldü?

– Çoxdan! Təəccübəm, harada qalıb.

– Deməli, mənim yurdum kordur? Bəs mənim evlərim, paraxodlarım, karvansaralarım?

– Oğlun öləndən qabaq hamısını yöndəmə qoydu.

– Necə?

– Əvvələn, oğlun həştad min manat pul verib bir yaranallıq çini aldı...

Hacı dik atıldı:

– Ay səni şөгəribə qalasan, ədə ay or... yaranallığı neyləyirdin! Mən istəsəydim məvaciblə qapımda on yaranal nöker saxlardım. Sən də gedib, mənim tər töküb, qazandığım pulu verib yaranallıq alırsan? Vay səni yerə girəsən!

– Hacı, dayan, sonrasına qulaq ver. Oğlun klubə üzv yazıldı.

– Ay başın batsın! Milyonların var, otur ye! Klubda, qumarbazlar məclisində sənin nə işin var? Mən ömrümün axırınadək klubun qapısını da tanımadım. Qumarbazlara yoldaş olan özü də qumarbaz olar.

– Elə də oldu. Sənin bankda nə qədər pulun var idi, hamısını baxtaladı. Ondan sonra evlər, paraxodlar, karvansaralar hamısı birbəbir getdi. İstəyirdi ki, içində oturduğu evi də satsın. Qohum-əqrəba yığılıb, onu evdən qovdular, qaldı küçədə.

– Acından öldü?

– Yox, toxundan öldü. Onun arvadından savay bir rus qızı da aşnası var idi. Sənin sağlığında da o qız var idi; səndən xəlvət saxlayırdı. Sənin pullarından ildə neçə min manat o aşnasına xərc eləyirdi. Axır vaxt oğlunu bir naxoşluq tutmuşdu ki, həkimlər o naxoşluğa “it aclığı” deyirlər. Sübhdən axşamadək yeyirdi, doymayırdı. Evindən qovulandan sonra aşnası onu yanına apardı, orada ölənədək... yedi öldü.

Hacı bunu eşidən tək tarap, dəydi yerə. Ürəyi getdi. Mələklər odlu taziyanələrlə onu döyüb özünə gətirdilər. Ayağa qalxıb mənə yalvardı:

– Atam sənə qurban, burada deyəsən sənin hörmətini saxlayırlar. Deginən mənə bir belə əziyyət verməsinlər.

Dedim:

– Hacı əmi, bu yerdə mənim sözüüm keçməz. Ancaq sənə bir tədbir tökə bilərəm. Bu yaxında Dəsturov adında bir kişi var. Ərizə yazmaqda çox qoçaqdır. Ona deginən Allaha bir ərizə yazsın. Bəlkə bir fayda verdi.

– Afərin! Yaxşıca tədbir tökdün. Rəhmətlik oğlu, keçəl dərman bilsə öz başına yaxar. Dəsturov qoçaqdır, çalışsın öz canını qurtarsın. Mənə onun ərizəsindən fayda olmaz. Özgə əlacın varsa, söylə.

– Özgə əlac bilmirəm. Ancaq, hacı əmi, sən böyük oğlunla da nainsaf rəftar elədin. Yaxşı iş görmədin.

– Necə? Nə elədim?

– Daha nə eləyəcəksən. O yazıq özünü öldürəndən sonra gedib, onun öz əli ilə tikdirdiyi əmlaka, öz zəhməti ilə qazandığı mala sahib olub, onun arvadını, uşaqlarını ac küçəyə buraxdın.

– Necə? Yoxsa mən xilafı-şər iş görmüşəm? Şəriətin hökmünə əməl eləmişəm. Get hansı molladan xəbər alacaqsan al. Oğul ki, atanın qabağında öldü, onun malı atasına keçər. İkincisi, onun uşaqları rus qızından olmuşdular. Ac qaldılar, cəhənnəmə qalsınlar. Amma kiçik oğlum əlimə keçsə onun atasına od vuracağam!

Mələk kürədən bir kürək dolusu qızarmış pul çıxardıb hacının qabağına atdı və kürəklə də bir dəfə başından vurub dedi:

– Bura boş danışmaq yeri deyil, işinə məşğul ol.

Hacı yenə əli yana-yana pulları saymağa məşğul oldu.

Biz getdik.

Odabaşı ilə bir qədər getdikdən sonra gördük bir nəfər ağsaqqal kişi əlində oddan bir süpürgə cəhənnəmin küçələrini süpürür. Hər dəfə yorulub dayanmaq istəyəndə mələklər odlu güzlərlə təpəsindən vurub işləməyə məcbur edirlər.

Odabaşı dedi:

– Bu şəxsi ki, görürsən, mənim həmsəhərlilərimdəndir. Bizim yerlərdə buna müctəhid deyirdilər. “Carubkeşlər” (süpürgəçilər) küçəyə çıxanda məlum olurdu ki, ağa bir yana buyuracaq və küçələri süpürdülməkdən məramı budur ki, özünün və məiyyətinə gedən şəxslərin ayaqlarının altında qarışqa qalar. Qalib qırılmasınlar.

Məyazar muri ki, danəkəşəst

Ki, can darədu cani-şirin xoşəst¹.

Mən cavabında dedim:

– Yəqin ağa bir şeyi ya unutmuşdu, ya xalqın gözüne pərdə çəkirdi. Özün fikir elə. Ağanın özünün və yanınca gedənlərin ayaqlarının altında çox qırılsaydı bir-iki yüz qarışqa qırılacaqdı. Amma onun carubkeşlərinin hər süpürgəsinin altında neçə yüz qarışqa qırılırdı.

Odabaşı mənim sözümlə təsdiq etdi.

– Belədir ki var. Odur ki, ona cəhənnəmdə süpürgə çəkdirirlər.

¹ “Dən daşıyan qarışqanı da incitmə, çünki onun da canı var, can isə şirin və xoşdur” (*Sədidən*).

Bəli, elə ki bunun xüsusi süpürgəçiləri küçəyə çıxardılar, tamam əhali ağanın ziyarəti üçün küçəni o yan-bu yan tuturdular. Bir də görürdün, ağa bir məxmər çullu uzunqulağın üstündə göründü. Camaatdan “salavat” səsi asimana bülənd olurdu.

Ağa ağ ləbbadə, ağ əmmamədə hər iki tərəfə camaata baş əyərək, həzin səslə deyirdi:

– Salaməleyküm, əleykəssalam; salaməleyküm, əleykəssalam!

Xalq dalınca yüyürüşüb, uzunqulağının ayaqlarının izindən torpaq götürüb, tutiya kimi evlərində saxlayırdılar. O torpağı suya salıb, vəzi həmlı çətin olan qadınlara içirdirdilər, sancılanmış uşaqların qarınlarına sürtürdülər və sairə, habelə yerlərdə işlədirdilər. Uşağı olmayan qadınlar gedib, qarınlarını ağanın qapısının dabanlığına sürtürdülər. Bu gördüyüm şəxs belə bir müqəddəs vücut idi.

İndi qulaq verin bundan sizə bir keyfiyyət nağıl eləyim.

Dedim:

– Buyur.

Odabaşı başladı.

ODABAŞININ HEKAYƏSİ

Bizim qonşuluğumuzda İbrahim adında kasıbca bir baqqal olurdu. Bir yaxşı fəqir, təmiz qəlbli, heç kəsə əziyyət verməyən, qonşuların xeyir-şərinə həmişə qabaqca gələn xoşsifət bir kişi idi.

Bunun gözüünün ağı-qarası Fərman adından birçə oğlu var idi. Fərman gözəl, qoçaq, iş bacaran və şəhərin cavanları arasında sayılan, yoldaşlıqda möhkəm, dost yolunda var-yoxundan keçən və atası tək təmiz, pak qəlb bir oğlan idi.

İbrahimin Hacı Kamyab adlı bir qardaşı var idi. Hacı Kamyab şəhərdə ən zəngin tacir sayılırdı. Onun ticarəti nəinki öz məmləkətində, hətta əcnəbi ölkələrdə də işləyirdi. İstanbulda, Bakıda, Tiflisdə, Batumda onun amilləri var idi. Rusiyanın hər şəhərinə onun malı işlərdi. İldə bir dəfə hacı özü səyahətə çıxıb, təftiş və bazarların tələbatına bələd olmaq üçün Rusiyanı, Türkiyəni gəzib qayıdırdı. Həştaddan çox kəndi var idi. Bir böyük xalı, gəbə fabriki var idi. Neçə yüz əmələ fabrikində və kəndlərində işlərdi. Vaqonlar dolusu Hacı Kamyabın səbzəsi, kışmişi Rusiyaya gedərdi.

Hacı Kamyabın qapısı hər gələn üçün açıq idi. Hər il məhərrəm ayının birindən onunadək imam ehsanı verərdi. Şəhərin hamı tüccarı, üləma və saldatı onun ehsanında cəm olurdular. Aşura günündən başlamış imamın qırxınadək təkyə saxlardı. Təkyələrində çay və qəndab sel kimi axardı. Bununla belə, Hacı Kamyab qardaşı İbrahimin əlini tutmaz idi; deyərdi: “İkimiz də bir atanın, bir ananın uşaqlarıyıq. Atamız ikimizə də bərabər irs qoyub gedib. Mən çalışıb qazanan kimi o da qazansın”.

Demək olmaz ki, Hacı Kamyab qardaşını yaxınına buraxmırdı. Xeyr, İbrahim və oğlu Fərman tez-tez onun evinə gedib-gəlirdilər. Hətta bir para işlərinə də gedərdilər, evində ehsan ya təkyə olanda İbrahimi də oğlu ilə bərabər çağırırdı. Çağırmasaydı da yaramaz idi, çünki xalq eyib tutub deyərdi ki, hacı qardaşı və qardaş oğlunu bəyənəməyib ziyafətlərinə çağırır.

Hacı Kamyabın Gövhərtac adında bir gözəl qızı var idi. Fərman və Gövhərtac ikisi bir yerdə böyümüşdülər və həmsinn idilər. Bu iki cavan uşaq da bir-birinə bir bacı-qardaş məhəbbəti yetirmişdilər. Bu məhəbbət onlar böyüdükcə təbəddülata uğrayıb, axırda başqa bir surət aldı. Belə ki, Fərman bir gün Gövhərtacı görməyəndə rahat ola bilmirdi. O səbəbdən Fərman hər gün səhərdən axşamədək əmisinin ağır işlərinə məşğul olurdu. Qutulara səbzə doldurmaq, torbalara kişmiş basmaq, arabaları, ulaqları yükləmək... Bu zəhmətlərin hamısını Fərman mükafatsız çəkirdi. Onun mükafatı gündə bir neçə dəfə Gövhərtacı görmək idi.

Hacı Kamyab əhvalatı gözəlcəsinə anlamışdı. Ancaq bir şey bürüzə verməyərək, Fərmanın zəhmətindən istifadə edirdi.

– Müftə hambaldır, qoy işləsin. Onun xəyalından mənim qızımı almaq keçir. Qoy xəyal-plovdan nə qədər yeyəcək yesin. Mən qızımı ərə vermək istəsəm, özümə yaraşan bir şəxsə verərəm, nəinki acın birisinə. Çox da mənim qardaşım oğludur.

Bir gün Hacı Kamyab qardaşı İbrahimi və Fərmanı çağırıb xəbər verdi:

– Sabah Xudayar xan mənə qonaq gələcək. Görək ikiniz də burada olub, onun özünə və atlarına qulluq edəsiniz.

Ata və oğul “baş üstə” deyib getdilər.

Xudayar xan ətrafın ən zəngin, ən güclü xanı hesab olunurdu. Beş min nəfər rəiyyət nə bağlarının məhsulunu, nə taxılını, nə qoyununun yununu xandan biizn heç yana çıxarda bilməz idi. Malını kimə və neçə qiymətə xan buyursa idi, elə də satardı.

Yun, pambıq, xüşkəbər, buğda almaq istəyən tacir gərək qabaq-cadan xanla görüşəydi. İkilikdə malın qiymətini qət edəndən sonra xan malın haman müəyyən olunmuş qiymətə satılmasına əmr verərdi.

Söz yox ki, burada iki qiymət təyin olunurdu. Biri xanla tacirin, o birisi, rəiyyətlə tacirin aralarında.

Xudayar xanın rəiyyətinin məhsulunu həmişə Hacı Kamyab alardı. O idi ki, belə qonağı layiqincə qəbul etmək lazım gəlirdi.

* * *

Sabahı günü Hacı Kamyabın özü və əmələsi sübhədən durub, əziz qonağın gəlməsinə hazırlaşırdılar. Hacı talvarda əyləşib əmr verirdi. Əmələ itaət edərək işləyirdi.

Qulplu qazanlar həyətdə yan-yana söykənmişdi. Döşlüklü, başında araçqın, qol çıрмаqlı məşhur aşpaz usta Rəsul qazanları su ilə doldurub, altından od vurub, qaynamasını gözləyirdi. Şagird yerdə əyləşib ət doğramağa, soğan doğramağa, məğzi-badam, badımcən, albuxara təmizləməyə məşğul idi.

İbrahim qırx-əlli cücə başı kəsib bədənlərini pörşələyirdi; Fərman saatda bir bazara qaçıb, lazım olandan alıb qayıdırdı. Xülasə, Hacı Kamyabın qapısında camaat qarışqa kimi qaynamaqda idi. Su gətirən kim, odun yaran kim, qazan altına tez-tez odun atan kim, düyü yuyan kim...

Hamıdan artıq ürək və həvəslə işləyən Fərman idi. Onun qəsdı, özünün çapıq və karkün olmasını həm əmisinə və həm tez-tez pəncərə qabağına gəlib, ona baxıb şirin gülən Gövhərtaca göstərmək idi. Fərman yəqin etmişdi ki, əmisi onu oğulluğa götürüb, Gövhərtacı da ona verəcək. Gövhərtac da bu fikirdə idi. Hacı Kamyabın da ki, ürəyindəkini ərz elədim.

Günorta zamanı plov hazır olub dəmə vuruldu. Hacı Kamyab libaslarının ən faxirini geyib Xudayar xanın vüruduna hazırlaşdı. Hacı bir dəstə də şəhərin ən məşhur sazandalarından xanın naharında oxuyub-çalmaq üçün hazırlamışdı.

Böyük talvarda süfrə salınmışdı. Ənvai-şərbət, mürəbbə, halviyyat süfrənin üzərinə düzülmüşdü. Hacı Kamyab şəhərin əyan və tüccarlarından da iyirmi-otuz nəfər xanın naharında iştirak üçün dəvət etmişdi.

Günorta namazından sonra qonaqlar yığılmağa başladılar. Bir azdan sonra şəhərin darvazasında qoyulmuş xüsusi adam yüyürək özünü yetirib, xanın gəlməyinin xəbərini gətirdi.

Hacı Kamyab darvazaya çıxıb xanın gəlməyinə müntəzir oldu. Az keçmədi ki, xan dalınca iyirmi beş nəfər müsəlləh və qoçaq atlı olaraq, varid oldu. Fərman qabaqca yüyürüb xanın atının başından və üzəngi-sindən yapışdı. Fərman artıq xanın xoşuna gəldi. Hacı Kamyabla əl tutub xəbər aldı:

- Hacı, bu oğlan kimdir?
- Qurban, bu mənim qardaşım oğludur.
- Afərin! Yaxşı və qoçaq oğlana oxşayır. Çox xoşuma gəldi.
- Nökərinizdir, qurban!

Xanın atlıları da atlarından endilər.

Xan bir neçə saniyə Fərmanın üzünə baxıb, hacı ilə bahəm içəri daxil oldu.

Xanın adamlarından bir nəfəri əlində bir mürəssə¹ mücrü xanın dalınca, həmçinin, içəri girdi.

Mücrünü gördükdə Fərmanın bir qədər ürəyi düşdü.

Xan talvara daxil olanda qonaqlar hamısı ehtiramla ayağa qalxdılar. Xan yuxarı başa keçib, bir yumşaq döşək üstündə qərar tutub əyləşdi.

Qonaqlar qabaqca şirin çay verilib, dalınca əl suyu gəldi.

Nahar başlandı.

Böyük məcməyilərdə plov gətirilib, süfrəyə qoyuldu və xuruşlar bərbəbir gətirilməkdə idi. Xalq yeyib-içməyə məşğul olub, sazandaların oxuyub-çalmasından həzz aparırdılar.

Məclislə əndərunun arasında dolanan Fərman idi. Tez-tez əndəruna girib, oradan qonaqlar üçün qəndab, qəhvə və qəlyan gətirirdi. Əndəruna daxil olub, Gövhərtacın üzünə baxanda ürəyindən bir dərin ah çəkirdi.

Gövhərtac bu haləti ondan görüb, anasının yanında səbəbini soruşmağa cürət edə bilmirdi.

Nahar axşam azanınadək uzandı. Axır qonaqlar bir-bir “xudahafiz” edib evlərinə getdilər.

Xan o gecə Hacı Kamyabın evində yatıb, səhər getməli oldu.

* * *

Axşam xanla Hacı Kamyab birlikdə qalxıb, bir qədər alış-veriş və haqq-hesab söhbətinə məşğul oldular. Axır xan dedi:

– Hacı Kamyab, bizim aramızda budur, neçə müddətdir rəfaqət var. Bu neçə ildə sən mənimlə və mənim rəiyyətimlə əlaqəbarsan.

¹ Cavahiratla zinətlənmiş.

Sənin bizimlə gözəl rəftarın, rəiyyəyə göstərdiyin insaniyyət hamının ürəyini sənə bənd edib. Bu gün buraya gəlməkdən mənim məqsədim sənənlə buğda, pambıq hesabı çəkmək deyildi. Özgə bir məramla mən buraya gəlmişəm.

Hacı hərçəndi xanın məqsədini mücrüdən duymuşdu, yenə diqqətlə qulaq asıb, “bəli, bəli” deyirdi.

– Biz indiyədək dost olmuşuq. Bundan sonra da gəl qardaş olaq. Mənim oğlum Gəray xan böyüyüb, evlənmək vaxtıdır. Sənin də evində bir qızın var. Gəl, sən mənim oğlumu özünə oğulluğa götür. Mən də sənə qızını qızlığa götürürəm. Mən çox fikir edib gördüm ki, səndən savay heç bir kəslə mənim qohumluğum tutmayacaq. Ümid edirəm ki, sən də mənim xahişimi qəbul edib bu mücrünü mənim qızıma verərsən.

Bu izdivac hər iki tərəfin əqidəsincə faydalı idi. Xudayar xanın, doğrudur, dövlətinin, malının hesabı yox idi. Hacı Kamyabın da vəfatından sonra, pulu, əmlakı xanın oğluna keçsə, daha da sərvəti və qüvvəti artar.

Hacı Kamyab üçün də Xudayar xan kimi şəxslə qohum olmağın ticarətinə mənfəəti aydın idi. Hacı mücrünü qəbul edib dedi:

– Xan, mən sizin kəmtərin nökrinizəm; qızım da kənzinizdir. Mənim sizin xahişinizdən boyun qaçırmağa ixtiyarım yoxdur.

Xan “Allah mübarək eləsin” deyərək hacı ilə öpüşdü.

Hacı mücrünü əndərına aparıb, gülər üzlə arvadına verib dedi:

– Arvad, həm bizim üçün, həm Gövhərtac üçün belə xoşbəxtlik yuxumuza da girməz idi. Xudayar xan kimi şəxsin qohumu olmaq bizim üçün böyük başı ucalıqdır. Mənim tay-tuşlarımdan heç biri belə səadətə nail olmayıblar. İndi cəmi şəhər bu əhvalatı danışacaq. Bazarda məni barmaqla göstərəcəklər. Böyük səadətdir! Çox böyük səadətdir!

Arvad da sevinə-sevinə mücrünü alıb dedi:

– Bəs sən bunu demirsən ki, mən Gəray xanın qayınanası oluram. O günü hamamda başıma su tökürəm, gördüm bir nəfər arvad yanımdakına deyir:

– O başıma su tökən kimdir? Ona deyin bir az kənara çəkilsin. Suyu üstümə sıçrayır.

Yanımdakı arvad ona deyəndə ki, bu Hacı Kamyabın arvadıdır, dedi:

– Bah, bah! Böyük adamın arvadıdır! Baqqal İbrahim qardaşı arvadı! Ona deyin kənara çəkilsin.

– Sonra baxam görəəm kim? Ac Kamran xanın arvadı.

– O Kamran xan ki, mənə iki min tümən borcludur? İndi verməyə də pulu yoxdur.

– Haman özüdür. Dəvədən yıxılıb “höt-hötünü” əldən qoymur. Bundan sonra, mən də bildiyimi elərəm. Mən ona özüm çimib çıxınca hamama girməyə izn verməyəcəyəm. Qoy desinlər:

– Dayan, gözlə, Gəray xanın qayınanası içəridədir.

Hacı dedi:

– Çox gözəl. Bunlar sonranın işidir. Mən geyirəm xanı yola salam. Sən də qızını çağır, özün xəbər ver.

Hacı Kamyab çıxandan sonra arvad qabaqca mücrünün qapağını açıb tamaşa elədi. Mücrü qiymətli cavahiratla dolu idi. Hacı Kamyabın evində də cavahirat az deyildi. Amma arvadının zənnincə bu mücrüdəki cavahirat hacının cəmi dövlətinə bərabər idi. Mücrünün özü də ziyyəti idi.

Arvad Gövhərtacı çağırırdı.

– Qızım, bax gör, Xudayar xan sənə nə gözəl peşkəş gətiribdir.

Bunu deyib mücrüdə bir ədəd mirvari gərdənbənd çıxarıb qızının boynuna keçirdi. Qız mat dayanıb, bir şey anlamayaraq anasının üzünə baxdı.

– Niyə sevinmirsən, qızım? Sənə böyük bəxt açılıb. Bundan sonra cavahirat gölündə üzəcəksən. Tezliklə on min can rəiyyətin xanımı olacaqsan.

Qız heç vaxt güman etməzdi ki, atası onu Fərmandan savay başqa adama versin. Anasından aldığı gərdənbəndi xan tərəfindən ancaq toypay hesab edirdi. Anasının axırıncı sözləri onu ayıltı.

Qız bircə bunu dedi:

– Yox... ana... can!

Gözlərindən sel kimi yaş axdı...

Anası qızına acıqlandı:

– Çəkil get, dinməz otur yerində! Qız uşağısan, sənün üçün eyibdir. Atan gəlib səni bu halətdə görsə, bil ki, başını it qibləsinə kəsər. Get öz mənzilində otur. Qotur Fərman indi Xudayar xanın oğluna tay olacaq? Get, bala, aqlını başına cəm elə və otur yerində. Adam tanrısına tək atmaz.

Qız gözü yaşlı getdi. Bizim yerlərin rəsminə sən bələdsən. Ata istəsə ki, qızını yoldan ötən avaranın birinə versin, gərək qız tabe olub danışmasın. Kişinin xahişinin müqabilində arvad səsini çıxarda bilməz. Gövhərtacın anası yəqin ki, qızının xoşbəxt olmasını istəyirdi.

Ancaq nə ərinin qarşısında bir söz deyə bilərdi, nə də şəhərin sair arvadlarının qarşısında özünü çəkməkdən geri dura bilərdi.

Ürəyində deyirdi:

– Qızıdır, bir-iki gün ağlar, sakit olar. Və sonra da süd gölündə üzəndə dünya yadından çıxar.

Gövhərtac o günü axşamadək ağladı. Ondan sonra anasının yanında qız özünü şad, xürrəm göstərib, xəlvətə çəkiləndə göz yaşı axıdırdı.

Bir-iki gündən sonra əhvalat cəmi şəhərə yayıldı. Tacirlər, əyan, haman bu süpürgəçəkən Mirzə Əhməd ağa Hacı Kamyabı təbrik etdilər. Hətta Mirzə Əhməd ağa bir ədəd ibrə şalından canamaz, bir “Cameüddəvat”¹, bir təsbihi-səddanə və bir möhür qız üçün ənam göndərdi.

Şəhərdə ancaq iki nəfər qəmgin və başı aşağı gəzirdi. Biri İbrahim idi, o birisi də oğlu Fərman.

Fərman evdə əyləşib dost-aşna arasına çıxmaqdan xəcalət çəkirdi. Axır bir gün atasına dedi:

– Ata, doğrusu, mən bu namusu yeyə bilməyəcəyəm. Mən məgər Xudayar xanın oğlundan əskik oğlanam? Mənim namərd əmim onun nəyinə susadı? Dövlətinəmi? Məgər mənim əmimin dövləti azdır? Onun var-yox bircə qızı var. İnsafı necə yol verir ki, mənim kimi, ona satın alma qul tək qulluq edən qardaşı oğlunu buraxıb, qızını xan oğluna verə? Və sonra özü də gedib, haman xan oğlunun qarşısında əli bağlı durub, icazə verməyincə də içəri daxil olmağa cürət eləməyə.

Mənim indi heç bir yolum qalmayıb. Mən əmim qızının fəraqına davam eləyə bilməyəcəyəm. Gərək Gəray xanı da, əmimi də, özümü də öldürəm. Qoy mənə qismət olmayan, heç kəsə qismət olmasın.

İbrahim oğluna nəsihət elədi:

– Oğul, belə fikirləri ürəyindən çıxart. Öləcəyəm, öldürəcəyəm nədir? Əmin bizim tək kasıblarla yaxınlaşmaq istəmir. Özü dövlətlidir, dövlətli yerə də yıxılır. Sən özün də gözəl, qoçaq, cavanlar arasında sayılan oğlansan. Hansı dövlətlinin qızını istəsən sənə verər. Əmin, qızını vermədi nə olar? Çıraq dibinə işıq salmaz.

– Ata, mənə dövlət lazım deyil. Əmim dövlətini kimə verəcək, versin. Mən çörək qazanmaqda aciz deyiləm. Kəsilsin iki əl ki, bir başı saxlaya bilməyə. Mənə ancaq öz istəklim lazımdır. Mən yoldaş arasına çıxa bilməyirəm. Mənim heç bir başqa yolum yoxdur.

¹ Dini, mövhumi qayda-qanundan danışan kitab.

Hacı Kamyaba arvadı, Gövhərtacın naxoş olmasını xəbər verdi. Hacı bərk təşvişə düşüb qızının otağına getdi. Qız yorğan-döşəkdə uzanmışdı. Hacı, qızının rəngini qaçmış görüb xəbər aldı:

– Qızım, sənə nə olubdur? Niyə yatıbsan?

– Bir şey yoxdur, ata, deyəsən soyuq dəyibdir. Bir az başım ağrıyır. Heç zad olmaz, bir az tərlərəm, qurtarar.

Hacı gəldi arvadının yanına.

– Qız naxoşdur, naxoşluğunun da səbəbini bilirəm. Bizim İbrahimin avara oğlunun fikri düşüb başına. Mən onun yanında bu söhbətləri eləməyəcəyəm. Ona sən nəsihət elə. Xudayar xan hara, baqqal İbharim hara? Gəray xan hara, Fərman hara? Ancaq mən onun naxoşluğunun şiddət etməyindən qorxuram. Yaxşı olar ki, həkimbaşı Mirzə Mehdiyə adam göndərəm, gəlsin, bir baxsın. Ancaq qızın toyunu da uzatmaq lazım deyil.

Əndərundan çıxıb, nöqərlərdən birini Mirzə Mehdi üçün göndərdi.

Mirzə Mehdi gəlib qızın nəbzini əlinə alıb, sonra barmağını alnına qoyub, bir qədər fikrə gedəndən sonra dedi:

– Qızın mərəzi anlaşılmaz bir mərəzdir. Mən qırx beş ildir ki, təbiblik edirəm, belə bir mərəzə rast gəlməmişəm. Lazımdır, bir üç gün keçsin. Üç gündən sonra mən yenə gələrəm. Onadək xəstənin mərəzi anlaşılan bir tərzə keçər.

Həkimbaşı getdi. O, doğrudur, hacıya qızının mərəzinin nə olduğunu bilmədiyini söylədisə də, bəinhəmə mərəzin nə olduğunu gözəlcəsinə anlamışdı. Ancaq məhəbbət mərəzinə bir dərman tapmaqdan aciz idi.

Həkimbaşı gedəndən sonra Hacı Kamyab bir adam göndərüb qardaşı İbrahimi yanına çağırırdı. İbrahim haman saat durub, dükanını bağlayıb gəldi.

Hacı Kamyab İbrahimi otağına apardı.

– Əyləş, qardaş, – dedi.

İndiyədək qardaşından bu mehribançılığı görməmiş İbrahim, vəziyyətə çox təəccüb edib, qardaşının yanında dizi üstündə əyləşdi.

Hacı Kamyab dedi:

– İbrahim, mən səni bir işdən ötrü çağırırmışam. Sənin oğlun Fərman qoçaq bir oğlandır. Onun bəkar və avara gəzməyi, doğrusu, mənə toxunur. Nə qədər olsa, ona Hacı Kamyabın qardaşı oğlu deyirlər. Sən

oğluna nəsihət elə, getsin bir peşəyə yapışsın. Bu min tüməni də mənim tərəfimdən ona yetir. Degilən, əlində maya qayırınsın. Əgər işində tərəqqi görsəm, ona yenə maya buraxaram. Mən onun düşməni deyiləm. Həmişə onun yaxşı olmağını istəyirəm. Ancaq onun tay-tuşunu, boş gəzməyini görəndə ondan inciyirəm. Degilən aqlını başına cəm edib, kasıblığa məşğul olsun. Mənim də əlim həmişə onun üstündə olar. Daha deməsinlər ki, Hacı Kamyabın qardaşı oğlu avara gəzir.

Belə pulları cibində görməmiş İbrahim sevinə-sevinə evə gəlib oğlunu çağırdı.

– Bala, bu pulu, sənə əmin Hacı Kamyab göndərib. Bikar oturmaqdan fayda yoxdur. Özün üçün bir ticarət düzəlt. Həm əlin işdə olsun, bikar gəzməyəsən, həm ticarətlə məşğul olasan. Bir para fikirləri başından çıxar. Əmin deyir bundan sonra ona artıqlığınca maya verəcəyəm. Ancaq bikar gəzməsin.

Fərman pulu alıb bir qədər əlində dolandırdı. Sonra dedi:

– Ata, əmimin birdən-birə belə səxavət üstünə gəlməyinə səbəb nə olubdu? Bəs indiyədək niyə bu pullardan verməyirdi? Yoxsa məni gözü indi gördü? Ya yoxsa belə ənamlarla mənim ağzımı yummaq istəyir? Al pulları, apar ver Hacı Kamyaba, degilən dövlətini azaltmasın, yaxşı olmaz!

Fərman bu sözləri ilə pulu atasının qabağına qoydu.

İbrahim yenə başladı nəsihəti:

– Ay bala, özün işimizin hər üzünü görürsən. Mənim bir balaca baqqal dükanim var ki, kökündən satsan, bu pulun üçdən biri ələ gəlməz. Min tümən elə bir sənin kimi igidin mayasıdır. Əlində dolandır. Bu şəhərdən mal al, o şəhərə apar. Oradan al, buraya gətir. Güzəranımızın necə çətinliklə keçməsinə özün görürsən.

İbrahimin nəsihəti oğluna əsla təsir etmədi.

Oğlu dedi:

– Ata, mən sənə söz verirəm ki, sabahdan işləyib çalışmağa başlayacağam. Rəhman tacir, neçə vaxtdır, mənim dalımca gəzir, məni özünə amilliyə çağırır; deyir, bir-iki il mənə məvaciblə qulluq elə, sonra səni özümə şərik elərəm. Əmimin sədəqəsinə möhtac olunca gedib Hacı Rəhmana qulluq elərəm. Hacı Kamyabın pulunu sabah aparıb özünə verərsən.

İbrahim, oğlunun inadını görüb daha bir söz demədi. Bir dərin ah çəkib pulları qoydu cibinə.

Azandan bir saat keçmişdi. İbrahimin qapısı döyüldü. Fərman qapını açıb, öz yaxın yoldaşlarından dörd nəfəri görüb çox şad oldu.

– Buyurun, buyurun, içəri gəlin.

Yoldaşlar otağa daxil olub, bir-bir Fərmana sual verməyə başladılar:

– Ay balam, bu neçə gündü harada qalıbsan? Heç görünürsən. Fikir elədik ki, sənə bir naxoşluq üz verib. Şükür Allaha ki, sağ-salamatsan.

Fərman yoldaşlarının gəlməklərindən çox məmnun olduğunu izhar etdikdən sonra dərđini söyləməyə başladı:

– Bilirsiniz, həmişə şax gəzmiş bir adamam, indi mənə əmim götürüb belə yerə çırpıbdır ki, xəcalətimdən insan arasına çıxma bilməyirəm. Mən heç vədə güman etməz idim ki, o mənə qoyub qızını başqa bir adama verə. Xudayar xan dövlətlidir. Məgər əmimin dövləti ondan azdır? Əgər əmim dövlətinin Xudayar xanın oğluna qalmasını istəyirsə, aparsın versin ona. Amma mənə istəklimi əlimdən almasın. İndi nə mənə mümkünüm var ki, gedəm əmimlə danışam, nə də mənə atamda bu cürət var. Odur ki, gecələr yata bilmirəm. Yediyim çörək boğazımdan getmir. Məgər kasıb adamın ürəyində məhəbbət olmaz?

Yoldaşları ona təskinlik verməyə başladılar:

– Qardaş, bir qız yolunda özünə bir belə əziyyət, azar verməyin igid sifəti deyil. Əmin, qızını sənə verməyib, Xudayar xanın oğluna verib, cəhənnəmə versin, gora versin. Biz də dedik ki, görəsən nə vəqə olub. Belə fikirləri başından boşla getsin. Şəhərdə sənə əmiyin qızından gözəl qızlar az deyil.

Yoldaşlarından birisi təskinlik verənin sözünü kəsdi:

– Qardaş, – dedi, – bu bir danışiq deyil ki, sən eləyirsən. Biz hamımız adımızı igid qoymuşuq. Əgər hər işi çətinə düşən yoldaşımızı belə boş nəsihətlərlə sakit edəcəyiksə, afərin olsun bizə! Yoldaşımız çətinə düşüb, kömək lazımdır. Biz onu öz istəklisinə yetirməsək, gərək papaqlarımızı itə verək.

– Axır, burada nə eləmək olar?

– Hər şey! Gedək, köməkli Hacı Kamyabın qızını götürək qaçaq.

– Hacı Kamyab kimi kişinin qızını götürüb qaçmaq mı olar?

– Hacı Kamyab kimi kişinin atasına da od vurmaq olar. Ancaq qızın razılığı olsun. Buna da şəkk yoxdur. Pusqu qoyarıq. Qız hamama gedən vaxt yoldan ağzını başqa yerə döndərək. Ancaq bir növ qızı pişəzvaxt xəbərdar eləmək lazımdır.

– İndi çətinlik burasındadır ki, kənardan bir şəxsin Hacı Kamyabın əndərununa yolu yoxdur.

Bu yerdə Fərman guya yuxudan ayıldı.

– Mən yol taparam, qızı xəbərdar elərəm.

– İndi ki elərsən, çox gözəl!

Fərman yenə dedi:

– Mənim adamım var, ancaq qızı kimin evinə aparmalı? Çünki şəhər əhlindən bir nəfər cürət edib Hacı Kamyabın qızını evində gizlətməz.

– Qızı birbaşa apararıq Hacı Mirzə Əhməd ağanın evinə. Göydən göy imam enə, onun evindən qızı çıxarda bilməz və Hacı Kamyab da onun xahişlərinin qarşısında bir söz danışmağa cürət etməz.

Yoldaşlar hamısı bu tədbiri xoşladılar.

– Vaxta ki, Fərman qızı xəbərdar etməyə qadirdir, bizim sözümüz yoxdur.

Yoldaşlar bir qədər də kənar söhbətlər edib çay içib dağıldılar. Bunlar gedəndən sonra, fərman atasının otağına keçdi.

– Ata, bayaq sənə verdiyim min tüməni bura ver.

– Ay oğul, nə olub, yoxsa yoldaşların sənə nəsihət elədilər. Ağlın başına gəldi?

– Elə bir iş var.

İbrahim qalxıb, pulu gətirib oğluna verdi.

Fərman pulu alıb otağına getdi.

* * *

Sübh həkimbaşı Mirzə Mehdi evində əyləşib xəstələri qəbul edirdi. İçəri daxil olan Fərmanı görəndə təəccüb elədi. Fərman salamat, qüvvəli bir oğlan sayılırdı. Sifətində də heç mərəz nişanəsi görünmürdü. Həkimbaşı ona yanında yer göstərdi.

– Gəl, gəl! Nə əcəb sən də mərizlər cümləsinə daxil olubsan? Gəl əyləş, görüm dərdin nədir?

Fərman ədəblə əyləşib dedi:

– Həkimbaşı, mənim dərdim böyük dərddir. Siz özünüz gərək dinməmiş biləsiniz. Sizə məlumdur ki, uşaqlıqdan əmim Hacı Kamyabın evində onun qızı Gövhərtlaqla bir yerdə böyümüşəm. Uşaqlıqdan bir-birimizə yoldaşlıq məhəbbəti yetirmişik. Bu məhəbbət axırda özünün təbii yoluna düşdü. Biz bir-birimizi sevdik. Doğrudur, mən böyüyəndən sonra əmim məni evindən genitdi. Bu da təbii idi. Bununla belə,

həm mənim və həm Gövhərtacın yəqinimiz bu idi ki, əmim bizi bir-birimizdən ayırmayacaq. Və cəmi qohum-əqrəbanın da yəqini bunda idi. Hamı deyirdi: “Hacı Kamyabın dövlətinin həddi-hesabı yoxdur. Əlbəttə, o heç vaxt istəməz ki, bu dövlət kənar bir şəxsin əlinə keçsin. Yəqin qızını öz qardaşı oğluna verəcək: dövlət də yad adama qalmayacaqdır”. İndi Xudayar xana söz verib, hətta ondan nişan da qəbul edibdir. Mən də qalmışam kənardə, əlim qoynumda. Gövhərtac da o gündən bəstəri naxoşdur. Onun heç bir mərəzi yoxdur, məgər inki eşq.

– Onu mən də yəqin etmişəm. Bəs mənim yanıma gəlməkdən məqsədin nədir?

– Həkimbaşı, bu yerdə siz mənə kömək verə biləcəksiniz.

– Mən nə kömək verə bilərəm?

– Siz Gövhərtacı müalicə edirsiniz. Hər gün onunla görüşürsünüz.

Mənim bircə sifarişimi ona yetirin.

– Nə sifariş? Degilən, yetirərəm.

– Allah sizdən razı olsun, həkimbaşı. Mən qət eləmişəm ki, bir neçə yoldaşlarımın köməyi ilə onu gecə aparım. Siz ona ancaq deyərsiniz ki, azandan bir saat keçmiş əndərunun qarısına çıxsın.

Həkimbaşı bu təklifdən bərk hiddətləndi:

– Bu nə növ təklifdir ki, mənə eləyirsən? Sən bu təklifin qəbahətini anlayırsanmı? Mənim boynuma atdığın vəzifəni düşünürsənmi? Eyib olsun sənə! Sənin atan İbrahim bir ağıllı kişidir; amma sən ona oxşamayıbsan. Əgər İbrahimin və sənin əmin Hacı Kamyabın xatiri olmasaydı, sənə çox ağır sözlər deyərdim. Dur buradan zəhmət çək get. Gör bir küpəgirən qarı tapa bilərsənmi; belə sifarişləri onunla göndərəsən.

Fərman başladı yalvarmağa:

– Həkimbaşı, siz görürsünüz ki, mən cavanam. Bu saat başıma hava vurub, danışdığımı özüm də bilmirəm. Məni bağışlayınız. Siz həkimsiniz, mərəzlərə dərman edirsiniz. Vaxta ki, sizin bircə sözünüz bir cavan mərizi ölümdən qurtaracaq, o sözü siz necə qəbul etməyirsiniz? Mənə rəhm edin, həkimbaşı. Bu xırdaca töhfəni də məndən qəbul edin.

Fərman bu sözü ilə atasından aldığı min tüməni də həkimbaşının qabağına qoydu.

Həkimbaşı pulları görəndə gözləri məşəldar pişiyin gözləri kimi bərq verdi.

– Oğul, bu pul nahaqdır. Sənin axırkı sözlərin kifayətdir. Bir söz ki, bir cavanın diriliyinə səbəb olacaq, onu deməmək günahdır.

– Yox, həkimbaşı, təvəqqe edirəm, qəbul edəsiniz. Bu xırdaca töhfə mənim mərəzimi müalicə etməyinizin həqqi-zəhməti olsun.

Həkimbaşı sifarişi Gövhərtaca yetirməyi qəbul etdi və söz yox ki, “xırdaca töhfəni”də cibinə ötürdü.

* * *

Həkimbaşı Gövhərtacəla görüşüb əndərundan çıxdı və qarıda Hacı Kamyaba rast gəldi.

– Həkimbaşı, qızın mərəzini tapa bildinizmi?

– Gözəlcəsinə tapdım. Bu gün, olsun ki, ayağa duracaq.

Həkimbaşı gedəndən sonra hacı içəri daxil olub qızında başqa halət gördü. Qız durub libasını geyinib, şad və gülər üzlə əyləşmişdi. Atasını görən tək durub qabağına yeridi.

– Sabahın xeyir olsun, ata! Həkimbaşı bu gün mənə bir gözəl dərman verdi. İçən tək cəmi mərəzlərim rəf oldu. İndi daha heç bir ağrıyan yerim yoxdur. Özüm də bilmərrə salamatam.

Hacı Kamyab sevinmiş gedib arvadına xəbər verdi. Arvad da o saat durub qızının yanına yüyürdü. Qızını sağ və salamat görüb dedi:

– Yox, bu dərman işi deyil. Dünən mən gedib imamzadada şam yandırdım. İmamzada mənim qızıma kömək elədi. Bu, möcüzədir. Dərman bir gündə mərəzi sağaltmaz.

Qız gülərək anasının sözünü təsdiq etdi.

Bir qədər bizim məmləkətimizin imamzadalarından sizə söyləyim, eyib eləməz. Sonra mətləbə keçərik.

– Buyurun, odabaşı.

– Bizim məmləkətdə bir kənd və bir şəhər tapa bilməzsiniz ki, orada bir neçə imamzada olmasın. Bir balaca, on min əhalidən ibarət olan şəhərdə on altı imamzada var. Hansı bir şəhərə gedib xəbər alsanız ki, imamzada haradadır, fəvrən bir imamzada yox, neçəsini göstərəcəklər. Siz bilirsiniz ki, bizim məmləkətin əhalisi qədim zaman atəşpərəst idi. Bu səbəbdən də hər şəhərdə və kənddə bir və ya bir neçə atəşgədə var idi.

Xalq islamı qılınc zoruna qəbul edəndən sonra da öz ata-baba dinindən əl çəkmək istəməyib və atəşgədələri əldə saxlamaq üçün hər brinə bir imamzada adı qoyublar.

Qədim dinin asarı indi də durur. Məsələn, indi də eşidə bilərsiniz:

“O görükən Aya and olsun”; ya “bu çırağa and olsun”; ya “bu yan ocağa and olsun”; ya “o günə and olsun” və i.a.

Hətta camaat keçmiş atəşpərəstlik ayinini indi də Məşhəddə İmam Rzanın başının üstündə icra edir.

Qədim zaman gün çıxanda onu şeypur, təbil və sinclə istiqbal edirdilər. Həmçinin gün batanda da onu habelə müşayiət edirdilər. Hal-hazırda bu oyun İmam Rza məscidinin minarəsində çıxır. Hər gün minarənin başında sinc, təbil və şeypurla günü istiqbal və müşayiət edirlər.

Bir qədər şəhərlərimizdən söyləyim:

Bizim vətənin şəhərinə yaxınlaşanda böyük bir hasar və darvaza görəcəksiniz. Darvazalar gecələr bağlanır və sübhdən axşamədək açıqdır. Şəhərə daxil olanda qabaqca bir böyük meydan görəcəksiniz ki, ona erk deyirlər. Bu meydana neçə ədəd şah Təhmasibdən qalmış toplar qoyublar və topların içində göyərçinlər yuva tikiblər. Şəhərin ortasında bir meydança görəcəksiniz ki, adına “Səbz meydan” deyirlər. Bunu güldən, çiçəkdən və ağacdən da görmək olur. Bu meydan əhalinin səyahət yeridir. Şəhərlərin küçələri iki cərgə quru divardan ibarətdir. Nə bir pəncərə, nə bir balkon küçəyə baxmaz. Əgər bunlar evlərin birində tapılsa, yəqin bilərsiniz ki, xarici evidir. Divarlarda xırdaca dəriçələr var. Hər qapıdan bir çəkiç asılıb. Çəkiçlə dəqqülbab edirsən. Elə ki qapı açıldı, daxil olursunuz bir dəhlizə.

Dəhlizin bir qapısı sağa və o birisi soladır. Kişilər qapıların birindən “birun”a keçir, qadınları o biri qapıdan “əndərun”a buraxırlar. Əndəruna ya biruna daxil olanda hər tərəfdə bir behişt görürsünüz. Burada hər bir sahibxana öz səliqəsini göstərir. Fəvvarələr, hovuzlar, dünyanın hər bir yerindən toxumu, ya ağacı gətirilmiş güllər, qəfəslərdə cürbəcür oxuyan quşlar, ağacların arasında tovuzlar rəngarəng qanadlarını açmış gəzinməkdədir. Xülasə, belə bir bağçaya girən daha bir də oradan çıxmaq istəməz. Əndərun bağçasında qadınlar və birunda kişilər rahat, asudə gəzib vaxt keçirirlər.

Qadınlar yəqin bilirlər ki, bir nəfər naməhrəm nə onların üzvlərini görə bilər və nə səslərini eşidər. Odur ki, orada hər növ libas geymək, hətta libassız da gəzmək caizdir. Çox vaxt qadınlar libaslarını çıxarıb hovuzda çimirlər. Ev sahiblərindən savay bir nəfərin əndəruna girməyə ixtiyarı yoxdur.

Belə bir ev də Hacı Kamyabın var idi. Onun bağçasının tərifı dilərdə söylənirdi. Hətta Xudayar xan kimi şəxs də onun bağçasına bənd olmuşdu.

Axşam Gövhərtac əndərun bağçasına səyahətə çıxdı. Gündüzdən anasından bir qədər cavahirat da alıb özünə zinət vurmuşdu. Bağçada ürəyi döyünərək dolanıb vəd olunmuş saati gözləyirdi. Ata və anası onun salamatlığa çıxıb bağçada gəzməyindən daha şad olub, heç bir bəd güman etməyirdilər.

Müəyyən vaxtda küçə qapısı üç dəfə vuruldu. Nökər gəlincə Gövhərtac özünü dəhlizə atıb qapını açdı. Əmioğlusu yoldaşları ilə bahəm durmuşdular.

Əlini Fərmanın əlinə verib cəld getdi. Yatmaq vaxtı yaxınlaşanda, Hacı Kamyabın arvadı, qızını yatmağa çağırmaq üçün bağçaya çıxdı.

– Ay qız, Gövhərtac, yatmaq vaxtıdır, yorğan-döşəkdən təzəcə durubsan, soyuq dəyər.

Anası hərçis səslədi, Gövhərtacdan cavab gəlmədi. Bağçanı başdan-başa gəzib qızını tapmadı. Müztərib halətdə qayıdıb qızının itməyinin xəbərini ərinə yetirdi.

Hacı Kamyab namazını qurtarıb yatmaq istəyirdi. Xəbəri eşidən kimi nöqərlərin hamısını ayağa qalxızdı. Qızın Fərmanla qaçdığını yəqin edib, birbaş qardaşı İbrahimin evinə getdi.

İbrahim qapının döyülməsini eşidib, soyuncaq gedib açıb, Hacı Kamyabı görəndə təəccüb etdi.

– Qardaş, bu gecə vaxtı xeyirdirmi? Sən ki, gündüz də mənim evimə gəlməzsən. İndi nə vəqə olubdur?

– De görüm oğlun Fərman haradadır?

– Fərman azan vaxtı yoldaşları ilə getdi. Qapı döyüləndə də mən güman etdim ki, gələn odur.

– Hara getdiyindən sənə bir söz demədimi?

– Xeyr. Mən onun hara gedib-gəldiyini soruşmaram. Öz kefinə bir adamdır. Haraya kefi istəsə gedir.

– Mənim qızım da evdən qaçıb. Yəqin Fərman harada isə qızım da oradadır. Məlun bihəyə, binamus! Mən onu döşümə çəkib, əlinə maya verib adam eləmək istəyirəm, amma o məni rusvayi-cahan eləyir. Mən Xudayar xana nə cavab verim? Xudayar xan aləmi tar-mar edəcək.

Hacı Kamyab söylənərək getdi. O gecə sübhədək şəhəri dolanıb, güman gedən evlərin hamısına toxunub nə Gövhərtacdan, nə Fərmandan bir xəbər tuta bilmədi.

Sabahı günü şəhərin hər yerinə, həmçinin, ətraf kəndlərə adam saldırıb qızının, ya Fərmanın yerini öyrənib xəbər gətirənə beş min tümən ənam vəd elədi.

Bu xəbəri eşidib, şəhərin tamam bikaqları, avaraları casus donuna girib, itənləri axtarmağa məşğul oldular.

Neçə gün ciddi axtarış getdisə də bir səmərə hasil olmadı.

* * *

Axşam Hacı Mirzə Əhməd ağanın evində neçə nəfər əyan əyləşib ağa ilə söhbət edirdilər.

Pişxidmət daxil olub işarə ilə ağanı çağırırdı.

Ağa çıxdı:

– Nə var, nə xəbərdir?

– Bir xəbər yoxdur, bir nəfər oğlan bir qızla sizin himayənizə qaçblar.

– Qızı göndər əndərına, oğlana mənzil ver əyləşsin. Qonaqlar gedəndən sonra tədbir elərəm.

Pişxidmət “bə çeşm” deyib getdi. Ağa da qayıtdı qonaqların yanına.

Hacı Mirzə Əhməd ağanın evi “bəst” hesab olunurdu. Hər bir canı, qantökən, yolkəsən ki, divan əlindən qaçıb onun evinə girməyi özünə mümkün elərdi, daha hər bir divan siyasətindən özünü eymən hesab elərdi.

Bir polis nəfərinin, bir xanın, bir hakimin Hacı Mirzə Əhməd ağanın evindən adam çıxartmağa hünəri yox idi. Bəstə ki girdi, qurtardı. Hacı Mirzə Əhməd ağanın xanımını qədim zamandan müqəddəs bir məkan hesab olunurdu.

Hacının atası və babası həmçinin, nüfuz sahibi müctəhidlərdən olublar... Cəmi əhali Hacı Mirzə Əhməd ağanı müqəddəs hesab elirdi. Hətta belə danışırdılar ki, guya ağa çətin məsələlərin həlli üçün gecə yarısı bir xəlvət otağa çəkilib, orada peyğəmbərlə söhbət edib fitva alır.

Ağanın xüsusi məvacibxor agentləri hər yeri dolanıb, belə xəbərləri buraxırdılar və avam xalq da bu agentlərin sözlərinə bəvər elirdilər.

Siz yəqin soruşacaqsınız ki, ağa bir belə pulu haradan alırdı ki, məcaviblə agentlər də saxlayırdı.

Ağa heç kəsdən bir qran pul almaz idi. Onun özünün dövlətinin, sər-vətinin, əmlakının nə həddi var idi, nə hesabı. Neçə yüz kənd ağanın əmrinə tabe idi. Şəhərdən on-on beş fərsəng kənara sağ-sol göz işlədikcə ağanın əmlakı idi. İlxıların, qoyun və qaramal sürülərinin hesabını bilən yox idi. Ağanın pambıq, ərzaq və xüşkəbar karvanının başı, ayağı məlum olmayırdı. Ağaya bərabər heç bir xan, heç bir mülkədar

ola bilməz idi. Xudayar xan kimi dövlətli xanlar ağanın müqabilində heç hesab olunurdular.

İndi bir belə əmlak və sərvəti ağanın haradan aldığıni ərz eləyim. Bağışlayın, başağrısı olur, əmlakın bir hissəsi babalarından irs qalıbdır, qalanını ağa özü ələ gətiribdir. Ancaq nə özü, nə babaları bu əmlaka bir quruş verməyiblər. Əmlakın bir parası “rəddi-məzalim” üçün ağanın ixtiyarına verilibdir. “Rəddi-məzalim”, yəni məzlumlara paylaşmaq. Bir nəfər sərvətdar vəfat edəndə görürsən, ruhunun rahatlığı üçün vəsiyyəət edir ki, onun pulunu və əmlakının mədaxilini rəddi-məzalim etsinlər. Bu da gərək şəriət təriqi ilə ola. Odur ki, onun icrasını hər adama tapşırmaq olmaz. Tapşırdılar ağa cənablarına. Ağa da mədaxili alıb cibişdani-şərifinə ötürürdü.

Rəddi-məzalim şərtləri də bu yolda ona kömək verirdi; çünki şəren rəddi-məzalimə təyin olunmuş malı əhli-suala vermək olmaz və paylaşması da gərək xəlvət və camaat gözündən uzaq yerdə olsun. Camaatdan da bir nəfər cürət edib deyə bilməz idi ki, ağa bu yerdə xəyanət edibdir. Əlavə bir neçə il bundan əqdəm ağanın müridlərindən birisi ona yüz min tümən pul və qızını töhfə göndərmişdi. Ağanın əlindəki əmlakdan ildə azından beş yüz min tümən mədaxil gəlirdi.

Cümə axşamları ağanın xəzinəsindən fükəraya pul paylanırdı. Neçə fəqir gəlsə, hər birinə yarım qran pul verilir. Belə ki, ağa, hər həftə fükəraya beş-on tümən pul paylayırdı. Əlavə on gün məhərrəm ayında fükəraya çox qəhvə verib, mərsiyə oxudardı. Bu, ağanın camaata xərci idi. Amma əyan və tüccar tez-tez ağanın məclisinə müşərrəf olub müəttər plov yeyirdilər. Və ağanın ruhani söhbətlərindən feyzyab olurdular.

Tüccardan və əyandan da hər şəxsin ağanın evinə yolu yox idi. Namaz qılmayanları, oruc tutmayanları, xüms, zəkət verməyənləri ağa qapısından içəri qoymaz idi. Camaatın, xüsusən sərvətdarların xümsü, zəkati və fitrəsi ağanın mübarək əli ilə paylanardı.

Bir nəfər firəng səyyahı bizim vətəni səyahət edərək, ağa olan şəhərə gəlib ağanı görmək istədi. Ağaya xəbər verəndə buyurdu ki, zəhmət çəkib gələ bilər. Onunla görüşmək, Firəngistanın əhvalatından və vəziyyətindən bir qədər xəbərdar olmaq eyb etməz. Ağa onun gəlməyi üçün bir vaxt təyin etdi.

Haman firəng səyyahı nağıl edərdi:

– Müəyyən vaxtda arvadımla bahəm yetişdik ağanın qulluğuna. Bizi neçə otaqdan keçirib, bir salonda əyləşdirdilər. Salon Avropa qaydası

sandalyalar və masalarla müzəyyən idi. Salonun o biri qapısı açılıb, oradan bir nəfər ağ ipək libas geyinmiş gözəl bir kişi daxil oldu. Bu, ağa idi. Mən və arvadım ayağa qalxıb ona təzim etdik. Ağa mənim yanımcə gəlmiş mütərcim vasitəsi ilə arvadıma dedi:

– Gərək ki, sizin Firəngistanda qadınlar kişilərin ayaqlarına qalxmazlar. Öz adətinizlə rəftar edin. Zəhmət çəkməyin.

Ağa əyləşib bir neçə dəqiqə bizimlə söhbət edəndən sonra buyurdu qəhvə gətirsinlər.

Pişixdmət, əlində qəhvə, daxil oldu və qəhvədən əlavə Firəngistanın ən gözəl likörlərindən neçə növünü masanın üstünə qoydu.

Ağa təklif etdi:

– Buyurun. Mən sizin üzünüzdə heyrət əlaməti görürəm. Amma heyrət yeri yoxdur. Mənim yanıma əcnəbi yerlərdən gələnlər az olmalarıdır. Və mən də onları öz qaydaları ilə qəbul etməyi vacib bilirəm.

Ağa özü də bizimlə bahəm qəhvə içdi. Amma içkilərə əl vurmadi.

Firəng səyyahı belə danışdı. Amma bir para dili dinc durmayanlar başqa şeylər söyləyirdilər.

Xülasə, keçək mətləbə:

Qonaqlar gedəndən sonra ağa pişixdməti çağırdı.

– O qız qaçıran oğlanı mənim yanıma gətir.

Fərman içəri daxil olub, ağaya kəmal-əhtiramla təzim etdi.

– Oğlan, sən kimsən?

– Ağa, mən baqqal İbrahimin oğluyam.

– Hacı Kamyabın qardaşı? Deməli, sən Hacı Kəmyabın qardaşı oğlusən! Çox gözəl, Hacı Kamyab yaxşı kişidir... mömin, dindar... Gətirdiyin qız haradandır?

– Ağa, gətirdiyim, əmim qızı, Hacı Kamyabın qızıdır. Biz uşaqlıqdan bir yerdə böyüyüb, axırda bir-birimizə məhəbbət yetirdik. Bu günlərdə əmim onun Xudayar xanın oğluna verilməsinə razı olub. Xudayar xandan nişan qəbul etdi. Qız və mən sözləşib sizin pənahınıza gəlmişik; ya bizi bir-birimizə yetirin, ya əmr edin ikimizi də sizin qapınızda qurban kəssinlər.

– Yox, oğul, belə danışma. Vaxta ki, sən bu qarıya pənah gətirmişsən, məramına çatacaqsən. Deyirlər: əmi oğlu ilə əmi qızının kəbini göydə kəsilib. Get yenə öz mənzilində rahat ol. Mən Hacı Kamyabı da, Xudayar xanı da sakit elərəm. Mənim xahişimin müqabilində onlar söz danışmağa cürət etməzlər.

Fərman şad, xürrəm mənzilinə qayıtdı.

Fərman gedəndən sonra Hacı Mirzə Əhməd ağa otağında bir qədər o baş-bu başa gedib, Fərmanın və Gövhərtacın gələcək xoşbəxt günlərini gözünün qabağından keçirirdi və xəyalında deyirdi: “İki sevgilinin bir-birinə yetişməklərinə səbəb olmaq böyük savabdır. Qoy dünyada istirahətlə ömür sürüb, mənə duagu olsunlar”.

Bu yerdə qəflətən ağanın başına bir şeytan fikri gəldi: “Yox, belə deyil! Firsəti fəvt eləyən aqıl deyil, divanədir. Belə firsət heç vaxt ələ düşməz. Qələt eləyir Fərman, başını daşa döyür Xudayar xan! Qızın nikahını özümə oxuyacağam. Hacı Kamyabın sərvətindən keçməkmi olar?”.

Səhər ağa adam göndərib Hacı Kamyabı hüzuruna istədi.

Hacı Kamyab haman saat gəlib ağanın qulluğuna daxil olub salam verdi.

– Əleykəssalam, hacı, buyur əyləş.

– Qulluğunuzda ayaq üstündə də dura bilərəm, ağa.

Hacı Kamyab ədəblə dizi üstündə əyləşdi.

– Hacı, deyirlər sənün üçün bir hadisə üz veribdir, nə olan işdir?

– Bəli, qurbanın olum, düzdür. Nəinki hadisə, bir bədbəxtlik üz veribdir. Mənim bir bivec qardaşım və qardaşımın da bir avara oğlu var. Mənim də, özünüzmə məlumdur ki, bir parça sizin duanızın bərəkətindən çörəyim var. Heç kəs çörəyinin dağılmasını istəməz. Mənim həmişə fikrim bu idi ki, qardaşım oğlunu döşümə çəkim və bircə nəfər, sizdən eyb olmasın, qızımı da ona verim. Hərçi səy elədim, qardaşım oğlunu avara yoldaşlarından və bisərəpa gəzməyindən çəkindirə bilmədim. Axır labüd qalıb qızı Xudayar xanın oğluna namzəd elədim. İndi o bihəya qardaşım oğlu qızla nə vasitə ilə sözləşib bilmirəm, bir axşam onu götürüb gedibdir. Neçə gündür ki, axtarmamış yer qoymamışam. Qızla Fərman bir daş olub bir kor quyuya düşüblər.

Ağa gülümsündü:

– Dediyyin “kor quyuy” mənim evimdir, həqiqət buraya düşən çıxmaz. Sənün qızın və Fərman buradadırlar. Səni buraya dəvət etməkdən qərəzim budur: qızının nikahının Fərmana cari olmasına riza verirsenmi?

– Ağa, siz mənim qızımın başını kəsməyə sahibi-ixtiyarsınız. Amma mən onu o bihəyaya verməyəcəyəm. Əlavə, mən Xudayar xana söz vermişəm. Ondan nişan qəbul etmişəm.

– Bəs belə olan surətdə sən mənim bir təklifimi qəbul et! Deyirlər “xeyrül-ümuri övsətüha”¹. Sən, qızın mənim özümə mənkuhə olmasına riza ver, buna sözün nədir? Xudayar xanın cavabını mən rədd edərim.

Bu təklifi gözləməyən Hacı Kamyab fövrən cavab verə bilməyib dayandı. Bir az fikir edib xəyalında dedi: “Ağanın təklifini rədd etmək axmaqlıqdır. Mənim üçün nə təfəvüt edər. Mənim ticarətim Hacı Mirzə Əhməd ağadan artıqraq mənfəət aparar. Mirzə Əhməd ağanın əmlakı Xudayar xanın təkəllüfündən çox, sərvəti artıq, xanın pambıq və ərzağını icarəyə götürüncə ağanınkini götürərəm. Əlavə, Hacı Mirzə Əhməd ağa müctəhidin qayınatası olmaq böyük şərəfətdir. Hər adama müyəssər olası rütbə deyil”. Sonra üzünü ağaya tərəf çöndərib dedi:

– Ağa, mən bayaq sizə ərz etdim ki, mənim qızımın başını da kəsməyə ixtiyarınız var. Necə məsləhət bilirsiniz elə də edin. Mənim sözüüm yoxdur.

– Çox gözəl, çox mübarək! Görürəm yornuqşan. Get dincəl, sonra nikah cari etməli zaman sənə xəbər verərəm.

Hacı Kamyab təzim edib çıxdı. Evinə gəlib gözləri yolda qalmış arvadına dedi:

– Arvad, doşab almışığı, bal çıxıb. Qız Mirzə Əhməd ağanın evindədir. Ağa da qızın kəbinini özünə kəsmək istəyir. Qəribə budur ki, mənim rizamı soruşur. Guya ki, mənim köynəyim də bu işə razı deyil.

Arvad bunu eşidəndə az qaldı durub evin içində oynasın. Öz-özünə deyirdi: “Bundan sonra nəinki Kamran xanın arvadı, hətta tamam əyanın arvadları məclislərdə mənim ayağıma duracaqlar. Qoy gözü götürməyənlərin canları çıxsın”.

Səhər Hacı Mirzə Əhməd ağa pişxidmətini çağırıb əmr etdi:

– Get o bəstə girən oğlana xəbər ver ki, mən Hacı Kamyabla görüşüb, onunla lazım olan söhbəti elədim. İndi xatircəm gedib evində otura bilər. Heç kəsin onunla işi olmayacaq. Vaxtında mən onu çağıraram.

Fərman nə qədər yalvardı ki, ona əmisi qızı ilə görüşüb bir-iki söz danışmağa imkan versinlər, pişxidmət qəbul etməyib dedi:

– Ağadan icazə yoxdur.

¹ Hər işdə orta halda olmaq yaxşıdır.

Fərman evlərinə qayıtdı. Bir neçə gün atasına görünməməyə çalışdı. Axır bir gün – təsadüfən atasına rast gəldi. Atasını başladı oğlunu məzəmmət eləməyə:

– Bala, yaxşı iş görmədin. Hacı Kamyab nə qədər olsa sənənin əminidir. Onun ürəyinə dəymək heç bir layiq iş deyil idi. Xüsusən ki, axır vaxtlarda əminin meyli sənə tərəf dönmüşdü. Mən bütün sənə maya verdi. Gələcəkdə yenə köməyini vəd etdi. Adam gərək işiq gələn yere barmaq dürtməsin.

Oğlu başını aşağı salıb cavab verdi:

– Ata, daha keçmiş ola. Hacı Mirzə Əhməd ağa əmimi çağırır razı etdi. Əmim də, söz yox, məndən inciyibdir. Bir neçə gün mənim üzümə baxmayacaq. Axırda yenə Hacı Mirzə Əhməd ağanı vasitə salıb barışarıq.

Fərman bir yandan belə söyləyirdi. Bir yandan da ürəyinə qara fikirlər gəlirdi: “Xub, Hacı Mirzə Əhməd ağa əmimlə görüşəndən sonra nə üçün məni evindən rədd elədi və nə səbəbə mənə əmim qızı ilə görüşməyə icazə vermədi? Yoxsa ağa əmimin xahişinə görə Xudayar xanı çağırır qızı ona tapşıracaq? Əlbəttə, mən hara, Xudayar xan hara! Xudayar xan zəngin mülkədar, xırda bir padşah, mən isə bir fəqir oğlan. Xudayar xanın qarısında yüz nəfər mənim kimi nöker var”.

Bir gün əmisinin qarısından ötürkən gördü çoxlu at, qatır əmval və əşyası ilə yüklənib yola salınmaqdadır. Nökərdən yüklərin haraya gəcəcəyini xəbər alıb bildi ki, yükləri Hacı Kamyab qızına cehiz verib, Hacı Mirzə Əhməd ağanın evinə gedir. Fərman bu əhvalatdan yenə bir şey başa düşməyib, axırda belə xəyal etdi: “Yəqin Hacı Mirzə Əhməd ağa Gövhərtacı təntənə ilə, öz evindən köçürmək istəyir”.

Fərman bu xəyalla evlərinə qayıdarkən dostlarından birinə rast gəldi. Dostu Fərmanı bir növ şadman görüb, yəqin etdi ki, əhvalatdan xəbəri yoxdur. Onu dayandırır bir qədər danışdıqdan sonra dedi:

– Qardaş, deyəsən sənənin əhvalatdan xəbərin yoxdur?

– Hansı əhvalatdan?

– Şəhərin tamam tüccarı bu gün Hacı Kamyabın evinə cəm olub, Gövhərtacın cehizinin siyahısında isbatı-vücut etmişdilər.

– Bundan xəbərim var; çünki bu saat cehizin Hacı Mirzə Əhməd ağanın evinə göndərilməsini gördüm.

– Sən bundan məgər bir şey düşünmədin?

– Mən güman etdim ki, ağa qızı özü mübarək əli ilə köçürmək istəyir.

– Ağanın mübarək əli sınısın! Cəmi zəhmətimiz hədəf getdi.

– Bu nə sözdür danışırısan?

– Görünür əhvalatdan xəbərin yoxdur. Cənab Hacı Mirzə Əhməd ağa qızı özünə mal eləyib.

– Bu nə axmaq sözdür danışırısan?

– Axmaq sənsən ki, cəmi şəhərdə danışılan əhvalatdan bixəbərsən.

Bu xəbəri yoldaşından eşidəndə Fərmanın başı gicəllənib, tamam şəhər başına dolandı. Yoldaşı ilə xudahafiz etməyib, divanə kimi evə gəlib, atasını da məyus, divara qısılmış gördü. Qeyzlə papağını başından çıxarıb yerə çırpdı.

– Bundan sonra kimə inanasan? Aya, yerdə, göydə bir inanmalı şey varmı? Kimə etibar edəsən? Vaxta ki, dünyada bir təmiz qəlb, vücud yoxdur. Hacı Mirzə Əhməd ağa adını müctəhid qoyub, nəyə inanır? Kimə inanır, kimə ibadət eləyir? Allahamı? Hansı Allaha? O Allah haradadır?

İbrahim oğlunu dayandırdı:

– Bala, küfr danışma. Ağa eşidər, bu saat sənin qətlinə fərman verər. Səni camaat parça-parça edər; hər tikən bir əldə gedər!

– Ağa bundan da artıqmi mənim qətlimə fərman verəcək? Bundan sonra mən dünyada yaşayamı biləcəyəm? Qoy məni öldürsünlər; cəhənnəmə, gora öldürsünlər! Təki ağanın könüllü şad olsun. Məni qoy toyunda qurban kəsdirsin. Amma mən açıq deyirəm; hər yerdə də deyəcəyəm. Ayağıma dəmir çarıq geyib, əlimə dəmirdən əsa alıb tamam yer üzünü dolanıb deyəcəyəm; o, adını müctəhid qoyub, amma yalançıdır, fasiqdir! Onun Allahı qızıl öküzdür, ona səcdə eləyir. Dini, şəriəti, namusunu, dünyanı yemək üçün əlində alət eləyibdir. Əgər o müqəddəs vücuddur, neyləyir bir belə malı, əmlakı? O, cəmi elmlərə bələddir. Vaxta ki, o belə işlərə iqdam edir, görünür ki, o heç bir şeyə inanmayıb. Və heç bir inanmalı şey yoxdur. Belədir. Göydə və yerdə bir inanmalı şey olsa idi, o, elminin gücü ilə bilərdi. Nə göydə, nə yerdə heç bir şey yoxdur. Yerlə göyün arasını adlarını müctəhid və ruhani qoyan əmmaməli, əbalı, qəbalı həşəratla, yırtıcı qurdlarla doludur. Sənin müctəhidin ağa Mirzə Əhməd də canavarların, qan içənlərin böyüyüdür. Lənət onun üzünə, onun o nurani saqqalına!

Atası yenə oğlunu danlayırdı:

– Oğul, amandır, məni də bəlaya toxuyarsan.

– Mən bu gündən buradan uzaqlaşacağam. Daha burada qalmaq mənim üçün mümkün deyil. Baş götürüb, diyarbədiyar gəzib, bu vəhşilərin əməllərinə xalqın diqqətini çöndərəcəyəm. Ya məramıma çata-ram, ya bir yerdə ölüb qalaram.

Fərman evdən çıxdı. Atası vahiməyə düşüb deyirdi:

– Ay aman, oğlanın başına hava gəlib. Gedib hər yerdə Hacı Mirzə Əhməd ağanın haqqında artıq-əskik danışacaq, axırda camaat gəlib mənim evimi də zirüzəbər edəcək.

Az keçmədi Fərman qayıdıb, qoltuğunda bir dəst libas gətirdi. Libas dərviş libası idi. Libası geyinib atasına dedi:

– Ata, bu gecə mən şəhərdən gedəcəyəm. Hər bir yerdən “Dərviş Hakam” adı eşitsən, bil ki, oğlundur. Mən bu adla dünyanı səyahət edəcəyəm. Bilməyirəm harada öləcəyəm. Ancaq arzu edərdim ki, öləndə gözlərim o fasiq Hacı Mirzə Əhməd ağanın divarına baxsın və divarın dalında mənim kimi dərdə mübtəla gözəl bir vücudu hiss eləsin. Ata, mən gedirəm. Amma sənə vəsiyyətim budur ki, inanma bunlara! Onların danışmaları hamısı riya və yalandır; allahları və şəriətləri də yalandır! Əgər yalan olmasaydı, özləri ona itaət edərdilər! Dünyada sərvət yığmaq, ləziz xörək yemək, behiştə bənzər otaqlarda, qəsrlərdə əyləşib, nazənin sənəmlərdən həzz aparmağa çalışmazdılar; həmişə tərif etdikləri axirət üçün çalışdılar! İndi mən yəqin etmişəm ki, axirət də yalandır! Doğru olsaydı, hamıdan qabaq ruhanilər, dünyaya fani deyənlər, dünya malına cəhənnəm odu deyənlər onu axtarardılar. Salamat qal, ata, mənim fikrimi eləmə. Xudahafiz!

* * *

Gövhərtac üçün xüsusi bir müzəyyən otaq təyin olunmuşdu. Qadınlar onu əhatə edib, Hacı Mirzə Əhməd ağanın əmrinə itaət edərək, ona bir növ məhəbbət göstərüb, hər bir xahişinə fəvvrən əməl edirdilər. Heç bir tərəfdən qızın qeydi yox idi. Ancaq əmisi oğlu ilə görüşmək ona mümkün olmadığı ürəyini sıxırdı. Bu xahişini bir dəfə izah elədi; cavabında dedilər ki, oğlan sənin əmin oğlun da olsa, nə qədər kəbin kəsilməyib, naməhrəmdir. Başqa bir yerdə sizə görüşmək mümkün də olsa, ağanın evində belə xələfi-şər əmələ yol verilmir. Əcələ etmək nə lazımdır, bu gün-sabah kəbinin kəsilsin, ondan sonra öz sevgilinə qovuşarsan.

Bununla axşam qızı sakit edirdilər. Hətta Hacı Kamyabın, ağanın yanına gəldiyini qıza xəbər verirdilər.

Bir axşam qadınlar cəm olub, Gövhərtacın başına, əllərinə, ayaqlarına xına yaxdılar.

Sübh ağanın bağçasında vaqə xüsusi hamama aparıb yuyundurdular. Sonra məşşatə gəlib onun qaşlarını hamarladı. O günü axşama-dək qadınlar Gövhərtacın bəzək-düzəyinə məşğul oldular. Axşam bir dəstə toy libası geyindirib başına bir qırmızı zərli cuna örtüb, iki nəfər qadının müşayiəti ilə başqa bir otağa keçirib, orada xeyir-dua verəndən sonra tək qoyub çıxdılar.

Qız tək otaqda əyləşib sevgilisini gözləyirdi. Ayaq səsi gələndə ürəyi döyünüb dedi:

– İndicə Fərman qapıdan girəcək.

Nəhayət, qapıdan daxil olan, Hacı Mirzə Əhməd ağa özü idi.

– Sən çox xoş gəlibsən bu evə, gözəl qız. Qədəm əziz eləyibsən!..

Qız ağanın sözündən bir şey anlamayıb, ancaq onu xeyir-dua verməyə gəlmiş hesab etdi. Amma elə ki ağa əmmaməni çıxarıb, bir yana qoyub, əbanı da mismardan asıb, gözləri qızarmış, qıza tərəf hücum etdi, qız aldıdığıni duydu. Və bir dəfə ucadan qışqırıb yığıldı.

Hacı Mirzə Əhməd ağa təşvişə düşüb, cəld çıxıb, böyük arvadını səslədi. İstədi həkimbaşı Mirzə Mehdi üçün adam qaçırtсын, böyük arvad razı olmadı.

– Cavan qız uşağıdır. Belə şeylər çox olar. Bir-iki gün atılıb-düşüb yerində əyləşəcək.

Bir neçə dəqiqədən sonra tamam əndərun qadınları Gövhərtacın ətrafına cəm oldular. Hərçi səy edirdilər, onu özünə gətirə bilmirdilər... Bəzən bir-iki dəqiqəliyə ayılıb, ətrafına baxıb, dübarə qışqırıb yığılırdı.

Qadınlar sübhədek yatmayıb Gövhərtacınla məşğul oldular. Sübh Gövhərtac ayıldı. Qadınların nəsihətlərinin və onu yola gətirməyə çalışdıqlarının müqabilində Gövhərtac ancaq bir söz deyirdi:

– Evimizə gedəcəyəm!

Adam göndərdilər, Gövhərtacın anası gəldi. Qızını bu halətdə görüb başladı şarp-şarp dizlərini döyməyə:

– Ay qız, bu nə oyundur çıxardırsan? Allah sənə elə bir bəxt açıbdır ki, yatsan yuxuna da gəlməz. O axmaq bambılıda sən nə görübsən? Sənin müctəhid Hacı Mirzə Əhməd ağa kimi ərin var. Bu saat hamı xan zadələrin, şah zadələrin qızları sənə həsəd aparırlar. Şəhərin tamam

əyanı bir-bir gəlib sənin atana gözaydınlığı verirlər. Məni bəyənməyən Kamran xanın arvadı dünən özü mənim yanıma gözaydınlığına gəlmişdi. Sənin bu hərəkətin atanı da, məni də yerə çırpır. İndi bəlkə Hacı Mirzə Əhməd ağanın qeyzi tutub, səni qolundan tutub atdı bayıra. Ondan sonra sənin atan camaat içinə çıxa bilərmə? Mən Kamran xanın arvadının və sair arvadların üzünə necə baxaram? Sən öz haqqında arvadlar iki min söz danışmış, ağzıgöyçəklik eləyəcəklər. Necə ola bilər ki, mən sağ gözümdən təmiz qız bəsləyim, onun haqqında olmayan sözləri arvadlar danışmış, abrisını tökələr? Aqlını başına cəm elə, qızım. Hacı Mirzə Əhməd ağa özünü padşahdan yuxarı tutur. Amma sən elə kişini xoşlamayıb, bir bambılının dərini çəkirsən. Onu da bilginən ki, atan sən bu işindən xəbərdar olsa, gəlib yaqın başını kəsəcək.

Gövhertac özünü köməksiz görüb, mat, mütəhəyyir divara yapışdı.

Anası bir az nəsihət edib, durub getdi. Qalan arvadlar da onun anasının sözlərini təsdiq etdilər.

* * *

Məmləkətin şəhərlərinin hamısında dərviş Nakamın tərifı söylənirdi. Doğrudan da tərifə layiq idi. Qara, uzun saçları çiyinə tökülmüş, uca boylu, qara irigözlü, gözəl səsli dərviş Nakam bazara çıxanda hər bir yerdə onun tamaşasına cəm olurdular.

Onun oxuduğu sair dərvişlərin qəsidələri deyil idi. Bu başqa bir şivə ilə meydana çıxmışdı. Oxuduğu Xəyyamın rübailəri, Sədinin qəzəlləri və Qanınin qəsidələri idi. Elə ki:

Çi qəm zi bikülahi, k-asıman külahi-mənəst,
Zəmin bisatü dəru dəşt barigahi-mənəst¹–

oxuyanda hər tərəfdən “afərin” sədası gəlirdi. Ya Sədinin qəzəliyyatından:

Əz hərçi mirəvəd süxəni-dust xoştərəst,
Peyğami-aşına, nəfəsi-ruhpərvərəst² –

¹ Papaqsızamsa nə qəm, göy mənim külahımdır,
Bu yer büsat mənə, çöl də barigahımdır.

² Dostum nə söyləsə sözü xoşdur bilənlərə,
Dostun sifarişi məzədir ruhə bir kərə.

şur üstündə oxuyanda çox adamın gözlərindən yaş axırdı. Çünki hamı onun dərdindən xəbərdar idi.

Hacı Mirzə Əhməd ağanın onunla rəftarı hamının ürəyini nəinki bir Hacı Mirzə Əhməd ağanın, tamam ruhani siniflərinin əleyhinə döndərmişdi. O da bundan istifadə edib, daha da camaatı ruhanilərdən rugərdan eləməyə çalışırdı və müvəffəq də olurdu. Çünki əlindəki dəlillər çox möhkəm idi.

Şəhərlərin əyanından, tüccarından hər biri dərviş Nakamı görməyi özü üçün fəxr hesab edirdi. Məclislərdə gözəl qəzəllər və qəsidələr oxuyandan sonra şirin söhbətlərlə camaatı məşğul edirdi. Və söz arasında çox yerdə şuxluğa salıb ruhanilər əleyhinə təbliğat aparırdı.

– Baxın, birisi adını müctəhid qoyub namaza duranda onun dalında o qədər adam iqtida bağlayır ki, məscid, camaatı tutmur. Axırda çıxıb meydanda camaat namazı qılır. Yolla gedəndə müridlər dalınca qoyun sürüsü kimi gedirlər. O da baxıb ləzzət aparır. Camaatın malı, dövləti, irzü namusu onundur. Ona da bu lazımdır. Rəyasət zəhəri hamısını zəhərləyib. Mürid, yəni qoyun sürüsü yığmaq üçün həmişə bir-biri ilə mübarizədədirlər. Bu onun, o bunun küfrünə hökm verir. Biri adını üsuli qoyur, biri şeyxi qoyur, biri ağayi qoyur, biri şiə qoyur, biri sünni qoyur. Birisi də çıxıb deyir: sizin hamınız yalan danışsınız! Sizin dininiz də köhnəlib, özünüz də köhnəlməmişsiniz. Mən özüm bəhaüllaham, Allahın ruhuyam. Sizin köhnəlmiş Quranınızın qarşısında göydən mənə bəyan nazil olubdur, Cəbrayıl mənə hər gün vəhy gətirir. Bunların hamısı rəyasət mübarizəsi, camaatın qoyun kimi Yununu qırqıb, sərvət qazanmaq mübarizəsidir. Yoxsa hamısının danışığı yalandır. İbadətləri, oruc-namazları hamısı xalqı soymaq üçün hiylə və təzvirdir. Onlar heç bir şeyə inanmırlar və elmlə də yəqin ediblər ki, heç bir şey yoxdur.

Birdən görəndə ki, bu söhbət camaatın bir parasına naxoş gəldi, o saat söhbəti dəyişib, bir neçə lətifə söylərdi. Sonra da başlayıb, bir gözəl qəzəl oxuyub, xalqın yenə məhəbbətini özünə tərəf çəkirdi və deyirdi:

– Camaat, mənim danışığıma artıq papey olmayın. Mən dərviş babayam və məlumdur ki, dərvişin dini olmaz.

Belə danışığılarla sözlərini malalayırıdıda da, yenə ürəklərə bir şəkklə toxumu səpirdi.

Dərviş Nakam neçə sənə İrani, Hindistanı, Qafqazı, Türkünstanı dolandı. Hər yerdə özünü şad, xürrəm, lətifəgu göstərdi. Amma gecə-

lər sübhədək Gövhertacın fərağında davam etməyib zəifləşirdi. Axırda sinəsindən qan gəlməyə başladı. Daha səsində köhnə lətafət qalmadı. Nəfəsi gödəldi. Bununla belə yanıqlı qəsidələri qulaq asanlara böyük təsir edirdi.

Bir neçə vaxtdan sonra dərviş Nakam bilmərrə ortalıqdan çıxdı. Kimisi onu ölmüş, kimisi Hindistana və ya müalicə üçün sair bir yere getmiş bildi. Ancaq hamı onun meydandan çıxmasına əfsus edib, dübarə salamat qayıtmasını arzu edərdi.

Məclislərdə onun söhbəti danışılırdı. Xanəndələr onun guşələrini əzbər edib məclislərdə oxuyurdular. Bu da yenə dərviş Nakamı camaatın gözünün qabağına gətirərdi.

* * *

Gövhertac Hacı Mirzə Əhməd ağanın evində ən əziz vücut, arvadların zübdəsi olmağına baxmayaraq, iki gün salamat görünəndə üç gün bəstərdə yatırdı. Mirzə Mehdi həkimbaşı həftədə iki-üç dəfə onu yoluxurdu.

Dərviş Nakam üç ildi ki getmişdi. Gövhertacın mərazinin istəklisinin fərağından nəşət etdiyini heç kəs güman etmirdi. Ancaq bir tək Mirzə Mehdi onun mərazinin səbəbini bilirdi.

Fərman bir dəqiqə Gövhertacın gözünün qabağından getmirdi. O özünü həmişə həbsdə hesab edirdi.

Hacı Mirzə Əhməd ağa onu başdan-ayağa cavahirata tutmuşdu. Yanında neçə nəfər kənz onun hər bir xahişinə əməl edirdilər. Bununla belə, gecələr çıxıb, əndərun bağçasında kənzilərlə bir yerdə gəzəndə kənzilərə deyərdi:

– Siz məni burada bir qədər tək qoyun, sonra mən çağıranda gələrsiniz.

Kənzilər gedərdilər. Gövhertac gül ağacının yanında öyləşib qəm dəftərini açardı. Leyli tək Aynan, buludlarnan sevgilisinə sifarişlər göndərərdi, deyərdi:

– Yəqin, mən tamaşa etdiyim Aya bu halda Fərman da tamaşa edir. Nə olardı bu dəqiqə qanadlanıb, quştək uçub özümü ona yetirəydim. Aya, görəsən, mən çəkdiyim qəmdən o da çəkirmi? Yoxsa indi özünə bir yar tapıb Gövhertacı bilmərrə unudubdur? Yox... Fərman vəfalı oğlandır. Onun əlindən namərd iş gəlməz. Aya, görəsən, o da mənim kimi dərdə mübtəladır, ya salamatdır? Mən Fərmanın məriz olmasını

istəmərəm. Qoy salamat olsun. İndi ki məndən ayrı düşübdür, mən öləndən sonra, düşəndə bir mənim qəbrimin üstünə gəlsin. Özümlə görüşmək ona müyəssər olmayacaq. Bəlkə qəbrimlə görüşə. Yoxsa, nainsaf Hacı Mirzə Əhməd onu mənim qəbrimin üstünə də qoymayacaq?..

Birdən yasəmən ağacının arasından Fərmanın heykəli gözüne görünürdü. Ucadan qışqıraraq yıxıldı. Kənzilər onun səsinə yüyürə-yüyürə gəlib, üzünə su səpib, ayıldır otağına apardılar.

O gündən Gövhərtacın mərzəsi getdikcə şiddət edib böyük iztiraba səbəb oldu.

Həkimbaşı Mirzə Mehdi gündə üç dəfə gəlirdi və ona dərman yazırdısa da, bilirdi ki, bir təsir bağışlamayacaq. Onun dərminin bircə dərmanı var idi. Onu da ki, əczaxanadan almaq mümkün deyildi.

Bir dəfə Hacı Mirzə Əhməd ağa Mirzə Mehdiyə otağına çağıraraq dedi:

– Mirzə Mehdi, bu gəlin üç ildir naxoşdur. Hər dəfə siz gəlib onunla görüşüb gedəndən sonra bir-iki saat haləti özünə gəlib gülür, danışır. Sonra yenə haləti təğyir tapıb yıxılır. Onun mərzəsinin sizə məlum olmasına şəkkim yoxdur! Bəlkə siz onun dərminə müalicə tapmayırınsınız. Əgər məsləhət bilirsiniz, yazım padşahın xüsusi təbibi gəlsin. Lazım olsa Firəngistandan mən təbib gətirməyə hazırım. Ancaq Gövhərtac salamətliyə çıxсын.

Mirzə Mehdi Gövhərtacın mərzəsinin səbəbini deməkdən çəkinib, ərz etdi ki, padşahın təbibini dəvət etməyinizə mənim sözüüm yoxdur. Ancaq Gövhərtacın mərzəsi müalicəpəzir mərzələrdən deyil.

Hacı Mirzə Əhməd ağa bu söhbətdən sonra məyus oturdu. Ağa, Gövhərtacın sağalmasının qeydində deyildi. Yüz elə Gövhərtac, ondan da gözəlləri ağaya zövcə olmağa fəxr edərtilər. Ancaq Gövhərtac özündən sonra bir zürriyyə qoymayıb ölərsə tamam Hacı Kamyabın dövləti əlindən çıxar. Ağanı təşvişə salan bu fikir idi.

* * *

Bir səhər dərban şəhərin darvazasını açıb gördü ki, bir nəfər cavan dərviş yerə yıxılıb ah-zar edir. Dərban onun kim olduğunu, nə yerdən gəldiyini və niyə belə ah-zar etdiyini xəbər aldı.

Dərviş cavab verdi:

– Uzaq yerlərdən gəlirəm. Naxoşam, çox piyada yol gəlib yorulmuşam. Bir cürə¹ mənə su ver.

¹ Bir udum

Dərban su gətirib verdi. Dərviş suyu içib xəbər aldı:
– Sən bu şəhərin adamlarının hamısını tanıyırsanmı?
– Məşhurlarından hamısını tanıyıram.
– Zərgəran məhəlləsində Hacı Kamyabı tanıyırsan?
– Onu kim tanımaz!
– Onun İbrahim adında bir qardaşı var, onu da tanıyırsan?
– Əlbəttə, tanıyıram!
– Mənim daha yeriməyə halətim yoxdur. Lütf elə, məni onun evinə apar!

İbrahim səhər durub dükanına getmək istəyirdi. Küçəyə çıxanda gördü ki, şəhər dərbanı bir nəfər mərizin qoltuğuna girib onun evinə tərəf gətirir. Məriz dərviş libasında, qırmasaqqal, uzun, cavan bir oğlandır. Amma cavanlığına baxmayaraq, başının və saqqalının tüklərinin yarısı ağdır.

Yaxınlaşanda gözlərindən Fərmanı tanıdı.

– Ay oğul, niyə belə olubsan? Hanı sənin movzun qamətin, hanı sənin qırmızı yanaqların, gülər dodaqların, enli sinən?

İbrahim oğlunu sinəsinə basıb, başladı üzündən–gözündən öpməyə. İbrahimin saqqalı aşağı gözlərindən sel kimi yaş axdı. Ümidi bircə oğluna idi. Deyirdi: “Gedər, görmədiyə yerləri seyr edib, dərdü-qəmini unudub qayıdır”.

İndi oğlunun bədəni bir dəri, bir sümükdən ibarətdi. Sinəsi batıq, sifəti saralıb, çiyinləri qalxıb. Cavanlar zibdəsi Fərmandan bir quru kölgə qalıb.

Dərbanın köməyi ilə Fərmanı evə gətirib, yatağa salıb yatırdılar.

Dərban getdi. İbrahim o günü dükana getməyi movquf edib, oğlunun yanında qaldı.

– Bala, yoxsa sənə soyuq dəyib? Sənin üçün bu saat darçın çayı bişirərəm. İçib tərlərsən, durarsan ayağa.

İbrahim istədi qalxıb, ocaq düzəldib çaydanda su qaynatsın. Fərman onu dayandırdı.

– Lazım deyil, ata, üç ildən artıqdır səni görməyirəm. Otur, bir qədər söhbət eləyək. Darçın çayı mənim dərdimə dərman ola bilməz. Görürsənmi, sənin qardaşın və millətinin başının yiyəsi Hacı Mirzə Əhməd ağa məni nə halətə saldılar!

Bu yerdə Fərmanı öskürək tutub, bir qədər öskürəndən sonra tərəf basıb, zəifləşib, başladı çətinliklə nəfəs çəkməyə. Bir azdan sonra dedi:

– İndi, ata, halətimi görürsən, məni belə elədilər. Gündə bir ləyən sinəmdən qan gedir. Onu da görəcəksən. Bircə de görüm əmim, ağa ilə qohum olmaqdan xoşnuddurmu? Gövhərtac, ağanın evində özünü xoşbəxtmi hiss edir? Qoy xoşbəxt olsun. Yaxşı candır. Əmimə deginən, heç olmasa məndən ona salam yetirməyi qəbul etsin. Yoxsa o nainsaf bunu da qəbul etməyəcək? Qoy Gövhərtac bilsin ki, mən ölməyimi hiss edib, özümü vətənə yetirdim ki, heç olmasa, axır nəfəsimdə gözümlə onun evinə baxsın.

İbrahim dedi:

– Gövhərtac da sən gedəndən naxoşdur. Əmini görsən tanımazsan. Xiffətdən, qüssədən müqəvvaya dönübdür. Mirzə Mehdi həkimbaşı gündə neçə dəfə ağanın evinə gedir. Hətta ağa yazıb padşahın xüsusi təbibini gətirdi. O da bir neçə gün qalıb getdi. Deyirlər mərazi və-rəmdir, sağalmayacaqdır.

– Görünür, vəfalı imiş. Mən də onu həmişə vəfalı bilirdim. Afərin ona.

Fərman gözünü yumub huşa getdi və huşda sevgilisini görüb onunla danışdı. Atası Fərmanın həzin səsini eşidirdi:

Ləzzət rüxi-yari-dilistandan,
Candır bilən, ey driğ candan.
Canım gedəli bəsi zamandır,
Cismimdəki indi özgə candır.
Məndə olan aşikar sənsən,
Mən xud yoxam, o ki var, sənsən!

Bunun dalınca hövlnak qalxıb əlini qabağa uzadıb səsləndi:

– Getmə, getmə, bir qədər dayan!

Atası xəbər aldı:

– Ay oğul, kimlə danışsan?

Cavab əvəzinə Fərmanı öskürək boğmağa başladı. Bir qədər öskürəndən sonra əlinin biri ilə ağzını yumub işarə ilə ləyən istədi. Atası ləyəni yaxın gətirəndə Fərman əlini ağzından çəkdi. Ləyən laxta qanla doldu.

İndi İbrahim oğlunun daha dirilməyəcəyini yəqin edib hönkürtü ilə ağladı. Fərman onu sakit elədi.

– Ağlama, ata, gərək belə də olaydı. Qoy əmimin könlü şad olsun.

İbrahim cəld evdən çıxıb, qonşudan təbib Mirzə Heydərqulunu çağırırdı. O da gəlib baxıb, başını bulayıb, bir nüsxə yazıb getdi.

– Bu dərmanı çay kimi dəmləyib gündə üç də içsin.

Sübh İbrahim oğlunun otağına girib halətini bir az yaxşılaşmış gördü.

– Ata, bu gün halətim çox yaxıdır, deyəsən sağalacağam. Özümdə heç azar hiss etməyirəm. Bir az mənə süd ver, acmışam.

İbrahim sevinərək süd gətirib verdi. Fərman iştahla südü içdi. Sonra atasına dedi:

– Ata, iki gündür mən gəlmişəm, dost-aşnalarımın mənim gəlməyimdən xəbərləri yoxdur. Mən də onları çox görmək istərdim.

Bir saatdan sonra Fərmanın yoldaşları onu əhatə edib, bu üç ilin müddətində vəqə olmuş hadisələrdən söhbət edirdilər. Fərman da dərviş sifətində dünyanı dolaşdığından, gördüyü ölkələrdən, şəhərlərdən, adamlardan danışdı. Bir azdan sonra Fərman danışmaqdan yorulub gözlərini yumdu.

Yoldaşları ahəstə durub getdilər və İbrahimə dedilər:

– Gözlərin aydın olsun, az çəkməz Fərman durar ayağa.

Fərman bir qədər yatıb, sonra bərk öskürəklə oyandı. Atası onun səsinə eşidib içəri daxil oldu. Fərmanın haləti digərgün idi. Atası xəbər aldı:

– Ay bala, bir az bundan qabaq ki, yaxşı idin. İndi nə oldu sənə?

Fərman cavabında dedi:

– Ata, işim xarəbdir. Get bir Mirzə Mehdi həkimbaşını mənim yanıma gətir.

– Oğul, Mirzə Mehdi gətirmək üçün çox pul lazımdır. Mən də o qüvvət nə gəzir, genə gedib Mirzə Heydərqulunu çağıra bilərəm.

– Ata, sən get deginən Fərman gəlibdir; çox xahiş eləyir ki, onun yanına gələsiniz. Mənim adıma eşidəndə gələcək. Sən get, ata!

Mirzə Mehdi, həqiqət, gəldi. İçəri daxil olub, gəndən Fərmanın sifətinə baxanda onda ölüm nişanəsini aydın gördü. Sonra gəlib, Fərmanın yastığının yanında əyləşib nəbzini tutdu:

– Artıq azarın yoxdur. Qorxma, sənə özüm müalicə elərəm. Tezliklə sağalarsan!

Mirzə cibindən kağız və qələmdan çıxarıb nüsxə yazmaq istəyəndə Fərman onu dayandırdı.

– Zəhmət çəkməyiniz. Mənim mərəzim dərmanpəzir deyil, sizə zəhmət verməkdən mənim özgə niyyətim var. Siz bir vaxt mənə böyük yaxşılıq eləyibsiniz. O yaxşılığın nəticəsi mənim ürəyimcə olmadı.

İndi siz müqəssir deyilsiniz. Mənim qismətim belə oldu. İndi isə mənim sizdən birçə xahişim var: siz Gövhərtaca müalicə edirsiniz, zəhmət çəkib, onun yanına gedib, əvvəl məndən ona salam yetirin! Sonra mənim halətimi necə görürsünüz, elə də söyləyin! Ona deyin ki, onun fərağında dərmansız dərdlərə düşüb indi can verirəm. Çox istərdim ölən vaxt onun üzünü görüb can verəydim. Çifayda bu mənə müyəssər olmayacaq. Ondan çox təvəqqe eləyirəm, libasından bir şey mənə göndərsin. Bəlkə heç olmasa onun qoxusunu ondan alım.

Mirzə Mehdi, Fərmanın xahişinə əməl etməyi vəd etdi.

* * *

Səhər İbrahim oğlunun otağına girib adi sual verdi:

– Necəsən, bala?

– Yaxşıyam, ata. Mirzə Mehdi indicə gərək gəlsin.

Fərmanın gözü qapıda idi, yanıqlı bir dillə deyirdi:

– Bu kişi yenə gəlmədi. Yoxsa, mən bu arzuma da çatmayıb öləcəyəm?

Bir azdan sonra mümkün gəldikcə ucadan səsləndi:

– Yox, arzuma çatmayınca ölməyəcəyəm!

Atası xəbər aldı:

– Ay bala, o arzu nədir?

– Bir şey deyil, ata, bir çıx qarıya gör Mirzə Mehdi gəlirmi?

Fərmanın bütün bədənini iztirabda idi. Hər beş dəqiqədə atasını küçəyə göndərirdi.

– Ata, çıx gör gəlməyir ki?

İbrahim evə qayıdıb Mirzə Mehdiyə təşrif gətirməyini xəbər verdi.

Fərman başını yastıqdan götürüb döşəyin üstündə əyləşdi.

Mirzə Mehdi daxil olub salam verdi.

– Buyurun, Mirzə, əyləşin! Gövhərtacı gördünüzmü?

– Bəli, gördüm.

– Onda izin verin, Mirzə, gözlərinizdən öpüm.

Mirzə Mehdi əyildi. Fərman neçə dəfə onun gözlərindən öpdü.

Sonra xəbər aldı:

– Sifarişimi yetirdinizmi, Mirzə?

– Necə ki demişdin, elə də yetirdim. Bu da sənə Gövhərtacın sovqatı!

Bu sözlə əbanın altından bir köynək və bir ədəd qan ləkəli dəsmal çıxarıb Fərmana verdi.

Fərman dəsmalı və köynəyi neçə dəqiqə iyləyib dedi:

– Oxqay, Gövhərtacın qoxusu gəlir. Sizdən çox razıyam, həkimbaş. Heyf ki, bu mərzədən mən durmayacağam. Yoxsa sizin xəcalətinizdən layiqincə çıxardım. – Sonra köynəyi qalxıb bir qədər yanıqlı nəzərlə baxıb odlu bir ah çəkdi:

– Sevgili dilbərim! İllərcə fərağını çəkməkdən canım dərde düşdü. Gecə-gündüz dilimin əzbəri, şam tək gözümün qabağında şölə verən, parlaq ulduz tək yollarımda mənə rəhbər olan, gecələr Aya baxanda gördüyüm sən idin. Ölümün yetişdiyini hiss edib, axır nəfəsimi sənə yaxınlığında vermək üçün özümü buraya yetirdim. Didarın mənə müyəssər olmadı. İndi sənə ən yaxın olan köynəyinə baxıb səni vida edirəm. Əlvida, dilbərim!

Bu sözlə köynəyi bağrına basmış həmişəlik gözlərini yumdu.

Həkimbaş qalxıb, gözlərinin yaşını silib ahəstə otaqdan çıxdı.

* * *

Haman gün şəhərin hamı məscidlərinin minarələrində çəkilən minacatlar müctəhid Hacı Mirzə Əhməd ağanın zövcəsinin vəfatını şəhərin əhalisinə elan elədi.

Gövhərtac axır nəfəsində ərini yanına çağırırdı dedi:

– Məni bağışlayın, ağa, mən üç ildir sizin evinizdə kənz kimi dolanıb, bir dəfə cürət edib sizə bir söz deməmişəm və sizdən bir xahiş etməmişəm. Ancaq sizin sualınıza cavab verib, sizin məramınızla rəftar eləmişəm. Dərmanlısız dərde düşüb, bircə dəfə də olsun dərdimin nə olduğunu qısıldığımdan sizə söyləməmişəm. Siz və həkimbaş mənim dərdimin nə olduğunu bilirdiniz, ancaq dərman tapmaqdan aciz idiniz. İndi mənim axır nəfəsimdir. Sizdən mənim bircə xahişim var. Ona əməl etsəniz, mənim ruhum sizdən xoşnud olar; mənim qəbrimi Fərmanın qəbri ilə yanaşı qazdırın, onun da axır nəfəsidir.

Hacı Mirzə Əhməd ağa söz verdi. Gövhərtac əlini uzadıb ərinin əlini tutub dodaqlarına tərəf çəkmək istədikdə boğazından bir parça qan gəlib, ağanın əlinin üstünə düşdü. Gövhərtac bihiss yıxılıb canını tapşırdı.

Şəhərin əhalisi Gövhərtacın dəfn və izhari-təhiyyəti üçün ağanın evinə cəm oldular. Böyük bir təntənə ilə rəsmi-dəfni icra elədilər. Amma ağa verdiyi sözə əməl etməyib, Gövhərtacı öz həyatında dəfn etdirdi.

Odabaşı hekayəsini qurtarıb süpürgəçini göstərib dedi:

– Bu zalım bir-birini ürəkdən sevən iki cavan vücudun fənaya getməsinə səbəb oldu.

Odabaşıya dedim:

– Daha kifayətdir. Gedək. Qoy bu burada süpürgəsini çəksin. Ona hər nə olursa haqqında olur. Sənin bu hekayətin mənim ürəyimi odlayıb yandırdı. Gedək buradan.

Hacı Mirzə Əhməd ağadan ayrıldıktan sonra məni bir kəsalət basıb daha cəhənnəmi səyahət etmək həvəsindən düşdüm. Öz-özümə dedim:

– Mən məgər bundan da bir ağır müqəssir görəcəyəm. Bunun müqabilində, gördüklərimin dünyada tutduqları işlər hamısı uşaq oyuncağı mənzələsindədir. Daha bəsdir, evə qayıtmaq lazımdır.

Üzümü odabaşıya tutub dedim:

– Əmi oğlu, bağışlayın, sizə çox zəhmət verdim və öz zəhmətimlə məni çox məmnun etdiniz. İndi axır zəhmət çəkib məni buradan çıxardın. Daha burada qalmağa mənim tabım yoxdur.

Odabaşı istədi mənə sair məkanları da göstərsin, boyun qaçırtıdım. O da mənim inadımı görüb, dala qayıdıb, cəhənnəmin çıxacağına tərəf yönəldi.

Bu halda gördüm cəhənnəm əhli hamısı bir-birinə dəyib. Bir qışqırtı qopubdur ki, cəhənnəm az qalır partlayıb dağılsın. Odabaşından soruşdum:

– Nə xəbərdir?

Dedi:

– Mən də sənin kimi. İndi bu saat xəbər bilərik.

Bir az gedib baxdıq ki, göz işlədikcə cəhənnəm adamla doludur. Hamısı qışqırır. Camaatın əksəri deyir:

– Odabaşı, istəmirik, gəlməsinlər. Onları biz aramıza qoymayacağıq. Onlar bizə cəhənnəmdə də rahat yatmağa imkan verməyəcəklər.

Camaatın az hissəsi bunlara nəsihət eləyir:

– Qardaşlar, qoyun gəlsinlər, nə işiniz var. Onların sizə heç bir əziyyət və azarları toxunmayacaqdır. Onlar da buraya sizin kimi yanmağa gəlirlər.

– İstəmirik, gəlməsinlər. Qoy gedib hansı cəhənnəmdə yanacaqlar yansınlar. Biz onları öz cəhənnəmimizə qoymayacağıq.

Baxdım, nəsihət edənlərin içində gördüyüm bəylər, axundlar və sair millətlərin ruhaniləri və əyanı hamısı səf-səf dayanıb gələnləri gözləyirlər.

Cəhənnəm əhlinin birindən xəbər aldığ:

– Oğlan, bu nə əhvalatdır?

Dedi:

– Nə olacaq?! Rus qoşunu cəhənnəmə dolur. Bundan sonra gərək hamımız cəhənnəmdən baş götürüb qaçaq.

Baxdıq ki, rusun kazakları, saldatları, əfsərləri, yarananları dəstə-dəstə cəhənnəmə dolmaqdadırlar. Axundlar əllərini göyə qalxızıb, keşişlər, əllərində xaç, bunlara dua edirlər. Bəylər, ağalar, dvoryanlar hamısı ikiqat olub gələnlərə baş əyirlər. Yaranallardan biri səsləndi:

– Camaat, sakit olun! Əlahəzrət imperator özəm ikinci Nikolay həzrətləri lütf edib cəhənnəmə buyururlar.

Odabaşıya dedim:

– Əmi oğlu, tez olun, buradan məni çıxardın. Bunlar ki buraya sahibləndilər, məni başburtsuz görüb əziyyət edəcəklər. Tez olun, qardaşım!

* * *

Bu yerdə diksinib özümü yatağımda gördüm. Dost-aşna qoyub getdiyim qərar əyləşib mənim gəlməyimə müntəzir idilər.

Cənab Ağ Molla mənim qayıtmağımı hamısına axşamdan xəbər vermişdi.

Yoldaşlar bir-bir başladılar mənə sual verməyə.

Dedim:

– Danışmaqla qurtarası deyil. Gördüyümü yazaram. Siz də, cəmi məraq edənlər də oxuyarlar. Cəhənnəmdə çox qəribə şeylər və adamlar gördüm. Hamısını yazacağam. Ancaq axır vaxt padşah da yaranaları ilə bahəm oraya gəldi. Bu nə işdir?

Dedilər ki, bəs indi zəhmətkeşlər hökuməti öz əllərinə alıb. Padşahı cəmi xahanları ilə bir yerdə göndərdilər cəhənnəmə.

Rəfiqlərimdən birisi durub pəncərəni açdı, dedi:

– Buyur, tamaşa elə, gör nə halətdir.

Pəncərədən baxanda şəhərin tamam evlərinin üstündə qırmızı bayraqlar gördüm. Cavanlar dəstə-dəstə, əllərində qırmızı bayraqlar gəzinib, bir növ nəğmələr oxuyurlar ki, mən əsla eşitməmişdim.

Rəfiqim dedi:

– Bu nəğməyə proletar nəğməsi deyirlər. Keçmişdə bunları xəlvətdə oxuyurdular. İndisə küçələrdə ucadan oxuyurlar. Keçmişdə bu nəğməni oxuyanları tutub boğurdular, Sibirə göndərirdilər, qazamatlarda çürüdürdülər. İndisə işlər başqadır. Hətta zəhmətkeşlər cəhənnəmi, behiştə də yox elan ediblər. Çünki behiştə layiq olanlar da, cəhənnəmə layiq olanlar da cəzalarını zəhmətkeşlərin əlindən bu dünyada alırlar.

Dedim:

– Məgər qırxca günün müddətində bir belə təbəddülət vəqə olubdur?

Ağa Molla cavabımı verdi:

– Sizə belə gəlir. Mən və möhtərəm Mirzə Qoşunəli də cəhənnəmin hər gününün dünyanın qırx gününə bərabər olduğunu sizə söyləmədikmi? İndi siz gedəli tamam dörd il və neçə aydır.

Dedim:

– Çox gözəl, biz də öz cəzamıza müntəzir olarıq.

MOZALANBƏYİN SƏYAHƏTNAMƏSİ

Bizim möhtərəm mühərririmiz Mozalan¹ bir neçə vaxt bundan əqdəm Qafqaz səyahətinin fikrinə düşmüşdü, istəyirdi ki, Qafqazın bir para mərkəzlərini səyahət edib gördüyündən və eşitdiyindən yazıb “Səyahətnameyi-İbrahimbəy”² kimi bir kitab düzəldib millət üçün yadigar qoysun. Mozalanın bu xəyalını biz də çox bəyəndik, çünki həqiqətdə Qafqaz müsəlmanları öz vətənlərinə bələd deyillər və onlar üçün Mozalantək bir mücahid böyük qənimətdir. Gedib hər bir yeri səyahət edər, məsələn, Gəncənin hamamlarından, Şəkinin pirlərindən, əfəndilərindən, qıraətxanasından, Bakının qoçularından, müsəlman teatrını təkfir edənlərdən, Qarabağın dağılan qəmisələrindən (komissiya), bəylərin danoslarından, hacıların əhli-iman olmaqlarından, axundların camaatın doğru sözünə cavab tapmayıb qaçıb kəndlərdə, hücrələrdə guşənişin olmaqlarından, Naxçıvanın camaat belini inək bel hesab edib dağıdan sağsağanından, İrəvanın xanlarının millətpərəstliyindən, Şamaxının, Kürdəmirin, Göyçayın, Ağdamın... nələrindən yazar, özü bilər, xülasə, fəxrimizə layiq adətlərimizdən, axır çərşənbədə odlara düşüb özlərini millətə qurban edənlərimizdən, çe şömarəm be to mən nam be nam³, bunların hamısını, yazıb bir yadigar qoyar, biz də oxuyub özümüzü başıuca hesab edərək.

Mozalanın yol xərçəliyi idarədən düzəldi, ancaq ona bir bəylik kağızı lazım oldu ki, şəhərləri gəzəndə camaat ona ehtiram göstərsin, bəy olmayanda ki, nə hörməti?

Hərçənd bu məsələ çətin bir məsələdir, axırda Mozalanın yadına düşdü ki, Qarabağda bir nəfər şəxs var ki, keçmişdə bəy komissiyasında katib olub və cəmi bəy yazılanların siyahısını saxlayıb və indiyədək

¹ Mozalan – Heyvanları sancan və qan soran iri milçəkdir. Burada məcazi mənada işlədilmişdir.

² “Səyahətnameyi-İbrahimbəy” – Marağalı Zeynalabdin Məşədi Əli oğlunun (1837-1910) əsəridir. Üç cildəndən ibarət olan həmin əsər İstanbulda, Qahirədə, Kəlkətdə və Tiflisdə (“Qeyrət” mətbəəsində) çap olunmuş və Yaxın Şərqdə geniş şöhrət qazanmışdır. Əsərin bir hissəsi inqilabdan əvvəl Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Səyahətnamədə İran dövlət quruluşundakı yaramazlıqlar, törənən cinayətlər və özbaşnalıq qüvvətli vətənpərvərlik duyğusu ilə kəskin tənqid atəşinə tutulmuşdur.

³ Mən sənə adbaad nə sayım?

Qarabağda nə qədər keçəl-küçəl, dana otaran, quş ovladan var, hamısını bəy edib.

Lazım gəldi həmin şəxsə pul göndərib ondan çarə istəmək. Biz də bu məsləhəti bəyənib kağızı yazdıq və zəhmət haqqını göndərdik. Bəy dəftərə baxıb orada Mozalanbəyin babası Qozqıranbəyin adını yalandan tapıb sübut etdi ki, həqiqətdə Mozalan elə bəydir ki, bəydir və Tiflisə də bir ərizə yazıb göndərdi ki, Mozalana bəylik şəhadətnaməsi versinlər. Mozalanbəy şəhadətnaməni alan kimi bu həftə yola düşəcək və səyahətnamənin əvvəlinci məktubu on ikinci nömrəmiz çıxanadək Gəncədən gələcək və həmin nömrədə çap olunacaq.

(İdarədən)

Mart ayının 14-də Gəncəyə getmək niyyəti ilə gecə saat on birdə faytona minib gəldim Tiflis vəğzalına. Hava soyuq idi və yağış yağırdı. Faytondan enib şeyləri verdim “nasilşikə” və daxil oldum əvvəlinci klasın zalına. Gözəl-gözəl xanımlar əfsərlərlə qol-qola verib gəzirdilər və söhbət edirdilər. Qeyriləri, kimi oturub çay içib çörək yeyirdi, kimi şeylərinin yanında əyləşib məşını gözləyirdi. Zəlin küncündə bir neçə müsəlman gözüme sataşdı: bunlar əmmamələrini dəsmala büküb qoymuşdular başlarına ki, çirklənməsin və tozlanmasın. Şeylərini zəlin küncünə yığıb və özləri də şeylərin üstündə oturub, mat-mat baxırdılar camaata. Bunların bir məni müsəlman görüb ucadan çağırırdı:

– Ay müsəlman qardaş, sən Allah, bir gəl bizim yanımıza.

Mən yavuğa gedib salam verdim. Məni çağıran əlli, ya əlli beş yaşında bir qoca kişi idi. Qalan üç nəfər molla da bu sinnə yavuq idilər. Məni çağıran, əlində papiros, məndən soruşdu:

– Bakıya məşın nə vaxt yola düşür?

Mən cavab verdim:

– Gərək indilərdə gedə.

Bu hində bir zəng səsi gəldi və adamlar başladılar qaçışmağa. Məlum oldu ki, bilet almaq vaxtıdır. Camaat hücum çəkdi kassanın qabağına. Mollalar da Bakıya getmək istəyirdilər və xahiş elədilər ki, barı Gəncəyə kimi bir yerdə oturub yoldaş olaq. Mən xoşhəllə razı oldum. Bunların biri yoldaşlarının tərəfindən və mən özüm üçün yavuqlaşdıq kassaya tərəf ki, bilet alaq. Hələ növbət bizə çatmamışdı. Mənim əmmaməli yoldaşım birdən ucadan müsəlmanca səsləndi:

– Allah xatiri üçün bizi məəttəl eləməyin, yoxsa məşın çıxıb gedər.

Mən buna yavaşca dedim:

– Ağa, səbr eylə, hələ vaxta var və bizə növbə yetişməmiş biletlərməzlər.

Jandarma molladan narazı olub, gəlib yapışdı çiyindən və ədəblə rusca bir söz dedi. Mən elə qandım ki, deyir çıxırma.

Növbət az qalmışdı çatsın bizə. Qabaqda ancaq bir qoca rus arvadı pullarını sayırdı ki, versin biletinə. Gördüm ki, rəfiqim molla, rus arvadının şlyapasının üstündən iki dənə qırmızı onluğu kassaya uzadıb səbirsizliklə deyir:

– Tez ol, Bakıya dörd bilet ver.

Kassadan bir cavab olmadı. Axır rus övrəti də rədd oldu. Kassada bilet satan 35-40 yaşında bir rus arvadı mollaya dedi:

– Dvadsat rubley çetir bilet Baku nelzya.

Elə qandım ki, deyir “Bakıya 20 manata dörd bilet olmaz, gərək 28 manat verəsən”. Molla istədi açıqlansın, bilet satan mollanı qoyub, əlini uzatdı mənə. Bir beşlik verib biletimi və pulun qalanını aldım və istədim mollanın əhvalını yoxlayam, amma bir tərəfdən jandarmanın bizləməyi və bir tərəfdən də dalda duran camaatın basmağı bizi vadar elədi ki, adamların içindən çıxmaq.

Genə zəng çalındı və genə qaçışma düşdü və bu qışqırıqda mollaları, doğrusu, itirdim və şeylərimi nasilşikə verib çox zəhmətlə dəmir yol qatarının ikiminci klaslarının birində özümə bir yer tapdım.

Bir balaca daxmaya doqquz, bəlkə də on adam dolmuşdu. Nasilşik şeylərimi bir küncə qoyub məndən yarım manat alıb getdi, amma oturmağa mənə yer olmadı. Vaqonun dalanından bir az ayaq üstə durub, axırda adamlar yatıb səslərini kəsəndən sonra bir qoca rusun ayaqlarının bir tərəfinə yanımı qoyub oturdum.

Bizim daxmamızda danışan yox idi. Amma dalanda iki kişi rusca danışdılar. Mən belə qandım ki, bunlar palitkadan danışirlar. Çünki hərdənbir sözlərinin arasında “fransuz”, “Anqliya” ləfzlərini eşidirdim. Hələ deyəsən “tatar” sözü də qulağıma dəydi, amma heyif ki, qana bilmirdim.

Dalandan bir adam keçirdi, mən buna diqqət eləmədim, amma mənim yanımdan keçəndə guya öz-özünə dedi ki, “burada da yer yoxdur”. Bunun yoldaşı da var imiş. Çox yuxum gəlirdi və bir az başladım mürgüləməyə. Birdən daxmamız işıqlandı və “bilet” sözü eşitdim. Biletləri qaçılayıb keçdilər və mən genə başladım mürgüləməyə. Maşın da-

yandı və yenə uzaqdan üskürükləyib yola düşdü. Vaqonumuzun o başında bir əmcək uşağı hərdən bir ağlayırdı. Rusca danışanlar dəxi dinməyirdilər. Amma iki nəfər müsəlmanın söhbəti bir tövr qulağıma çatırdı. Bəlkə bunlar heç xəyal eyləməyirdilər ki, burada müsəlman olar. Bunların belə danışığı hərdən bir qulağıma çatırdı: “Meyitini görüm”, “sən öləsən”, “amma köpək qızı maldır ha”.

İstəyirdim yenə mürgüləyəm, bir kişi, əlində fanar, gəldi otağı dolana-dolana xəbər verdi: “Yelzavetpol, билет”. Biletləri yığıb apardı və bir az keçəndən sonra maşın fısıldayıb dayandı. Bura Gəncə imiş.

Şeylərimi nasilsikə verib özüm də onun dalınca daxil oldum əvvəl-
limci klasın zalına. Zalda çox adam var idi: övrət, uşaq, kişi, çinovnik. Biri öz şeylərinin üstündə əyləşib mürgüləyirdi, biri çay içirdi, biri uşaq yatırırdı. İki çinovnik kənarda əyləşib qabaqlarında bir şüşə pivə xəlvət söhbət edirdilər, amma heç kəsdə mən Tiflisdə gördüyüm iztirabı görməyirdim, heç kəsin kassa ilə, biletlə işi yox idi. Təəccüb elədim, dedim məgər bir belə camaat hamısı Tiflisə gedir? Necə ola bilər ki, heç bir-iki nəfər də Bakıya gedən olmasın? Ətrafa göz gəzdirdim ki, görüm bir nəfər müsəlman tapa bilərəmmi ki, ondan camaatın burada belə xatirəm oturmağını biləm. Gördüm bir nəfər qəzet şkafinin yanında durub əlində bir qəzet vərəqləyir və qəzətdə çılpaq-çılpaq övrətlər şəkli çəkilib! Qəzetəni vərəqləyincə “pəh-pəh” “afərin, nə lətifdir” sözlərini deyir və ağzının iki yanından su axır. Yaxınlaşıb soruşdum:

– Qardaş oğlu, bu camaat buraya nə üçün yığışib, Tiflisə gedəcəklər, ya Bakıya?

Dedi:

– Gəncəyə gedəcəklər.

Dedim:

– Bəs bura haradır?

Cavab verdi:

– Görünür sən xamsan, vağzalla şəhərin arası üç verstdir. İndi də ki, saat dördüdür, hələ işıqlanmayıb, ona görə camaat gözləyir ki, gün çıxsın, sonra faytona minib şəhərə getsin; yoxsa kim bilir dünyanın işini, adam buradan şəhərə gedincə başına iki min oyun gələ bilər.

Dedim:

– Bəs onda siz yəqin mənə də məsləhət görməyəcəksiniz ki, gün çıxanadək şəhərə gedim.

Dedi:

– Heç məsləhət deyil, əyləş, özünə bir-iki saatlığa bir məşğuliyyət tap. Ya çay istə, ya qəhvə istə, ya belə-belə qəzetlərdən al vərəqlə.

Dedim:

– Axı rusca savadım yoxdur.

Dedi:

– Neyləyirsən savadı, məgər mənim savadım var? Budur bu qəzə-təyə məndən iki şahı pul alıblar, üstünün böyük yazılarını güclə, hıqqına-hıqqına bir tövr oxuyuram, onun da mənasını anlamaram, bu-rada yazılıb “şutyonok”, indi Allah bilsin nə sözdür, ancaq kimdir qə-zetin adına baxan, dadına bax. Gör necə bədənələr çəkiblər, indi başına daş düşmüş müsəlman belə surətləri görüb dinindən dönəndə deyirlər: “dəli olub”. Mən ölüm, rəfiq, bir bu buxağa bax, gör heç ömründə belə şey görübsən?

Gördüm rəfiqim buxaq məsələsində çox uzun müşərrəf eləyəcək, onun sözünü kəşib sual etdim:

– Gəncədə düşmək üçün yaxşı mehmanxanalar varmı?

Dedi:

– Çox gözəl müsəlman “qəsdin”ləri var: “İstanbul”, “Tehran”, “Parij” yaxşı əla nömrələr, əla xörəklər, çox rahat olarsınız.

Mehmanxanaların adını bilib, çəkilib kənarında bir stəkan çay istə-yib əyləşdim. Təzə aşnam da aldığı qəzetəni qatlayıb qoltuq cibinə qoyub, gedib bir kürsü üstündə əyləşdi. Bir azdan sonra rəfiq başladı xoruldamağa. Bunun belə xorultusundan yəqin etdim ki, qoynundakı cılpaq xanımlar hamısı onun vəqiəsinə giriblər.

Xülasə, səbh açıldı, nasilşiki oyadıb dedim:

– Şeyləri götür, apar faytona.

Genə nasilşik şeyləri götürüb qabağa düşdü. Mən də onun dalınca. İçdiyim çayın pulunu verib, çıxdım çölə və mənimlə də bərabər bir neçə nəfər çıxdı. Vağzalı qapısında çoxlu fayton dayanıb minik göz-ləyirdilər. Faytonçuların bir hissəsi müsəlman idi, bir hissəsi erməni. Ermənilər müsəlman faytonuna əyləşmirdilər, müsəlmanlar da erməni faytonlarına, mənim də nasilşikim “fayton” – deyib qışqıranda br erməni faytonu yerindən tərpənmədi. Bir qoca qırmızısaqqal müsəlman faytonu sürüb, gəlib mənim qabağında durdu. Nasilşik şeyləri faytona qoyub altı şahı məndən zəhmət haqqı alıb “spasibo”, yəni “çox razıyam”, ya “çox sağ ol” – deyib papağını başından çıxarıb, yenə təzədən başına qoyub getdi. Mən də əyləşdim faytona. Qoca kişi atların cilovunu üç

dəfə bərk dartıb sonra qamçı ilə iki dəfə atlara, bir dəfə də mənim başına vurub yola düşdü.

Xülasə, faytonçu yarım saat məni səhra ilə gətirdi. Yolun bir tərəfində müsəlmanlar səbziiyyat əkirdilər. O biri tərəfində üzüm ağaclarına qarğı düzürdülər. Yolun qırağı ilə xırdaca arx axırdı və arxın qırağında da bir nəfər qoca kişi çömbəlib saqqalının xınasını yuyurdu. Hərdənbir ovcu ilə suyu götürüb üzünə vururdu və çox əziyyətlə saqqalından xırda-xırda kağız parçalarını qoparırdı. Yavaş-yavaş gəlib bir böyük meydana yetişdik. Meydanın ortası dolu idi eşşəkçi ilə, qatırçı ilə, arabaçı ilə. Kimi odun satır, kimi qalır satır, kimi saman satır, kimi süd satır, kimi kömür satır. Meydanın üç tərəfi dükanlardı və bu dükanlarda əyləşənlərin yüzdən həştadı başmaqçı, lapçınçı, papaqçı, lavaşçı, səngəkçi¹, kömür satandır. Yerdə qalan baqqal, əttar və parçaçıdır. Dükanların qabağında Şah Abbas vaxtından qalma böyük-böyük çinarlar var, hər çinarın üstündə iki yüz qarğa yuvası var, qarğa qırıltısından qulaq tutulur. O saat öz ürəyimdə dedim ki, bu ağacların altından ötən gərək başına çadır tutsun və ya bir çuval geysin, yoxsa gərək paltarından əl çəkə. Meydandan ötən vaxt gördüm çox adam bir yerə cəm olub, ortalıqda iki müsəlman bir-biri ilə bərk vuruşur, camaat nə qədər eyləyir bunları araşdırma bilməyir. Faytonçuya dedim:

– Dayanma, tez ol sür.

Faytonçu soruşdu:

– Bəs haraya düşəcəksən?

Dedim:

– Sür müsəlman qəsdinlərinin birinə.

Beş dəqiqədən sonra faytonçu Zərrabi küçəsinə² çönüb bir qədər gedəndən sonra bir evin qabağında faytonu saxladı. Bura “Tehran” nömrələri idi.

Gəncədə əvvəl getdim məscidə və gördüm ki, mövluddur³. Bir yerdə xeyli məktəb uşaqları və camaat yığılıblar mövlud oxuyurlar. Bəzi cavanlar da istəyirlər ki, nitqlər oxusunlar. Bir molla qoymayı, deyir ki, bəsdir, vaxt yoxdur, xörək vaxtı keçir.

Bir küncdə də bir neçə molla yığılıblar, molla Yusif gətirdiyi fitvaları oxuyub şadlıqlarından ləzzəhəngi oynayırlar. Fitvada yazılmışdır

¹ Səngək – səngək çörək çeşidi, səngəkçi – səngək bişirib satan.

² Zərrab – metal pula sikkə vuran. Görünür, bu küçədə zərrablar varmış.

³ Məhəmməd peyğəmbərin təvəllüd günü.

ki: “Şəriət elmi az və qeyri elmlər çox oxuyan məktəblər haramdır, xilafi-şərdir. Halvanın və xeyrət plovlarının səvabı və lazım olmağını dananlar kafir və mürtəddirlər...”

Oradan çıxdım meydana. Gördüm bir hambal car çağırır ki, üç gündür Hacı Seyid Ağanın qızıl quşu qaçıbdır, ağa gündüzlər də ağlayır, gecələr də. Hər kəs tapsa, cənab Ağa cənnətin altıncı qapısının açarını ona bağışlayacaqdır.

Oradan da gözə-gözə getdim əllafxanaya. Gördüm ki, əllaflar hamısı yığılıb bir qaraçı arvadın başına, taleylərinə növbətlə baxdırırlar. Daha axşam yaxınlaşırdı. Başladım kluba getməyə. Yolum düşdü bir əllaf dükəninin qabağından. Gördüm dükən dalında bir yaxşıca uşaq oturubdur.

Dedim:

– Ağa, bu kimdir?

Dedi:

– Elə belə, sənin nə işin var, balam?!

Qərəz, getdim kluba. Gördüm bir neçə əməlli adamlar, əllərində birinci cərgə bilet, qapının ağzında boyunları çiyində durublar.

Dedim:

– Niyə gedib oturmursunuz?

Dedilər:

– Məktəb uşaqları ilə on dörd şahılıq bilet sahibləri yerimizi tutublar, “dur” deyəndə xəncərə, tapançaya baxırlar.

Qərəz, oturdum. “Nadir şah” oyunu başlandı. Nadir oğlunun gözünü çıxardanda, iki düşməni bərişdiranda camaat o qədər güldü ki, hətta biri özündən getdi... hə, hə!.. Bir də gördüm ki, bufətdən bir “Bayatı kürd” səsi gəlir. Getdim ki, sakit eləyəm, çünki oyuna çox əziyyət eyləyirdi.

Gördüm qarabağlıdır, bərk keflənib, özü kimi bir dəstə keflənmiş müsəlman qardaşlardan başına yığıb, özü üçün xanəndəlik eyləyir.

Dedim:

– Qardaş, bəsdir. Oyuna, camaata çox əziyyət olur.

Dedi:

– Bircə de görüm altıaçılını tanıyırsanmı?

Bir də gördüm vaxt keçir, getdim yatmağa.

Mənzilə qayıdantək mehmanxana nökrəri daxil olub paşpurt istədi. O saat təzə aldığı hemişəlik bəy paşpurtunu cibimdən çıxardıb ver-

dim. Keçmişdə ildə bir dəfə rəiyyət paşpurtu alardım və orada da yazılardı: “Mozalan Mirzə Xanqulu oğlu”. Amma təzə paşpurtu yazılmışdı: “Mozalanbəy Xanqulubəyoviç Qozqıranbəyov”. Xülasə, çox təşəxxüslə bəy paşpurtunu verdim mehmanxana nökrinə, apardı. Bir az keçdi, gördüm qapını döyürlər, soruşdum:

– Kimsən?

Gördüm deyirlər:

– İçəri girməyə izin var?

Dedim:

– Hər kəssən, buyur.

Qapı açıldı. Bir balaca, gödək adam, başında Gəncə papağı, daxil oldu:

– Salaməleyküm.

– Əleykəssalam!

Sonra balaca şəxs başladı məndən üzr istəməyə:

– Bəy, bağışla, nökrələr səni tanımayıblar, sənə kəmetinalıq ediblər. Eşitmişəm nökr xurcuna yapışib deyibdir ki, çamadanı da özün götür, sən də hirslənmişən.

Soruşdum:

– Bəs sən kimsən?

Dedi:

– Mənim adım qarabağlı balasıdır. Gəncədə hər kəsdən sual etsən ki, Bala Seyid kimdi, o saat məni nişan verər. Qarabağda, Bakıda, İrəvanda, hər yerdə mənim adım məlumdur və gələnlər birbaşa mənim nömrələrimə düşürlər.

Dedim:

– Çox əcəb, seyid də mehmanxana saxlarmı?

Gördüm seyid pozuldu. Dedi:

– Bəy, mehmanxana saxlamaq məgər ki, xilafı-şərdir. Allaha şükür, şərab satmayırıq, nömrələrdə qumar oynanmır, cavanlar yığılıb keyf eyləyirlər. Təmizcə, pakizə müsəlman nömrələri saxlayıram, müsəlman aşpazı saxlayıram, gözəl plov, dovğa, dolma, küftə bişirir ki, ölü yesə dirilər. Məgər bu xilafı-şər əməldir?

Dedim:

– Ağa seyid, mən deyən sən başa düşmədin, mənim dediyim budur ki, seyid nömrə saxlamaz, seyid dükan açmaz, seyid hamballıq eləməz. Seyidsən, get xüms yığ, yəni kəndlərdə it qoruya-qoruya “tuğ” gəzdir,

məscidlərdə özün üçün pul yığ. Nə mehmanxanabazlıqdır. On dörd şahı maya qoy, yeddi ərşin qədək al, sarı başına, düş kəndlərin canına. Bir ildən sonra inandırırım səni, yüzlükdən yorğan tikərsən, bu gecə dü-rüst fikir elə, peşman olmazsan!

Bala seyid mənim sözlərimə təbəssüm eyləyib soruşdu:

– Bir şeyə meyl edəcəksiniz, ya nə?

Dedim:

– Bir qədər xörək göndər.

Seyid “baş üstə” deyib getdi. Nökər boşqab, çəngəl, bıçaq, qaşığı gətirib stolun üstünə düzüb getdi. Sonra da bir boşqab plov gətirdi qoydu. Plovu təzə yeyib qurtarmışdım, gördüm qapı açıldı, mənim köhnə Tiflis rəfiqlərimdən bir nəfər, Məşədi Həsən adlı, girdi içəri və üzünü mənə tutub dedi:

– Paho, ya Allah, a kişi, sən hara, Gəncə hara? Kufə¹ hara, Şam² hara? Nə əcəb, xeyirdimi? Sən ki, Tiflisdən kənara çıxmazdın, indi nə olub bizim ətrafa qədəm basdın? Doğrusu, bu gün səni məsciddə gördüm, istədim duram yanına gələm, yerimdən dura bilmədim, çünki axund çuxamın ətəyinin üstündə oturmuşdu, başı da plova qarışıqdı, zəhmət verib “çuxamın üstündən dur” deyə bilməzdim. Sonra da başımı qalxıxdım, gördüm məsciddə yoxsan. Məsciddən çıxan tək dedim, gərək gedim mehmanxanaları axtarım. Gəlib burada soruşuram ki, Tiflisdən buraya adam gəlməyib? Deyirlər ki, bir bəy gəlib, on ikinci nömrəyə düşüb. Taxtaya baxıram, orada da yazılıb “Qozqıranbəyov”, pənah Allaha – deyib gəlmişəm. Çox şad oldum ki, neçə ildən sonra sağ və salamat görüşdük.

Məşədi Həsən mənim çarpayımın üstündə bardaş qurub əyləşdi. Papağını çıxarıb qoydu yana və diqqətlə üzümə baxıb dedi:

– A kişi, axır heç qocalmayıbsan, belə mən Tiflisdə qoyduğum Mozalansan. Bir de görüm bu Qrızqıranbəyov familini haradan alıbsan?

Dedim:

– Sən elə məsələlərə əl uzatma, ancaq bunu bilginən ki, bu saat bəyəm, özüm də çox nəcib.

¹ Kufə – Ərəb İraqın məşhur şəhərlərindən olmuş, Fərat çayı qollarından birinin üzərində idi. İndi bir kənd vəziyyətindədir.

² Şam – Suriyənin köhnə adı. Bunun mərkəzi olan Dəməşq şəhəri bu adla adlanırdı. Burada “Kufə hara, Şam hara” məfhumu bir şəxsin gözlənilməyən yerdə görünməsi mənasında işlənir.

Məşədi Həsən inanmayıb dedi:

– Səndən bir neçə sual edəcəyəm, onlara cavab versən, onda bilərəm ki, həqiqət bəy olubsan.

Dedim:

– Buyur.

Məşədi Həsən soruşdu:

– Əvvəla, əgər sən bəysən, bu nömrələrdə nə işin var?

Dedim:

– Bəs haraya düşüm, qürbətə gələn nömrəyə düşməz, haraya düşər?

Dedi:

– Bəysən, buralardakı gözəl qəsdinlərin birinə düş: “Sentralni” var, “Peterburq” var. Bəy də müsəlman nömrəsinə düşərmə? Bu mənim əvvəl sualım, indi qalan suallarına cavab ver.

Dedim:

– Buyur.

Məşədi Həsən başladı soruşmağa və mən də ona bir-bir cavab verdim.

Məşədi Həsən:

– Kənkənliq bilirsənmi?

Mən:

– Necə kənkənliq? Məgər bəy kənkənliq edər?

Məşədi Həsən:

– Yəni özgələyə quyu qazmaq əlindən gəlirmi?

Mən:

– Necə özgələyə quyu qazmaq? Başa düşməyirəm.

Məşədi Həsən:

– Qoy açıq deyim. Danos verib ev yıxmaq bilirsənmi?

Mən:

– Xeyr, bilmirəm.

Məşədi Həsən:

– Əlbəttə öyrən. Yoxsa bəyliyin dürüst olmaz.

O biri sual:

– Neçə borcun var?

Mən:

– Allaha şükür, bir kəsə bir quruş verəcəyəm yoxdur.

Məşədi Həsən:

– Bu da olmadı. Şərab içirsənmi?

Mən:

– Xeyr, heç anadan olandan dilimə dəyməyib.

Məşədi Həsən:

– Bu da olmadı. Danos bilməzsən, borcun yox, şərab içməzsən, bəs nə günün bəyisən, a mənim başıma daş salasan? Bunlar hamısı getsin cəhənnəmə, barı boz paltonun varmı?

Mən:

– Necə boz palton?

Məşədi Həsən:

– Əlbəttə, özünə bir boz palton tikdirsən, gümüş piləkli¹ boyunluğunun qabağında qırmızı mahud olsun, özün də usta Kalusə tikdirəsən, çünki o kişi bəy paltonu tikməkdə çox mahirdir.

Məşədi Həsən bir az da məzəmmət elədi. Gördüm gözüm yumulur və mürgüleyirəm.

Dedi:

– Deyəsən yol səni yorub, yuxun gəlir. Gedim evə, sən də bir az yat, axşam gələrəm söhbət elərik.

Mən Məşədi Həsəndən təvəqqe etdim ki, bir-iki gün zəhmət çəkib Gəncəni mənə göstərsin. Əlini gözünün üstünə qoyub “gözüm üstə” deyib getdi. Məşədi Həsən gedəndən sonra uzandım təxtin üstünə. Bir neçə vaxt gözümə yuxu getmədi, xəyalət məni götürdü. Öz-özümə deyirdim: “A kişi, bu bəyliyin nə ağır vəzifələri var imiş, bilsəydim, əslən özümü dolaşdırmazdım”. Bu xəyalətlə axırı yuxuladım.

Bu gün cümə günü olduğuna görə Şah Abbas məscidinə getdim. Məscidin ətrafında çoxlu hücrələr gördüm. Bunların yarısı təzə tikilmiş idi. O biri yarısı köhnə zamandan qalma idi. Bir nəfərdən xəbər aldım ki, bu təzə hücrələr nə üçündür?

Dedi:

– Deyəsən qəribsən, bilmirsən?

Dedim:

– Bəli.

Dedi:

– A başına dönüm, din-məzhəb aradan çıxıbdır. Ata-babamız qoyan qaydanı buraxıblar, indi buranı tikiblər, adını da “məktəbi-ürfan” qoyublar, deyirlər gərək uşaqlarınızı gətirəsiniz, burada oxusunlar. Heç görünübüdmü ki, uşaq stul üstə oturub dərs oxusun?

¹ Düyməli

Dedim:

– Əmi, adın nədir?

Dedi:

– Qulamın Əliəkbər. Mənə məşhur “mömin” və müqəddəs deyərlər. Gəzə-gəzə o biri hücrələrin qabağına getdim. Gördüm burada çoxlu mollalar var. Bir nəfər də hücrənin qabağında durub baxır.

Dedim:

– Qardaş, bura nədir?

Dedi:

– Molla fabrikasıdır.

Bunu deyib getdi. Bu halda içəridən bir molla çıxdı. Bundan xəbər aldım ki, siz bura nəyə yığılıbsınız?

Dedi:

– Molla olmaqdan ötəri.

Bu sözü deyib ah çəkdi. Dedim:

– Balam, niyə ah çəkdin?

Dedi:

– Keçən günlər yadıma düşdü.

Dedim:

– Necə məgər?

Dedi:

– İşlər günbəgün çətinləşir. Ha bir yandan bağırırlar, mədəniyyət olduqca işlər asan olacaqdır. Amma mən görürəm ki, bu yalan sözdür. Keçmişlərdə birisi gəlib bir on beş gün qalıb, molla olub gedirdi. Amma indi işi çətin eləyiblər. Gərək tamam bir il qalasan. Fəqir-füqəranın evi yıxılır. A kişi, özgə xərclər dursun kənarda, təkcə ağanın cibini doldurmaq olmur. Bundan hesabını tut.

Dedim:

– Səbr elə, Allah kərimdir.

Buradan ötüb keçdim. Altı-yeddi hücrə gördüm. Hər birində on-on beş nəfər əyləşib söhbət edirdilər. Bunların bir nəfəri molla idi. yerdə qalanları mollaya oxşamayrdılar. Bir nəfərdən xəbər aldım ki, bura nədir?

Dedi:

– Bura da Şah Abbasın tənbelxanasıdır.

Dedim:

– Oradakılar kimdir?

Dedi:

– Gəncənin hacıları və məşədiləri.

Dedim:

– O molla nə qayırır?

Dedi:

– Onlara nağıl söyləyir. Hər tənbelxananın bir nağıl deyəni vardır. Bunların qışda odunu mövqəfatdan¹ verilir, özlərinin də adları nəqibin² dəftərinə düşübdür. Hər yerdə aş olsa, bunlar orda başdır. Kəfləri kök, yeyib səbahdan axşama kimi burda yatırlar.

Bu halda gördüm bir hücrədən ucadan oxumaq səsi qalxdı. Dedim:

– Bu oxuyan kimdir?

Dedi:

– Gəncə mərsiyəxanlarıdır. Səsləri açılmaqdan ötrü məşq eləyirlər.

Bir neçə hücrələrdə gördüm adam yoxdur. Ancaq hər birində bir nəfər molla əyləşibdir. Dedim:

– Bunlar nədir?

Dedi:

– Bunlar da molla dükanıdır. Müştəri gözləyirlər.

Gördüm vaxt keçir, getdim mənzilə.

Axşam saat altıda yuxudan oyanıb samavar istədim. Nökər samavarı gətirib stolun üstünə qoydu. Çaynıq çay salıb, üstünə su alıb qoydu samavarın başına. Çay dəm alınca, mən də əl-üzümü yuyub, gəlib əyləşdim. Bir az keçmişdi, Məşədi Həsən gəldi. Məşədi Həsənlə bahəm adama bir neçə stəkan çay içdik. Sonra Məşədi Həsən dedi:

– Dur gedək gəzməyə.

Dedim:

– Bundan sonra haranı gəzəcəyik?

Dedi:

– Bir az gedib Sərdar bağında gəzərik, oradan da gedərik dumaya. Bu gün orada yığınaq olacaq, bizim dumaya baxarsan, görərsən Tiflis dumasına oxşayır, ya yox.

Məşədi Həsənin təklifinə “baş üstə”dən özgə cavab tapmayıb, durdum ayağa paltonu geydim, ağacı aldım əlimə, dedim. “Bismillah”.

¹ Mövqəfat – vəqfə verilmiş şeylər: vəqf – xeyrat, ehsan: məscid, məktəb xeyrinə sərf olunmaq üçün qoyulmuş mal, mülk və sairə.

² Nəqib – Bir qövmün və ya qəbilənin rəisi, yaxud vəkili.

Məşədi Həsən də ayağa durdu, bir yerdə düzəldik bağa tərəf. Nömrədən çıxıb, sağ tərəfə gedib, oradan da Yaqubson küçəsinə döndük ki, birbaşa Sərdar bağına və birbaşa da müsəlman qıraətəxanasına çıxır. Bağ gözəl bağdır: bir böyük xiyabanı var ki, iki tərəfindən uca çinarlar qalxıb baş-başa dəyib, gündüz günün işığını, gecə Ayn işığını camaatdan kəsir. Ancaq gündüz eyib eyləməz, sərin olur. O ki gecə, Allah göstərməsin, gözə barmaq dürtənsən görülməz, xiyabanda, duma tərəfdən üç çıraç asıblar, çiraqlardan da heç işıq düşmür, deyirlər ki, duma buyurub ki, neftə qənaət olunsun. Bağın sair yerlərində çıraç yoxdur, ancaq göy ot və uca ağaclar adamın könlünü açır. Bunlara baxıb Gəncənin cavanlarına şükür edirdim ki, Qarabağ cavanları tək ağaclarda xəncərlərini imtahan edib, şəhəri bağısız qoymuyublar. Xülasə, Gəncənin bağı hər barədə tərifə layiqdir. Xiyabanın iki tərəfində skamyalar qoyulub ki, gəzənlər əyləşib dincəlsinlər və səyahət edənin gimnaziya uşaqlarına tamaşa etsinlər. Bir az gəzib, biz də yorulub bir skamya üstündə əyləşdik. Mənim sağ tərəfimdə də üç nəfər cavan müsəlman əyləşmiş idilər. Gördüm cavanlardan biri üzünü o birilərinə tutub dedi:

– A kişi, burada oturmaqdan fayda yoxdur, durun gedək bir az yelləmək.

O saat yoldaşları bunun sözünü təsdiq edib durdular ayağa. Üçü də getdi.

Dedim:

– Məşədi Həsən, yelləmək nədir?

Dedi:

– Bu, Gəncə dilidir, yellətmək içməyə deyirlər, bunlar bu saat getdilər. “Sansusi” deyilən restorana içməyə.

Soruşdum:

– “Sansusi” haradadır?

Dedi:

– Yaxındadır, elə dumanın yolundadır.

Dedim:

– Amandı, məni bir oraya çək.

Bağdan çıxıb əvvəl sol tərəfə getdik, sonra döndük bulvar küçəsinə, küçə ilə gedib əvvəl Çəralovun hamamı, sonra “Sentralı” deyilən qastinsənin yanından ötüb, çatdıq “Sansusi”yə. “Sansusi” ibarətdir iki otaqdan: biri bufetdir və biri də zaldır. Həm bufetdə, həm zalda çoxlu

stollar qoyulub. Stolların hamısında gördüm müsəlman cavanları əyləşib urhaura məşğuldurlar: pivə, araq, şərab Gəncə çayına dönüb.

Götürhagötürün, stəkanların bir-birinə taqqıltısının səşindən qulaq tutulur. Biri deyir: məşədi filan, sənin sağlığına ha. Biri deyir: kərbəlayı filan, çox razıyam. Xülasə, çox mehribançılıq və ittihad nişanəsi gördüm. Şərab, pivə içən hamısı müsəlman və heç birisindən şkola üzüb görüb obrazovaniya almaq nişanəsi görünməyirdi. Öz-özümə dedim: yazıq bunların ataları bunları şkolaya qoymayıblar ki, gedib çaxır içirlər. Əlhəmdü Allah, bunlar da atalarının haqq-səyini itirməyiblər və hər gün “Sansusi”də ibadətə məşğuldurlar.

“Sansusi”dən çıxıb getdik dumaya. Yuxarı mərtəbəyə çıxıb bir dar və alçaq otağa daxil olduq. Otağın bir başında bir böyük göy mahud örtülü stol, stolun dalında üç dənə kürsü, biri qlavaya, ikisi də üzvlər üçün qoyulub. Camaat vəkilləri yığılıb koma-koma orada-burada söhbət edirdilər. Bir az keçmişdi qapının zəngi çalındı: storojlar, pisərlər, hamısı yüyürdülər qapıya. Bir də gördüm bir qoca kişinin qolundan neçə adam yapışib yuxarı çıxartdılar, axırda gətirib üzvlər üçün müəyyən olan kürsülərin birisinin üstünə qoydular. Soruşdum:

– Bu kimdir?

Məşədi Həsən dedi ki, bu uprava üzvü Afşarov cənablarıdır.

Bu halda dübarə zəng çalındı, camaat qapıya yüyürüşüb tez ayrı qoca kişini haman qərar gətirib o biri kürsünün üstünə qoydular. Məşədi Həsən dedi ki, bu da ikinci üzv Cahangirxan Xoyski cənablarıdır. Məşədi Həsəndən soruşdum ki, səbəb nədir ki, hər bir şəhərdə uprava üzvlərini cavanlardan seçirlər, amma Gəncədə belədir?

Dedi:

– Şəxs dünyada nə qədər ömür etmiş olsa, bir eylə onun təcrübəsi artıq olar; upravada da gərəkdir təcrübəli adamlar əyləşsinlər. Bu cənab Afşarov həmin ermənidir ki, bir vaxtında Gürcüstan padşahı İkinci İrakliyə hame olubdur və Cahangirxan cənabları Axtaxan¹ əşrində Xoydan gəlib, o vədədən Gəncədədir; gələndə də cavan oğlanmış.

Dedim:

– Dur gedək.

Dedi:

– Dayan görək nə danışacaqlar?

¹ İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacara (1742-1797) verilən addır.

Dedim:

– Lazım deyil, belə cahandidə¹, cəngazmudəl² üzvlərin danışığında diqqət olmaz. Mənim də qələmim onların vəsfini yazmaqdan acizdir, necə ki, şair deyibdir:

Bəni-adəm əzayə yekdigərənd,
Ke dər afərineş ze yek cohərənd,
Ço ozvi bedərd avərəd ruzqar³...
Bəravərənd qolamane u derəxt əz bix⁴.

Məşədi Həsən dedi:

– Axır qafiyə düz gəlmədi.

Dedim:

– Eybi yoxdur, bunu da Sədi deyib.

Dumadan mənzilə qayıdıb yatdım.

Sabah tezdən Məşədi Həsən gəldi, getdik şəhəri gəzməyə. Gəncə şəhərinin ortasından bir böyük çay axır.

Bu çay şəhəri iki hissəyə bölüb, yuxarı hissəsi ermənistandır, aşağı hissəsi müsəlmanistan. Ermənistandan bir şey yazmaq istəmirəm, çünki hər şəhərin ermənistanı bir növdür. Keçək müsəlmanistana. Müsəlmanistan neçə məhəllədir ki, bura dilində küçə deyirlər. Küçələr: Ozan, Zərrabi, Əttarlar (burada, keçmişdə cavanların qazancı dərin bir quyuya düşüb hələ də gedir), İmamlı (burada bir hacı Seyid Ağa Bala var), Toyuqçu (məşhur mücahid Molla Əta kişinin vətəni) və Sofulu. Ozanda olanlar gecə-gündüz yatmayıb, əllərində tufəng, qarovul çə-

¹ Cahandidə – dünya görmüş, təcrübəli.

² Cəngazmudə – müharibələrdə sınaqdan çıxmış, təcrübəli.

³ Əslində belədir:

Bəni-adəm əzayə yekdigərənd,
Ke dər afərineş ze yek cohərənd,
Ço ozvi bedərd avərəd ruzqar
Digər ozvhara nəmanənd qərar.

Mənası: İnsanlar bir bədənin üzvləridir. Onlar bir cövherdən yaradılmışdır. Ruzigar bir üzvü ağırdıqda digər üzvlər də ağırya dözə bilmir.

⁴ Əslində belədir:

Əgər zebağə rəiyyət məlik xorəd sibi,
Bəravərənd qulamane u derəxt əz bix.

Mənası: Əgər şah rəiyyət bağından bir alma yesə, onun qulları ağacı dibindən çıxararlar.

kirlər, çünki orada sakin olanların malı quldurlara çox şirin gəlir. Zərrabi Gəncənin Yevropasıdır: dövlət idarələri və urus qulluqçuları hamısı Zərrabidə olurlar. Əttarların ləzzəti, cuhudun evi bağlanandan bəri qaçıb. Toyuqçu və Sofulu küçələrinə gedə bilmədik, çünki yağış yağmışdı, yolun palçığından tərپənmək olmayırdı, hətta tat məscidinin qabağında bir camış arabası palçığa batmışdı. Neçə adam çalışırdı, nə camışları, nə arabanı palçıqdan çıxarda bilməyirdilər. İmamlı küçəsində ancaq hamamları gördük. Məşədi Həsən uzaq getməyi məsləhət görmədi. Dedi:

– Xuda nə kərdə, Hacı Seyid Ağa Balanın əlinə düşərsən, evin yıxılar.

Soruşdum:

– Hacı Seyid Ağa Bala mənə nə eyləyəcək?

Dedi:

– Sənin canın üçün, əlinə düşdünmü, üç günün içində səni ya Məkkəyə göndərəcək, ya Kərbəlaya, ya Xorasana. Elə ki, eşidib birisinin əlinə bir az pul keçib, məsələn, bağ meyvəsi satıb, ya irs alıb, o saat gəlib ona iki min məzəmmət eyləyib göndərəcək ziyarətə. Ziyarətə gedənləri aparıb ötürür, kimisini vağzaladək, kimisini – dövlətlilərdən Bakıyadək, ya Batumadək. İyirmi beş manatdan, əlli-yüz manata qədər çavuşluq¹ həqqi alır. Neçə adamı bu növ ziyarətə göndərib. İndi bu adamların çoxusu gəliblər, çörəyə möhtacdırlar, amma Hacı Seyid Ağa Bala İmamlıda çayın kənarında iki mərtəbə barigah tikdirib.

Həqiqət, fikir elədim ki, bu adam xatalı adamdır, amma öz-özümə də qət elədim ki, bir gedim təklidə onu görüm, çünki xatircəm idim ki, mən özüm xahiş etməsəm, mənə yüz Hacı Seyid Ağa Bala ziyarətə göndərə bilməz. Məşədi Həsənə dedim:

– Eybi yoxdur, hacıdan uzaq qaçırıq, ancaq bir hamama girək.

Girdik hamama. Hamamın suyunun rəngi sapsarı, suyun üzündə o qədər yağ var idi ki, əgər içinə bir beş-altı pud noxud töksən yaxşı bozbaş olardı. O biri hamamlara girdik, o da həmçinin, axırda dedilər ki, hamamların birində nömrələr var. Nömrəli hamama getdik, orada da çimmək bizə mümkün olmadı, çünki nömrələrin içində çust qurudurdular. Ona görə yer yox idi. Məşədi Həsən dedi ki, çust tikən hamamçı ilə oduna şərək olub, şərt edibdir ki, nömrələrdə çust qurutsun.

Hamamçı dedi:

¹ Müqəddəs yerlərə ziyarətə gedənlərə bələdçilik edən.

– Əgər bir saat gözləsəniz, çustları bir tərəfə yığaram, a biri tərəfdə çimərsiniz.

Dedim:

– Allah razı olsun, elə çimmiş kimi varıq.

Xülasə, hamamların heç birisində bizə çimmək mümkün olmadı. Axırda gedib Çeralovun gürcü saxlayan təmiz nömrələrində çimib qayıtdıq mənzilə.

Gəncəni artıq görməyi lazım bilmədim. Hər yerdə əxz elədiyim bu oldu: yağış bərk yağanda müsəlman hissəsində nəinki piyada, dəvə ilə də görmək mümkün deyil. Evlər taxtapuşsuz olmağına görə hamısının içində yağışdan sonra qurbağalar quruldayır, bununla belə, küçələrə elektrik işığı çəkirlər. Mən təəccüb ilə dedim ki, sair yerlərdə şəhəri aşağıdan yuxarı abad edirlər, yəni əvvəl küçələr, sonra evlərin taxtapuşları, axırda elektrik. Amma burada işlər tərsinədir. Yuxarıdan aşağı abad edirlər.

Təəccüb etməyin ki, molla əmi¹, bu məktubu sizə Bakıdan yazıram. Öz xudsərliyimin² ucundan bəlayə düşmüşəm: axı mən niyə Məşədi Həsən tək aqıl şəxsin sözü qulaq asmadım? Axı mənəm nə işim var idi Hacı Seyid Ağa Balanın evində? “Arığın qoruğda nə işi var, vuralar qılçasına?” Xülasə, iş işdən keçib. İndi gəlmişəm, “İslamiyyə”³ nömrələrində, dizlərimi qucaqlayıb fikrə getmişəm. Deyirəm: Ay Allah, İranın bu şuriş⁴ vaxtında görəsən başıma nə müsibətlər gələcək, qayıdıb genə bir Tiflisi görəcəyəmmi? Axı mən hara, Xorasan hara? Sözüüm yoxdur, Xorasan bir müqəddəs yerdir, ancaq ora mənəm tək qəzet-qüzet yazan yeri deyil. Bir də fikir etdim ki, Qafqazın şəhərlərindən ildə yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi qumarbaz Xorasana gedir, hətta Qarabağdan məşhur lotu Qulu da gedib məşədi olub gəlib, genə toylarda lotuluğunu eyləyir. Məşhur mərhum xanəndə Hacı Hüsü də Məkkədən gələndən sonra əlinə qaval alıb xanəndəlik eləyirdi. Bu fikirdən sonra dedim: “Məgər qəzet yazan lotudan pisdirdi, niyə Xorasana gedə bilməz?” İndi bu xəyal ilə özümü sakit etmişəm. Sizin üçün də təfəvüt eləməz: İrandan da bir az söya-

¹ “Molla Nəsrəddin”ə işarədir.

² Özbaşınalıq, heç kəsin sözünə qulaq asmamaq.

³ Mehmanxana adıdır.

⁴ Qarışıqlıq, üsyan. Burada Səttarxan hərəkatına işarədir.

hətnamə yazaram, axırda genə Qafqaz durur, mən dururam. Gəlib o qədər yazacağam ki, axırda özünüz deyəcəksiniz “kifayətdir”.

Əhvalatı başdan deyim: Məşədi Həsənlə Çeralov hamamından gəldik mənim mənzilimə. Bir yerdə çay içdik, çaydan sonra mən yatdım. Məşədi Həsən də getdi evinə. Axşam durub üzümü yuyub çıxdım yola. Faytonçudan soruşdum ki, Hacı Ağa Balanın evini tanıyırsanmı?

Dedi:

– Çox gözəl tanıyıram, buyur əyləş.

Əyləşdim, gəldim hacının qulluğuna. Hacı mənə həqiqət artıq iltifat eylədi: özü qarıya – qabağa çıxıb, məni otağına apardı, əyləşdik. Əhval-pürsanlıqdan sonra hacı üzünü mənə tutub buyurdu:

– Bağışlayın, sizi tanıya bilməyirəm.

Mən ərz eylədim ki, mən tiflisliyəm, adım da Mozalanbəydir.

Dedi:

– Bəli, bəli, eşitmişəm, Məşədi Mozalanbəy sizsiniz?

Ürəyim əvvəl bir gupp elədi. Dedim:

– Bağışlayın, ağa, mən məşədi deyiləm.

Buyurdu:

– İnşallah məşədi olarsınız, bəs Gəncəyə nə əcəb buyurubsunuz?

Dedim:

– Mən Qafqazı səyahət edirəm və bu niyyət ilə Gəncəyə gəlmişəm.

Hacı buyurdu:

– Dəxi gözəl, indi ki səyahətdir, bir Xorasana da səyahət edin, İrani da görün, həm də öz müsəlmanlıq təklifinizdən çıxın, mən özüm sizi gərək yola salam.

Mən istədim bir az danışsam, hacı durdu çıxdı, bir azdan sonra genə qayıtdı. Dalınca bir oğlan iki stəkan lətif çay gətirdi, yanında neçə növ mürəbbə. Çay içəndən sonra hacı xahiş etdi ki, mən ona keçmiş səyahətlərimdən nəql edim və buyurdu ki, mən səyahətnamə oxumağa çox bəndəm, ancaq “Molla Nəsrəddin”nin yazısını gözüüm əməlli seçməyir, ona görə oxuya bilmirəm.

Bir az söhbət elədik, durdum ayağa, mənzilə gedim. Hacı qoymadı, plova saxladı. Plovdan sonra durdum xudahafiz elədim. Hacı qarıyadək məni ötürüb soruşdu:

– Haraya düşübsünüz?

Dedim:

– “Tehran” nömrələrinə.

Gəldim soyundum, girdim yerə, amma sübhədek gözümə yuxu gəlmədi. Sübh durub çay içirdim, qapını döydülər. Mən güman etdim ki, Məşədi Həsəndir, dedim: “Məşədi, gəl”. Qapı açıldı. Hacı Seyid Ağa Bala daxil oldu.

– Salam, Məşədi Mozalanbəy.

– Əleykəssalam, hacı.

Əyləşdi, bir stəkan çay içdi və sonra dedi:

– Sabah saat xoşdur, inşallah günorta maşını ilə yola düşərsiniz.

Dedim:

– Ay ağa, axır bu bir günün işi deyil, gərək zaqraniçni paşpurt çıxardım, bu da bir-iki həftə möhlət istəyir. Mən necə sabah gedə bilərəm?

Bu növ istədim ağanın əlindən yaxamı qurtaram, olmadı. Cibindən bir İran paşpurtu çıxarıb dedi:

– Buyur, zaqraniçni paşpurtun biri iyirmi manata düzəlir, amma bunu mən dörd manata kirayəsinə götürmüşəm. Dörd manat verib özünüz ilə apararsınız, ancaq qayıdanda gətirib mənə verərsiniz. Mən də sahibinə verrəm.

Paşpurtu yazılmışdı: “Mazandaran vilayətində, Qarğadolanmaz kəndinin sakini Səftər Qulu oğlu”. Paşpurt da mənim dilimi kəsdi. Ələlxüsüs, ağanın buyurduğu ki, mənim tək seyidin sözündən heç kəs çıxa bilməz.

Paşpurtu qoydum cibimə. Ağa getdi. Məşədi Həsən gəldi gördü çamadanı qablayıram. Soruşdu:

– Nə işdir?

Dedim:

– Dinmə, Xorasana gedirəm.

Dedi:

– Evin yıxılmasın, yoxsa Hacı Ağa Bala səni tapdı?

Dedim:

– Lazım deyil, danışma. Söz müxtəsər yaxşıdır.

Sabahdan Hacı Seyid Ağa Bala və Məşədi Həsən gəldilər. Bala seyidi çağırıb hesabını çəkdim. Bir fayton tutub getdik vağzala. Hacı Seyid Ağa Bala yol uzununu minacat oxuyurdu. Gəldik vağzala. Saat dördə on bir dəqiqə işləmiş maşın gəldi. Hacı Seyid Ağa Bala məndən iyirmi beş manat səlaməti alıb, “iltimasi-dua” deyib qayıtdı şəhərə. Məşədi

Həsən maşın yola düşüncə dayandı. Maşın üç dəfə fışka¹ verdi. Məşədi Həsənlə öpüşüb ayıldıq. İndi, necə ki ərz elədim, Bakıda “İslamiyyə” nömrələrindəyəm. Bakını səyahət etməyə macal yoxdur, çünki bu axşam saat onun yarısında gərək paraxoda minəm. İnşallah, qayıdanbaş bir neçə gün Bakıda qalıb, oradan da əhvalat yazaram. Hələ ki, xudahafiz. Qarabağa on manat göndərin, seyid qəbrinin üstündə Yıxılqo əmiyə bir gün təkiyə edin. Bəlkə mənə İranda Mədəli² tərəfdarlarından bir xəta toxunmasın.

Dilinin ucundan avara düşən:

Məşədi Mozalanbəy

¹ Fit, fışdırıq.

² Məhəmmədəli şah.

BOMBA

Qorodovoy Kərbəlayi Zal iyirmi beş ildən artıq idi polis idarəsində xidmət edirdi. Onun arvadı hərdənbir deyərdi:

– A kişi, sənın saqqalına nə şaşka yaraşır, nə də şapka. Gəl sən bu qorodovoyluqdan əl çək! Bir balaca alış-verişə yapış. Bir baqqal dükanı aç!

Kərbəlayi Zal cavab verərdi:

– Arvad, sən hökumətin ləzzətini anlamırsan. Əgər səni qorodovoy eyləyələr, min il qulluqdan çıxmazsan; bir də, mən iyirmi beş ildən artıqdır ki, polis qulluğundayam. Bir-iki ildən sonra pensiyəm çıxacaq. Ondan sonra rahat öyləşib pensiyəni yeyərik.

Belə danışıqdan sonra arvad həmişə sakit olardı.

– Nə deyirəm, kişi, özün bil!

Bu dəfə Kərbəlayi Zalin ovqatı təlx idi. Dəftərxanada pristav çağırılıb demişdi:

– Kərbəlayi Zal, səndən narazıyam. Sən köhnə, dünya görmüş qorodovoyсан. Bununla belə, dünən Rusiyadan gəlmiş qorodovoy, görürsən, bomba tapır, tüfəng tapır, patron tapır... həm ağasının üzünü ağ eləyir, həm özünün. Amma sən indiyədək bir sınıq balta da tapmayıbsan. Görünür, sən ya rüşvət alırsan, yainki qocalıb zay olubsan. Əgər belə getsə, bizim bir yerdə qulluq eləməyimiz tutmayacaq.

Bu sözlər bir ox olub, Kərbəlayi Zalin bu tərəfindən dəyib, o biri tərəfindən çıxdı. Axşam bikef gəldi evə. Arvad soruşdu:

– Nə var?

Dedi:

– Heç, bir az başım ağrıyır.

Arvad abğuşt bişirmişdi. Gətirib qoydu kişinin qabağına. Bir-iki tikə alıb, “iştahım yoxdu” deyib yatmaq istədi. Nə qədər etdisə gözü-nə yuxu gəlmədi. Axır durub, bir stəkan çay içib getdi qarovula.

Kərbəlayi Zal “Qanlı küçə” ilə “Zavallı” küçənin küncündə durub pristavın sözlərini fikir edirdi. Gecə yarısından bir xeyli keçmiş Kərbəlayi Zal gördü ki, usta Feyzulla nalbəndin qapısında bir kişi dayandı. Yedəyində də bir at, atın üstündə bir cüt çuval və çuvalın içində bir növ girdə şeylər. At sahibi ilə ev sahibi çuvalları atın üstündən ehmallica alıb apardılar və sonra atı içəri çəkib qapını bağladılar.

Kərbəlayi Zal bu keyfiyyəti görüb öz-özünə dedi: “Daha baxtımın ulduzu parıldadı. Gecənin bu vaxtında gələn girdə şey xatalı şey ola”.

O saat fit çaldı, yaxındakı qorodovoy Patap gəldi.

– Vot Patap, bomba rabatay!

– Qde?

– Dom Feyzulla bomba pinesom.

Patap İvana xəbər elədi, İvan oqolodoçniyə, oqolodoçni pristava, pristav qala bəyinə, qala bəyi jandarmlar rəisinə. Yarım saatdan sonra usta Feyzullanın evinin qazaq, saldat, qorodovoy bürüdü.

Qapını döydülər.

Usta Feyzulla çıxdı, xəbər aldı:

– Kimsən?

Dedilər:

– Aç qapını.

Qapını açan tək binəvanın dili tutuldu. Birtəhər soruşdu ki, “bəs niyə buyurubsunuz?” Dedilər:

– Danışma, gərək sənin evin axtarılsın!

Gecə yarısı Feyzullanın arvadını, uşaqlarını ürəkqopma azarına salıb, evin altını üstünə çevirdilər. Heç zad tapa bilmədilər. Axırda otaqların birinə girib gördülər küncə iki çuval qoyulub.

Kərbəlayi Zal çuvalı gören tək qışqırdı:

– Barin, vot, vot bomba!

Camaat çuvalı əhatə etdi, amma yaxın getməyə heç kəs cürət etmədi. Deyirdilər: “İndi açılar, hamını qırar”.

Yazıq Feyzullanı da qolları bağlı, bir kənardə saxlamışdılar. Feyzulla, evində bir şey tapılmadığını görüb cürətləndi və birdən səsləndi:

– Ay ağalar, o çuvalın nəyindən qorxursunuz? İzin verin qollarımı açsınlar, o çuvalın içindəkini bir-bir çıxarıb sizə göstərim.

Feyzullanın qolunu açdılar. Gəlib çuvalın ağzını açıb içindən beş dənə qarpız çıxartdı.

O biri çuvalda da qarpızdan başqa bir şey yox idi.

Səhər Kərbəlayi Zalı qulluqdan xaric etdilər.

MARALLARIM

MÜQƏDDİMƏ ƏVƏZİNƏ

Qədim yunan mühərrirləri hər bir yazdıqları kitabı doqquz nəfər “muza” deyilən sənaye-nəfisə allahlarının birinin, yainki hamısının adı ilə başlardılar. Miladdan 322-332 il qabaq İskəndəri-Rumi tamam İran zəmini təsxir edib yunana mülhəq etdi. İran neçə yüz il daha ondan sonra yunan mədəniyyəti nüfuzundan çıxıb bilməyib ədəbiyyat şivələrində həmçinin yunan şivələrinə təqlid etdilər. Odur ki, hər bir fars kitabını ki, açırsan, əvvəlcə oxuduğumuz “həmdi-bihədd və sənayi-biədəd”dir, “əvvəli dəftər bənami-eyzədi-dana”... “və nami-xudavəndi-canaferin”... və habelə, hamısı bu qəbildən...

Biz də İran nüfuzu təhtində, şairlər demişkən, nəşvünüma tapdığı-mızdan bu işvədən əl çəkə bilməyib, hekayələrimizi İran səpkisində başlayaraq. Oxucular əfv etsinlər, “Tərki-adət bu mövcibi-mərəzəst!” Xülasə... həmdi-bihədd və sənayi-biədəd bir yaradıcıya məxsusdur ki, dünyada insanı xələq edib və ona danışmaq üçün dil, görmək üçün göz, eşitmək üçün qulaq, fikir etmək üçün baş, işləmək üçün əl və ayaq əta edibdir.

Həmdi-bihədd və sənaye-biədəd bir pərvərdigarə olsun ki, dünyanı mənim marallarım ilə doldurub: başları Hacitərhan qarpızı, içi nə ilə dolu?

Qarpız yeyib sancı tutan şair bu xüsusda gözəl bir fərd demiş:

“Qırxıq başın şəbahəti var çünki qarpıza,
Oldur ki, həp içi dolu fisqü-fəsaddir”¹.

Qulaqlar hər biri bir qarış, yaranıblar eşitməyə. Amma nə? Mərsiyə, qəsidə, mütrüb nəğməsi, Seyid Məhəmməd moizəsi, udəba tək-firi... hər biri bir çatdaq boyda gözlər... Necə gözlər? Dünyada heç bir şey görməyən, iki xalvar xörək tutan qarınları, sinə vuran, zəncir vuran, xəncər tutan əlləri, gecələr sübhədək ləhvü-ləəbə gedən ayaqları; evlərdə gözləri yolda, əlləri qoltuqda qalan arvadları.

¹ M.Ə.Sabirindir

Şükür olsun Allaha, yer üzündə mənim marallarımın hesabı üç yüz milyona çatıb. Gedərsən İrana, Hindistana, Türkünstanə, Ərəbistanə, Buxaraya, Əfqanıstanə, İrəvanə, Naxçıvanə, Qarabağə, Lənkəranə, Salyanə, Bakıya, Batumə, Dərbəndə, Dağıstanə... hər yer mənim marallarım ilə doludur. Gözəl marallarım, göyçək marallarım. Hər biri bir can marallarım, hacı marallarım, kərbəlayı marallarım, məşədi marallarım, molla, rövşəxan, bəy-xan marallarım. Keçəl marallarım, qotur, bitli marallarım. Başları qapazlı, üzləri tüpürcəkli marallarım.

Bu marallarımın xüsusundə bir neçə hekayə yazmaq niyyətinə düşüb, qarelərdən qüsuratımın əfvini rica edirəm.

MÜTRÜB DƏFTƏRİ

*“Qasım əmi, dur qapını cəftələ;
Qorxuram adın yazıla dəftərə”.*

Qasım əmi kənddə birinci şəxs idi. Neçə il yüzbaşılıq edib, axırda bir nəfər onun üstünə şər atıb ki, guya Qasım yüzbaşı rüşvətxordur. O səbəbə möhürünü və zəncirini alıblar. O da öz haqqında bu zülmü görüb acıqla götürüb bir üç yüz təbəqə ağ kağıza möhür basıb. İndi də o kağızlardan düşəndə təbəqəsini üç manatdan, beş manatdan satır. O kağızları alanlar, onların üstündə onun-bunun adına köhnə tarixlə vek-sildən, icarənamədən-filandan yazırlar... Mətləbdən uzaq düşdük.

Bəli, Qasım əminin kənddə artıq ehtiramı var. Ondan məsləhətsiz kənddə heç bir işi görülməz. Bu dəfə kənd camaatı Qasım əmini əhatə etmişdilər. Bildim ki, bir mühüm məsələ müzakirə olunur. Yaxına gəldim; gördüm Qasım əmi bir daş üstündə əyləşib deyir:

– Camaat! Biz indiyədək dövlətin heç bir əmrindən boyun qaçır-mamışıq: qızıl pulu, tüstü pulu, dinməver pulu... hamısını öz vaxtında vermişik; biyara buyurublar getmişik... Amma indi bir dəftər gətirib veriblər mollaya. Deyirlər, gərək cəmi kənddə anadan olan uşaqlar bu dəftərə yazılsın. Dəftərin də adına “mütrüb” dəftəri deyirlər. Qardaş, bizim uşaqlarımızın adlarının o dəftərdə nə işi? Sabah da gələcəklər ki, gəlin arvadlarımızın adlarını yazdırın! Canım, rusun biri niyə mənim arvadımın adını bilsin? Doğrusu, biz bu mütrüb dəftərini qəbul eləyə bil-məyəcəyik. Buna, araba ilə dovşan tutan rus deyirlər. Bu gün uşaqlar-ımızı dəftərə yazacaq, bir neçə ildən sonra gəlib hamısını yığıb saldat aparacaq. Biz, dübarə deyirəm, mütrüb dəftərini qəbul eləməyəcəyik.

Mən qabağa yeriyyə dedim:

– Qasım əmi! Bu qayda hər dövltədə var, uşaqların adlarını metrik dəftərinə salırlar ki, lazım olan vaxt hər birinin yaşı məlum olsun.

Elə bil Qasım əmiyə bir güllə dəydi, ayağa qalxıb hirsə əlini döşünə çırpıb dedi:

– Mən özüm mütrüb dəftəri. Hər kəsin sinnini bilmək istəyirsiniz, məndən soruşun! Bax, bu uşaq Qarğa Mələyin nəvəsidir, gün tutulan ili anadan olub. Bu uşaq ilan qırخان Səfdərin oğludur; çəyirtkə taxılları tərkləyən ili doğulub. Bu uşaq, pişiksatan Haşımın nəvəsidir. Novruz bayramı ilə aşura bir günə düşən ili anadan olub. Bu uşaq balıqdan Cəfərin nəvəsidir. Eşşəkçi Aslan tut ağacından uçub ölən ili anadan olub. Daha kimi soruşursunuz, deyim. Mütrüb dəftəri niyə lazımdır?

– Qasım əmi! Sən özün hansı ildə anadan olmusan?

– Xaşal Qurbanı sel aparən ili.

ŞİKAYƏT

*“Sər bə zəmin düm bə hava mikünənd
Yəni ibadət bə xuda mikünənd”¹.*

Ramazan daxil olub, yarmarkalar... bağışlayın, səhv etdim... məs-cidlər açılıb, marallarım mətalarını hazırlayırlar. Yəni moizə kitab-larını rəfdən alıb, tozlarını təmizləyir, başlayırlar əzbərləməyi.

Burada bir haşiyə çıxım. Siz belə güman edirsiniz ki, axundlar etdikləri vəzləri sinələrindən, yainki başlarından buyururlar.

Səhvsiniz. Qoy həqiqəti bilməyənlər bilsinlər ki, bir nəfər atası rəhmətlik beş-altı yüz il bundan əqdəm götürüb bir vəz kitabı yazıb! O kitabda tamam otuz ədəd vəz var. İndi axundlar o kitabı qabaqlarına qoyub hər axşam bir dənə vəz əzbərləyib, səbahdan gəlib camaata nəql eləyirlər. Mən bu haşiyəni axundları məzəmmət edənlər üçün çıxıram.

Onlar axundlara sərəniş edir ki, heç bir təzə söz meydana çıxart-mırlar. Nə eləsinlər ki, tanrı bəndələri? Başda yox, sinədə yox, təzə söz ki, yerdən çıxmaz.

Axund iftari yeyib təsbehi alır əlinə, başlayır hesablamağa: bəzzaz Palazqulaq oğlu – otuz manat, Fərə Cəfər – əlli manat, süpürgəsəqqal

¹ “Başlarını yerə, quyruqlarını göyə qaldırırlar. Guya ki, Allaha ibadət edirlər”.

Rəhim – on manat, dana Bayram – on manat, körükburun oğlu – on manat, çürük Mehdi – on manat, yetim Dadaş – beş manat, cıq-cıq Fərzalı – beş manat, içgənə Kərim – beş manat, zurna Balaxanımın uşaqları – on manat, qaban Kazım bəy – bir at, ya əvəzində iyirmi manat, quzğun Səfi bəy – bir çuval buğda, keçəl Mir Heydər – bir saqqqa keçi əti...

Bu növ müridləri bir-bir sayandan sonra üzünü ortancıl arvadına tutub deyir:

– Ay balam, nə qədər hesab eləyirəm, altı yüz manat da düzəlmir. Bilməyirəm, necə eləyim? Mənim ümidim bu ramazan ayıdır. Buna xatircəm olub, min manatadək borc eləmişəm və niyə mal almışam. Belə getsə, axırda acımızdan qırılıraq. Üç arvad, səkkiz uşaq. Bunlar necə dolansınlar? Keçmişdə hər ramazanda əlimə min beş yüz manatdan artıq pul gəlirdi. Bazar gəldikcə kasadlaşır, camaat dindən, məzhəbdən çıxıb, üləməyə etina eləmir. Allah evlərini yıxsın bu urusca oxuyub camaatı yoldan çıxardanların... Məscidə gedirsən – bomboş. Amma tiyatırdı, nə dağılmışdı, ağzınadək dolu! Buna nə deyirlər? Yəqin dünyanın axırı və Dəcəlin xürucu yaxınlaşıb. A kişi, gör iş nə məqamə çatıbdır ki, qanqal Sadıqla kaftar Tağı da uşaqlarını uşkolaya göndərirlər. Dünən nə qədər nəsihət elədim, olmadı. Hər bir belə şeyləri gördükcə, canım od tutub alışır. Bir az müddətdən sonra, şəhərdə bir müsəlman tapılmayacaq! Axırda görək biz də gedib hərbə ballıq edək. Sən güman edirsən ki, mən hər gün məscidə namaz qılmağa gedirəm, vallah yox! Ciyrəim od ilə dolu, mənim qulağıma namazı girir? Namaz hardadır? Əyilib-qalxmaqdan sığay bir şey yoxdur. Hər rükua gedəndə ki, paçamın arasından baxıb müridləri az görürəm, ürəyim qana dönür. Evin yıxılısın qəzet yazan! Balaların qırılısın uşkola açan! Gorun od ilə dolsun tiyatr binası qoyan! A kişi, bunu Allah götürər ki, qoyun Nəsinin oğlu da bığlarını qırdırıb meydana çıxa, nədir mən tiyatrçı olmuşam. Nəsir ki, özü bir Allahdan qorxan adamdır.

Pərvədigara, birliyin xatirəsi üçün fəryada yetiş. Yoxsa dini-islam əldən getməkdədir.

Bu halda axunda xəbər verirlər ki, qiraət öyrənənlər gəlib cəm olublar. Axund çətinlik ilə durub, başını bulaya-bulaya keçir o biri otağa.

DƏCCALABAD

“Hərdəm bə libasi digər on mar bəraməd¹

Gəh gürzə ilan şüdə,

Gəh mərsiyəxan-şüdə,

Gəh afəti-can şüdə,

Gəh molla-filan şüdə,

Gəh qonsulu xan şüdə...”

Qalə movlana Fazili-Nirani əleyhəşşərbətü vəlkəbab; fi kitabı “Məcməül-müzəxrəfər”, “Əddəccalü məhbusun fi təhti Bəhrilxəzər”, yəni Dəccal, Kaspi dənizlərinin altında dustaqdır. Şəkkəkə lənət!

Kaspi dənizinin kənarında, Hacıtərxan ilə Ənzəli arasında bir şəhər var. O şəhərin adı Dəccalabaddır. Dəccalabadda kafir çox azdır. Əhalinin əksəri marallarıdır. Dəccalabad marallarımı iki şeydən tanımaq olar: bir qulaqlarından, bir də papaqlarından. Qulaqları yastı və bir qarış olar. Papaqlarının da ortasını qabağa geyərlər. Dəccalabad marallarım çox dindardırlar. İlin on bir ayını ağlarlar. Odur ki, Dəccalabaddan mərsiyəxan əskik olmaz. İran dursun kənardadır. Hələ Qarabağdan da oraya mərsiyəxan gəlib çıxır. Bir vaxt Karyagindən bir nəfər mərsiyəxan gəlib orada bir ay mərsiyə oxuyub min manat pul almışdı. Axırda bir gecə cənab axundun bir nəfər dul arvada elmi-izdivacdan ləksiya oxuduğunu görüb hərçənd bədgüman olub, bir qədər narahat eləmişdilər, amma sonra həqiqəti anlayıb axundu ehtiramla yola salmışdılar. Belə danışdırlar ki, mərasimi-əhtiramət əsnasında axundun iki qabırğası sınıb, papağı da yox olub. Nə eybi var. İmam yolunda iki qabırğa ilə bir papağın nə maliyyəti?

Məhərrəm ayında marallarım məscid həyətinə təkəyə saxlarlar. Həyətin dörd tərəfi hücrələrdir. Bu hücrələrin hamısında mərsiyə oxunur. Hücrələrin qabaqlarına da yerə taxta çalınıb və taxtanın içində yüzədek içi su ilə dolu təştlər düzülüb. Hər maral təştlərin üzünü də öpməyi özünə fərz hesab edir. Qadınlar isə təsti öpəndən sonra suyun içinə pul da salırlar. Camaat çəkiləndən sonra şeyxlər gəlib pulları yığırlar. Hər gün on beş, iyirmi manat cəm olur.

Bir məhərrəmdə nədənsə neçə gün bir-birinin dalınca şeyxlər təştlərdə pul tapmırlar. Axırda məlum olur ki, ağacı qurd içindən yeyir.

¹ Hərdəm paltarını dəyişərək ilan olur.

Bir gün məscidin yanından ötərkən gördüm böyük izdiham və qışqırtı var. Yumruq dolu kimi göydən yağır. Əvvəl güman etdim ki, mərsiyənin təsirindən camaat başına yumruq çırpır. Amma yaxına gəlib gördüm ki, yumruqların hamısı bir maralın başına dəyir. Belə məlum oldu ki, şeyxlərdən birisi başına çadra salıb, gəlib arvadların cərgəsinə qoşulub, onlar ilə bahəm təştləri ziyarət edir və salınan pulları da götürüb cibinə qoyurmuş. Sair şeyxlər duyuq düşüb haman maralı lazımcınca islatdılar. İndi Dəccalabad şeyxləri hamısı qadın azadlığı tərəfdarı olublar. Deyirlər: “Əgər arvadlar üzü açıq gəzsələr, şeyxlər arvad libası geyib pullarımızı oğurlaya bilməzlər”.

Dəccalabad belə şəhərdir. Odur ki, Dəccal bu şəhərin qarşısında dənizin təkində dustaqdır.

İndi xüruci yaxınlaşdığından, onu göz dustağı ediblər və özünə də izin veriblər ki, kaspi dənizinin kənarında olan şəhərləri birbəbir gəzib özü üçün minməyə bir uzunqulaq tapsın. O da şəhərləri dolanır və hər şəhərdə bir sifətə düşüb, özü üçün minik axtarır. Məsələn, Ənzəlidə Seyid Qurqur sifətində, Lənkəranda Molla Mirzəcan ya Hacı Molla Abbasqulu sifətində. Bakıda... onu deməyə qorxuram... hər mollaının beş qoçusu var. Adamın başına bir oyun açarlar ki, pişiyə Əbülqasım deyər. Qubada Hacı Molla Baba, Petrovskidə¹ Molla Qəvam, Dərbənddə Səməndər, Hacıtərxanda Molla Əbdürrəhim sifətində...

Ulağın çoxluğundan Dəccalın gözü böyüyüb, bilmir hansının qulağından yapışsın.

Günlərin bir günündə Dəccalabad marallarım məclis qayırib qət edirlər ki, bir üsuli-cədid məktəbi açsınlar. Dəccal bu məclisdə sədərət edir. Üzünü camaata tutub deyir: “Camaat, bu məktəb bir gözəl şeydir, bəşərti ki, onun müəllimi də maral ola. Yoxsa gedib bidin, başı şapkalılardan, yainki İstanbul sünnilərindən gətirəcəksinizsə, yaxşısı budur ki, bu məktəb məsələsini büküb palazın altına qoyaq”.

Marallar sədrin nitqini ürekdən alqışlayıb qət edirlər ki, yazıb Tehrandan Şeyx Feyzullah zavodundan iki nəfər müəllim təklif etsinlər. Sonra başlayırlar ki, məktəbin adını nə qoyaq?

Biri deyir: “Məktəbi-şamatət”, biri – “Ləamət”, biri – “Nədəmət”, biri – “İftizah”, biri – “İzmehlal”...

¹ İndiki Mahaç-Qala

Sədr təklif edir: “Mədrəsəyi-töhmət”. Bu ad hamıya xoş gəlib məclis tərəfindən qəbul olunur və haman məclisdə müəllimlər xüsusunda Tehrana kağız yazılır.

İki aydan sonra Tehrandan iki nəfər müəllim varid olur.

İranlılar bir qəribə tayfadırlar; hər yerdə olsalar, hökmən gərək aftafaları ilə konsulları yanında olsun.

Məktəb müəllimləri İran təbəələri olduqlarından, Dəccal konsul sifətində gəlib məktəbə malik olur. May ayında konsul xəbər tutur ki, məktəbdə imtahani-ümumi düzəltmək istəyirlər. O saat məktəbə təşrif gətirib əmr edir ki, imtahani-ümuminin proqramını ona təqdim etsinlər. Müdir başlayır bir-bir oxumağa:

Əvvəlinci: “Vətən – Zavallının əşarından.

Konsul ilan çalmış tək sıçrayır:

– Amandı, nə fikirdəsən?

– Xan, necə?

– Rəhmətlik oğlu, rusun qoşunu Ərdəbildə əyləşib, sən vətən sözünü dilinə gətirirsən? Bəlkə sabah gəlib məktəbi bağladılar.

– Eybi yoxdur, bu dursun. İkinci: “Ayl ey milləti-iran, oyan bu xabi-qəflətdən!”

– Ay xanəxərab, dayan!

– Nə oldu, xan?

– Xanəxərab! Rus Təbrizdə əyləşib! Sən milləti-İran sözü danışır-san. Bundan sonra əlbəttə gərək “millət” sözü ortalığa çıxmasın!

– Xub, bu da dursun. Üçüncü:

Bir günü tülkü girdi bir bağa,
Baxdı orada sola, həm sağa,
Gördü o bağda üzüm saralıb,
Konsulun bığları əcəb qaralıb.

– Bax, budur ha! Belə əşardan oxut, xalq ləzzət aparsın və bir də çalıq “insaniyyət”, “mürüvvət”, “həmiyyət”, “ittihad”, “namus”, “qeyrət”, “mədəniyyət”... və habelə sözlər ortalığa gəlməsinlər.

– Baş üstə, xan!

İmtahani-ümumi başa gəlmədi.

YAŞIBLAŞ SONA

*“Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası heyf ki, yoxdur”.*

Vaqif

Bu iki misra məşhur şairimiz mərhum Vaqifin əşarındandır. Xan zamanında Vaqif neçə vaxt Kür qırağında qalıb, tənqişməyi və vətənə qayıtmaq arzusunu bu şeirdə yazıb. Vaqifin tənqişməyinə bir səbəb yaşılbaş sonaların yoxluğu olub; nə Kür tək gözəl çayın mənzərəsi, nə ətrafındakı gözəl meşələr, çəmənlər, heç biri onun ürəyini şad etməyib, ancaq yaşılbaş sona axtarıb. Bilmirəm keçən vaxt yaşılbaş sona niyə belə əlimyandı ilə axtarılmış. Vaxta ki, bu əyyamda camaat bilməyir yaşılbaş sonanın əlindən başını götürüb haraya qaçsın. Yaşılbaş sonanın biri Şamaxıdan gəlib əyləşib Aşqabadda. Yazıq Aşqabad əhalisi bilməyir haraya qaçsın. Görürsən çıxır minbərə, başlayır: “Başlarını uzadanlara lənət! Üzlərini qırxdıranlara lənət! Qəzet yazana lənət! Qəzet oxuyana lənət! Bunlara lənət! Onlara lənət!..” Qırmızısaqqal, haçabirçək müridlər ağız-ağıza verib hind toyuğu tək bağırırlar: “Lənət!” Bu dəfə sonanın gözü bir üzü qırxığa sataşır. O saat rəngi üzündən qaçıb quyruğu kəsilmiş ilana dönüb qışqırır: “Nə baxırsan üzümə, bilmirsənmi mən kiməm? Mən peyğəmbərin qılıncıyam!” Belə anlayıram ki, əgər Vaqif orada olsaydı ona cavab verərdi və deyərdi: “Yalan deyirsən, sən peyğəmbərin qılıncı ola bilməzsən. Bəlkə Şimir Zilcovşənin xəncərisən! Şimir imam Hüseynin başını bir dəfə kəsdi. Amma sən, İmam Hüseyn yolunda can verdiyi haqqı gündə bir batil edib onun başını hər gün kəirsən”. (Məsləkdən bir az çıxmağı idarə bağışlasın. Ürək yazır, qələm yazmır).

İkinci yaşılbaş sona neçə il bundan əqdəm Tiflisdə peyda olub, az qalmışdı sünnini-şieni bir-birinə qırdırsın. Gəncə yaşılbaş sonası həmçinin. Qarabağ yaşılbaş sonası babasının qəbrini Cıdır düzündə ocaq qayıdır, özü də cadugərlik ilə Qarabağ xanımlarında istitəət qoymayıb. Təbrizdə xuliqanlıq edib boğazından asılandan nə deyim? Bakıda hürriyyəti-insan tərəfdarını təkfir edəndən nə deyim? Məşhəddə adamları kötəkləyib güc ilə pul alandan nə deyim? Təbriz yolunda müsafirlərin üstünə qarışqa tək tökülüb soyanlardan nə yazım? Yaxşı ki, Vaqif bu əyyamda yoxdur. Əsla yaşılbaş sona arzu etməzdi. Amma

bir şey xəyalıma gəlir. Vaqif nə qədər arif olsa idi, yenə adı molla idi. Mollalara yaşılbaş sonaların dirisindən də olmasa ölüsündən mənfiyyət deyir. Məsələn: on, on iki il bundan qabaq bir nəfər yaşılbaş sona Kərbəladan Qarabağa gəlib yekəqarın mollanın evində sakin olub bir qədər qalandan sonra vəfat edib, aparıb Mirzə Həsən qəbiristanında dəfn ediblər. Bir nəfər çayçı kişi, ləqəbi “Yıxılqo” sübh gəlib and içib camaata xəbər veribdir ki, gecə yaşılbaş sonanın qəbrində çıraq yandığını öz gözü ilə görüb. Camaat bunu eşidən tək ağsaqqal, qırmızısaqqal, uzunsaqqal, gödəksaqqal və cəmi şəhərin övrətləri hamısı tökülürlər qəbrin üstünə ziyarətə. Yekəqarın molla görür ki, bu qəbir yaxşı mədaxil yoludur. Məlum edir ki, çünki yaşılbaş sona mənim evimdə ölübdür. Onun qəbrinin təəllüqü mənədir. İndi o qəbri haman “Yıxılqo” deyilən şəxsə icarəyə verib, ildə nə qədər pul alır. “Yıxılqo” da çayçılığı buraxıb gedib həmin qəbirdə mücavirlik edir. Yaşılbaş sonanın qəbri o gündən böyük ziyarətəgah olub və başdaşında bu sözlər yazılıb:

Güşadə bad bələzzət həmişə in dərğah
Bəhəqqi dini məişət Həmid, Mədəli şah¹.

QİRAƏT

*“Zər ki, nə dər rahi-Nataşa büvəd
Bari-giranist kəşidən bə cib”².*

Yayın isti günlərindən birinin günorta zamanı idi. Məşədi Qulam dükanda əyləşib nahara hazırlaşırdı. Məcməyini qabağına qoyub üstünə bir dənə çörək, yarım çetver pendir qoyub qarpızı kəsməyə məşğul idi. Qarpız kəsməkdə Məşədinin yədi-beyzası var idi.

Bilirəm, bu sözləri oxuyan sual edəcək:

– Məgər qarpız kəsmək də bir səliqə istər?

Əlbəttə istər; böyük səliqə istər. İnanmayan, Məşədi Qulamin dükanına buyurub tamaşa etsin. Sizi inandıraram ki, əgər Məşədi qarpız kəsdiyi kimi diqqətlə ticarət etsəydi, indi onun pulu əlli min deyildi,

¹ Sultan Əbdülhəmidə və Məmmədəli şahı işarədir.

² “Nataşanın yolunda qoyulmayan qızıl, cibdə gözdürülən ağır yüküdür”.

yüz əlli min idi. Əgər bu diqqəti namaza versəydi, yəqin cənnət vağzalında yetmiş min huri indidən onun gəlməyinə mintəzir olardı.

Bəli, Məşədi papağını və çuxasını mismardan asıb, başında araçın, qolları çirməkli, bir əlində bıçaq, bir əlində qarpız, kəməli-ədəblə əyləşib qarpızı əlində dolandırdı. Qarpızın saplağı tərəfini dairə kəsib, sonra dörd bölüb yerə atdı. Qatıq parçalarının ikisi qara tərəfinə düşəndə Məşədi sevindiyyindən qarpızı və bıçağı yerə qoyub, iki şəhadət barmağını bir-birinə ilişdirib “oxay, yəqin barışacaq” deyib bərk saqqıldatdı.

Mən çox istərdim ki, mənim yazdıqlarımı oxuyanlar mənim özümə də bir az bələd olsunlar; ona görə özümü oxucularıma nişan vermək istəyirəm.

Cəmi oxucularıma məlum olsun ki, mən indiyədək heç bir kəsin sirrini açmamışam. Hər kəs mənə xəlvət bir söz desə, yəqin etsin ki, o söz mənimlə qəbrə gedəcək. İnanın və etiqad edin ki, əgər İskəndəri-Zülqərnəynin başını qırخان dəllək mən olaydım və onun buynuzlarını görəydim, gedib quyuya da deməzdim və oradan da qamış bitib xalqa xəbər verməzdi.

Mən heç kəsə deməmişəm və qiyamətədək demərəm ki, Məşədi Qulamın arvadından başqa bir Nataşa adlı aşnası da var və Nataşa üç gün bundan qabaq məşədi ilə dava edib, onu evindən qovub. Səbəb də bu olub ki, Nataşa məşədidən brilyant üzük xahiş edib, məşədi də ona yaqut üzük gətirib.

Xəyal etməyin ki, məşədi bunu xəsislikdən edib. Xeyr. Məşədi Nataşanın yolunda canından da keçər. Məhz yaqutu brilyantdan gözəl hesab edib, alıb. Ancaq Nataşa yaqutdan əlavə bir brilyant üzük də almaq istəyib. Məşədiyə: “Ləin, xəsis! Sən məni istəmirsən!” deyib qovub.

Bu sirri əgər mən bir adama açıb desəm, dilim lal olsun və qiyamətdə Məşədi Qulamın yanına Hacı Molla Baba sifətində gəlim. Xülasə, Məşədi Qulam yenə qarpızı əlinə alıb iki tərəfdən kəsib yerə vurdu. Qarpız iki parça oldu. Bunu da deməliyəm ki, əgər qarpızın parçalarını tərəziyə qoyub çəksəydin, biri-birindən nə bir misqal ağır, nə də bir misqal yüngül gələrdi. Bu da səliqənin nəticəsi idi.

Məşədi başını aşağı salıb qarpızın parçalarını bir-bir içəri ötürməkdə idi. Bir də başını qalxızıb gördü, Nataşanın nökrəri balaca rus uşağı, əlində kağız, qapıda durub. Məşədinin gözləri məşəldar pişiyin gözləri kimi şəfəq verdi; soruşdu:

– Nə var, bala? Xeyir ola?

– Nataşa kağız göndərib.

Uşaq kağızı məşədiyə verdi. Məşədi kağızı alıb açanda ətir qoxusu dükanı başına götürdü. Sonra uşağı içəri çağırıb kağızı ona verdi və dedi:

– Yavaşca oxu, qulaq asım.

“Mənim əziz Maşaduşqam, o gün mən səni incitmişəm. Hərçənd təqsir sənin özündədir. Amma yenə peşman olub, səninlə barışmaq istəyirəm. Bu gecə səni gözləyəcəyəm. Əlbəttə gələrsən və əgər tapşır-dığım üzüyü də gətirəsən, sənin qırxıq başından üç dəfə öpüş alacağam”.

Ətrafdan baxan olmasaydı, məşədi qalxıb dükanın ortasında bir “Uzundərə” oynardı. Uşağın ovcuna bir dənə kök on şahılıq basıb dedi:

– Get degilən: “Xaraşo!”

Uşaq cəld dükandan çıxıb getdi. Məşədi təzədən nahara şüru etdi. Amma sevindiyindən qarpozun parçaları boğazında qaldı. Axırda barmağını da qarpozla bir yerdə elə dişlədi ki, qanı axdı. Naharı qurtarıb keçdi dükanın dalına. Lüləyindən su töküb əlini yudu və silə-silə qayıtdı: çuxasını, papağını mismardan alıb geydi; çölə çıxdı və dükanın qapısını örtüb üz qoydu birbaşa cavahirfiruş Manqasarın dükanına və gedər-kən ahəstə zümmüm edib oxuyurdu:

“Pərişan türreyi-tərrar, gahi rast, gahi gəc,
Tökülmüş qamətə oynar, gahi rast, gahi gəc!”

Yolda məşədinin yadına düşdü ki, səhər üç girvənkə ət alıb və sifariş edibdir ki, əti abğuşt bişirib günorta uşaqlar suyuna çörək doğ-rayıb yesinlər və ətini saxlayıb axşama döşəmə-plov bişirsinlər.

Məşədi öz-özünə dedi:

– Çox gözəl olardı ki, bir dənə də toyuq alıb göndərim çıxırtma ələsinlər. Axşam plovla aparım Nataşanın qulluğunda ağız ləzzəti ilə yeyim.

Və yenə deyirdi:

– Allah kəssin müsəlmanın evini-əşiyini, dirliyini, səliqəsini! Gözəl xərəkləri ortalığa bir sifətdə çıxardırlar ki, adamın ürəyi ağzına gəlir. Qab çirkli, süfrə bir halətdə ki, itin üstünə atsan qudurub qaçar. Qasıqlar sınıq, iki ildən yuyulmamış əl dəsmalı... Tfu! Gedirsən Nataşanın evinə, süfrə qardan ağ, çəngəl-bıçağın şəfəqindən göz qamaşır. Guya

indicə fabrikdən çıxıb. Ağ libaslı, ağ döşlüklü qulluqçu, gözəl səliqə ilə xörəyi ortalığa çıxardır. Nataşa özü paltarının ən lətifini geyib, gəlib əyləşir ustolun başında: əl patiska ağı, sifət ay parçası, tüklərinin qoxusundan adam bihuş olur... Di gəl, arvad ölmüş hər nə yarar paltarı var, geyir toya, hamama, yasa gedir. Evdə də adamın qabağında türk-mən dilənçisi kimi dolanır. Üst-başından bozbaş iyi gəlir... Xülasə, hər kəsin rus aşnası yoxdur, canının rahatlığı yoxdur.

Məşədi xəyal dəryasına qərq, gedə-gedə bir də gördü ki, baron Manqasarın dükanının qabağındadır. Qapını açıb daxil oldu:

– Allah saxlasın!

– Allah saxlasın! Nə var, ay məşədi? Xeyir ola?

– Xeyir olmamış nə var? Lənət şərə! Bir dənə yaxşı brilyant üzük lazımdır.

– Tapılar, çox yaxşılıarı var. Məşədi, bu üzükləri almaqda deyəsən bir xeyir iş var?

– Nə eləyim, bizim oğlana istəyirik bir nişan kimi taxaq.

– Allah mübarək eləsin! Allah mübarək eləsin! Oğlun yaxşı oğlandır.

Manqasar qutudan neçə dənə üzük çıxarıb qoydu məşədinin qabağına. Məşədi bir dənəsini götürüb soruşdu:

– Bunun qiyməti necədir?

– Səkkiz yüz manat.

Çox danışqdan sonra yeddi yüz əlli manata üzüyü alıb Manqasara əl verib, “salamat ol!” deyib dükandan çıxdı. Oradan gedib bir toyuq alıb hammal ilə göndərdi evə və sifariş etdi ki, cığirtma qayırınsınlar. Hammalı yola salıb qayıtdı dükanına.

Məşədi dükanında hərçi çalışdısa, qərarı gəlmədi. Gah əyləşirdi, gah qalxıb dükanda o baş-bu başa var-gəl edirdi. Tez-tez saata baxırdı. Saat zəhrimarın da əqrəblərini guya tutub saxlayan vardı. Axşam olmurdu ki, olmurdu.

İstədi dükan qonşusu ilə politika söhbəti bina qoysun. O da baş tutmadı. Axır dükanı bağlayıb getdi hamama. Hamamda kisə çəkdirib, qüsul eləyib, namaz qılıb, saqqalına həna yaxdırıb, yatdı. Bir azdan sonra oyanıb hənanı yudurdub, rəng yaxdırıb yenə yatdı. Axşam azanına bir saat qalmış Məşədi Qulam tərəvətlənmiş, hamamdan çıxıb yavaş-yavaş evə gəldi.

Arvad kişini mütəfəkkir görüb soruşdu:

– Ay kişi, nə olub belə fikirdəsən?

– Nə olacaq, başıma daş düşüb, əməyim, zəhmətlərim, ibadətim hamısı zayə olub getdi. Kişi evi dağılmış fikir etməyib, nə eləsin? Bu gün Molla Sadıq gəlmişdi dükana. Deyir: “Məşədi, qiraətini bilir-sənmi?”. Dedim: “Xeyr, bilmirəm”. Dedi: “Bəs bu yaşa çatıbsan, hələ qiraətini də bilmirsən, ay bədbəxt? Vay sənin halına! Sən də behişt arzusundasən? Əgər qulaqlarının dibini görsən, behiştə də görərsən. Xanəxərab, nə fikir edirsən? Canına yazığın gəlsin, cəhənnəmin odundan qorx”. Deyir: “Qiraətsiz yüz il namaz qılsan, bir qara qəpiyə dəyməz, sənə ancaq boş yerə əyilib-qalxmaq qalacaq. İndi rəmazan yaxınlaşır. Axşamlar gəl bizim evdə qiraət öyrən! Bəlkə bu rəmazanı qayda ilə tövbə edib, namaz qılsan, günahın bağışlana”. İndi əlacım yoxdur, arvad, gərək bu axşamdan başlayıb neçə gün gedim axund evinə, qiraət öyrənməyə. Bir qab yaxşı plov çək, çığırtmanı da qoy yanına, faytonda aparım axundun qulluğuna, orada bahəm yeyib, qiraətə məşğul olaq.

Arvad plovu çəkib, bir podnosa qoyub və saçaqlı bir örtüyə büküb verdi məşədiyə. Məşədi isə plovu faytona qoyub, birbaşa çapdı Nataşanın mənzilinə.

Ürəyi atıla-atıla qapının zəngini basdı. Qulluqçu cəld qapını açdı.

– Barına doma?

– Doma!

Nataşa məşədinin səsinə eşidib yüyürdü qapıya, əlindən tutub, çəkdi birbaşa yatacaq otağına... Plovu da qulluqçu apardı mətbəxə. Nataşanın məşədiyə ilk sualı bu oldu:

– Gətirdin?

– Gətirdim!

– Ver buraya!

Məşədi üzüyü cibindən çıxarıb təqdim elədi. Nataşa üzüyü görüb, sadlığından atılıb-düşüb, məşədini üç dəfə başından, neçə dəfə saqqalından öpüb, üç dənə öpüş də özü ona verdi.

Şamdan sonra məşədi əyləşmişdi divanın üstünə, Nataşa da uzanıb başını onun dizinin üstünə qoyub, ona qiraət öyrədirdi:

– Deyinən lyublyu!

– Loblu!

– Lyublyu!

– Loblu!

– Lyublyu!

– Loblu!

Hər nə qədər Nataşa səy edirsə, məşədiyə “lyublyu” (yəni sevirəm) sözünü öyrədə bilmirdi.

* * *

Sübh məşədinin arvadı yatmışdı. Ayaq səsləri eşidib gözlərini açdı, gördü məşədidir. Ayağı ayağına dolaşaraq bir para sözlər danışır, bir ucdan deyir:

– Vələzza... vələzza... vələzza...

Arvad qorxub güman etdi ki, kişinin başına hava gəlib, soruşdu:

– A kişi, nə danışırısan?

– Dinmə, arvad, vələzza... vələzza... vələzza...

– A kişi, sən Allah, bircə de görüm, nə söyləyirsən?

– Arvad, qoymazsan qiraətimi öyrənirəm? Bu gecə sübhədək çalışmışam. “Əlhəmdü” surəsini tamam öyrənmişəm. İndi nə qədər eyləyirəm, “vələzzalin” çıxmır... vələzza... vələzza...

– A kişi, bircə gəl yat, yuxunu alandan sonra öyrənərsən!

Arvad məşədini güclə soyundurub yıxdı yerə. Məşədi yerə girən kimi getdi yuxuya. Kişi yatandan sonra arvadın yadına düşdü ki, günortaya bişəsi xörəyi soruşmadı. Yavaşca gəldi ərinin yanına:

– Məşədi, məşədi!

– Hımm!..

– Günortaya nə bişəcək?

– Loblu... loblu...

– Nə deyirsən?

– Loblu... loblu...

Günorta zamanı məşədi yuxudan ayıldı. Soruşdu:

– Arvad, nə bişirmisən?

Cavab verdi:

– Lobyalı qovurma. Özümdən soruşdum, dedin lobyalı! Mən də lobyalı bişirdim.

– Hə, qoçağım arvad, yaxşı eləyibsən.

Məşədi lobyalı qovurmasını yeyib, dəstəməz alıb, cümə günü olduğuna görə getdi məscidə, camaat namazına.

ŞƏBİH

*“Ey dad Şimr əlindən
Fəryad Şimr əlindən!
Köpək götürdü qaçdı
Bir cad Şimr əlindən”.*

Məhərrəm ayının iyirmisi və ya iyirmi ikisi idi, xəyalımdan çıxıb. Oxucuların da əhvalına təfəvüt eləməz... Nahardan sonra çıxıb özümü yelə verirdim. Xəstəxananın yanından bir şəxs çıxdı. Üzü sarıqlı, qol-tuqlarında iki çəlik, qarğa kimi hoppana-hoppana mənə tərəf gəlirdi. Yaxınlaşanda Ağayı Füzulüzzakirini tanıdım ki, qabaq mənimlə əşna idi və neçə dəfə səyahətdə bizim üçün öz segahları ilə, şurları ilə, xüsusən, bayatı-qacarları ilə ləzzəti-ruhani veribdir.

– Ağa, olmasın azar, bu nə halətdir sizdə görürəm?

Cavab verib dedi:

– Ayaq üstündə dura bilmirəm. Keyfiyyətim uzundur. Məni öz mənzilinə apar, orada söhbət edərik.

Ağanı faytona mindirib gətirdim evə, dedim samavar hazır etsinlər. Özümüz keçdik otağa. Ağa buyurdu ki, samavar yaxşı şeydir, amma mümkün olsa idi bir az başqa boğaz isladan verəydin, bəd olmazdı. Ərz etdim ki, bitədarükəm, inşallah gələn dəfə düzələr.

Ağa papiros çıxarıb, yandırıb, iki yanıqlı qullab vurandan sonra bir ah çəkib dedi:

– Evim yıxıldı. Bu il mədaxildən düşdüm, yaxşı qazancım olacaq idi, Allah vermədi. Yəqin məsləhət belə imiş!

Dedim:

– Bunlar hamısı ötüşər, insana cansağlığı lazımdır. Yaxın əyləş, söhbətini başla!

Ağa özünü yaxına verib bir öskürdü, sonra başladı hekayəti:

– Ərz olsun sizin xidməti-şərifinizə, bu il bizim Ərdəbil şuluq olmağına binaən vaxtında özümü buraya yetirə bilmədim. Özünüzə məlumdur ki, mən də həmişə məhərrəm ayına bir ay qalmış Qafqaz məmləkətinə gəlirəm və vaxtında, oxumalı məscidləri müəyyən edirəm. Ona görə də Allah mömin qardaşlara bərəkət versin, ildə beş-on şahı qulbeçələrimə çörək pulu aparıram. Bu il məhərrəm ayına ancaq on gün qalmış Badkubəyə varid oldum. Təkyələri bir-bir gəzib, gör-

düm hər yerdə mərsiyəxan tutulub. Getdim Gəncəyə, olmadı. İstədim İrəvana, Naxçıvana tərəf gedim, məsləhət görmədilər; dedilər: “Gə-dərsən Molla Mahmud Çakərlə Şahtaxılı oğlu o qədər vururlar ki, bir belə də şişərsən”. Çox fikir edəndən sonra dedim: yenə Dəcəlabad yaxşıdır. Oranın əhli həm mömindirlər, həm mərsiyəxana ehtiram edirlər. Gəldim çıxdım Dəcəlabada.

Məscidlərə getdim, mərsiyəxan hazır, təkyələrə getdim, həmçinin. Axtarıb bizim Molla Nəbiqulunu tapdım ki, çoxdan Dəcəlabadda mü-qimdir. Ərbədildə arvadı ilə dalaşib, dörd uşağı ilə qoyub gəlib. Dəcəlabadda iki arvad alıb. Biri iranlı, o biri həmin yerli. Yaxşı oğlandır, allah öz pənahında saxlasın Dəcəlabadda əmələyi-movttadan hesab olunur.

Çox danışdıqdan sonra Nəbiqulu məsləhət gördü ki, onunla bir-ləşib Dəcəlabadın meydanında şəbih çıxardaq. Baxdım gördüm ki, bu da bəd deyil. On üç gün şəbih çıxartsaq, azından altı-yeddi yüz manat ələ gətirmək olar. Mən də razı oldum.

Molla Nəbiqulu məktəb uşaqlarından bir dəstə düzəltdi. Başladıq şəbihi: “Vəfati-Səkinə”, “Tiflina-Müslim”, “Ricəti-üsəra” və sair müsibətlərdən gətirirdik. Yığılan cəmiyyəti görsəydiniz, təəccüb edərdiniz ki, pul göydən yağış kimi yağırı. Bu minvalla məhərrəmin doq-quzunu başa verdik.

Onuncu günü şəbihi şəhərin ətrafında, bir böyük kəndin yaxınlı-ğında çıxarmağa başladıq ki, kənd əhalisi də feyzyab olsun.

O qədər camaat yığışmışdı ki, iynə atsaydın yerə düşməzdi. Molla Nəbiquluya dedim ki, bu dəfə sən Cəbrayıl şəbihi olacaqsan.

Bir uca ağacın baş budağına bir yeşiyi kəndirlə möhkəm bağlayıb Molla Nəbiqulunu əyləşdirdim yeşiyin içində və tapşırdım ki, imam şəbihini şəhadətə yetirəndə ağacın başından uca səsle “qütiləl Hüseyn” deyib qışqırsan. Özüm də bir sarı qoyun dərisindən tikilmiş kürkü tərsinə geyib bir damın içində gizlənmişdim ki, “imamı” şəhadətə yetirəndən sonra gəlim meydana.

Şəbih başlandı. Əgər desəm qiyamət bərpa olmuşdu, inanın. Nəinki camaat, yerlər, göylər, ağaclar... hamısı, deyə bilərəm, səs-səsə verib nəvayə gəlmişdilər... Damın içindən baxıram, gözlərimdən yaş sel kimi axır. Şühəda bir-bir gəlib şəhid oldular. Axır növbət yetişdi İmam Hüseyn şəbihinə. Bu şəbih əlində qılınc meydana girəndə camaata bir vəlvələ düşdü ki, dil nəql etməkdən acizdir. “İmam” şəbihi şəhadətə

yetəndə qulağımı verdim Nəbiquluya tərəf. Dedim: indi “qütiləl Hüseyin” səsi oradan gələndə camaatın yarısı bihuş olub özündən gedəcək.

Bir də eşitdim bir şey top kimi partladı, camaat bir-birinə qarışdı. Qorxub başımı damdan bir az eşiyə çıxartdım ki, görüm nə əhvalatdır.

Gördüm yeşiyin ipi qırılıb. Molla Nəbiqulunu yeşiklə bərabər ağacdan uçub; düşüb Qasım otağının üstünə. Otaq əzilib, Molla Nəbiqulu “vay öldüm” deyib zarıyır. Camaat Molla Nəbiqulunu bir evə aparırlar. Bir də eşitdim: bir ağsaqqal kişi qışqırır: “Atana lənət, ay imam təziyəsinə şuluqluq salan!”

Camaat sakit oldu. Hər kəs çəkildi öz yerinə. Növbət mənə yetişdi ki, damdan çıxıb dörd əl-ayağımın üstündə meydana gəlim. Damla meydanın arası bir əlli qədəm olardı. Damdan, əynimdə tərş kürk, heyvan sifətində çıxan kimi kəndin bir sürü itləri tökülüb üstümə başladılar məni dartışdırmağa. Axır neçə nəfər əliağaclı gəlib məni itlərin ağzından qurtardılar və haraya gəlincə itlər məni bu gördüyünüz halətə saldılar. O vaxtdan xəstəxanada yatıram. Aldığım pulların çoxusu xərc olub. İndi Allah bilir, nə vaxt sağalıb vətənə qayıdacağam.

Ağa sözünü qurtardı. Qulaq asıb dedim:

– Türk məsəlidir: “Dost yolunda çovğun olar, qar olar”. Nə eybi var, imam yoludur; imam özü fəryadına yetər.

Ağa “Allaha pənah” – deyib çay içməyə başladı.

PİR

*“Qurban olum pir sana!
Nə yatıbsan, dursana!”*

Mirzə Cavad bərk yorulmuş, hıqqına-hıqqına qapıdan evinə daxil olub, əbasının altından bir yeşik çıxarıb qapının ağzına qoydu. Bir dəsmala da bağlı üç-dörd kitab pəncərənin taxtasının üstünə qoyub, özünü yıxdı ocağın qırağına. Arvad əlində toxuduğu corabı atıb, qalxdı ərinin başı altına bir mütəkkə qoydu. Mirzə başını mütəkkənin üstünə qoyub uzanmaqda olsun, biz də onun kim olduğunu nəql edək.

Mirzə Cavad küçə mirzəsi idi. Böyük şəhərlərdə, məsələn, Tiflisdə, Bakıda, İrəvanda, Gəncədə onları görmək mümkündür. Bunları ya məscid darvazasının altında, ya meydanlarda, ya məhz küçələrdə görürsünüz. Bir xırda palaz salıb, qabaqlarında bir yeşik və yeşiyin üs-

tündə iki-üç kitab, bir qələmdən, neçə varaq kağız,əyləşib müştəriyə müntəzirdirlər.

Bu mirzələrin müştəriləri əksərən İran hambalları olar ki, gəlib vətənə kağız yazdırarlar. Şəhər əhalisindən də bunların yanlarına gəlib kağız yazdırarlar, istixarə etdirərlər, fala baxdırarlar, dua və cadu yazdırarlar... İrəvanda bir belə mirzənin həтта kəbin kəsdiyini görmüşəm.

Söz yoxdur ki, ticarətin mədaxilinin qədəri bağlıdır müştərinin az-çoxluğuna. Həmçinin bu mirzənin də mədaxili gündə bir abbası ilə bir manatın arasında dolanırdı.

Mirzə Cavad da bu mirzələrdən idi. Mirzə Cavadın bir oğlu var idi: iyirmi üç-iyirmi beş yaşında, adı Əhməd. Bu oğlan bilyard oyununu özünə peşə eləmişdi. Hər gün sübh gedib gecə yarısı gəlirdi. Oğlan oyuna bir mərtəbədə aludə olmuşdu ki, gecə vaxtədə də oyundan sayıqlardı. Elə görərdin deyir: “Rejotuzə sredino”, “uqol desyatovo”, “rəhmətlik oğlu, sən ki oyunçu deyilsən, odunçusan! Utanmırsan, mən tək hərifin qabağına çıxırsan?”... Bu növ hədyanatdan sübhədək danışıb, sübh durub çay içməmiş gedərdi.

Əhmədin, doğrudan da, özünə hərif deməkdə haqqı var idi; doğrudan da, bilyard oynamaqda məharət yetirmişdi və şəhərdə də oyunçular arasında şöhrət qazanmışdı. Əhməd çox pul udardı. Amma hamısını xərc edib evə bir qəpik gətirməzdi. Evin dolanacağı ancaq Mirzə Cavadın qələminə bağlı idi.

Arvad bir stəkan çay töküb mirzənin qabağına qoymuşdu. Birdən Əhməd daxil oldu. Gözlərinin altı göyərmiş, burnu qanamış, çuxasının bir qolu yox, paltar başdan-ayağa tabaşirə bulaşmış, xülasə, xubunca döyülməyin hər bir nişanəsi zahirdə.

Anası oğlunu bu sifətdə görüb soruşdu:

– A bala, bu nə kökdü düşübsən?

Mirzə Cavad arvadın səsinə geri dönüb oğlunun halətini görüb başladı söylənməyə:

– A məlun, ay xəsərəddünya vələxirə, bu nə sifətdir? Məgər başına peşə qəhətdir? Məgər Allah buyuran peşələrin birisinin dalınca gedə bilməzsən? Heç utanmırsan ki, səni üçdə bir, beşdə bir bu günə salıb mənim üstümə göndərirlər? Bir boyuna bax, məndən utanmırsan, taytuşundan həyə elə.

Xülasə, Mirzə Cavad o ki deməli idi, oğluna deyib, ürəyini boşaltmışdı. Sonra oğlu ağzını açıb atasının məzəmmətinin qabağında söylədi:

– Əlbəttə, adam ki kasıb oldu, onu döyərlər də, söyərler də. Adına divanə də deyərler. Mənim pulum olsa, bir beş qoçu da mən saxlaram. İnsafdır ki, Hacı Rəsulun oğlu kimi it məni döydürsün? Təqsir onda, amma döyülən mən! Sən Allah, bir qulaq as! Şarı naznaçit eləyib uqola, şar gedib sredinaya düşür. Şarı götürüb deyir: “Elə mən sredinaya naznaçit eləmişdim”. And içdim, şahid göstərdim, markyordan xəbər aldım. Heç birisinə qulaq asmayıb dedi: “Elə belədir ki, belədir”. Axırda bircə dəfə dedim ki, qardaş, bu ağ yalanı nə üçün deyirsən? Elə onu dediyimi gördüm. Birdən üstümə bomba kimi partladı: “Adə, Prıškeviçin oğlu! Sən mənə yaman deyirsən?”

Cinim vurdu başıma, yaxasına əl atan kimi üstümə iki qoçu düşdü. Onlar üç, mən tək. Məni bu kökə saldılar. İndi mən bir dövlətli kişinin oğlu olsa idim, Hacı Rəsul oğlunun ağzı nə idi mənim yavığıma gələ bilə idi. Əgər qoçular olmaya idi, ona elə qapaz ilişdirərdim ki, gözləri axund fanarı kimi yanardı.

Atası xəbər aldı:

– Ay oğul, Poroşdoviç dedin, nə dedin, o nə sözdü?

– Nə bilim nə sözdü. Yaxşı söz olsa öz atasına deyər. Soruşdum, dedilər ki, bu təzə rus söyüşüdür. Mənim bu kökə düşməyimin səbəbi bax mənim bu ocaq qırağında uzanıb yatan atamdır.

Mirzə Cavad yerdən bir halətdə sıçradı ki, ev onun başına uçsa idi, belə cəld sıçramazdı. Üzünü oğluna tutub dedi:

– A gədə, a zındıq oğlu zındıq!.. Gündə bir dəfə səni it kimi döyəcəklər, təqsir məndə olacaq?

– Hə, gündə bir dəfə məni it kimi döyəcəklər, təqsir səndə olacaq. Həştad yaşın var, hanı sənin dövlətin? Tay-tuşlarının hərəsi bir kişi olub meydana çıxıblar. Sən elə yüz ildir, gözünü bir qələmdan ilə bir kitaba dikibsən. Heç ölürsənmi? Sənin üstündə Nağının oğlu Musa gəldi milyoner oldu. Arabaçı Şəmsinin evinə Buxara əmiri qonaq gəlir. Hacı Zeynalabdin gündə iki şahıya çiyində pəlçiq daşıyırdı. İndi çiyinə pəlçiq tabağı əvəzinə yaranal poqonu taxır. Axır bunların hamısı sənin yoldaşlarındır. Sən niyə özünə bir gün ağlamayıbsan? Hanı sənin də buruqların, zavodların, beşmərtəbə evlərin?

Kişi dedi:

– Ay balam! Məni basıb yeməyəcəksən ki? Onlara Allah verib, mənə verməyib, davan var, get Allah ilə elə. Dövlət ki, yerin deşiyindən çıxmaz.

Bu söz Əhmədi daha da hirsləndirdi:

– Bəs bu dediyim adamların dövlətləri göydənmi yağıb? Hamısının dövləti yerin deşiyindən çıxmayıb, hardan çıxıb? Şüurun ola idi, vaxtında xalq tutan yerlərdən bir beş desyatin də sən tuta idin, indi də bir kişi ola idin.

Mirzə Cavad cavab verib dedi:

– Ay oğul, nə olar bu qoca atana elədiyin nəsihətdən bir az da özünə eləyəsən? Yer deşiyindən pul çıxartmaq asan isə, get sən də çıxart. Pul qazanmaq şüur, fərasət istər isə, səndə də olsun.

Bu söz Əhmədi tutdu; Əhməd bir dərin fikrə gedib, birdən guya yuxudan ayıldı.

– Yaxşı, ata, indi mən yer deşiyindən pul çıxardım, sən də tamaşa elə!

Bu sözü deyib, evdən çıxdı.

Mirzə Cavadın kənddə atasından qalma bir xırda bağı və içində də bir somiəsi var idi. İstilər düşəndə arvadını götürüb gedib orada payızadək qalardı. Amma oğlu şəhərdən əl çəkməyib gecə-gündüz vaxtını bilyardxanalarda keçirərdi.

Ata ilə oğul arasında yuxarıda zikr olunan söhbətdən bir-iki ay keçəndən sonra, Mirzə Cavad köçdü kəndə. Bu dəfə Əhməd də atası ilə getdi. Atası soruşdu:

– A bala, səndən çıxmayan iş. Nə oldu ki, sən də bağa gedirsən?

– Gedirəm yer deşiyindən pul çıxartmağa.

Atası gülüb bir söz demədi. Xülasə, yığışdılar bağa.

Bir gün Mirzə Cavad gördü ki, oğlu ətəyinin altında bir külüng gətirib evin bucağına atdı. Soruşdu:

– Bala, bunu nə eləyirsən?

Dedi:

– Bəs, gərək yer qazam ki, oradan pul çıxsın. Bu külüng ilə bağda quyu qazıb, içindən pul çıxardacağam.

Mirzə soruşdu:

– Bala, sənin başın xarab olmuyubdur ki?

– Eliyəndə duyarsan.

Gecə camaat yatandan sonra Əhməd külüngü götürüb getdi bağa. Gün çıxana yaxın Mirzə Cavad dəstəmaz üçün həyəətə çıxıb, gördü oğlu qarının qabağında beş arşın dərinliyində bir quyu qazıb. Yaxına gedib gördü içəridə işləyir, dedi:

– Ay balam, nahaq yerə bu əziyyət nə lazımdır, niyə özünü incidirsən?

Cavab verdi:

– Kişi, danışma. Az qalib pul çıxsın. Gecədən nə keçib?

– Az qalib gün çıxsın.

– Bəs onda bu gecəlik kifayətdir. Qalanı da qalsın sabaha.

Mirzə Cavad yəqin etdi ki, oğlunun başına hava gəlib. Halı xarab olub öz-özünə deyirdi:

– Pərvərdigara! Varım-yoxum bircə oğlum var, o da divanə! Məs-ləhət sənindir, yarəbbi!

Bu minval ilə neçə gecə bir-birinin dalınca Əhməd camaat yatan-dan sonra gedib bağda sübhədək işləyib, gün çıxanda gəlib yatardı.

Neçə vaxt keçdi, günorta zamanı Mirzə Cavad şəhərdən gəldi kəndə (neçə gün idi getmişdi). Əhməd yeriyib atasının qolundan tutub, gətirdi qazdığı quyunun yanına:

– Ata, görürsənmi?

– Görürəm, oğul!

– Bu nədir?

– Nə olacaq, quyu!

– İndi buraya gəl! Bu əncir ağacının dibindəki deşiyi də görürsənmi?

– Görürəm, oğlum, nə olsun?

– Nə olsun? Ay fəqir kişi! O quyudan burayadək lağım vurmüşəm... Yenə başa düşürsən?

– Yox, oğul. Oxuduğum mənə qənim olsun əgər bir şey anlayı-ramsə. Nə olsun? Qapının ağzında bir quyu qazıb, yerin altı ilə bir lağım vurub gəlib çıxıbsan əncir ağacının dibinə. Burada bir deşik açıb aparıb o lağımə bitişdiribsən.

– Nə olsun? Elə haman pul deşiyi budur. Get anamı buraya çağır, o başa düşər.

Mirzə Cavad başını bulaya-bulaya arvadını gətirdi. Əhməd anasının qolundan çəkib deşiyi göstərdi.

– Ana, görürsən?

– Niyə görmürəm, bala!

Anası da oğlu qazan yollara bir-bir bələd oldu.

Əhməd dedi:

– Ana! Bu gecə mən quyudan girib lağım ilə əncir ağacının dibinə gəlib bir şam yandırıb deşikdən dıışı çıxardacağam. Sən get qonşu ar-

vadlardan bir-ikisinə qorxa-qorxa nəql elə ki, bəs bizim əncir ağacının dibində çıraq yanır. Ondan sonra gəl, otur evində, işin yoxdur.

Mirzə Cavad sevinmiş dedi:

– Afərin, oğlum, yer dəşiyindən pul çıxdı. Qoçaq oğlum, zirək oğlum!..

Əhmədin anası gedib keyfiyyəti bir neçə qonşuya dedi. Bu qonşudan o qonşuya, Gülpəridən Xanpəriyə, Xanpəridən Şahpəriyə... gecə vaxtı Mirzə Cavadın həyəti arvadlar ilə doldu.

Hər kəs baxıb həqiqətdə əncir ağacının dibində şamın yandığını görürdü... Amma heç kəs qorxudan yavuğa gedə bilmirdi. Fatmanisə xala çox ürəkli idi, dedi: “Mən gedib baxaram”. Şama yaxınlaşan kimi şam söndü. Dala qayıdıb, camaatın içinə gələndən sonra gördü şam yenə yanır. Daha əncir ağacının piri olmağına camaatda şəkk qalmad...

Pirin tərfi cəmi ətraf kəndlərə, hətta şəhərə də düşdü. Zəvvarların ağzı açıldı: qoyun qurbanı gətirən kim, pul gətirən kim, yağlı çörək gətirən, qoğal gətirən, fəsəli gətirən, pırə halva nəzir deyən və başqa nəzir gətirən kim... Xülasə, Mirzə Cavadın qapısı oldu xan qapısı. Hər gün azından iyirmi manat mədaxil olurdu. Bəzi günlər mədaxil əlli, altmış manata çıxardı.

Əhməd dedi:

– Ata! İndi gördün yer dəşiyindən necə pul çıxar? İndi sən əyləş burada, nə qədər kefindir istirahət elə. Gələn mədaxildən ayda əlli manat sənəin məvacibin. Qalan pulların hamısı mənə çatacaq. İndi görüm Hacı Rəsul oğlu kimi adamlar qabağında necə duracaqlar.

O gündən Şeyx Cavad piri şöhrət tapdı.

Bir gün küçə ilə gedirdim. Bizə tərəf gələn bir faytonda bir damaqlı oğlan, yanında başına minarə boyda şlyapa qoymuş sarı saçlı qız, yanımdan yel kimi ötdü. Yoldaşımdan onun kim olduğunu soruşdum. Cavab verdi.

– Buna Mirzə Cavad oğlu Əhməd deyərlər; yanındakı da matuşkasıdır.

TƏNQİD

Sübh saat on idi. “İftira” qəzetəsinin müdiri öz kabinəsində “İqbal”ın nömrəsini qabağına qoyub oxuyurdu:

“Şimdi düşün! Məlul bir beyti-həzin, bir kəlmənin üzərində bu vaxt – səkinə ilə bitsin, sonra mütəntən bir qafieyi-digər bir beytin həşəməti-mənasına bir qərarı-möhtəşəm versin. Bütün şeir bir yandan vəznin əmvacı-musiqiyyəsinə təslimi-nəfs edərək dalğalanırkən qafiyələr ötəyə-bəriyə mənidar zümzümələr, ruhpərvər nəğmələr sərp-sin. Sonra o şeirdən bütün xabidə təşbihləri, bütün o köhnə cinasları çıxar...”

Müdirin bu sözlərdən başı ağrıyıb qəzetəni atdı kənara. Bir az gərnəşdi, əsnədi, qələmi götürdü, istədi bir baş məqalə yazsın – hər nə qədər başına zor vurdu, bir şey çıxmadı. Bu halda kabinənin qapısı açılıb mühərrir Mirzə Mahmud daxil olub bir varaq yazılı kağız mizin üstünə qoydu:

– Dünən oynanılan operettanın tənqididir.

Tənqid bu idi:

“Keçən cümə axşamı, ayın on ikisində “Sail” cəmiyyətinin opera artistləri tərəfindən Cibgir Xərguşov tərəfindən təzə yazılmış “Göbəyin ağ dələmə” adlı operetta mövqei-tamaşaya qoyulmuşdu. Operettaya qulaq verdikcə fikir dəryasına qərq olurduq və deyirdik: “Xudaya, insan gərək nə qədər insafdan, həyadan, vicdandan uzaq olsun ki, bədbəxt camaatın avamlığından istifadə edib toyuq kimi gündə bir operetta yumurtlayıb, səhnəyə çıxarıb, xalqın başını qırqıb, qulağını kəsə”. Operettanın məzmunu dərc olsa, ondan nəinki qarelər, hətta qələm və kağız da bəlkə qızarar. Ona görə onu yazmaqdan vaz keçib camaatımızdan rica edirik ki, əgər öz əhli və əyallarının ismətlərini gözləmək istəyirlərsə, bir də bu növ müzəxpəfata əyallarını göndərməsinlər. Birinci pərdədən sonra camaatın operettaya nifrəti aşkar oldu: başladılar teatrodan bir-bir çıxıb artistlərə föhş verərək evlərinə getməyə; üçüncü pərdə başladığıda teatronun yarısı boşalmışdı.

Operettanın özündən bədtər artistlərin oynamağı idi.

Baş rolu ifa edən Qudurğanov cənabları səhnədə etdiyi oyunbazlığı ilə özünün artistlikdən bilmərrə bixəbər bir bambılı olduğunu sübut etdi. Bu növ artistlərin yeri laqolar, şəbədəbazlar məclisidir.

Nəinki müqəddəs olan teatro səhnəsi. Çox təəccübdür ki, “Sail” cəmiyyəti bu növ şəxslərə birinci artist adı qoyub ortalığa çıxardır.

Arvad rolunu ifa edən Suraxanski cənablarına bilmək lazımdır ki, adını artist, xüsusən opera artisti qoyan şəxs səhnədə oynamağı bacarmasa da, rolunu kökündən bilməsə də, gərək heç olmazsa, az-çox oxumaq bacarsın, bu cənab, görünür, elmi-musiqi nə olduğunu indiyədək eşitməyib. Əgər biz Suraxanskini tanımasaydıq, güman edərdik ki, o ya hamam dəlləyidir, ya darğa şagirdi. Oxumağı da quyu dibindəki kənkən səsinə oxşayırdı. Qalan artistlər həmçinin rol bilməyib gözlərini suflyorun budqasına dikmişdilər. O ki, xor... bənzəyirdi Cəmiyyəti-Xeyriyyənin iclası-ümumisinə. İki adam bir söz deməyib hər kəs kefi istədiyini oxuyurdu.

Üçüncü pərdənin axırını gözləyib teatrdan çıxdıq. Tamam yolu, bizim ilə çıxan adamların dilindən fəhşdən sivayı bir şey eşitmədik. Ümidvarıq ki, bundan sonra hər bir şərlatan, adını musiqinəvis qoyub, camaatın alın təri ilə qazandığı pulları əllərindən alıb cibşidani-şərifə salmaya və Xərguşov kimi cənablar gedib aşnabazlıqdan, dəlləklidən, halvaçılıqdan... bir peşəyə məşğul olub camaatın yaxasını əldən qoyalar”.

Mirzə Mahmud idarədən çıxıb gedərkən yolda Xərguşova rast gəldi.

– Salaməleyküm.

– Əleykəssalam.

– Mirzə, haraya belə sürətlə gedirsən?

– Gedirəm evə, nahara.

– Sən öləsən, yaxşı əlimə keçibsən. Buradan bir yerdə gedəcəyik düz restorana. Qabaqca neçə dənə vodka verəcəyəm. Dalınca ləzzətli bir nahar, hər ləvazımatı ilə! Dünənki teatro barəsində hələ ki bir şey yazmayıbsan?

– Bəli... xeyr... hələ bir şey yazmamışam, axşam yazacağam.

– Çox gözəl, damağın durular, daha şirin yazarsan. Düş qabağıma gedək!

Mirzə Mahmud Xərguşovla getdi restorana. Orada Xərguşov onu necə ki, lazımdır qonaq edib, araqdan, şərabdən layiqincə doyurub, bir üç manat da əlavə ovcuna basıb, çıxanda dedi:

– Mən ölüm, yaxşı-yaxşı yaz! Gərək bacardıqca tərif edəsən.

Mirzə Mahmud söz verdi ki, operettanı tərif etsin. Evinə yaxınlaşanda, gördü baş artist Qudurğanov mənzilinin qapısında durub: Mirzə Mahmudu görən kimi yeridi qabağa və dedi:

– Mən elə səni görmək istəyirdim. Operetta xüsusunda qəzetəyə bir şey veribsən ya yox?

Mirzə Mahmud bir az duruxdu:

– Sabah şənbədir, qəzetə çıxmayacaq. Tələsməyə ehtiyac yoxdur. Qudurğanov Mirzə Mahmudun qolundan yapışıb dedi:

– Mirzə Mahmud! Məni hər kəs tanımasa, sən yaxşı tanıyırsan. Mənə “Qudurğanov” deyərlər. Mən sənin gözünün qabağında rejissor Çulquduzova elə bir sillə tutuzdurdum ki, yarım saat ürəyi özünə gəlmədi. Məni yaxşı tanı! Anda olsun Allaha, əgər mənim haqqımda artıq-əskik yazmış olasan, səni Çulquduzovdan pis halətə salaram. Əgər istəyirsən başın salamat olsun, mənə dolaşma!

Mirzə Mahmud vədə verdi ki, Qudurğanovu da bacardığı yerədək tərif etsin və bir növ onun əlindən qurtarıb gəldi mənzilinə; çarpayının üstə uzandı. Hər nə qədər cəhd elədi, gözüne yuxu gəlmədi. Bu halda gördü qapını döyərlər. Mirzə Mahmud başını qalxızıb dedi:

– Kimsən, buyur!

Qapı açılıb, arvad rolları ifa edən Suraxanski daxil oldu:

– Salamləyküm! Mirzə, deyəsən yatmışdın, səni narahat elədim.

– Yox-yox yatmamışdım. Nahardan sonra bir qədər kəsalət basmışdı, bir xırda uzandım. Buyur əyləş.

Suraxanski əyləşdi, soruşdu:

– Söylə görüm məni çox söyübsən, ya az?

Mirzə cavab verdi ki, hələ bir şey yazmayıb. Bu gecə yazıb, sübh aparıb, idarəyə verəcək.

Suraxanski dedi:

– Mirzə Mahmud, sən qəzetdə məni söyəcəksən, ya tərif edəcəksən, sənin işindir. Mən xatircəməm ki, sən məni söyə bilməyəcəksən... Çünki mən səsdə oxuyanı və mənim tək artisti indiyədək dünya yaratmayıb. Hər kəs xahiş edərsə buyursun oxuşaq. Elə, sənin özündən xəbər alıram: kimin hünəri var mənim kimi oynasın? Hansı məşhur xanəndə, Qaryağdı oğlundan başlamış, mənim kimi zəngulə vura bilər? Söz yox ki, yazanda insafi arada görəcəksən. Mən heç vaxt sənə demərəm ki, məni tərif et! Belə təvəqqe ancaq mənə əskiklik gətirib mənim şənimə toxunar. Bura gəlməkdə mənim məramım başqa idi. Budur, bir ildir ki, məndən əlli manat əl borcu alıbsan. Bilmək istərdim ki, o pulu nə vaxt verəcəksən. Pul çox lazım olduğuna görə gəlib səni narahat elədim. Təvəqqe edirəm sabah düzəldib verəsən.

Mirzə Mahmud söz verdi ki, bir növ düzəldib versin. Suraxanski qalxıb əl verdi və dedi:

– Xudahafiz, Mirzə Mahmud, dübarə təvəqqe edirəm çalışıb düzəldəsən, çox lazımdır. Yoxsa istəməzdim. Xudahafiz; o ki qaldı operetta, nə yazarsan özün bilərsən.

Suraxanski getdi. Mirzə Mahmud çox sevindi ki, sabah şənbədir, qəzetə çıxmayacaq, tənqidi bir növ dəyişdirmək mümkündür. Suraxanskinin də sözünə gülüb dedi: “Sən öləsən, bir il də məndən pul istəməyəcəksən. Hər dəfə mənə işin düşəndə bu borc məsələsini ortalığa salırsan”.

Bir yandan nahar və üç manat nəqd, bir yandan döyülmə qorxusu, bir yandan əlli manat borcun istənilməsi Mirzə Mahmudu tənqidi dəyişdirməyə məcbur etdi. Sübh tezdən idarəyə gəlib mürəttibdən xəbər alıb bildi ki, hələ tənqid düzülməyib. Köhnə yazdığını alıb, bir ayrı varaq kağız verib dedi:

– Bunu düz!

Yekşənbə günü “İftira” qəzetəsində operetta xüsusunda belə bir tənqid çap olunmuşdu:

TEATR VƏ MUSİQİ

“Göbəyin ağ dələmə”

Keçən cümə axşamı ən gözəl bir tamaşaya nail olduq. Haman gecə “Sail” cəmiyyətinin opera artistləri tərəfindən bizim milli musiqinəvisimiz cənab Cibgir bəy Xərguşovun təzə qələmə aldığı üç pərdəli “Göbəyin ağ dələmə” adlı operettası səhneyi-tamaşaya qoyulmuşdu.

Operettanın məzmununu yazmaqdan vaz keçib, hər bir görməyəne bu gözəl operettanı hökmən gedib görməyi tövsiyə edirik:

“Şənidən key büvəd manəndi didən!”¹

Bunu deyər bilərik ki, operettaya tamaşa etdikcə milli teatromuzun, musiqimizin tərəqqisini gün kimi aydın görüb ürəkdən şad olurduq. Yaşasın milli opera! Yaşasın milli musiqinəvisimiz cənab Xərguşov!

Operettanı daha da gözəlləndirən artistlərin kəməli-həvəs və məharət ilə oynamaqları idi. Camaatın operettadan məmnuniyyəti bir pa-

¹ Eşitmək hara, görmək hara!

yədə idi ki, əgər artistlər haman operettanı haman gecə təkrar edəydilər, yəqin hamı öyləşib yenidən məsruriyyət ilə dinlərdilər.

Artistlərdən camaatın diqqətini cəlb edən söz yox ki, səhnəmizin zinəti və fəxri olan Qudurğanov cənabları idi. Artistin hər bir hərəkəti camaat tərəfindən ciddi alqışlanırdı. Elə ki üzünü məşuqəsinə tutub bu sözləri oxudu:

“Göbəyin ağ dələmə,
Görmüşəm, düymələmə!
Di qoy, di qoy,
Di qoy, məni yar öldürsün;
Gözləri xumar öldürsün,
İxtiyarı var, öldürsün!..”

Teatroya bir gurultu düşdü ki, az qaldı divarlar uçub tökülsün. Camaatdan baqqal Kərim, çaqqal Rəhim, saqqal Səlim o qədər əl vururdular ki, axırda hər üçünün ürəyi gedib yığıldılar, onları faytona qoyub evlərinə apardılar.

Biz indiyədək səhnələrdə çox operalar və operettalar görmüşük və məşhur artistlərə qulaq asmışıq. Amma ürəkdən deyə bilərik ki, rolları ifa edən Suraxanski cənablarının səsi tək səs heç bir səhnədə, hətta rus səhnəsində də eşitməmişik. Bu artistin oxumağı oynamağından və oynamağı oxumağından qalmaz idi.

Teatrodan çıxıb evə qayıdan vaxt camaatdan bu sözləri eşidirik: “Aya, Qudurğanovsuz və Suraxanskisiz teatroya getməkdə bir ləzzət olarmı?” Həqiqət bu iki vücut tetaromuzun zinətləridir. Qalan artistlər hamısı bəqədri-məqdur rollarını keçirdilər. Xor həmçinin layiqi-təhsin idi.

Tənqidi tamam edib “Sail” cəmiyyətindən bu növ operettaların tez-tez səhnəyə qoyulmasını gözləyirik və Xərguşov cənablarından da bundan gözəl təsnifat yazıb səhnəmizi müzəyyən etməsini ümid edirik.

ACINDAN TƏBİB

Şuşa və İrəvan arasında düşən bir qəzaya Zəngəzur qəzası deyirlər. Bu qəzanın çox yerləri dağlıq və əhalisi də kürdlərdir. Əhalinin peşəsi qaramal saxlayıb, yağ, pendir satıb onunla güzəran etməkdir. İlin səkkiz ayını Zəngəzur yollarını qar basar, tərəddüdlər kəsilər. Ancaq dörd ay yollar şənlik olar. Aran tərəkəmələri qoyunlarını oraya, yay-

lağa apararlar. Alış-verişçilər dəstə-dəstə gedib kürdlərdən yağ, motal, yun... alıb, satış üçün Qarabağa gətirirlər. Kürdlər həmçinin gəlib səhərdən özləri üçün qış tədarükü apararlar.

Kürdlər dünyadan uzaq bir yerdə yaşadıklarından pula qiymət qoymazlar və pulun hesabın da bilməzlər. Xüsusən arvadları. Yağı, pendiri dəyər-dəyməzinə, cürbəcür arşın malına, sabuna, güzgüyə, saqqıza... və habelə şeylərə dəyişirlər... Oudur ki, oraya yağ, pendir almağa gedən bir atı güzgü, üskük, ucuz üzük, saqqız və sair bu ənva şeyləri ilə yükləyib yola düşər və qayıdan vaxtı bir at yükü lətif, kəhrəba kimi yağ gətirər. Bu sətirləri tacirlərimizin ittiları üçün yazıb keçirəm mətləbə.

Bir gün may ayının ortalarında iki yoldaş – mən və Kərbəlayı Məhəmməd yağ almaq niyyəti ilə bir qədər çərçi malı götürüb Zəngəzur tərəfə rəvan olduq. Turşsu adlanan bir yerə çatdıqda aclıq bizə ilə verdi. O yan-bu yana baxıb ev qaraltısı da olsun görmədik. “Pənah pərvərdigara” deyib bir qədər də yol getdik. Zarıslı kəndinə çatanda gördük kəndin ətrafında tərəkəmə köçü düşüb. Köç tərəfə yerləşib bir az çörəkdən, süddən istədik. Alaçıqın qabağında istirahət ilə uzanmış bir oğlan başını qalxızıb dedi:

– Atam, keçin gedin! Heç zadımız yoxdur. Sizin kimi çərçinin gündə mini gəlib köçün yanından ötür. Hər birisinə bir kasa süd versək, gərək özümüz ac qalaq.

Bu halda bir qoca kişi əllərini o yan-bu yana sürtərək alaçıqdan çıxdı. Baxdım ki, kişinin gözləri kordur. Söhbəti dəyişib soruşdum:

– Əmi, çoxdanmı gözlərin tutulub?

– Bala, iki aydan bir az artıq olar!

Mələmdür, çılpaq tədbirli olar, xüsusən ki, qarnında tərs toy çalına. Kərbəlayı Məhəmmədi səslədim.

– Kərbəlayı Məhəmməd, sən həkimliyini burada işlətməyib harada işlədəcəksən? Bir gəl əminin gözlərinə bax.

Kərbəlayı Məhəmməd atdan düşüb qocanın müqabilində əyləşdi və mahir təbib kimi onun gözlərinə baxmağa başladı.

Cavan oğlan yerindən cəld sıçrayıb üzünü Kərbəlayı Məhəmmədə tutub dedi:

– Ay sənin başına dönüm, sən həkimsən?

Kərbəlayı Məhəmməddən qabaq mən cavab verdim:

– Bəli, çox adlı göz həkimidir. Belə həkim nəinki Firəngistanda, İranda da tapılmaz.

Oğlan kəmetinalığından dolayı bizdən üzr istəyib getdi alaçığa. Sonra alaçıqdan bir nəfər üzü örtülü gəlin çıxıb alaçığın yaxınlığında ocaq qalayıb su ilə dolu bir qara aftafanı qoydu ocağa. Məlum oldu, bizim üçün çay tədarükü görülür.

Həkim gəldiyini eşidib köç əhli tamam bizim başımıza cəm oldu. Kərbəlayı Məhəmməd diqqətlə qocanın gözlərinə baxıb dedi:

– İnşallah, tezlik ilə gözləri açılar; amma gərək bir qədər qara qoyun quyuğu olsun.

Cavan oğlan çobanı çağırıb buyurdu: bir qara erkək kəssin. Çoban getdi. Kərbəlayı Məhəmməd mənə dedi:

– Sən də get mən dediyim nəbatatdan cəm et gətir!

– Buyur!

– Get gətir: bir qədər giyahi-mahi, bir qədər bərgi-dirəxtani səbz, bir az türünci-qərgəb.

– Baş üstə, – deyib yüyürdüm səhraya və əlimə düşən ələfiyyatdan bir dəstə yığıb gətirdim. Kərbəlayı Məhəmməd mənə bir həvəng verib, buyurdu ki, ələfiyyatı bir parça quyuqla həll döyüm və bir qədər xurcundan saqqız çıxarıb atdı həvəngin içinə.

Əşya dürüst əziləndən sonra Kərbəlayı Məhəmməd onu bir parça bez üstə yaxıb yapışdırdı qocanın başına və tapşırırdı ki, gözləri açılınca zamata əl vurmasınlar.

Qabaqca bizə çay verdilər. Üstündən qara qoyunun kababından doyunca yeyib bir şaqqa ət də yol azuqəsi götürüb atlara dəydik.

Yol uzunluğunu Kərbəlayı Məhəmmədin həkimliyindən və mənim qoçaqlığımdan danışmış gülürdük.

* * *

Bu fəqərədən iki ay yarım keçdi. Kürdlərlə alış-verişimizi qurtarıb qayıdırdıq.

Yolumuz yenə haman yerdən düşdü. Yaxınlaşanda evin kənarında bir sürü qoyun və qoyunların yanında bir qoca kişi əli ağaclı durmuş gördük. Bu qoca bir müalicə etdiyimizə bənzəyirdi. Amma gözləri açıq idi. Qocanın gözlərinin açılmağına çox təəccüb etdik. Kərbəlayı Məhəmməd atını irəli sürüb dedi:

– Əmi, salaməleyküm! Şükür olsun Allaha, gözlərin açılıbdır.

Kişi başını qalxırdı:

– Oğul, kimsən?

– Mən sənin gözlərinə müalicə eləyən həkiməm.

Elə bil dünyanı qocaya verdilər:

– Atam sənə qurban, ay həkim, anam sənə qurban, ay həkim! Nə yaxşı mənim əlimə düşdün. Mən gecə-gündüz arzu edirdim ki, yolun bir də buraya düşə idi, xəcalətindən çıxı idim. Buyurun gedək evə!

Kərbəlayı Məhəmməd istədi getməsin. Qoca əl çəkməyib bizi apar-
dı evinə və layiqincə qonaq elədi. Bir kök qoyun bağışladı və o gecə
də evində qonaq saxladı.

Axşam camaat başımıza cəm oldu. Hər kəs bir növ ilə Kərbəlayı
Məhəmmədin həkimliyini tərif eləyirdi. Kərbəlayı də özünü çəkib
əyləşib, İranda padşahın anasının gözlərinə müalicə etdiyindən danı-
şırdı. Mən də onun danışıqlarını təsdiq edirdim. Çox söhbətdən sonra
qocanın oğlu dedi:

– Həkim, Allah sənin atana rəhmət eləsin, səni bu camaata çox
görməsin! Sən ki, mənim atamın gözlərini sağaltdın. Amma bircə dər-
dimiz var. Atamın başına yapışdırdığın zamat qopmur. Necə eləyək?

Kişinin papağını götürəndə gördük saqqız layiqincə suvanıb başına
və tükləri bezi deşib bir-bir çölə çıxıblar. Kərbəlayı isti su istəyib
zamatı islatdı. Saqqız isti suda əriyib daha möhkəm yapışdı. Gördük ki,
heç əlac yoxdur. Bez kişinin başından qopmayacaq. Kərbəlayı dedi:

– Bu dərmanın başında qalmağının əziyyəti yoxdur. Bir müddət
qalar, sonra özü qopub düşəcək.

Hamıdan “Allah atanıza rəhmət eləsin” eşidib atlarımızı minib
yola düşdük.

ŞEYX ŞƏBAN

– Şeyx Şəbanı siz tanıyırsınızmı?

– Xeyr!

– Heyf, sədd heyf. Mən haman o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məscidinin qabağında əyləşib pinəçilik edirdi. Yağış yağanda sel gətirən köhnə başmaqları, çustları, çəkmələri, çarıqları yığıb, qalıba vurub, yamayıb ucuz qiymətlə: cütünü bir abbasıdan, altı şahıdan satardı. Fəqir–füqəranın ayaqqabıları hamısı ancaq Şeyx Şəban əməli olardı.

Deyəsən yavaş–yavaş yadınıza düşür? Bir toy, bir ehsan Şeyx Şəbansız keçməzdi. Meyit qabağında Şeyx Şəban “la hövlə və la qüvvətə” deyəndə səsi şəhərin o biri qapısında eşidilirdi. Hər səhər tezdən durub, enib, səhər namazını məsciddə qılıb, sonra çıxıb, öz yerində əyləşib peşəsinə məşğul olardı. Günorta və axşam azanını da verməyi özünə fərz hesab edərdi. Güman etməyin ki, Şeyx Şəban azan verməyinə maddə alırdı. Xeyr, əstəğfərullah! Azan verməyi məhz savab əməl hesab edərdi və əcrini qiyamətdə Allahdan gözləyirdi.

Şeyx Şəban gödək boylu, uzun saqqallı bir kişi idi. Baharda, yayda aba bürünərdi və qış fəslində çiyinə bir Xorasan kürkü salardı. Bir nəfər deyə bilməzdi ki, mən Şeyx Şəbanın saqqalının dibini zərrəcə ağarmış görmüşəm. Heç Şeyx Şəban elə adam deyil idi. Otuz il bir abada gəzməyi, qırx il bir kürkə bürünməyi qəbul edərdi, amma saqqalına rəng və hənadan korluq verməzdi.

Rəng və hənanı da həmişə ətər Kərbəlayı Məqsuddan alardı. Hər adamın satdığı hənanı bəyənərdi. Düşəndə də deyirdi ki, Kərbəlayı Məqsudun hənası cəmi İranda tapılmaz! Gör nədir ki, qazı ağa özü də onun hənasını işlədir və dəlilinin də ki, müqabilində heç bir irad ola bilməz. Yemək tərəfindən, həmçinin, Şeyx Şəban özünə korluq verməzdi. İlin çox hissəsini toylarda, ehsanlarda plov yeyərdi. Fəqət plov olmayan günü də hökmən gərək bir abbasılıq ət alıb göndərəydi evə, ta arvad axşam abıgışt bişirsin. Əti də Şeyx Şəban qəssabdan almazdı. Qəssabbaşı İmaməli ilə müştəri idi. Nisyə ət alıb əlinə pul keçdikcə hesablaşardı. Ondən əlavə, düşəndə axşamlar yemişdən, üzündən, qarğızdan alıb özü abanın altında evə gətirərdi.

Şeyx Şəban belə Şeyx Şəban idi.

Şeyx Şəbanın arvadı Gülsüm xala da məhəllədə məşhur idi; çünki yaxşı ruf tutardı, çöp ötürərdi, noxud falı açardı və həcəmət qoyardı; boğaz basardı, nəinki şəhərdən, hətta ətraf kəndlərdən də boğazlarında çöp qalan uşaqları birbaşa Gülsüm xalanın yanına gətirərdilər. Gülsüm xala uşağın ağzını əli ilə örtüb, üzündən üflərdi; sonra barmağını uşağın ağzına salıb, əzgil çəyirdəyindən, gavalı çəyirdəyindən, kömür qırığından çıxarardı.

Bir dəfə Şeyx Şəbanın çəpərinin yanından ötürdüm, gördüm həyətdə bir nəfər kişini uzadıb yerə, boğazına bir ip bağlayıb, ipin bir ucunu da ağaca bağlayıbdır. Uzananın yanında neçə nəfər şəxs və Gülsüm xala da, üzü örtülü, durubdur. Bir də gördüm kişilərdən ikisi uzananın ayaqlarından yapışıb gücləri gəldikcə dartırlar; bunun boynunu belə saqqıldadı, guya bir böyük ağac şaxı sındı. O saat ipi boğazından açdılar. Durdu ayağa, əlini cibinə salıb, sonra cibindən çıxarıb Gülsüm xalaya tərəf uzatdı. Bildim ki, pul verdi. Kişilər həyətdən çıxanda birinə yaxınlaşıb dedim:

– Bu nə keyfiyyətdir?

Dedi:

– Bu şəxsin boynuna qıyıq girmişdi. Allah imanını kamil eləsin, Gülsüm xala sağaldı.

Gülsüm xala da belə Gülsüm xala idi.

Şeyx Şəbanın yaşı altmışdan addamışdı. Gülsüm xalanın sinni əlli beşinə yaxınlaşırdı. Bu iki ər-arvadın bir-birinə olan məhəbbəti dil-lərdə deyilirdi. Hər səhər Gülsüm xala Şeyx Şəbandan tez oyanıb, yerindən qalxıb, samavar hazır edərdi. Samavar qaynayan tək otağın ortasına çəhrayı rəng, hər iki tərəfinə – “məclis arast” yazılı çitdən bir süfrə salıb, pəndirdən, çörəkdən süfrəyə düzüb ərini oyadardı.

– A kişi, daha durginə, azanın vaxtı keçir.

– Bu saat durram, çay hazırdır?

– Əlbəttə hazırdır. Məgər özün bilmirsən ki, mən çay dəmləməmiş səni oyatmaram?

Şeyx Şəban arvadının adətini bilə-bilə yenə hər səhər ona bu sualı verərdi. Çünki arvadının cavabı ona ləzzət verirdi və ürəyində də fəxr edirdi ki, onun belə qeydinə qalan arvadı var. Şeyx Şəban cəld durub dəstəmaz alıb, iki stəkan çay içib qalxırdı ayağa. Arvadı isə tez durub ərinin başmaqlarını cütləyib abasını, ya kürkünü çiyinə salıb darvazayadək ötürüb qayıdardı otağa. Hər cümə axşamı şeyxin saqqalına

həna qoyub, qoz yarpağı yapışdırıb və atası evindən gətirdiyi cehiz hənabəndi ilə bağlardı və gecə yarısı onu hamama göndərirdi. O idi ki, Şeyx Şəbanın saqqalı həmişə şəvə tək olardı. Özü də cavan oğlana bənzərdi.

Şeyx Şəbanın atası başmaqçı idi. Özü də bir neçə müddət atasının dükanında başmaqçılıq edib axırda peşəsini unudub bir neçə avara yoldaş tapıb qurşandı cahıllığa: toylarda, hamıdan yaxşı oynayan kim idi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Qumarbazlar arasında ürəkli aşıq atan kimi idi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Şəhər cavanları arasında hamıdan iyid sayılan kim idi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Hər il məhərrəm ayında məhəllə dəstəsinin başını kim çəkərdi? – Başmaqçı oğlu Şəban. Bağışlayın, mən sizin gözlərinizdə sual nişanəsi görürəm, guya siz sual edirsiniz: aya, bu cavan ki, avara idi, bəs bu haradan pul qazanırdı ki, toylarda, qumarda, səyahətlərdə xərc edirdi? Mən də sizdən sual edirəm: – “Bəs Xoca Sərkizin ki, evi yarıldı, yüz put ipəyi getdi, o ipəyin pulu necə oldu? Hacı Qafarın dükanı yarıldı, on beş min manatlıq malı getdi, o malın pulu kimin cibinə doldu? Baron Arakelin dükanından gedən on min manatlıq cavahirat necə oldu?..”

Xülasə, nə ərz edim, mədaxil yolu bir deyil idi, beş deyil idi; bu evləri, dükanları yaranların hamısının başçısı başmaqçı oğlu Şəban idi. Şeyx Şəban cavanlığında məhəllə oğlanlarının arasında çox gözəl sayılırdı. Özü nağil edərdi ki, məhərrəm ayında başı açıq dəstə başında durub bazarla gedəndə “Heydər!” – deyib başını silkələyəndə birçək-lərim ki, üzümə tökülürdü, cəmi damlardan tamaşa edən arvadların, gəlinlərin, qızların ağılları başlarından çıxardı. Bu əhvalatı ona qonşusu ağıçı Mələk nənə gəlib nağil edərdi.

Bir gün Şəban evdə əyləşmişdi. Mələk nənə daxil oldu.

– Salaməleyk!

– Əleykəssalam! Mələk nənə, əyləş görək.

Mələk nənə əyilib, əvvəl əllərini yerə dayayıb, sonra “ax, ay vay” edib yanını yerə qoydu. Bir az nəfəsini dərib üzünü Şəbana çevirdi:

– Qadan alım, məni neyləyirdin?

– Dincini al, danışarıq, deyəsən uzaqdan gəlibsən ki, belə yorulmusan?

– Bəli, qadan alım! Zeynal bəyin evində yasda idim. Evə gələndə nəvəm dedi ki, Şəban əmim səni çağırır. Dincimi almamış buraya gəlmişəm, nə var, xeyir ola?

– Doğrudur, ağrıcını şərə çağırarlar, amma mən səni həqiqət xeyir işə çağırmışam. Səni bir yerə göndərəcəyəm! Gərək gedib Məşədi Məmməd vələlinin qızını mənə istəyəsən.

– Gedərəm, ayağın altında ölüm, bəlkə vermədi?

– Ağzı nədir, verməyə? Kimin nə həddi var, mənə qız verməsin? Bilmir ki, bazarın içində atasına od vuraram?

Şəban burada dayanıb bir qədər fikir edib dedi:

– Heç sən qızın atasına söz demə, canı çıxsın. Danışarsan, o da artıq-əskik söylər, mən də, bilirsən ki, dilimin, ağzımın sahibi deyiləm. Axırda görərsən, bir biabırçılıq çıxdı. Sən qızın özü ilə danış. Elə ki razı oldu, gəl mənə xəbər gətir. Daha sənin işin yoxdur... Xərclik də istəyirsənmi?

Mələk nənə bir üçlük alıb cibinə qoyub dedi:

– Qızın nə sözü olacaqdır? Şəhərdə qız yoxdur ki, sənə bənd olmaya. Hələ çox sevensin ki, sənin kimi oğlan onu istəyir, qızın heç sözü olmaz.

– İndi ki sözü olmaz, iş də düzələr. Sən dayanma, get.

Mələk nənə əvvəl diz üstə çöküb, sonra ayağa dayanıb əziyyətlə qalxıb yola düşdü.

Baharın axır ayının gözəl gecələrinin biri idi. Şərqdən əsən nəsim, güllərin, çiçəklərin və ağacların yarpaqlarının arasında aşıq və məşuqlar ürəklərini cuşa gətirən bir məqamət bərpa etmiş idi. Göyün ulduzları da guya bir-biri ilə məhəbbətdən dəm vururdular. Bədirlənmiş Ay bunların arasında ahəstə-ahəstə məbhut gəzib dünyaya tamaşa edirdi. Bülbüllər yanıqlı nəğmələr ilə ürək dərdlərini güllərə söyləyirdilər. Şəhər yatmışdı. Tək bir şəhər pasbanlığı edən xoruzlar bir-birlərinə oyaq olduqlarını xəbər verirdilər.

Bu gecə iki nəfərin yuxusu gəlmirdi. Bunların biri başmaqçı Məşədi Məmməd vələlinin cavan qızı Gülsüm idi. O birisinin də kim olduğunu mən deməsəm də qarelər anlarlar. Gündüzdən Şəban ona xəbər göndərmişdi ki, gecə hazır olsun ki, gəlib onu aparacağam. Ona görə Gülsümün rəxtixabına guya od dolmuşdu. İlan vurmuş tək qıvrılır-açılırdı və vədə olunmuş fitə müntəzir idi.

Qarelər soruşarlar ki: – Axır Gülsümü Şəban harada görmüşdü ki, ona belə təəssüt etmişdi?

Yuxarıda söhbət olundu ki, Şəbanın atası başmaqçı idi. Gülsümün atası ilə şərik olduğundan, oğlu Şəban uşaqlıqda tez-tez Məşədi Məmmədvlənin evinə gedərdi. Gülsüm də uşaq olmağına binaən qaçmazdı. Məşədi Məmmədvləli həmişə Şəbana deyərdi:

– Yaxşı başmaqçı ol, mən də qızımı sənə verim!

Şəban qızarıb başını aşağı dikib, bir söz deməzdi. Uşaqlıqdan bir məhəbbət toxumu bunların qəlbinə düşüb, gəldikcə kök atıb göyər-məkdə idi. Gülsüm on yaşına çatandan sonra atası ona Şəban ilə görüşməyi qadağan etdi. O gündən Şəban onu görmürdü; amma bir an – gecə, gündüz yadından çıxarda bilmirdi. Gülsümün atasının onu Şəbana vermək fikri var idi; amma o gündən ki, Şəban başmaqçılığı unudub oğurluğa, qumara və sair bəd əməllərə qurşandı, Məşədi Məmmədvləli fikrini dəyişib deyirdi: – “Qızımı parça-parça edib itlərə ataram, amma Şəbana vermərəm”.

Gülsümə atasının bu qərarı belə təsir etmişdi ki, yazıq qız gündən-günə mum kimi əriməkdə idi. Məşədi Məmmədvləli də qızının naxoş-luğunu səhl bilib ona əlindən gələn müalicəni edirdi. Şəban, ağıcı Mə-lək nənəni Gülsümün yanına göndərəndən qabaq özünə söz vermişdi ki, əgər Gülsüm bunun evində arvad olsa, o da bəd əməldən əl çəkib, ticarətə yapışacaq.

Gecə yarıdan addamışdı. Vədə olunmuş fit səsi Gülsümün qulağı-na gəldi. Gülsüm cəld başını yastıqdan qalxızıb durdu ayağa. Bir atası yatan tərəfə qulaq verdi, ondan gəldi anasına qulaq verdi, gördü hər ikisi dərin yuxuya qərqudlər. Gülsüm anasının üstündən ahəstə yor-ğanı qalxızıb onun sinəsindən öpdü. Gülsümün gözlərindən iki qətrə yaş anasının sinəsinə düşdüsə də, oynamadı. Yenə anasının üstünü örtüb çarşabını götürdü (libasını axşamdan soyunmamışdı). Qapıya tərəf getdi. Qapını ahəstə açıb çıxdı həyəətə və sinəsini sərin hava ilə dol-durub boşaltdı. Dörd ətrafına göz gəzdirib əvvəl bir ayrıldığı evlərinə baxdı. Sonra gözlərini həyəətə döndərib öz əli ilə əkib becərdiyi qızıl-güllərə qəlbən vida etdi. Şüküftələnmiş güllər nəsimin dəyməsindən enib-qalxdıqca Gülsümün vidasına cavabən “get, Allah səni xoşbəxt eləsin!” – deyirdilər. Gülsüm darvazanı açıb, darvazanın dalında dur-muş Şəbanla qucaqlaşmış, uzun öpüşdən sonra aşıq və məşuq əl-ələ verib yola düşdülər.

Sabahdan Mehdi bəyin evində böyük izdiham var idi. Çünki Şəban Gülsümü onun evinə gətirmişdi. Qonşulardan neçə adam bir yanda

əyləşmişdilər. Məşədi Məmmədveli, əlində bir yekə ağac, qapıda durub deyirdi: “Gərək bu saat məni binamus edən qızı parçalayam”. İki nəfər şəxs onu güclə saxlayırdılar. Gülsüm bir küncdə üzü örtülü, başında çarşab əyləşmişdi. Onunla üz-üzə qazı və polis naziri əyləşib sual verirdilər. Qazı deyirdi:

– Qızım, sən heç kəsdən ehtiyat etmə. Heç kəsin cürəti yoxdur sənə bir çırtma vursun. Əgər Şəban səni güclə gətirib, deyinən, ta ona divan lazımcına tənbeh eləsin və səni də bu saat verək atan aparsın evinə!

Polis naziri həmçinin qazının sözünü təsdiq edib deyirdi:

– Həqiqət belədir. Zorla qız aparmağın zakona görə böyük cəzası var.

Gülsümü nə qədər danışdırmaq istəyirdilərsə də cavab verməyə həya edib dinmirdi. Axırda polis naziri dedi:

– Görünür, bu qız atası ilə getmək istəyir və güclə gətirilməyini iqrar etməyə qorxur.

Gülsüm bu sözü eşidən tək səsinə çıxarıb dedi:

– Heç kəs məni güclə gətirməyib. Mən özüm öz xahişimlə gəlmişəm.

Bu sözü üç dəfə Gülsüm təkrar edəndən sonra qazının və polis nazirinin çıxıb getməkdən sıvay bir çarələri qalmadı. Məşədi Məmmədvelini də güclə öz evinə apardılar. Haman gün kəbin kəsib, Gülsümü aparıb Şəbanın evində qoydular. Şəban necə ki, özünə söz vermişdi, Gülsüm onun evinə gələndən sonra hər bir bəd əməldən əl çəkib bir dükan açıb, başmaq dərisi alış-verişinə başladı və bir-iki aydan sonra qayınatası ilə barışmaq fikrinə düşdü. Çünki Gülsümün də könlü anasını çox istəyirdi. Amma görüşmək mümkün olmurdu. Şəban gedib qazıdan təvəqqe etdi ki, onu bir növ Məşədi Məmmədveli ilə barışdırsın. Qazı isə cümə axşamına söz verdi. Çaharşənbə günü qazı qəsdən Məşədi Məmmədvelinin dükanına gedib qabaqca özü üçün bir cüt başmaq tapşırırdı və əsnayi-söhbətdə dedi:

– Sabah, axşam azanına iki saat qalmış gələcəyəm. Amma özümlə də bir neçə qonaq gətirəcəyəm.

– Cəmi şəhəri gətirsən, cənab qazı, gözüm üstə yer elərəm.

Söz yox ki, Məşədi Məmmədveli qazının xahişini anladı və artıq da fəxr etdi ki, qazı tək vücut Şəbanı onun ayağına gətirəcək. Öz ürəyində deyirdi: əlbəttə, beş gün tez, beş gün gec iş olacaq idi. Bir qız bir oğlana qismətdir. Nə düşübdür qazı tək şəxsi özümdən rəncidəxatir edim?

Qazı məşədi ilə xudahafız edib dedi:

– Məşədi, lumu (limon), mürəbbə, əlbəttə, yadımdan çıxmasın. Gərək sabah çay hər barədə şirin olsun.

– Gözüm üstə, canım üstündə, istəyirsən xanəndə də gətirim.

Qazı bu sözə gülüb dedi:

– Bəd olmaz! Xanəndə məhz qazılar üçün yaranıb. Xülasə, sabah axşam sənə qonağıq, xudahafız!

– Müşərrəf, göz üstə gəldin.

Cümə axşamı, müəyyən vaxtda Məşədi Məmmədveli samavarı ağacın altında dəmləyib, göy ot üstündə sərilmiş süfrədə mürəbbə və doğranmış lumu hazır edib, özü də samavarın yanında dizi üstündə əyləşib stəkanları təmizləməyə məşğul idi.

Bu əsnada qazı, iki nəfər molla və neçə nəfər ağsaqqal tərif gətirdilər. Gələn qonaqların arasında Şəban da görünürdü. Qonaqlar bir-bir salam verib əyləşdilər. Amma Şəban hamıdan dalda başını aşağı salmış dayandı. Qazı üzünü Məşədi Məmmədveliyə tutub bir növ nitq söylədi:

– Məşədi, müsəlman taifəsinin gözəl bir adəti var. Bir şəxs görürsən gedib bir ayrı şəxsi öldürür. Sonra haman qatil gəlib məqtulun evinə girəndə, onun təqsirindən keçirlər. Sən belə güman et ki, bu oğlan sənə çox əziz olan bir vücudun qatilidir. İndi biz onu sənin qulluğuna gətirmişik. Gərək bizim xatirimizi mülahizə edib bunun təqsirindən keçəsən. Doğrudur, bu çox qəbih əməl tutub. Sənin namına toxunub, amma sən özün də cavan olubsan və yaxşı bilirən ki, cavan naqisül-əql olar; bundan əlavə gərək bunun cavanlığını mülahizə edib təqsirindən keçəsən. Ta bu, bu gündən sənə oğul olsun. Sənin qızın da bunun evindədir. Sənin və anasının həmişə korluğunu çəkir. Gərək ona da rəhm eləyəsən; məsələn: “İnsan, övladının ətini yesə də sümüklərini çölə atmaz”.

Qalan qonaqlar da həmçinin Məşədi Məmmədvelini səsə, küyə basıb Şəbanı çəkdilər ortaya. Şəban isə irəli gəlib qayınatasının əlindən öpdü, qonaqlar da Məşədi Məmmədvelini Şəbanın üzündən öpməyə vadar etdilər.

Barışdırmaq rəsmini tamam edəndən sonra qonaqlar şüru etdilər çay içməyə. Çay üstündə qazı həmçinin vəz edib böyüyün kiçiyə məhəbbəti, kiçiyin böyüyə itaəti barəsində uzun bir söhbət elədi. Azan deyiləndə qonaqlar qalxıb bir-bir Məşədi Məmmədveliyə əl verib, Allah sizin qohumluğunuzu başadək eləsin, deyib getdilər.

O biri cümə axşamı Məşədi Məmməd vələlinin evində böyük ziyafət idi. Məşədi öz qızını və kürəkənini bir cəmi-kəsir ilə axşam çörəyinə ayaq açmağa çağırmışdı. Şəban, kişilər məclisinə daxil olub, salam verib qapı ağzında əyləşdi. Gülsüm arvadlar otağına keçib qapıda anası ilə uzun öpüşdü. Həm ana, həm bala şadlıqlarından ağladılar. Cavan qızlar Gülsümün ətrafını alıb hər biri bir növ suallar verirdilər. Binəva bilmirdi hansının sualına cavab versin. Axşamdan neçə saat keçincə bir padnosda bir dənə qızıl saat gətirib Şəbanın qabağına qoydular. Qonaqlar durub dağıldılar. Neçə gündən sonra rəsmə görə bir qonaqlıq da Şəban edib qayınatasını və qayınanasını qonaq çağırub əlli manatadək xərc etdi.

Bu gündən qohumlar bila-məmaniət bir-birinin evinə gedib-gəlməyə başladılar. Şəbanın alış-verişi yaxşı getməkdə idi. Onun keçmişdə iyid sayılmağına görə başmaqçılar hamısı gönü ondan alırdılar. Bu səbəbdən də sair gön satanların bazarı kasad düşmüşdü. Şəbanın ticarətinin tərəqqisi hamıdan artıq gön satan Səlməna təsir edirdi. Gecə-gündüz Səlmənanın fikri Şəbanı yıxmaq idi. Amma qorxudan bir iş görə bilmirdi. Axır davam edə bilməyib camaat bazardan evinə çəkildəndən sonra dükanı bağlayıb, birbaşa polis nazirinin evinə getdi. Polis naziri bir neçə qonağı ilə əyləşib, qumara məşğul idi. Nökər daxil olub xəbər verdi ki, bir nəfər qapıda durub deyir: gərək bu saat naziri görüm, vacib ərzim var. Elə bil nazirin başından bir qab qaynar su tökdülər.

– Məgər bu nainsaflar bir dəqiqə adama rahatlıq verməzlər. Məgər polis qulluqçusu da insan tək dincələ bilməz? Hər kimdir, çağır gəlsin içəri!

Nökər çıxdı, bir dəqiqədən sonra qapı açılıb uzun boylu, qarasaqqal, başının ortası qırılmış bir adam qapıda peyda oldu. Nazir yerindən durmayıb üzünü Səlməna tutub hirsle soruşdu:

– Nə var, nə istəyirsən?

– Ağa, ərzim tək sizə məxsusdur. Təvəqqe edirəm ki, məni xəlvət danışdırasınız.

Nazir bir ayrı otağa keçib Səlmənanı da oraya çağırırdı:

– De görüm, nə var?

– İstəyirsinizmi, ağa, baron Arakelin dükənindən gedən malı bu gecə tutasınız?

– Bu nə sözdür? Məgər Arakelin dükəninin yaran sənə məlumdur?

– Bəli, məlumdur; təvəqqe edirəm ki, bu gecə gedib başmaqçı oğlu Şəbanın evini axtarasınız. Əgər Arakelin şeylərindən onun evində tapılmasa, cavabdehində mənəm. İstəyirsiniz siz qayıdınca mən buradan getməyim; əgər ərzim yalan çıxsa, mənim özümü dustaqxanaya göndərə bilərsiniz.

Şəban yatmışdı. Gecənin yarısı darvazanın döyülmək səsi onu oyatdı. Durub çiyinə bir yapıncı salıb qapıya çıxdı.

– Darvaza döyən, kimsən?

– Pristavdır, gəl aç qapını!

Şəban qapını açdı. Neçə nəfər polis əmələsi və qazaqlar daxil oldular. Qazaqlar Şəbanı əhatə etdilər. Pristav məlum etdi ki, gərək onun evi axtarıla.

Gülsüm qorxusundan nanə yarpağı tək əsirdi. Bir növ özünə cürət verdi. Gedib pristavın ətəyindən yapışdı, istədi ondan ərinin buraxılmasını təvəqqe etsin. Şəban onun üstünə qışqırdı:

– Get yerində otur! Sənin işin yoxdur, qoy nə bilirlər, eləsinlər!

Şəbanın evini alt-üst etdilər. Həqiqət Arakelin dükanından getmiş şeylərdən iki dəst gümüş çəngəl-bıçaq, neçə gümüş qəndqabı və sair şeylər tapıldı.

Pristav Şəbana məlum etdi ki, gərək onunla getsin polis idarəsinə. Şəban itaət edib paltarını geyib pristav ilə bir yerdə getdi. Gülsüm ərə gedəndən bəri, əvvəlinci dəfə idi ki, tək qaldı. Bu təklik ona əl verib o qədər ağladı ki, axırda bihal olub ürəyi getdi, yıxıldı.

Sabah Şəbanın tutulmaq xəbəri cəmi şəhərə yayıldı.

“Yıxılan ağaca balta çalan çox olar”. Şikayət şikayət dalınca divanın üstünə töküldü. Şəbanın var-yoxunu, evinin müxəlləfatının hamasını satıb xərc etdilər, heç bir əlac olmadı. Üç il həbsxanada saxlayandan sonra işə baxıb qət etdilər ki, on iki il getsin Sibirə. Və qətnamədən sonra yenə sair məhkəmələrə də şikayət olundu isə də, heç bir nəticə bağışlamadı. Axır Şəbanın getmək günü müəyyən oldu.

Şəban gedən günü Məşədi Məmməd vəli, arvadı Gülsüm, neçə dost-aşna gedib yığıldılar dustaqxananın qapısına. Şəbanın getməyini eşidib sair bikaq tamaşaçıları da kənardan yığılmışdılar. Şəbanın üç yaşında bir balaca oğlu da Gülsümün qucağında idi. Sabahdan camaat günortayadək dustaqxananın qabağında müntəzir oldu.

Axır dustaqxananın zəncir səsi camaatın qulağına gəldi. Hamı bir adam tək yerlərindən qalxıb gözlərini qapıya dikdilər. Qapı açıldı; qa-

baqca üç nəfər əlitüfəngli soldat çıxdı. Onların dalınca altı nəfər dustaq, kimisi zəncirsiz, soldatlarla əhatə olunmuş çıxdılar. Dustaqların biri Şəban idi.

Cavanlıqda şəhərin qızlarının ürəyini cəlb edən Şəbanı indi tanımaq olmurdu. Rəngi saralmış, başının tükləri ağarmış Şəban altmış yaşında nəzərə gəlirdi. Şəban arvadını, uşağını gören tək qollarını açıb istədi balasını bağrına bassın, amma soldat mane olub daldan bir tüfəng dürtməsi vurdu, yoldaşların gözünün qabağında döyülmək Şəbana o payədə təsir etdi ki, özünü saxlaya bilməyib neçə qətrə yaş gözündən axıtdı. Əlacı kəsilib gəndən dost-aşnaya vida edib yola düşdü.

Dustaqlar gözdən qeyb olanacan, camaat dallarınca baxırdı. Gülsüm ağlamaqdan bir payədə bitab olmuşdu ki, yolu gedə bilmirdi. Axırda qoltuğuna girib bir tövr evə gətirdilər. Şəban dustaq olan gündən Gülsüm gedib atasının evində olurdu.

Gülsümün yükü və dərdi-qəmi gün-gündən artmaqda idi. Şəban gedəndən iki il sonra beş yaşında oğlu çiçəkdən öldü. Atası da o qədər qocaldı ki, daha gözləri qüvvətdən düşüb, başmaq tikməyə qadir olmayıb xanənişin oldu. Qışda Gülsümün anası vəfat etdi. Bu gündən Gülsüm başladı əli ilə işləyib həm özünü, həm də qoca atasını saxlamağa. On iki il bu minval ilə keçdi və bu müddətdə bir yandan qəm-qüssə, bir yandan istəkli ərin fərağı, bir yandan gecə-gündüz işləyib, atasından xəlvətə çəkilib ağlamaq Gülsümü bir halətə salmışdı ki, uşaqlar adına Gülsüm nənə deyirdilər.

Şəbanın vədəsi tamam oldu. Amma qayıtmağı üçün gərək şəhər əhlindən rizaməndlik alınma idi. Qoca Məşədi Məmmədvəli qarı-qarı düşüb bəylərə, mollalara, hacılara, sövdəgərlərə yalvarıb bir neçə günün müddətində haman kağızı düzəltdi. Bir il də bundan sonra Şəbandan kağız gəldi. Qurtarıb yola düşdü. Biçərə Gülsüm nə növ ərinin yolunu gözləyirdi, onu qələm yazmaqdan acizdir. On üç il istəkli ərindən ayrı düşmüş xanımlar onun halını nəzərə gətirə bilər. Amma əfsus!.. Sədd əfsus! Bu macəranı çox xanımlar oxumaqdan məhrum qalacaqlar.

Cavan vaxtından cavan ərindən ayrılmış, ərinin fərağından saçı ağarmış, məşğuliyyəti olan balasını itirmiş Gülsüm, gecələr sübhədək vaqiədə ərinin səsini eşidib hövlək ayılıb sübhədək ağlayırdı.

Axır bir gün məlum oldu ki, bu axşam Şəban şəhərə varid olacaq. Haman bir gün, Gülsüm üçün keçmiş on ildən uzun görünürdü. Sübh Məşədi Məmmədvəli ağacını götürüb getdi bazara. Bir az düyüdən,

yağdan, ətdən alıb gətirib verdi Gülsümə ki, axşama plov bişirsin. Axşam azanına plov hazır idi. Yatağa təmiz fərş salıb Şəbanı gözləyirdilər. Gülsüm də bir dəst çit libas geyib ərinin gəlməyinə müntəzir idi. Gah pəncərədən baxırdı, gah tez-tez darvazaya gedib qayıdırdı. Bir də gördü qonşusunun oğlu qaranəfəs gəlir:

– Gülsüm xala, muştuluğumu ver! Şəban əmi gəldi!

Gülsüm, olan yarım manat pulunu çıxarıb uşağa verib getdi darvazaya. Gülsüm belə güman edirdi ki, Şəban bu on üç ilin müddətində əsla dəyişməyib. Yarım saatdan sonra neçə nəfər köhnə rəfiqlərlə Şəban daxil oldu; bilmərrə qocalmış; baş, saqqal qar tək ağarmışdı. Gülsümün və Məşədi Məmməd vələlinin şadlıqlarının intəhası yox idi. Şəban gəlib əyləşən tək qonşularından bir neçə adam göz aydınlığı verib, bir az da söhbət edib getdilər.

Xalq çəkildəndən sonra plovu ortalığa qoyub Məşədi Məmməd vələli, Şəban və Gülsüm bir qabda yeyib “əlhəmdülillah” – deyib çəkildilər. Şəbanla Gülsüm o gecə sübhədək yatmayıb qabaq-qabağa söhbət etdilər.

Bir neçə gün Şəbanın yanına dost və aşna gəldi; axırda Şəban arvadını da götürüb öz evinə köçməyə qərar qoydu.

Məşədi Məmməd vələli dedi:

– Bala, Şəban, mənim sinnim yetmişdən addayıb. Gözlərim çoxdan xarab olub. İş görə bilmirəm. Məni sən bu halda qoyub hara gedirsən? Mən bilirəm, sənin əlində mayan yoxdur. Yaxşı olar ki, hamımız bir evə yığılaq. Bu evi də sataq, əlində maya qayır, dolandır.

Belə də elədilər. Şəban köçdü öz evinə və bir neçə gündən sonra Məşədi Məmməd vələlinin evini səkkiz yüz manata satdılar. Şəban yenə bir dükan açıb başladı gön alış-verişinə. Amma bu dəfə Şəbanın işi tərəqqi edə bilmirdi. Əvvələn, qocalmışdı, əlavə, ticarətdən on altı ilin müddətində yadırgamışdı və yeməyi, geyməyi, qonaqlığı çox dost tutduğundan, gündə iki manat qazananda üç manat xərc edirdi. Bu da ticarət qaydası deyildir:

“Mərd bebayəd girist,
Ki hicdəh mədaxil bəvəd, xərc bist”¹.

İki, üç il sonra maya əldən çıxdı. Məşədi Məmməd vələli də davam etməyib naxoşlayıb vəfat etdi. Şəbanın mayası əldən getdi. Əgər arvadı

¹ O kişi görək aqlasın ki, on səkkiz mədaxili ola, amma iyirmi xərci.

olmasa idi, başına yəqin hava gələrdi. Arvad işləməklə, fala baxmaqla, çöpçülüklə qazanırdı. Şəban da həmişəki qaydada yeyib, içib, tərəvət ilə dolanırdı.

Sübh yerindən qalxan tək Şəban gedərdi məscidə, oturardı qazının hücrəsində, günortayadək qazı ilə və qazının yanına gələnlər ilə söhbət edərdi. Günorta gələrdi evə, naharını yeyib gedərdi məscidə. Günü axşamadək məsciddə keçərdi. O səbəbdən də adını “Şeyx Şəban” qoymuşdular. Bu növ axırda əmələyi-mövta cərgəsinə daxil olub, qazının qulluğuna hər bir yerə gedərdi. Toylar, ehsanlar Şeyx Şəbanı mollalardan ayırmayıb dəvət edərdilər. Axırda da bıkarçılıqdan tənge gəlib başladı məscidin qabağında pinəçilik etməyə.

Bir sübh şəhər əhli Şeyx Şəbanın azanını eşitmədi. Hamı təəccüb etdi. Dedilər “yəqin ona bir hadisə üz verir”. O günü Şeyx Şəban heç məscid qabağında görünmədi. Üç gündən sonra eşitdilər ki, Gülsüm xala Allahın rəhmətinə gedib.

Şeyx Şəban tək qaldı. Bazarda müqəvvə tək gəzirdi. İşləyə bilmirdi. Həmişə tərəvətli saxlanmış saqqal yavaş-yavaş başladı ağarmağa. Axırda həna bilmərrə gedib, saqqal təmiz ağardı. Hətta səsi də dəyişilib dəxi keçmiş məlahətini itirmişdi. Axırda ayaqları da zəifləşib minarəyə çıxma bilmədiyindən azan verməyi də tərək etdi.

Hər axşam Şəban evə gələndə xəyal edirdi ki, Gülsüm həmişəki tək onun qabağına çıxıb əlinə su tökəcək. Öz əli ilə qəbrə qoyduğu Gülsümün öldüyünə inanmayırdı.

Evə gəlib qapıda asılmış qıfılı görəndə əvvəl özündən sual edirdi ki, bu qapını kim bağlayıb? Sonra yadına düşürdü ki, qapını özü bağlayıb. Açar da cibindədir. Qapını açıb daxil olurdu boş otağa. Özü çırağına neft töküüb yandırırdı, manqala kömür qoyub qızardıb, su qaynadıb özünə çay qayırdı.

Gülsüm xalının vəfatından il yarım keçmişdi. Bir gün Şeyx Şəban qəbiristandan qayıdarkən bir şiddətli yağışa düşüb sümüklərinədək islandı.

Evə gəlib başında, bədəninə və gözlərini çanağında bərk ağrı hiss etdisə də, etina etməyib yatdı.

Sübh hərçə çalışdı, başını yadıqdan qovzaya bilmədi. Naxoşluq getdikcə şiddət etdi. Axırda Şəban sərsəm halətinə gəldi. Sərsəmləyən vaxtda dilindən Gülsüm adı bilmərrə düşürdü.

Şeyx Şəbanın bu halətindən heç kəs ona mütəvəccəh olmurdu. Şeyx tək otaqda, Gülsümdən yadigar qalan bir pişiyin müsahibəti ilə, təbibsiz, dərmansız ömrünün axır saatını gözlüyürdü.

Bir gecə azarın intəhasız şəddiətindən şeyx gördü ki, qapı açıldı və Gülsüm daxil olub qapının arasında dayandı. Şeyx nə qədər səslədisə də Gülsümdən bir səs zahir olmadı. Axırda hövlnak qalxıb özünü qapıya tərəf atıb tufan qoparmış ağac tək yığıldı yerə!

Sübh qonşular Şeyx Şəbanın meyitini tapdılar.

HƏMŞƏRİ PASPORTU

Rusiyanın şimal yerlərinin payız aylarını hər kəs bir dəfə görmüş olsa, belə güman edirəm, ikinci payız fəslində məcbur olmasa, o yerlərə getməz. Başına gələn başmaqçı olar. Rusiya payızından nə çəkmişəm, onu mən bilirəm. Odur ki, əgər sentyabr ayında, ya oktyabrda mənim papağımı başımdan alıb şimali Rusiyaya atalar, dalınca getmə-rəm. Bəlkə qorodovoy qabağına qatıb aparalar. Bəzi vaxt yağış başla-yanda bir həftə müttəsil yağır. Ta bir göz açıb iş görməyə macal vermir. Bir də görürsən, gözəl gün çıxıb, göyün üzündə bir damcı bulud yox, tez sevinmiş durub havaya çıxırsan. Bir saatdan sonra bilmirsən yağış adamın başına haradan tökülür. Paltosuz, qaloşsuz, islanmış qayıdırsan evə. Əgər zatəlcənb¹ də tutmasa, yəqin ki, bir zökəm tutacaqsan. Yainki yağış yağan vaxt çox vacib işin olur. Labüdd qalıb, durub paltodan, qaloşdan geyib çıxırsan küçəyə. Bir də görürsən yarım saatdan sonra yağış kəsdi, bulud dağıldı, bir isti gün çıxdı. Paltonun, qaloşun hər biri beş pud olur. Gərək bir hambal tapıb verəsən yanınca götürsün.

Belə günlərin birində papağımı gözümün üstünə basmış, paltonun boynunu qovzamış, sürətlə gedirdim. Bir də gördüm səs gəlir:

– Oğlan, saqqala niyə salam vermirsən?

Tez geri dönüb, gördüm mənim Dəcəlabad rəfiqlərimdəndir. Bir rezin bürünük bürünüb, bürünüyün torbasını da başına geyib. Soyuqdan yanaqları qızarıb. Burnundan su axır.

– Bah, salaməleyküm!

– Ay əleykəssalam!

– A kişi, sən nə əcəb gəlib buraya çıxmısan, xeyirdinmi?

– Lənət şərə, xeyir olmamış nə var! Özün bilirsən ki, ilin bu vaxtında işsiz adam gəlib buraya çıxmaz.

– Bəs sən nə iş görürsən?

– İş də görmürəm, işsiz də deyiləm; qəza məni dolaşdırıb salıb buraya, bir neçə gündən sonra qaçaçağam gözəlcə Dəcəlabada.

– Necə qəza dolaşdırıb?

– İş uzundur, gəl mənzilə söhbət edək!

– Harada düşmüşsən?

– “Qryaznaya nomera” da.

¹ Sətəlcəm

- Axşam saat səkkizdə mənzildə ol, gələrəm.
- Gözlüyürəm.
- Xudahafız!
- Xudanasir!

Axşam saat səkkizdə, gecə paltomun boynunu yuxarı qovzayıb, papağımı gözlərimin üstünə basıb birbaşa “Qryaznaya nomera”ya rəvan oldum. Qapıçıdan soruşdum: “Filankəs mənzilindədirmi?” Dedi: “Buyurun, mənzildədir!” Və cavab vermədən qabaq ikiqat baş əyib, iki barmağı ilə boynunun ardını qaşdı. Boyun ardı qaşmaq Rusiyada bir zəbani-haldır. Bunun mənası budur ki, “buraya gəlib-gedəndə kasıb-kusubu unutma!” Çıxdım yuxarı. Dörd otaq keçib yeddinci otağın qapısını döydüm. Dostum fəvvrən qapını açıb dedi:

– Buyur, a kişi! Sən xalis nemsə imişsən.

Dedim:

– Necə nemsə?

Dedi:

– Nemsələr bir camaatdırlar ki, öz işlərində həmişə dəqiq olurlar və verdikləri sözə də, öz vaxtından bir dəqiqə keçməyib əməl edirlər. Biz dəccələbadlılar, bir aya pul borc alıb bir il bir aydan sonra veririk. Müsəlman qardaşa saat səkkizə müntəzir olarsan, üç gün sonra gələr. Amma sən saat səkkizin dəqiqəsini ötürməmişən.

Dedim:

– Səhv etmə, mən də sən deyən müsəlman qardaşdanam, amma yerin xasiyyəti məni dəyişdirib.

Bir az gülüşdük, sonra rəfiqim məni samavara tərəf çəkib dedi:

– Soyuxdan gəlmisən, hələ gəl bir az çay içək, qarnın qızıqsın.

Əyləşdik stolun yanında, buxarı asimana bülənd olan samavarın qulluğunda. Rusiyanı görməyənlərə bunu ərz etməliyəm ki, Rusiya nömrələrində həşəratül-ərzdən hər nə istəsən tapılar: birə, taxtabiti, siçan, tarakan deyilən bir növ dozanqurdu ki, adına bizim kəndlərdə “qara fatma” deyirlər. Bu bir heyvandır; boyu gödək, amma Ali-Qacar bığlarına bənzər uzun bıqları olur. Bunlardan əlavə, rütubət qoxusu nömrələrin zinətidir.

Bununla bahəm, Rusiya nömrələrinin samavarına söz ola bilməz. Bir qətrə suyu qalınca qaynardan düşümlər. Bəli, adama bir stəkan çay içəndən sonra rəfiqim ikinci stəkanı töküüb dedi:

– Qardaş, mən başıma gələn əhvalatlardan nəğl edim, dürüst qulaq ver. Amma bu söhbəti bir yerdə açıb danışmayısan.

Dedim:

– Filani, bu nə sözdür? Məgər məni tanımırısan? Allaha şükür ki, otuz ildən artıqdır bizim rəfaqətimiz var. Məgər bizim aramızda olan keyfiyyəti bir yerdə mən danışmışam?

Dedi:

– Xeyr, genə tövsiyə edirəm.

Mən söz verdim ki, bir kəsə deməyim və sözüümün üstünə indi də möhkəm durmuşam. Rəfiqimdən eşitdiyimi qiyamətədək bir zinəfsə demərəm, yazmağa baxmayın. Yazmaq başqa, danışmaq başqa.

Yoldaşım dedi:

– Di, indi qulaq as!

Mən çaydan iki qurtum alıb dedim:

– Buyur!

Yoldaşım başladı:

– Mənim, özün bilirsen, Dəccalabadda iki oğlum var, iki qızım. Bir gün zənnlə baxıb gördüm oğlanlarım da böyüyüblər, qızlarım da. Gərək oğlanları evləndirəm, qızları da ərə verəm. Amma cibimdə təzə ay çıxanda üzünə baxmağa bir gümüş pul yox. Uşaqların fikri məni aldı. Neçə gün divanə kimi gəzdim. Bir gün dolana-dolana gedib çıxdım hamman sən gördüyün “İnsafiyə” mehmanxanasına. Yadındadırmı, bir dəfə oturub, söhbət etdiyimiz yerdə, kürsü altında dağıldı. Yıxıldın, böyrün əzildi, neçə gün ondan axsadin?

– Çox yaxşı yadımdadır, hələ burası da yadımdadır ki, kürsünün pulunu da məndən aldılar.

– Bəli, getdim “İnsafiyə” mehmanxanasına. Oturub mehmanxana sahibi ilə söhbət edirdik. Bu halda beş-altı nəfər iranlı daxil oldular, nömrə istədilər. Bunların altısına bir nömrə verib, hamısından başburt istədilər. Müsafirilər başburtlarını bir-bir çıxartdılar, verdilər. Bir nəfəri də başburtu kontorçuya uzadıb dedi: “Sən Allah, yaxşı yerə qoy itməsin, özgənindir”. İranlılar getdilər mənzillərinə. Mən kontorçudan xəbər aldım ki, məgər özgə başburtu ilə də gəzmək olar? Dedi: “İranda olar. Bu kişinin işi yəqin təcilə düşüb, yoldaşının başburtunu götürüb, gəlib. Yoldaşı da bir yerə getmək istəsə gedib bir neçə manat verib, bir ayrı başburt alıb, onunla hara lazımdır, yola düşəcək. Nə dəftərə baxmaq var, nə haralı olduğunun təhqiqi var; pul ki verdin, yazıb verirlər”.

Soruşdum:

– Bəlkə mən getdim başburt istədim, verərlər?

Dedi:

– Dur gedək sənə bir gündə həştad həmşəri başburtu alım.

Bir az da söhbət etdik. Durdum, evə tərəf yola düşdüm.

Kontorçunun söhbəti məni tutdu. Gəldim evə. Nə qayda ilə çay içə bildim, nə şam yeyə bildim. Gecə də sübhədək gözümə yuxu getmədi.

Yorğanın altında o tərəfimdən bu tərəfimə dönüb, fikir edirdim ki, kontorçunun köməyi ilə əlimə beş-on dənə həmşəri başburtu sala bil-səm, işim işdir.

Sübh tezdən durub, bir stəkan çay içib, birbaş getdim “İnsafıyyə” mehmanxanasına. Gördüm kontorçu öz yerində əyləşib, çotka çəkir.

– Salaməleyküm!

– Əleykəssalam!

Dedim:

– Əzizim, gəlmişəm, zəhmət çək mənim üçün bir neçə ədəd baş-burt düzəlt.

Dedi:

– Baş üstə, axşam buraya zəhmət çəkərsən, cavab verərəm.

Axşam genə getdim mehmanxanaya. Kontorçu cavab verdi ki, lazım olan adamlarla danışib; hər başburta on manat pul istəyirlər.

Mən tez yüz manat çıxarıb verdim. Təvəqqe etdim ki, mənim üçün on ədəd başburt alsın.

İki gündən sonra, hər biri bir adamın adına yazılmış on dənə baş-burt qoltuq cibimdə hazır idi.

Evə gəlib, oğlanlarıma xəbər etdim ki, mənim bir-iki aylıq Rusi-yaya səfərim var və tapşırıdım ki, evdən, eşikdən muğayat olsunlar.

Xülasə, evi böyük oğluma tapşırıb mindim paraxoda. Birbaş getdim Hacıtərxana, düşdüm mehmanxanaya.

Sübh getdim keşişin qulluğuna. Söylədim ki, mən İran əhliyəm, gəlmişəm qulluğunuza ki, mən pravoslavni məzhəbinə döndərəsiniz. Keşiş çox məmnuniyyətlə mənim əlimi sıxıb, alınımdan öpdü və mənim dönməyim üçün gün təyin etdi.

Müəyyən gün kilsəyə gedib, gördüm qapıyadək adam cəm olub. Məndən başburt istədilər. O saat təqdim etdim.

– Mamağanlı Dursunəli Ballıbadı oğlu.

Böyük bir cəlalla məni döndərib pravoslavni elədilər. Hər tərəfdən camaat başıma pul yağdırdı.

Evə gəlib gördüm iki yüz manatdan artıq pul cəm olub. Sabahı günü Hacıtərxandan yola düşdüm Sarısınə tərəf.

Orada da ikinci başburtu keşisə təqdim etdim?

– Mərəndli Səbzəli Sultanəli oğlu.

Orada da, həmçinin, çox pul yığdım. Sarısindən Xarkova, oradan Kiyevə (Kiyevdə hər yerdən çox pul yığıldı). Beləliklə, şəhərləri gəzib, gəldim çıxdım buraya. İndi cibimdə iki dənə başburt qalıb. İki cə dəfə də dönsəm, işim düzələr.

Gecə yarı idi, durub “xudahafiz” edib çıxdım. Güclü yağış yağdırdı. Bir fayton tutub gəldim evə.

Rəfiqimlə neçə gün görüşə bilmədim. Sonra getdim, eşitdim ki, çıxıb gedib Qafqaza. Neçə il ondan sonra onun harada olduğunu bilmədim.

Bir dəfə Tiflisdə ikən küçədə qabağıma çıxdı.

– Salaməleyküm, rəfiq, işlər necədir?

– Necə olacaq. Oğlanlarımı da evləndirmişəm, qızlarımı da ərə vermişəm. Özüm də papağımyı əyri qoyub padşah kimi gəzirəm! – dedi.

RÖYA

Saat dörd idi. Möhkəm nahardan sonra gedib, şəhər bağının bir guşəsində əyləşib təmiz havanı tənəffüs etməyə məşğul idim. Bağın yanındakı küçə ilə qiymətli libaslar geyinmiş xanımlar avtomobillərdə, faytonlarda o baş-bu başa çapırdılar. Dörd ətrafımda balaca uşaqlar bağ içində oynamaqda idilər. Bağın xiyabanlarında camaat da az deyildi. Qəzetə və meyvəcat satanlar camaat arasında gəzib, hər kəs öz mətəni təklif edirdi.

Gözlərim bu mənzərəyə məşğul ikən qulağıma “sələməleyküm” səsi gəlidi. “Əleykəssəlam” deyib başımı qovzadım; gördüm bir nəfər sinni altmışdan ötmüş şəxs, beli bükülmüş, gözləri çuxurda, ağı uzun saqqalı, əynində bir uzun palto, başında çərkəzi börk durub. Mən bu şəxsə baxanda dedi:

– Dünən mən sizi bazarda bir acarlı müsəlmanı ilə bir yerdə gördüm, zati-aliləriniz müsəlmandırımı?

– Əşitmədinizmi məgər, salamınızın cavabını verdim; əlhəmdülillah, müsəlmanam, əyləşiniz, əfəndim.

– Rica edirəm, əfəndim, bəndəni əfv ediniz. Mənim sualım qəbih sual oldu, nəhayət, libasınızdan şəkkə düşdüm.

– Eybi yoxdur, əfəndim, əyləşiniz.

Şəxs əyləşdi. Bir qədər sükutdan sonra cibindən tənəkə və kağız çıxarıb, qabaqca mənə təklif etdi:

– Buyurunuz, əfəndim, siqara çəkiniz.

– Təşəkkür edirəm, əfəndim, bəndə papiros çəkmirəm.

Şəxs özü bir papiros büküb, yandırıb bir-iki dəfə çəkdi, sonra yenə üzünü mənə tərəf tutub soruşdu:

– Siz haralısınız, əfəndim, isminiz nədir?

Mən cavab verdim.

Şəxs bir-iki dəfə mənim adımlı təkrar edib dedi:

– Bən də acarlıyam, ismim Süleyman əfəndidir; qaç gündür ki, buraya varid olmuşam. Sizin yerlərin əhalisi nə ilə güzəran keçirirlər?

– Ticarətlə, ziraətlə, dəhat əhli əksərən ziraətlə məşğuldurlar, bəndə özüm də əkinçiyəm.

– Nə qədər yeriniz var?

Yerin neçə desyatin olduğunu dedim.

– Sizlər desyatin nəyə deyirsiniz, əfəndim?

- Səkkiz pud buğda səpilən yerə desyatın deyirik.
- Bu hesabdən mənim qırx desyatından ziyadə yerim var idi.

Süleyman əfəndi bir dərin ah çəkdi:

– Şəhərdə imarətim var idi, aşağı mərtəbəsi dükanlar, üstü mənzilələr. İndi, əfəndim, evim, dükanlarım dağılıb yerim bilmirəm necə olub, ailəm var idi, iki qoçaq oğlanlarım var idi; biri iyirmi beş, biri otuz yaşında: övrətim, balaca qızım bilmirəm haradadırlar, oğlanlarımın ikisini də zalımlar, birəhmlər gözümlün qabağında...

Bu yerdə Süleyman əfəndinin nitqi tutulub, sifətinin qırıqlarının hər yeri bir arxa dönüb, gözlərinin yaşı silab tək sifəti və saqqalı uzununu axdı.

– Mən bir şəxs sayılırdım, əfəndim! Gözəl yurdum var idi, dövlətim var idi. Atlarımın, mallarımın, qoyunlarımın hesabı yox idi. Hamısı əlimdən getdi... hamısı!.. Nə etmədi, məsləhət tanrınıdır. Malı mən qazanmışdım, yenə qazanaram, özüm qocalmışam, oğlanlarım qazandı, kaş balalarım əlimdə qalaydılar... Ax, gözəl oğlanlarım, məni divanə edib avara salan balalarım!..

Süleyman əfəndinin gözümdən dübarə yaş cari olmağa başladı.

Mən ona təskin vermək üçün dedim:

– Əfəndim, məsləhət bizi yaradanındır, səbr edin, bir papiros da çəkiniz, xəyalınız dağılsın.

Süleyman əfəndi qoltuğundan dəsmal çıxarıb gözlərini sildi. Birdən hövlnək yerindən qalxıb, əyilmiş bədəninin düzəldib, bir halətlə mənim sifətimə baxdı ki, həqiqət bədənimə lərzə düşdü: tamamən qeyz tutub, gözləri böyüyüb, yanaqları qızarıb, əlləri uçundu... Bir dəqiqə bu növ mənim üzümə baxandan sonra acıqlanmış qışqırdı:

– Kimdir deyən ki, mənim oğlanlarımı öldürüblər? Mənim igid oğullarımı kim öldürə bilər? Onların hər birisi yüz adama cavab verməyə qadirdir! Kim mənim oğlanlarımın vücudu ilə mənim ailəmə əl uzada bilər? Heç kəs!.. Heç kəs!.. Salamtdırlar! Ancaq məni arayırırlar, mən də onları arayıram. Tapacağam balalarımı! Övrətimi tapacağam, yenə öz mülkümüzə qayıdacağıq, yenə mən həmin Süleyman əfəndi olacağam ki, var idim! Hamısı salamtdırlar! Qulaq ver, əfəndim, gör mənim qoyunlarımın nə gözəl mələşməsi gəlir! Eşidirsinizmi? Qulaq verin, əfəndim! Can! Səslərinizə qurban olum, gözəl qoyunlarım, səbr ediniz, sahibiniz tez gələr.

Bu yerdə Süleyman əfəndinin haləti təgəyir tapıb bədəni zəifləşib yenə əyləşdi. Mən dedim:

– Süleyman əfəndi, rahat olun, papiros çəkin.

Süleyman əfəndi bir papiros çəkdi, sonra yenə üzünü mənə tərəf tutub söylədi:

– Yox, əfəndim, yox! Hamısı qırıldı, hamısı dağıldı, öz gözümlə gördüm.

Mən dedim:

– Əfəndim, naxoşsunuz, mənziliniz haradadır? Buyurun sizi aparım.

Dedi:

– Dərbənd nömrələrində.

Süleyman əfəndinin qolundan tutub durğuzdum. Bir-iki qədəm gedəndən sonra yenə dayandı.

– Əfəndim, bağı ayağından üzü o yana gedən oğlanı görürsünüz-mü? Bax, o mənim böyük oğlumdur, ölməyib, məni arayır. Bala, getmə, gəldim! Dayan, bala, dayan!

Bu sözlə Süleyman əfəndi bağı ayağına tərəf yüyürmək istədi. Nə qədər səy etdim, saxlamaq mümkün olmadı, əlimdən çıxdı, amma üç-beş qədəmdən sonra yıxılıb bihuş oldu. Bağda gəzən camaat cəm oldu bizim ətrafımıza. İki nəfər şəxsini köməyi ilə Süleyman əfəndini götürüb bir skamyanın üstünə qoyduq. Bir az vaxtdan sonra gözlərini açdı, başladı camaata məhbut baxmağa. Bir xanım gedib su satandan bir şüşə limonad alıb gətirdi. Süleyman əfəndi sudan içib, bir az halətə gəlib dedi:

– Əfəndim, məni mehmanxanaya göndərin.

Bu halda mənim acarlı dostum da bir tərəfdən çıxdı, bir fayton çağırıb, Süleyman əfəndini acarlı dostumla bir yerdə mindirib yola saldı.

Süleyman əfəndi getdi. Mən yenə qayıdıb öz yerimdə əyləşdim. Evidən, külfətindən, oğlanlarından, mal və əmlakından əli çıxıb, Məcnun tək divanə olub, Yəqub tək “bala vay” naləsi ilə avara qalmış qoca bir kişinin xəyalı mənim bütün vücudumu işğal etdi. Axşamdan xeyli keçincə şəhərin bağlarını, küçələrini laəşşüur dolandım. Hərçi səy edirdim, Süleyman əfəndinin axırkı haləti gözümün qabağından getməyirdi.

Saat doqquzdan adlamışdı. Getdim “Dərbənd” nömrələrinə, gördüm qoca yatıb və dostum da əyləşib onun yastığının yanında. Gecə yarı xudahafiz edib gəldim mənzilimə və soyunub rəxtxabə girib, yorğanı çəkdim başıma. Neçə saat yata bilmədim. Axır huşa gedib özümü bir kiçik şəhərdə gördüm. Gözəl imarətlər, rast küçələr, bazarlar, hər

evin ətrafında xırda bağçalar və bağçalarda çarhovuzlar. Gördüm Süleyman əfəndi atlı gəlib bir evin qabağında atdan düşdü və evi dəqqilbab etdi. O saat qapı açılıb, bir tənümənd oğlan içəridən çıxdı. Atasını görüb təzim etdi və atı onun əlindən alıb çəkdi həyəətə. Süleyman əfəndi daxil oldu evə. Baxdım ki, mən də evin içindəyəm, amma heç kəs məni görməyir. Süleyman əfəndi bir döşəkcə üstündə əyləşib sağ tərəfində övrəti və qızı, sol tərəfində iki nəfər gözəl oğlanlar. Xanım çay töküb əyləşənlərə verir. Süleyman əfəndi keçmiş günlərindən söyləyir.

Birdən evin divarları titrəşdi, hamı hövlnak yerlərindən qalxdılar, mən çıxdım eşiyə, gördüm göydən od yağır, yerdən alov çıxır, evlər birbəbir uçurlar, toz duman kimi dünyanı bürüyüb, bu yerdən patıltı səsi gəlir; övrətlərin, uşaqların qışqırtısı, heyvanatın nərəsi, uçan imarətlərin gurultusu hamısı bir-birinə qarışıb. Bir azdan sonra gördüyüm gözəl şəhər bir xarabazara döndü. İtlər, canavarlar, gördüm, insanların nəşlərini sökürlər, qara libas geyinmiş şəxslər xarabaları birbəbir axtarıb əllərinə keçən əşyadan yüklənib gedirlər, dübarə yenə gəlib xarabaları axtarırlar, amma nə isə məni heç kəs görmür.

Mənzərə dəyişilib, özümü bir böyük səhrada gördüm, səhra bir tərəfdən uca dağlara təkəyə edirdi, ətrafı qar basmışdı. Soyuq külək hər tərəfdən gurultu ilə əsib səhranın qarını dərəyə tək mövcləndirirdi. Birdən göydən yağan qarla yerdən toz kimi qalxan qar hamısı bir-birinə qarışıb dünyanı qaranlıq edirdilər. Külək sakitləşib, qar seyrəklənəndə yenə dağın sinəsi görünürdü. Bir də gördüm bir nəfər övrət bir qızın qolundan tutub dağın ətəyi ilə gedir. Övrətin yaylığı və qıçlarına dolanmış tumanı küləyə tabe olub özündən qabaq yellənirlər. Balaca qız hərdən deyir:

- Ana can, soyuqdan öldüm, bəs bibim evinə nə vaxt çatacağıq?
- Səbr elə, bala! Dağı adlasaq, bibin evi görünəcək. Tez yeri, bala!
- Ayaqlarım yorulub, ana can! Qardaşım canına, yeriyə bilmirəm. Vallah, deyəsən öləcəyəm, bir yer yoxmu, ana can, orada dincimizi alağ?
- Gedək, bala, bəlkə yer tapdıq.

Külək gəldikcə şiddətlənib, gah bəm, gah zil səsi ilə guvuldayırdı. Qoca övrət gücü gəldikcə yüyürdü və qızı da özü ilə çəkirdi. Balaca qız əllərini qoynuna dürtüb, sızıldaya-sızıldaya anasının yanında sürünürdü.

Küləyin guvultusuna dürüst qulaq verib gördüm külək səsi deyil, insan naləsidir! Küləyin bəm guvultusu kişilər nərəsidir ki, səs-səsə verib qışqırırlar:

– Oğul vay!..Bala vay..Oğul... Oğul!

Övrətlər səs-səsə verib qışqıranda, küləyin səsi hərdən zilə dönür.

İkinci məni təəccübə gətirən halət bu idi ki, göyün üzünü qara bulud tutmuşdu. Amma buludlar arasından ulduzlar parıldıyırdı və qışın soyuğunda qətrə-qətrə yağış tökülürdü. Göyün üzünə düürst baxıb gördüm başımın üstündə bulud hesab etdiyim övrət başlarıdır ki, pırtlaşmış sacları bir-birinə dolaşib, qara bulud tək havada dolanırlar və işıldayan ulduzlar anaların, bacıların gözləridirlər ki, yerə qətrə-qətrə yaş tökürlər.

Gözümü göydən döndərib, yenə dağın ətəyi ilə gedən ana-balaya tərəf baxdım. Gördüm övrət bir daşın dalında əyləşib, balaca qız da özünü onun ağışuna qısıb deyir:

– Oxay, ana can, necə istidir, bax indicə bədənim qızıdır.

Amma anadan səs gəlmir.

Bir də baxdım ki, ana-bala ikisi də qalxdılar havaya, onların pırtlaşmış sacları qalan sacları dolaşib, işıldayan gözlərindən başladı yaş tökülməyə.

Qəflətən bir dəhşətli qışqırtı eşidib, üzümü geri çöndərdim, gördüm Süleyman əfəndi əllərini göyə qovzayıb deyir:

– Bax, odur, balam oradadır, övrətim də onun yanında! Bala, gəl!.. Bala, gəl atanın ağışuna!.. Bala, gəl!

Süleyman əfəndinin qışqırtısına oyanıb, gördüm soyuq tər basmış bədənim bütün lərzədədir. Sübh saat səkkizdir. Durub, libasımı geydim. Üzümə su vurub aram oldum. Çay içib çıxdım küçəyə. Gördüm camaat dəstə-dəstə gedir. O saat yadıma düşdü ki, bu gün mövludinəbidir, hərbdadələərə ianə yığacaqlar. Mən də məscidə tərəf rəvan oldum.

MİRZƏ SƏFƏR

Ağ çuxalı, ağ arxalıqlı, ikiüzlü Buxara dərisindən papaqlı, şişman göbəyi üzərində gümüş kəmərli Mirzə Səfəri hamı tanıyırdı. Hər görün ona salam verirdi. Hər bir ziyafətdə Mirzə Səfər isbatı-vücut edərdi. Mirzə Səfərin söhbətlərinə hamı aşıqdı. Gözəl danışardı. Çox şairlərin əşarı onun sinə dəftərində səbt olunmuşdu. Şeirilər oxuyardı və oxuyandan sonra da onları əyrü-üyrü rus dilinə tərcümə edərdi. Deyərdilər ki, cavanlıqda Mirzə Səfər özü şairlik fikrinə düşüb, şeir demək üçün çox çalışmışdı, fəqət bir nəticə hasil olmamışdı.

Mirzə Səfər eşitmişdi ki, şeir yazmaq üçün iki vasitə lazımdır: xəl-vət otaq və bir şüşə şərab. Şərab içdikdən sonra təb açılıb, şeir öz-özünə su kimi axacaqdır. Qafiyə tapmaqda çətinliyə uğradıqda iki dəfə qeyzlə təpiyini yerə çırparsan, o saat qafiyə öz-özünə tapılar.

Mirzə Səfər bir şüşə qırmızı şərab alıb gəldi evə. Mirzəyə demişdilər ki, şərab, əlbəttə, gərək qırmızı olsun ki, yarın dodaqlarına oxşasın. Şərabı masanın üstünə qoyub, papağı bir tərəfə, çuxanı o biri tərəfə atıb, yaxasını açıb, başının tüklərini pırtlaşdırıb, özünə bir laübali sifət verib aynaya baxdı və dedi:

– Afərin, Səfər, indi xalis şairsən!

Şərabdan bir stəkan töküüb içəndən sonra gördü gözləri qızarıb, daha şairliyinə şəkk ola bilməzdi.

Stulda əyləşib, qarşısına bir vərəq kağız qoyub qələm götürdü, dörd, beş dəfə qələmi mürekkəbə batırırdıqdan sonra durub otaqda bir-iki baş gəzindi. Hərçi fikir etdisə, şeri başlamaq mümkün olmadı. Bir stəkan da içdi. Beyni bir qədər də qızışdı. Əyləşib qələmi alıb gözəl xətlə yazdı:

Darvazamızı fələk vurubdu!

Mirzə Səfər hərçi çalışdısa, ikinci misra gəlmədi. Neçə dəfə təpiyini yerə çırpdı, şərabın hamısını içdi, misra gəlmədi ki, gəlmədi.

Mirzənin atasının evində saat birdə nahar yeyilirdi. Bu dəfə saat bir oldu, ikidən addadı, Mirzə nahara gəlmədi. Atasını təşvişə düşüb otaqdan çıxdı. Oğlunun pəncərəsinin yanından ötürkən nə gördü: oğlunun sifəti nar tək qızarmış, gözləri böyümüş, başı, libası pəjmürdə, tər alınından sel kimi axır, otaqda o baş-bu başa dayanmadan yüyürür, hərədən bir otağın ortasında dayanıb, ayaqlarını hirsələ yerə çırpıb deyir:

“Darvazamızı fələk vurubdu, darvazamızı fələk vurubdu, darvazamızı fələk vurubdu!”

Atası qapının açıb otağa daxil oldu:

– Ay oğul, bu nə halətdi səndə?

Mirzə Səfər atasının sözlərini əsla eşitməyib qışqırdı: “Darvazamızı fələk vurubdu!”

Yazıq kişi yəqin etdi ki, oğlunun başına hava gəlib. Stola tərəf yavuqlaşib, kağızda yazı görüb oxudu:

“Darvazamızı fələk vurubdu!”

Burada atası anladı ki, oğlu şairlik fikrinə düşüb, divanəlik haləti yoxdu. İrəliləyib, oğlunun boynundan yapışıb dedi:

Darvazamızı fələk vurubdur!

Sən tək bişüuru mənə veribdi.

– Gəl, axmaq balası, naharını zəhrimarlan. Nə qədər məndən şair oldu, bir elə səndən olar.

Oğlunu otaqdan çıxarıb apardı nahara.

Bir neçə il ondan sonra Mirzə qonşunun qızına eşq yetirib anasını elçi göndərdi. Qızın anası Mirzənin anasını çox hörmətlə qəbul etdi. Ancaq cavab verdi ki: qızın ixtiyarı atasının əlindədir, atası gələr, söylərəm. Mənim qızım Səfərdən yaxşı oğlana getməyəcək ki, oğru deyil, dələduz deyil, bir kəsin toyuğuna daş atmaz. Bir pislikdə adı çəkilməz, axşam kişi ilə danışib cavab göndərəm.

Mirzənin anası xatircəm evə qayıtdı.

Qız qapının dalında durub danışığa qulaq açırmiş. Anası qonağı yola salıb qayıdanda, qızını gözü yaşlı görüb, xəbər aldı:

– Ay qızım, nə olub sənə, niyə ağlayırsan?

Qız cavab verdi:

– Ana can, danışdığımızın hamısını eşitmişəm, məni atamın başına çevir, qurban kəs, məni tikə-tikə doğra, itlərə ver, amma məni bədbəxt eləmə.

– Ay qız, Səfər necə oğlandı, niyə xoşuna gəlmir?

– İstəmirəm, ana can, qurbanın olum.

– Hələ bir şey yoxdur, o almadı, biz də vermədik, bəlkə heç atan razı olmayacaq.

Səfər, doğrudan da, qızların xoşuna gələnlərdən deyildi. Fəqir, başı aşağı bir oğlandı, vurub-yıxan deyildi, belinə tapança bağlayıb, əlini belinə, papağını gözünün üstünə qoyub gəzməzdi. Birçəklərini qotaz daramazdı, papiros çəkməzdi, aşurada başını yarmazdı, qaməti də movzun deyildi. Belə adamları qızlar sevməzdilər.

Axşam qızın atası bazardan gəldi. Arvad əhvalatı nağıl etdi. Kişi bir az fikir edib dedi:

– Arvad, Səfər pis oğlan deyil, atası da bir abırlı kişidir. Ancaq biz ona qız versək, gərək iki ev saxlayaq; qızımızı bir elə yerə verək ki, bir parça çörək yeyib bizə möhtac olmasın...

– Axır onlar bizdən cavab gözləyəcəklər?

– Bir gün gözləsinlər, eyb eləməz, sabah bir dükan qonşum Hacı Əbdüləzim də məsləhət eləyim, o, bir ağıllı, dünya görmüş kişidir.

Səhər qızın atası Hacı Əbdüləzimin dükanına keçib keyfiyyəti söylədi. Hacı Əbdüləzim dürüst qulaq verəndən sonra dedi:

– Kişi, məgər sən öz qızının düşmənisən? Mənim bir kor pişiyim olsa, onu da Səfərə vermərəm, oruc tutmaz, namaz tanımaz, bir dəfə məscidə getməz, hətta deyirlər, axşamadək erməni bazarında şirəxanada oturub çaxır içir, gecə də evə piyan gəlir. Əgər mənim yanıma məsləhətə gəlibsən, mən məsləhət görmürəm.

İki gündən sonra Səfərin anasına sifariş göndərdilər ki, böyük qız ərə getməyincə, kiçik qızı atası heç kəsə verməyəcək.

Keyfiyyət Səfərə təsir edib, onu naxoşluğa salır.

Atası oğlunun halətini görüb dedi:

– Ay bala, niyə xiffət eləyirsən, özün bilirsən ki, biz kasıbıq, qoməqrəbamız və möhkəm arxamız yox, bizə qızını verərlər? Oğul, burada qalsan, halın daha da xarablaşacaq. Yaxşısı budur get piyadə Qurbanlıda bir neçə gün dayının evində qal, havanı dəyiş, bəlkə bu sövdə də başından çıxsa.

Mirzə atasının sözünə baxıb getdi kəndə. Orada bir neçə gün qalmışdı, bir də gördü hardansa, adına bir başıbağlı məktub gəlib, məktubu açıb gördü şeirdir. Bir nəfər naməlum şair belə yazmışdır:

Fəzayi-eşqdə Məcnunə nisbət,
Nə düşübsən biyabana, ay Səfər!
Hansı Leyli salıb dami-zülfünə
Gətiribdir səni cana, ay Səfər!

Mahtab t l tli, kim vermiŐ firib,
D rdinin dərmanın tapmamıŐ təbib.
Yar ilə aranı vuran s g rəqib,
Pərvanə t k oda yana, ay Səfər!

Yarın çox gözəldir, n  p nhanı var,
Dövlətinin n   dedi, sanı var.
Deyirlər ki, ancaq bir nöqsanı var...
M h l qoymaz sən t k cana, ay Səfər!

Mirzə bu məktubdan çox dilgir oldusa da, onu  z nd  saxladı. Axır vaxtlarda bu Őeri  z  çox həvəslə oxuyardı.

Mirzə Səfər kənddə ikən qızı Hacı  bd l zimin oqluna verdilər.

* * *

Yuxarıda zikr etdiyimiz keyfiyyəti Mirzə  z  naqlı edirdi.

Mirzə Səfərlə biz tanıŐ olanda, onun yaŐı qırx beŐl   llinin arasın-da idi.  z  də q za dəftərxanasına qulluq edərdi. Rusca savadı az oldu-ğundan, ancaq iŐi m b yyizlik idi. İyirmi beŐ manat da maaŐı vardı. Mirzəyə hər yerdə ehtiram g st r rdil r. Bununla belə, onun bircə nəfər həqiqi dostu var idi – saatsaz usta Zeynal. Mirzə hər gün nahar-dan sonra gedib, usta Zeynalın dükanında  yl Əib onunla söhbət edərdi v  söhbət əsnasında cibindən qozdan, fındıqdan, kiŐmiŐd n çıxarıb ortalıĝa tökərdi. Mirzənin cibləri  r z d n boŐ olmazdı. G r rd n z, yolla gedərkən dayanıb, cibindən bir qoz çıxarıb divarın daŐına dayayıb, aĝacının baŐı ilə sındırdı v  yeyə-yeyə getdi.

Usta Zeynalın dükanında Mirzə qəzəllər oxuyub, sonra da oxu-duĝu qəzəlləri rus dilinə tərcümə edərdi. Rus dilini bilmədiyindən, t r-c m l ri də çox tuhaf çıxırdı. BaŐlardı:

– Usta Zeynal, g r Őair n  gözəl deyib:

XoŐ üst badeyi-g lg n ba k babi-Őikari,
Zid st saqiyyi-g l  hr  d r k nari-buxari.
N   z b hri-niguyi-g l b  piŐ t dəstə av rd m,
Zixubi-laf miz d g l girift  b st  av rd m.

Afərin Őair ! – deyib qozun l p sind n birin aĝzına qoyardı.

Usta Zeynal, həmçinin, bir arif kişi idi. O da gözəl şeirlər oxuyardı. O idi ki, Mirzə Səfərin onunla həmişə söhbəti tutardı.

Dəftərxanada Mirzənin hörmətini gözlərdilər. Çünki sair mirzələr bir abbası, altı şahı hər iş gələndən rüşvət alardı, amma Mirzə öz maaşına kifayət edib bir qəpik də olsun rüşvət almazdı və deyərdi: “Rüşvət almaq adamı qorxaq və gözükölgəli edər, rüşvət aldığı adamların hansını görsən, gərək ikiqat baş əyəsen... Nə lazım? Qulluğumda təmiz olaram, maaşıma qənaət edərem, bir kəsə ehtiyacım olmaz, həmişə də başıuca gəzərem, iyirmi beş manat məvacibim var, ayda bir on manat da evə gəlib ərizə yazdırarlardan qazanıram, bu da mənim başımdan girib, ayağımdan çıxar”.

Mirzənin zamanında bazarda ucuzluq idi, yaxşı qoyun ətinin girvənkəsi dörd qəpik, çörəyin girvənkəsi iki qəpik, yağın pudu dörd manat idi. Mirzə qazandığı para ilə dolanıb oğlanlarına da tərbiyə verərdi. Dünyada təməllüq, yaltaqlıq nə olduğunu Mirzə bilməzdi. Bir bəyə, bir xana etina eləməzdi və deyərdi: “Nə vaxt qapılarına çörəyə getsəm – verməsinlər”.

Bir dəfə bir nəfər şəxs dəftərxanaya gəlib, katibdən öz kağızından dolayı məlumat istəyir, katib cavab verir ki, kağızın Mirzə Səfərdədir, üzünü ağardar, apararsan. Şəxs Mirzəyə tərəf gəlir:

– Mirzə, mənim kağızımı, mümkün isə, yaz aparım.

– Dayan, bu saat yazaram, əlimdə özgə iş var.

– Bilirsiniz, mən Həsən ağanın qohumuyam?

Mirzə qələmi əlindən buraxıb kişinin gözlərinin içinə baxdı.

– Doğrudan Həsən ağanın qohumusan?

– Doğrudan.

– Sən Allah, Həsən ağanın qohumusan?

– Vallah, doğru deyirəm.

– Sən Həzrət Abbas, Həsən ağanın qohumusan?

– Həzrət Abbas haqqı Həsən ağanın qohumuyam.

– Deyinən sən öl, Həsən ağanın adamıyam.

– Sən öl, Həsən ağanın adamıyam.

– Bəs elə isə gəl min mənim boynuma. Neynəyim Həsən ağanın qohumusan, gözlə, vaxtında kağızın hazır olar, apararsan.

İş üçün gələn köndlilərlə Mirzə həmişə şirin dillə zarafat eləyərək söhbət edərdi. Keçmiş vaxtlarda dəftərxanalarda qulluqçuların gündə biri, idarə bağlandıqdan sonra qalıb təcili məktubları, teleqrammaları qəbul edərdi.

Bir gün növbət Mirzəyə gəlmişdi. Dəftərxananın səkisi üstündə əyləşib özünü havaya verirdi.

Bir neçə nəfər də kənddən gəlmiş adamlar küçənin ortasında oturub öz aralarında danışırdılar.

Mirzə bunların birisinə əl elədi:

– A kişi, bura gəl, bura gəl.

Kişi durub gəldi.

– Nə buyurursan, Mirzə?

– Bir dil ki qəm düşürü ola, ağlar, ağlamaz?

– Mən nə bilim, ay Mirzə.

– Ənduhi–qüssə yarı ola, ağlar, ağlamaz?

– Başına dönüm, ay Mirzə, mənə belə şeylərdən başım çıxmaz.

Avam adamam.

– Doğrudur, avamsan, bunlar gözəl sözlərdir, get oğlunu oxut.

Belə-belə şeylərdən ləzzət aparsın.

Bir dəfə nə üstə isə naçalnikin buna qəzəbi tutub dedi:

– Səfər! Papağımı götür, buradan get!

Mirzə Səfər qalxıb şax naçalnikin sifətinə baxdı.

– Cənab naçalnik, siz yəqin edin ki, mən buradan gedəsi olduqda, papağımı qoyub getməyəcəyəm.

“Külahın satgilən xərc et, tufeyli olma namərdə,
Cahanda kəllə sağ olsun, külah əskik deyil mərdə!”

Şeri oxuyub, bir növ rusca tərcümə etdi.

Yoldaşları hamısı bir dillə naçalnikdən xahiş etdilər ki, onun taq-sırından keçsin. Mirzə Səfər özü isə bir vəziyyətdə durub, sifətində yalvarmaq nişanəsi olmayaraq baxırdı.

Mirzənin təmiz qulluqçu olmağına qiymət qoyurdular və yoldaşları da onu çox istəyirdilər. Ona görə Mirzəni vəzifəsində saxladılar.

Mirzə Səfərin iki oğlu edadiyyə məktəbinin beşinci sinfində oxuyurdular.

Mirzənin məişəti ağır olduğundan, məktəb nəzdində olan cəmiyyəti-xeyriyyə onun uşaqlarını dərs pulundan azad etmişdi.

Bir gün uşaqlar məktəbdən gəlib Mirzəyə xəbər verdilər ki, daha bu ildən onları məktəb pulundan azad etməyəcək, pul verməsələr, hər ikisini məktəbdən xaric edəcəklər.

Sabahı gün Mirzə naçalnikdən izn alıb məktəb müdirinin yanına getdi. Müdir dedi:

– Mən kənardan gəlmiş bir adamam, başım ancaq məktəbin işlərinə məşğuldur. Uşaqların atalarının vəziyyətləri mənə məlum deyil, məlum olsa da, mənim əlimdən bir iş gəlməz, sizin oğlanlarınız hər ikisi yaxşı oxuyurlar. Onların məktəbdən çıxarılmasına mən çox əfsus edirəm. Mən sizə məsləhət görürəm, gedib cəmiyyətin sədri Həsən ağa ilə görüşəsiniz. İş onun əlindədir.

Məlum oldu ki, Mirzə Səfərin Həsən ağanın qohumu ilə rəftarı ağanın qulağına çatıb, o da qeyzlənib cəmiyyəti-xeyriyyə iclasında deyibdir ki, Mirzə Səfərin vəziyyəti mənə aydın məlumdur və uşaqlarını öz xərçi ilə oxutmağa onda imkan var. İclasdan çıxanda üzvlərdən biri Həsən ağadan xəbər aldı:

– Ağa, Mirzə Səfər yazıq deyilmi, biz hamımız onun vəziyyətinə bələdik, bu zülmü onun haqqında gərək siz etməyəydiniz.

Ağa cavab verdi:

– Məgər siz onun nə qədər azğın olduğunu görmürsünüz?! Nə adama etina edir, nə də salam verir, guya bu adamların hamısı onun nökrədidirlər. Yəqin yağlıdır ki, belə dolanır. Yağlı olmasa, o da qalan çinovniklər kimi adamın yerini bilər.

Mirzə Səfər məyus evə qayıtdı.

Arvad ərinin halətinin pozğunluğunu xəbər aldıqda, Mirzə dedi:

– Nə eləyim, ay arvad, bu gün-sabah uşaqları məktəbdən xaric edəcəklər. Ondan sonra mən onların üzlərinə nə gözlə baxacağam? Həsən ağanın evi yıxılsın, mənim evimi o yıxdı.

– Qəm eləmə, kişi, sən ki özün şkola görməyibsən, yenə bir parça çörəyin var. Uşaqlar ki, az-çox oxuyublar, çörəksiz qalmazlar.

– Mən yediyim məgər çörəkdir? Zəhrimar o çörəkdən yaxşıdır. Sabah qulluqdan çıxarsalar, acından ölməyə məcbur olacağam. Həsən ağa kimi zalımın biri getdi naçalnikdən xahiş elədi, bir də görəcəksən papağımı qoltuğuma verib saldılar eşiyə. Oğlanlarımı mən avara gör-səm, yəqin özümü öldürərəm.

Mirzə iştahsız nahar yeyib yatmaq istədi, hərçi çalışdı yuxusu gəlmədi. Durub libasını geyinib getdi usta Zeynalın dükanına.

Həmişə sifətindən şad, dili şeirli daxil olan Mirzə Səfər bu dəfə məyus girib, salam verib əyləşdi. Usta Zeynal xəbər aldı:

– A Mirzə, gözümə bikef dəyirsən, nə olub, xeyir ola?

– Xeyir olmamış nə var. Elə bir qədər bu gün ovqatım təlx olub.

– Söylə görək.

– Nə söyləyim? Həsən ağanın evi başına uçsun, gedib məktəbdə deyib ki, filankəsin pulu aşib-daşır, uşaqlarını öz xərci ilə oxuda bilər. İndi uşaqları göndəriblər üstümə və xəbər veriblər ki, ayın on beşinə-dək qırx manat verməsəm ikisini də məktəbdən xaric edəcəklər. Mənim mədaxilimi bilirsən. Çox çətinliklə onların kitablarını, libaslarını düzəldirəm. Hər yarım ildə qırx manat, ildə həştad manat eləyir. Mən bunu haradan düzəldim? Uşaqlar məktəbdən çıxarılsa, mən vərəmləyib öləcəyəm.

Usta Zeynal Mirzə Səfərə Həsən ağanın yanına getməyi məsləhət gördü.

Mirzə Səfər neçə dəqiqə usta Zeynalın üzünə baxıb birdən ayağa qalxıb dedi:

– Usta Zeynal, bu nə təklifdir mənə edirsən? Mən Mirzə Səfər gedim Həsən ağanın ayağına yıxılıım? Mən acıdan ölməyə razı olaram, oğlanlarımin ikisinin də başını kəsərəm, amma gedib Həsən ağa kimi adama yalvarmam. Qoy uşaqları qovsunlar.

Usta Zeynal bunu eşitdikdə dəzgahın dalından qalxıb gəlib Mirzənin boynunu qucaqlayıb üzündən öpdü.

– Mirzə, mən səni sınayırdım. İndi səndə olan istiqaməti-məcəzi aydın görürəm. İndi görürəm ki, sən ağır günündə də gedib heç kəsin ayağına yıxılmazsan. Afərin sənə, Mirzə Səfər! Bu gündən sonra mən malımı, canımı sənin kimi dostun yolunda qoyaram. İndi gəl biz bir iş görək. Sənin məişətin ağır keçir, indi bir az da ağırlaşacaq. Mən də ki, saatsazlığım ilə səndən çox qazanmıram. Gəl sənin uşaqlarının oxumasına şərik olaq. Oğlunun birinin xərcini sən çək, o birisininkini də mən çəkim. İldə həştad manat sənin üçün ağır yüküdür. Amma qırx manat döy-sındır düzəldərsən. Mənim də gücüm çatar.

Mirzə Səfər usta Zeynalın boynunu qucaqlayıb, başladı üzündən öpməyə. Bir də usta Zeynal baxıb gördü ki, Mirzə Səfərin gözlərindən yaş axır.

– Ağlamaq lazım deyil, Mirzə, sən indiyədək heç kəsdən minnət götürməyibsən. Amma mən səninlə iyirmi ildən artıqdır ki, dostam, bu mənim qardaşlıq töhfəmdir. Əmi qardaşı oğluna töhfə verəndə nə olar?

Usta Zeynal qarşısındakı çayçını səslədi. Çayçı iki stəkan çay gətirib, qoyub getdi.

– Mirzə, çay iç, ürəyin toxtasın. Dünyadır, belə də getməz.
Mirzə çay içib, bir qədər də usta Zeynalla söhbət edib gəldi evə.
Aydın on beşində Mirzənin oğlanları qırx manat aparıb məktəb haqqı verdilər.

* * *

Mirzə Səfərin oğlanları ikisi də bir ildə məktəbi tamam etdilər. Bu münasibətlə Mirzə bir plov verdi. Məlum ki, qonaqlarının əzizi usta Zeynal idi.

Uşaqlar bir neçə gün dincəldikdən sonra bir axşam Mirzə usta Zeynalı şama dəvət etdi. Çörək yedikdən sonra Mirzə üzünü usta Zeynala tutub:

– Usta Zeynal, bu uşaqlar qurtarıblar, bunları belə qoymaq olmaz, yarımcılıqdan fayda olmaz. Mənim bunları ali məktəbdə oxutmağa qüvvəm çatmaz. Sən də indiyədək mənə bəqədri məqdur kömək edibsən. İndi bir tədbir lazımdır.

Usta Zeynal fikrə getdi. Bu halda Mirzənin kiçik oğlu atasına üzünü tutub dedi:

– Ata, ayda on beş manat qardaşıma göndərə bilərsən?
– Yox, oğul, gücüm çatmaz. On manat bəlkə... Bəs sən?
– Mən bir belə fikir eləmişəm, qardaşım getsin oxumağa. Mən də burada başlayım dövlətliyə uşaqlarına dərs verməyə. Qazandığım pulu göndərim qardaşıma. O qurtarıb gələndən sonra da mən gedərəm, o mənə pul göndərər. Bəlkə mən dərs verməkdən o qədər pul qazandım ki, heç sənə on manatına ehtiyac olmadı.

Bu məsləhəti hamı xoşladı.

Bir gün Mirzə Səfər Rastabazardan ötürkən qulağına səs gəldi:

– Mirzə Səfər, Mirzə Səfər!

Dönüb gördü ki, o səsləyən Həsən ağadır, tacir Hacı Qulunun dükanında oturub oradan əl edir.

Mirzə, Həsən ağaya tərəf getdi.

– Ağ, nə buyurursan? Hacı Qulu, salaməleyküm!

Həsən ağa dedi:

– Mən sənə gözyadınlığı verməyə çağırıdım, eşitdim uşaqların məktəbi qurtarıblar, gözün aydın!

– Sağ ol, ağ!

– Şükürlər olsun, gəldikcə ziyalılarımızın sayı artır, onları bir göndər yanıma gəlsinlər, bir söhbət edək.

– Nə üçün gəlsinlər, ağa?

– Necə nə üçün? Məktəb qurtarıblar, ağsaqqala gərəkdirmi bir vizit versinlər. Baxım görüm nəyə ləyaqətləri var, bir əməlli qulluğa qoyum işləsinlər, sən də bir qədər istirahət elə.

– Ağa, qulluğa qoymaq fikrim yoxdur. İstəyirəm uşaqlarımı ali təhsil almış görüb, gözlərimi yumum.

– A kişi, sən bir kasıb adamsan, ali təhsil görmüş uşaqları sən neyləyirsən? Ali təhsilin ildə min manatdan çox xərci var. Mən oğluma ayda yüz manat göndərirəm, yenə “gördüm” demir. Sənə varlıqlarla tərziyə girmək nə yaraşar? Yorğanına bax, ayaqlarını uzat!

– Ağa, məsləhətiniz çox gözəldir, ömrünüz uzun olsun, siz həmişə mənim uşaqlarımın qeydinə qalıbsınız. Onlar ancaq sizin kölgənizdə oxuyub dərsi tamam ediblər. Çox razıyam sizdən. Üç il bundan qabaq uşaqlar haqqında etdiyiniz yaxşılıq indi də mənim yadımdan çıxmır.

Həsən ağanın rəngi dəyişdi:

– Nə demək istəyirsən, bu eyhamların mənası nədir?

– Bir məna yoxdur, ağa! Ovqatınız təlx olmasın. Ancaq uşaqlarımın gələcəyinin fikrini də mənim özümə vəgüzar ediniz. Nə vaxtda sizin qapınıza gəlib çörək istəsəm, nökərlərə buyurun məni qovsunlar. Bağışlayın, baş ağrısı verdim. Xidmətinizdən mürexkəs olaq. Xudaha-fiz, Hacı Qulu.

Mirzə Səfər getdi. Həsən ağa Hacı Quluya:

– Görürsən, hacı, xalq nə payədə qudurub?! Hər qorqoduq özünü adam cərgəsinə qoşur. Buna deyən gərək: “Ay qoturun biri, sən neyləyirsən ali təhsil görmüş oğlu? İki oğlun məktəbi tamam ediblər, çox gözəl, hərəsini bir işə qoy, səni dolandırsınlar”. Camaat gəldikcə qudurur. Verdiyi cavaba bax!

Həsən ağa ovqatı təlx qalxıb getdi evinə.

İki aydan sonra Mirzə Səfərin böyük oğluna tədərük görüb Rusiyaya yola saldılar. Usta Zeynal Mirzə Səfərin oğluna xeyir-dua verib, yaxşı yol və müvəffəqiyyət diləyib bir qızıl saat da peşkəş verdi.

Mirzə Səfərin kiçik oğlu başladı dövlətli balalarına dərs verməyə. Müəllimlikdə böyük qabiliyyət göstərdiyinə, işləri gün-gündən tərəqqi etməkdə idi, qardaşına nəinki artıqınca pul göndərirdi, hətta aybaay bir qədər də öz gələcəyi üçün kənara qoyurdu.

Bahar fəslinin axırında Mirzə Səfərin oğlu darülfünun tələbəsi formasında evlərinə görüşməyə gəldi.

Bir-iki gündən sonra Həsən ağa Mirzəni bazardan keçən görüb çağırırdı:

– Mirzə Səfər, bir buraya zəhmət çək.

Mirzə gələndə onun əlini bərk sıxdı:

– Dünən oğlunu gördüm, maşallah, yaxşı oğlana oxşayır, ona deyinən bir mənim yanıma gəlsin, deyinən əmin xahiş edirdi ki, sabah axşam çaya qonaq gələsən.

Mirzə təəccüblə ağanın üzünə baxdı:

– Bilirsiniz, ağa, mənim oğlum bu saat məndən ağıllıdır. Mən ona heç bir məsləhət görə bilmərəm, öz təklifini özü yaxşı bilir.

– Sən ona deyinən, oğlun Yevropa adətlərinə, yəqin, bələddir, özü bilir ki, ağsaqqallara vizit vermək lazımdır.

– Baş üstə, deyərəm. Xudahafiz.

Həsən ağa dübarə Mirzəyə əl verdi.

* * *

Mirzə Səfər ölüm bəstərində idi. Böyük oğlu təbib bir yanında əyləşib tez-tez atasının sinəsinə yaş məhrəbə çalırdı, lazım olduqca atasına dərman içirdirdi. Kiçik oğlu mühəndis böyük qardaşının əmrələrinə itaət edirdi. Əczaxanaya getmək, həkim yanına yüyürmək, kətan islatmaq və sairə. Usta Zeynal da bir tərəfdə məyus əyləşib dostunun üzünə baxırdı.

Mirzə gözlərini açdı.

– Balalarım, yavuşğa gəlin, əlinizi mənə verin.

Oğlanlarının əllərini aldı əllərinə.

– Balalarım, dünyada mən çox ömür etmişəm. Sizin yolunuzda nə qədər çalışıb məramıma çatmışam və xatircəm, qeydsiz dünyadan gedirəm. Cəmi ömrümü işimdə təmiz olmuşam. Bir adama təməllük, yaltaqlıq eləməmişəm, sizə mənim vəsiyyətim: ac qalsanız da Həsən ağa kimi adamlara gedib yalvarmayın. Onun tək adamlardan uzaq qaçın. Siz təmiz, namuslu dolanırsınızsa, həmişə müvəffəqiyyət sizi tapar. Mən gedirəm. İkinci sizə vəsiyyətim: bu usta Zeynalı həmişə ata gözündə görərsiniz. Mən dünyada ancaq onda etibar gördüm.

Mirzə Səfər bu sözləri deyib həmişəlik gözlərini yumdu.

Mirzənin ölməyinin xəbəri şəhərə yayıldı. Oğlanlarının xatirəsi üçün tamam şəhərin tüccarı, əyanı onun dəfnində iştirak edirdilər. Hətta Həsən ağa da təşrif gətirmişdi.

Mirzənin dəfnindən sonra neçə gün xalq oğlanlarının yanına sər-sələmətliyə gəlib-getdilər. Bu gəlib-getməklük rəsmiyyət idi. Ancaq bir nəfəri Mirzənin vəfatı yandırırdı.

O adam usta Zeynal idi.

KEÇMİŞ GÜNLƏR

Qəza ispolkomunun maarif şöbəsinin zavxozu Süleyman Qurbanov (səbiq Süleyman bəy Qurbanbəyov) çayçı dükəninin qabağında bir stəkan acı çay ilə damağında bir uzunquyruq Şəki demisi, kəmalistirahətlə əyləşib, Həsən Dadanov maxorkasının tüstüsünü halqahalqa havaya buraxmaqda idi. Onun ətrafında əyləşən beş nəfər şəxs həmçinin qabaqlarında çay, damaqlarında papiros, Süleyman bəyin söhbətinə huşu guşla qulaq verirdilər.

Bu adamlar bunlar idi: qəza ispolkom sədrinin müavini Sadıq Cavadov (keçmişdə Süleyman bəyin faytonçusu Sadıq), qəza kuryeri Süleyman bəyin xalası oğlu Cahangir Nuru oğlu (keçmişdə Cahangir bəy Nurubəyov) və kənd qarovulçusu Qasım (səbiqdə Qasım yüzbaşı).

Süleyman bəy keçmiş günlərdən, Tiflis, Kislovodsk, Valadiqafqaz, Moskva səyahətlərindən qızğın bir nəfəslə laf vurmaqda idi.

– Qasım yüzbaşı, Tiflisi ki, görmüsən. Günlərin bir günündə baxdım ki, libasımın təzələnməyinə bir az ehtiyac var. Libas tikdirmək üçün bir istədim Gəncəyə gedim. Sonra fikir etdim ki, Gəncə nə yerdirdi ki, dərzisi də nə ola. Elə həm ziyarət, həm ticarət, gəl birbaşa özünü sal Tiflisə, həm özünə paltar tikdir, həm də bir az havanı dəyiş! Ax, gözəl Tiflis! Hanı səndə çəkdiyim keflər, gördüyüm günlər, ağrıları aldığım nazənin sənəmlər! Sən öləsən, Qasım yüzbaşı, bu zalım oğlunun şəhərini könlüm belə istəyir ki, dildə demək mümkün deyil. Budur, neçə ildir ha çalışırım ki, heç olmasa gedim gəndən də olsa o kef çəkdiyim mehmanxanalara tamaşa eləyim; bir para gözəl vaxt keçirdiyim evlərin heç olmasa qapısının qabağında addayım, amma mümkün olmur. Hərçi çalışırım, əlimə bir yüz manat sala bilmirəm. Qərək, mətləbdən uzaq düşdük. Tiflisə üç yüz, beş yüz ilə getmək olmaz idi, üç min manat cibimə pul qoyub yola düşdüm. Tiflisə varid olub birbaşa “Oriyant” mehmanxanasına sürdüm.

Avtomobilçiyə dedim: gərək mehmanxanaya çatınca Tiflis küçələrində bir çığır-bağır salasan ki, hamının diqqətini cəlb eləyək. Zalım oğlu, doğrudan da başladı avtomobilin zurnasını çalmağa və bir növ bağırtdı saldı ki, tamam küçələrdə gəzən xanımların, kişilərin nəzərlərini mənə tərəf çəkdi. Mehmanxanaya çatan tək qapıçı çıxıb ikiqat baş əyib çamadanımı aldı, apardı içəri. Mən də avtomobilçiyə haqqından başqa, bir qızıl onluq da ustalıqına bağışlayıb mehmanxanaya girdim.

Lakeylər səf-səf durub, bir-bir “ağa, xoş gəlibsiniz!” deyirdilər. Mehmanxana sahibi gəlib dedi: “Süleyman bəy, bağışlayınız, qiymətli nömrələrimiz tutulub, ancaq bir dənə on iki manatlıq nömrə var, qəbul etsəniz sizin üçün hazırlasınlar”.

Dedim: “Eybi yoxdur, hazırlasınlar; bir dəfə də ucuz nömrədə mənzil edərik”. Sonra fikir elədim ki, dost-aşna gəlib mənə on iki manatlıq nömrədə görsələr deyəcəklər ki, Süleyman bəy kasıblayıb, ucuz nömrədə əyləşir. Mehmanxanaçıya dedim: “Bu nömrədə əyləşirəm, sonra bir əməlli nömrə boşalanda mənə xəbər verərsən”. Dedi: “Baş üstə! Peterburqdan varid olmuş vəzir iki gündən sonra gedəcək, onun nömrəsinə keçərsiniz”. Dedim: “Çox gözəl, deyinən mənim üçün vanna hazırlasınlar”. Lakeyə dedim: “Düş qabağıma nömrəni göstər”. Lakey nömrəni açıb çamadanımı qoydu içəri, sonra mənim paltonumu çıxarıb divardan açıb çıxdı eşiyə. Nömrə bəd deyildi; ancaq mənə yaraşmazdı. Vanna götürüb, gəlib nömrədə bir üç saat yatdım. Sonra durub getdim restorana nahara. “Oriyant”ın restoranı da ki, vəsfə gələn deyil: bir behişt!..

Sadıq burada Süleyman bəyin sözünü kəsb soruşdu:

– Süleyman bəy, o restoranla bu çayxana necədir? Bu maxorqadan orada da çəkirdinmi?

– Sən öləsən, biri bir manatdan ucuz siqar əlimə də almazdım. Nə söyləyirsən! Niyə, özün bilirsən ki?

Qasım yüzbaşı Sadıqı dayandırıb dedi:

– Yoldaş Sadıq, mən ölüm, qoy Süleyman nağılını qurtarsın. Bu söhbətlər mənə can verir. Axır o xarabada mən də gözəl günlər keçirmişəm. Süleyman bəy! Nağılını söylə.

– Bəli, naharı qurtarıb getdim birbaşa dərzi Solomonun yanına, bir dəst lətif çərkəzi libas zakaz verdim, dedim gərək bu gecə yatmayıb sabah bu vədəyə hazır ələyəsen!

Solomon dedi: baş üstə, ancaq gərək ikiqat muzd verəsiniz! Dedim: “A həpənd”... Sizin canınız üçün, hələ belə dedim: “A həpənd, məgər mənə tanıyırsan? Üç qat muzd al, ürəyimcə paltar tik”. Dedi: “Can üstə!”

Doğrudan da, sabahı günü haman vaxt libası gətirdi. Zalım oğlu bir libas tikmişdi ki, baxan deyərdi: buna insan əli dəyməyib. Libası bəzənib çıxdım Qolovinskiyə. Bir qədər gəzib yoruldu. Girdim qəhvəyə, əyləşmişdim, gördüm bir nəfər mənə “Süleyman bəy, xoş gördük!” dedi. Dedim: “Bağışlayınız, mən sizi tanıya bilmirəm”.

Dedi: “Məni tanıyırsınız? Məgər knyaz Qurquraşvili yadınızdan çıxıbdırımı? Mən sizin atanız ilə neçə il çörək yemişəm. Mən sizin evə həmişə gəlib-gedərdim. Şükür Allaha, böyük, gözəl oğlansınız. Tiflisdə sizi tanımayan qız yoxdur. Məclislərdə ancaq sənin söhbətidir. Sən tamam Tiflis gözəllərinin dillərinin əzbərisən. Dünən axşam bir evdə sənin söhbətin idi. Mən dedim o mənim yaxın dostumun oğludur. Mənim Batumdan təzə gəlmiş qardaşım qızı dedi: “Əmi, hər növ olsa məni onunla tanış edərsən”. Siz haraya düşmüşsünüz? Yəqin “Oriyant” nömrələrinə? Dedim: “Bəli, on səkkizinci nömrəyə; buyurunuz, qəhvə içiniz!” Knyaz əyləşib bir stəkan qəhvə içib, bir az da o yandan–bu yandan söhbət eləyib durdu. “Axşam gələrim, bir yerdə gedərik teatra. Bu gecə yaxşı teatr var!” Knyaz getdi. Mən də bir avtomobil götürüb bir–iki saat şəhəri dolanıb getdim nömrəyə. Nahar edib yatdım. Axşam saat yeddidə gördüm qapı döyülür. Qapını açdım. Knyaz Qurquraşvili daxil oldu. Samavar istədim, çay içdik, sonra libasımı dəyişdim, getdik teatra.

* * *

Teatrda əyləşib pərdənin qalxmasını gözləyirdik. Bu halda bir nəfər gözəlliyi vəsfə gəlməyən cavani–növrəsidə, on səkkiz ya iyirmi yaşında bir qız knyaza yaxınlaşıb dedi:

– Əmi, siz də buradasınızmı?

Knyaz üzünü mənə tutub dedi:

– Bu nə gözəl iş oldu! Süleyman bəy, bu mənim qardaşım qızıdır. Təvəqqe edirəm tanış olasınız!

Qızın əli mənim əlimə dəyəndə elə bil əlimə bir od basdılar. İstisi ürəyimə vurdu. Teatr qurtarandan sonra knyaz və qardaşı qızını şama təklif etdim. Çox həvəslə qəbul eləyib, mənimlə gəldilər mehmanxanaya. Orada şam yeyib saat üçdək söhbət etdik. Saat üçdə knyaz dedi:

– Tamara, Süleyman bəyin yatmaq vaxtıdır, dur gedək!

Sonra üzünü mənə tutub dedi:

– Süleyman bəy, təvəqqe edirəm, sabah naharı bizim evdə eliyəsiniz!

Tamara, həmçinin dedi ki, əgər mən iltifat edib sabah onlara nahara gəlsəm, məndən çox razı olar.

Mən “baş üstə, gələrim” dedim. Knyaz evinin adresini verib Tamara ilə getdi. O gecə sübhədək yata bilmədim. Bir az məni huş aparanda zalım qızı gəlib dururdu gözümün qabağında.

O biri günü nahardan qabaq dəllək gətirib özümə bir yaxşı tərəvət verdim. Sonra bir dəstə gül götürüb getdim nahara.

Tamara bu dəfə bir dəstə paltar geymişdi ki, daha nə ərz eləyim: cuna paltar, altından mərmər tək bədən par-par parıldayır. Baxan deyər: görəsən bu, mələkdir, pəridir, behiştəndəmi gəlib; yoxsa belə insan bədəni yəqin eləyin ki, dünya üzündə yoxdur.

Siz öləsiniz, yoldaşlar, nə yediyimi anlamadım ağzım yeyirdi, gözüm Tamarada idi. Bir də gördüm nahar qurtarıb. Naharda nə yedim, onu indi də bilmirəm. Nahar dadlı idimi, turş idimi, acı idimi, əsla bilmirəm. Nahardan sonra əyləşdik söhbətə, Tamara məndən soruşdu:

– Süleyman bəy, siz Batumu görmüsünüzmü?

– Xeyr, xanım çox şəhərlər gəzmişəm, amma Batuma yolum düşməyibdir.

– Elə olan surətdə mən bu axşam yola düşürəm. Əmim mənimlə gedir. Çox yaxşı olardı ki, siz də bizimlə gedə idiniz. Həm Batumu görə idiniz və həm də mənim atam və anamla tanış olaydınız. Onlar siz ilə tanış olmaqdan çox razı qalarlar.

Mənim, “baş üstə”dən sivay bir deməli sözümlə qalmadı. Nömrənin hesabını verib, getdim vəğzala. Gördüm knyaz və Tamara da orada həzirdirlər. Batuma üç bilet alıb yola düşdük. Kutayisə yaxınlaşanda knyaz dedi:

– Süleyman bəy, siz gərək ki, Kutayisi də görməmişsiniz, nə olar dönüb orada bir gün qalsaq? Çox görməli şəhərdir.

Bu fikrə Tamara da şərik oldu. Və mən də “çox gözəl olar”dan başqa bir söz tapmadım.

Rion stansiyasından Kutayisə döndük və bir mehmanxanada mənzil edib çay içib şəhərə çıxdıq. Nahara əyləşdik, knyaz dedi:

– Süleyman bəy, burada mənə qonaqsınız. Mən sizə qaydalı gürcü naharı verəcəyəm.

Başladı zakazı: döymə kabab, cücə kababı, çoxoxbili, daha nə bilim nə. Şərab butulka-butulka, peydərpey gəlir. Knyaz şərabdan tökür, Tamaranın sağlığına təklif eləyir, mən də stəkanı stəkan dalınca içirəm. Kefimiz gecə yarısındanək çəkdi. Mən şərabı o qədər içirəm ki, məni nə təhər soyundurub yatırıqlarından xəbərim olmur. Gözümü açdım, gördüm sabahdır. Əlimi atdım saata ki, vaxtı bilim, gördüm saat yoxdur. Ora saat, buru saat, tapılmadı.

Sonra gördüm, qızıl kəmərim də mənzildə yoxdur. Bildim ki, məni soyblar. Əlimi cibimə apardım, gördüm ki, pullarım da yoxdur. fəvrən zəngi çaldım. Qulluqçu gəldi. Dedim:

– Amandır, bir tezcə knyazı buraya çağır.

Qulluqçu soruşdu:

– Necə knyaz?

– Mənimlə dünən buraya gələn.

– Knyaz da, qız da vağzala getdilər.

– Necə getdilər?

– Getdilər və dedilər ki, Batuma gedirik.

– Bəs mənim pulumu, saatımı, kəmərimi oğurlayıblar!

– Burada oğru, filan yoxdur, aparmışsa, öz yoldaşınız aparıb. Təvəq-qe edirəm, bizi töhmətləndirməyib, mənzilin, naharın pulunu verəsiniz.

– Məgər knyaz naharın pulunu verməyibmi?

– Bizə pul çatmayıb. Hər sizin kimi yoluq-moluq gəlib burada nahar eləyib sonra üstümüzə oğurluq yıxsə, gora yaxşı salamat baş apararıq.

Nə qədər and içdimsə ki, pulumu oğurlayıblar, inanmadı. Axırı labüd qalıb dedim:

– Canım, sabahadək gözlə, teleqram vurum, pul gəlsin. Hesabınızı verim.

Dedi:

– Gözlərəm, ancaq pul gəlməyincə səni bu nömrədən buraxmıyacağam; yoldaşların kimi sən də qoyub qaçarsan!

Ciblərimi axtarıb bir dənə üçlük tapdım. Bir teleqram Tiflisə, “Oriyant” mehmanxanasının sahibinə vurub üç yüz manat istədim. Sabahı günü pulu alıb mehmanxananın hesabını verib, Batuma çatdım. Hər kəsdən soruşdum, dedilər: “Batumda Qurquraşvili adında knyaz yoxdur. Aşağıda var. Şərvaşidze var, amma Qurquraşvili yoxdur”.

Batumdan Tiflisə gəlib, getdim haman nahar etdiyim evə, soruşdum:

– Qurquraşvili evdədirmi?

– Qurquraşvili kimdir?

– Necə kimdir, bu mənzilin sahibi!

– Bu mənzilin sahibi mənəm və Qurquraşvili adlı adam tanımıram.

– A kişi iki gün bundan əqdəm həmin bu evdə o məni nahara qonaq eləyibdir.

– Səhvsiniz, əzizim! Bu evdə deyil. Adresi unutmuşsunuz!

Daha burada yeqin etdim ki, lotu əlinə düşmüşəm. Məni tovlayıb soyublar. Gəlib əhvalatı mehmanxana sahibinə nağıl elədim. Dedi:

– Bəy, bura Tiflisdür, belə işlər çox olar. Dövlətli adamsan, ürəyini sıxma, bu da bir dərsdir, aldın!

Tiflisdən evə kağız yazdım. Min manat gətirdib mehmanxana sahibinin borcunu verib Tiflisdən çıxdım.

İndi, yoldaşlar, Tiflis belə Tiflisdür. Pulum getdisə də yenə bir doyunca ləzzət gördüm.

Süleyman bəy söhbətini qurtaran tək Sadıq soruşdu:

– Nağlını qurtardın?

– Bəli...

– Di, cəld dur, get ambarın qapısını aç, atların arpasını ver. Hər ata dörd ovucdan artıq arpa vermə. Sən də, yoldaş Cahangir, gerek bu saat gedəsən Hacı Babalıya deyəsən ki, camaat sabah cəm olan pambığı zavoda yola salsınlar. Sən də, yoldaş Qasım, get, bir az dincəl, bu gecə qaraul növbəti sənindir. Mən də gedim dəftərxanaya. Görüm mərkəzdən əmrdən, filandan yoxdur, di tənbellik vaxtı deyil, ayağa qalxın. Di haydı!

UCA DAĞ BAŞINDA

Uca dağ başında, mədəniyyət mərkəzlərindən və dəmir yolundan uzaq, laçın yuvasına bənzər xırdaca bir şəhər düşübdür. Dağın sağ və sol ətəklərindən köpüklənərək sürətlə axan iki çay, axırda iki mehriban qardaş kimi birləşib axaraq, düzlərdə yaşayan əhalinin bağlarını, əkinlərini sirab edirlər.

Şəhər tamam qışı və baharın yarısını qara, dumana bürünmüş keçirib; axırda bu qara çadırşəbi atıb gözəl bir nazənin sənəm tək surətinin parıltısını aləmə salıb, tamam yay istirahəti arzusunda olan isti yerlər əhalisini öz ağuşuna cəlb edir.

Ətrafı səfali meşələr, sərin bulaqlar, havası məsum uşaq qəlbi tək ipək. Bu şəhərin ömrü bir elə uzun deyilsə də, tarixi bir şəhərdir. Buraya adlı xanlar, bəylər, hətta şahzadələr gəlib-gedirlər. Burada padşah başı kəsilib, təpiklərdə paymal olub. Abü havasının şairəliyi əhalisinin təbiətinə də sirayət etdiyi üçün, o şəhər məşhur şairlərin, ədəblərin, musiqişünasların, xanəndələrin mədəni olmuşdur.

May ayının birindən sentyabrın ortasınadək şəhər şənlik və abad olur. Yaylağa gələnlər, dağlara mal və qoyunlarla şəhərin altından gedib və qayıdan köçərilər bu az müddətdə şəhəri bir qaynar qazana döndərirlər. Elə ki payız gəldi və şəhər təzədən çadırşəbini başına çəkdi, şəhərin övzai tamamilən dəyişilir. Tərəddüd azalır, ticarət kəsilir, camaat bikaqlayıb özünə məşğuliyyət axtarır.

Məşğuliyyətlərin ən birincisi dəli oynatmaqdır. Şəhərin hər il gərək bir dəlisi olsun ki, onu oynatmaqla camaat vaxtını keçirsin.

Neçə il bundan əqdəm, şəhər əhalisindən bir nəfər ticarət məqsədi ilə qonşu qəzaya gedir. Şəhərin meydanına varid olub görür ki, bir nəfər başı açıq, ayaqyalın, libası cındır laübalini uşaqlar qabaqlarına salıb meydana o baş-bu baş gəzdirir.

O saat bu adamın dəli olduğunu görür və fəvvrən yadına düşür ki, öz şəhərində bu saat dəli yoxdur. Camaat məşğuliyyətsiz qalıbdır.

Ticarətini qurtarandan sonra haman divanəni tovlayıb şəhərə gətirir və şəhər meydanında buraxıb deyir: “Burayadək mən səni gətirdim, indi get özünə çörək tap!” Camaata da deyir ki: “Ay camaat, doğrusu, bu dəlini sizin üçün məşğələ gətirmişəm. Qışıdır, bikaçılıq zamanıdır”. Camaat hamısı izahi-təşəkkür edib dəliyə məşğul olurlar. Şəhərin dəlilərinin hamısının törcümeyi-halı, tarixi, dəliliyinin vəziyyəti, hansı

sözdən kökələnib tünd, təlx olmaları tamam əhaliyə məlumdur. Bu dəlilərin və adamların keyfiyyətindən bir neçə sətir yazmaq ziyan etməz.

Tühəf şəxslərdən birisi, bir nəfər dəllək, özü də Hacı kişi idi. Şəhərin tamam evlərinin qapısı Hacı kişi üçün açıq idi. Qan alardı, həcəmət qoyardı, diş çəkərdi, zəli salardı; hətta cərrahlıq da edərdi. Rusca da yalan-palan danışardı. Bu Hacı adi bir şəxs olub heç vəch ilə tühəfliyini bildirmirdi. Amma, xudanəkərdə bir nəfər ondan “Hacı, saat neçədir?” – deyib xəbər alsa idi, Hacı o saat halətindən çıxıb olmazın fəhşünü o adama verərdi. Bundan sivay heç bir yol ilə onu haldan çıxartmaq olmaz idi.

İkinci tühəf – Alış adında bir şəxs idi. Bu adam həmçinin adı görünürdü. Buna da deyəndə “zənbilini tapmışam”, halətindən çıxıb yekə divanə olurdu. Yol ilə getdiyi vaxt şəhər uşaqlarından birisi ona: “Zənbilini tapmışam” – deyib qaçanda, dalınca papey olmayıb, ilk əlinə keçən uşağı tutub döyərdi. Deyərdilər: “Qardaş, sənə sataşan uşaq qaçdı, bu təqsirsizi niyə döyürsən?” Cavab verərdi ki, “uzaqlaşsa bu da sataşacaq”.

Üçüncü tühəf – Qurban adlı bir kişi idi. Qubuş ləqəbi ilə məşhur idi. Bu adamı bir ay rəmazan və məhərrəm ayının birindən səfər ayının iyirminədək məscidlərdə, təkyələrdə əyləşib başına döyüb gözlərindən qan-yaşı abi nisan kimi tökən görərdilər. Şəvvalın birində və səfər ayının birində Qubuş lül piyan bazara çıxardı və həmişə məst olardı. Şəhər şairlərindən birisi bir xanədanın həcvində Qubuşu da yadından çıxarmayıb yazıbdır:

“Əmənullah, yaşasın torpağı sanı Qubuşun,
Bəhri-yek cürəti-mey qaynanasından küsənəst!”

Hər sübh Qubuş bazara çıxıb qabağına gələn şəhər əhalisindən ara q pulu istərdi. Xalq da müzayiqə etməyib verərdi.

Qubuş cəm etdiyi puldan lazım qədər ara q bahası götürüb, qalan paranı da füğərəyə paylardı. Bir dəfə şəhər qazısı Qubuşu yanına çağırıb başlayır ona nəsihət etməyə ki, bəlkə tövbə edib şərab içməkdən əl çəksin. Qubuş bir söz deməyib durub bayıra çıxır və tez geri qayıdıb bir stəkan və bir qədər üzüm gətirib qazının qulluğuna qoyub və qazıya sual verir:

– Qazı ağa, mən bu üzümü yeyə bilərəmmi?

– Əlbəttə, yeyə bilərsən!

Qubuş üzümün suyunu stəkana sıxıb yenə soruşur:

– Qazı ağa, mən bu üzümün suyunu içə bilərəmmi?

– Çox gözəl içə bilərsən!

– İndi içməyib, saxlayıb üç aydan sonra içəcəyəm.

Bunu deyib durub qazıxanadan çıxır.

Bir-iki saatdan sonra Qubuş möhkəm piyan, dalınca bir sürü uşaq, gəlib qazıxananın qabağından addayıb keçirdi.

Bikar vaxtı camaatı məşğul edən simalardan biri də bu idi. Axundlar deyirdilər ki, bircə dəfə onun dilindən tövbə çıxsə, Əshabi-Kəhfin iti kimi yeri behiştirdir.

Dördüncü tühəf – Əsəd dayı idi ki, camaat ona “molla Əsəd” deyirdi. Bu kişinin kökündən savadı yox idi. Hətta öz adını da yazmağı bacarmazdı. Bu adam risalə dəlisi idi. Təzə bir müctəhid çıxan kimi, onun risaləsini gətirib savadlılara oxudub əzbər edərdi. Sonra risaləni götürüb düşərdi şəhərə. Hər yerdə ki bir məclis tərtib olundu: toymu, vaymı, molla Əsədi orada görərdin. Camaat ortaya bir təharət, ya izaleyi-nəcasət məsələsi təfrih üçün salıb molla Əsədi çəkərdilər mübahisəyə. Molla Əsəd bir qeyzlə mübahisə edərdi ki, ağzından köpük daşardı və görərdin yerindən diz-dizi sürünüb gələrdi məclisin ortasına, orada qışqırmağa başlardı:

– Ay bədbəxtlər, ay dünyadan bixəbərlər, məgər cəhənnəm əzabından qorxmursunuz? İnkir-minkir sualına nə cavab verəcəksiniz? Qiyamət sorğu-sualından diliniz tutulub cavab verə bilməyəcəksiniz. Cəhd edin vaxt var ikən səhviyyat, şəkkiyyatınızı öyrənin. Fəruüddinə diqqət verin, yoxsa qiyamətdə peşmanlıq səmərə verməz.

Camaat başlarını bulayıb deyirdilər: “Allah sənin imanını kamil etsin, molla Əsəd dayı! Nə yaxşı bizim səhvimizi bizə öyrətdin”.

Molla Əsəd dayı da bu sözləri ciddi hesab edib deyirdi: “Əmr bəmə” ruf və nəhy öz münkər¹ hər bir müsəlmanın borcudur. Mən bu barədə danışmasam, məşğuli-zimmə olaram. Hər alim gərək bildiyini bilməyənlərə öyrətsin”.

Belə-belə söhbətlər ilə camaat bikar vaxtlarını keçirərdi. Yenə bir dəfə şəhərə bir məşhur müctəhid gəlir. Molla Əsəd istəyir onun qulluğuna getsin.

¹ “Yaxşılığa çağırmaq, pislikdən saqındırmaq” – islam dini ehkamındandır.

Şəhər cavanları cəm olub deyirlər: “Biz səni bu sifətdə müctəhid yanına göndərmərik. Gərək səni adına layiq bir qiyyəyə salaq”. Təfrih üçün molla Əsədin başına bir əmmamə qoyub, çiyininə əba salıb, özləri də mürid sifətində onun dalına düşüb Rastabazar ilə müctəhidin qulluğuna aparırlar. Tamam bazar əhli tamaşaya cəm olur. Hətta dükancılar belə hamısı dükanlarını bağlayıb molla Əsədin dalınca düşürlər. Bu sayaq molla Əsədi gətirib müctəhidin qapısından içəri salıb qaçıb dağılırlar.

Xalqın məşğələsinin biri də molla Əsəd idi ki, xəlvətdə adına “Dəli molla Əsəd” deyirlər.

Beşinci tühəf – Sofi Hüseyn adı ilə məşhur, uzunboylu, ağ uzunsaqqallı qəbi-heykəl bir kişi idi ki, bıkar xalq üçün böyük şügl idi. Bu kişidə bir qəribə qabiliyyət var idi: hər vaxt istəsə idi səbəbsiz ağlardı. Görərdin qış fəslində tacirlər hamısı dükanlarını buraxıb həmkarlarından bir nəfərin dükanına cəm olurlar. Manqal qırağında hər biri qabağına bir stəkan çay qoyub əyləşiblər, yuxarı başda da Sofi Hüseyn əyləşibdir. Birisi deyəndə ki:

– Hüseyn əmi, mən ölüm, bir ağla!

Sofi Hüseyn də gözünü bir-iki dəfə yumub-açanda yaş gözündən saqqalı uzunlu sel kimi axardı.

Məhərrəm ayında təkyələrə Hüseyn əmini sinə vurmaq üçün xüsusi çağırırdılar. Növhə başlananda Hüseyn əmi sinəsini açıb başlardı növhənin havası ilə şarpaşarp sinəsinə çırpmağa. Sinəsinin şarpılıtı bir verst yola gedirdi. Hər bir təkyə sahibi təziyəsinin şükuhu üçün Sofi Hüseyni çağırmağı vacib bilərdi. Odur ki, Hüseyn üstündə təkyə saxlayanların həmişə davası düşərdi.

“Bayraməlisiz toy olmaz” misalı kimi, Sofi Hüseynsiz təkyə olmaz da məşhur olmuşdur.

Sofi Hüseynin bir peşəsi də var idi. Bu da ağlaşmalarda ağı deyib arvadları ağlatmaq idi. Dövlətli şəxslərin təziyəsinə Sofi Hüseyni əlbəttə çağırardılar.

Hüseyn gözəl ağladır. Ağlamaq ki, peşəsi idi. Əlavə onun dəyərlisi əsi arvadları halətdən salırdı. Görərdin əlini qulağına qoyub oxuyur:

Bu dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli sulu dağlar!
Burda bir cavan ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar, hey!..

Arvadlar da ağız-ağıza verib onun dalınca “hey!” deyərdilər.

Dövlətli təziyələrində bir “haxışta” vurmaq var idi. Arvadlar dairə düzəldərdilər. Bir nəfəri arada durub “bəhr” tutardı. Yerdə qalanı “şaxsey-vaxsey” deyərdi. Haxışta vurmaqda heç kəs Sofi Hüseyinə bərabər ola bilməzdi. Arvadlar halay vurub Hüseyini araya salardılar. O, “bəhr” tutardı, onlar da “şaxsey” deyərdilər.

Sofi Hüseyin:

– Araz qırağı ləklər,

Arvadlar:

– Şaaxsey, vaaxsey!

– Çərmənib ağ biləklər.

– Şaaxsey, vaaxsey!

– Düşmənxə xəbər olsun,

– Şaaxsey, vaaxsey!

– Hasil olub diləklər.

– Şaaxsey, vaaxsey!

– Yar yolu taxta-taxta.

– Şaaxsey, vaaxsey!

– Bir atda iki noxta.

– Şaaxsey, vaaxsey!.. i. a.

– Şabbaz oğlu Məmmədveli

– Şaaxsey, vaaxsey!.. i. a.

Sofi Hüseyin də belə bir tufəh vücud idi.

Altıncı tufəh – Rəhim kişi idi. Adına Pişik Rəhim deyərdilər. Bu ləqəbin ona verilməyinin səbəbi o oldu ki, hər yerdə ki plov verərdilər, istər toy olsun, istər vay, Pişik Rəhimi orada görərdin. Bu yerlərin hamısına da təklifsiz gedərdi. Hətta ehsana çağırılacaq adamların siyahısı tutulan vaxt bir nəfər Rəhimin adını çəkəndə deyərdilər ki, onu yazmaq lazım deyil, özü gələcək. Onun özündən xəbər alanda ki, Rəhim əmi, bu qonaqlıqlara çağırılmamış niyə gedirsən? Cavab verərdi ki, getməyəndə inciylər. Həmişə də mollalar ilə bir yerdə məclisin başında əyləşərdi.

Qonaqlıqların birisində ortalığa xörək gətirənlər sözləşirlər ki, xörək paylayanda Rəhimi arada keçirsinlər və belə də edirlər. Rəhim heç bir söz deməyib sakit yerində əyləşir. Xörək yeyilib qurtarır. Molla “fatihə” deyəndə Rəhim də onun dalınca uca səslə qışqırır:

– Fatihə, yedilər, doyduq!

Tühəflərdən bu altı nəfəri saymaqla iktifa edib deməliyəm ki, bizim cavan yazıçılarımız üçün bu adamların hər biri bir tip, hər biri bir komediya üçün qəhrəman olmağa layiqdir.

Əlavə bunu deməliyəm, şəhərimiz başdan-ayağa tühəflər şəhəri idi: cavanları tühəf, qocaları tühəf, bəyləri, xanları, axundları, mərsiyəxanları, seyidləri həmçinin tühəf. Əhalisi on mindən ziyada olmayan şəhərdə dörd məzhəb var idi. Mollalar axşamədək mübarizədə idilər. Xalq da işini-gücünü buraxıb, axşamədək bunların dalınca düşüb vaxtını boş mübahisədə keçirirdi:

- İmam divarın dalını bilər, ya bilməz?
- Vaxta ki, imamdır, əlbəttə bilər?
- Xeyr, bilməz!
- Əmr olsa bilər, olmasa bilməz.

Hər molla dalınca özünə görə dəstəsi var idi. Məsələ: dəmirçi usta Rüstəm, başmaqçı Məlik oğlu Qasım, suçu Əbutalıb, qəlp pul kəsən Məşədi Həsənəli, hamamçı Mir Mehdi. Bu mübahisələri də düzəldənlər bəylər və xanlar idi.

İş yox, peşə yox, ciblərində pul çox – nə etsinlər? Üç yol var idi: qumar, içki məclisi, biri də molla döyüşdürmək. Özləri nə Allah bilir-dilər, nə şeytan. Məhz vaxt keçirtmək üçün xərc çəkib qonaqlıqlar düzəldirdilər və tamam şəhərin axundlarını, tacirlərini dəvət edib, xörəkdən sonra ortalığa bir dini mübahisə salardılar, mollalar camaata, camaat mollalara qarışardılar. Bəylər də kənardan tamaşa edib, bu çarpışmadan həzz aparardılar. Cavan bəyzadə və xan zadələrin də qış üçün öz məşğələləri olardı. Cavanların xüsusi bir təşkilatları var idi. (Təşkilat təzə sözdür, o vaxt təşkilata kampaniya deyirdilər). Təşkilatın hər gecə üçün xüsusi proqramı olardı.

Gün batandan sonra gecə də bəyzadələrin birinin evində qonaqlıq düzəldib, şərəblər içilərdi.

Saat ikidə, üçdə başlar gərm olandan sonra, proqramın ikinci mədəsinə şüru edib düşərdilər qapılara və hər qapı gəldi döyərdilər:

- Əli xəlifə, Əli xəlifə!
- Kimsən, nə deyirsən?
- Amandır, bir tez eşiyə çıx!

Əli xəlifə də güman edərdi ki, yəqin can verən var. Tez qalxıb kürkə ya yorğana bürünüb çıxardı eşiyə.

- Bala! Kimsən, nə deyirsən?
– Bir şey demirik. Pis yatmısan, get təzədən yat!
Sonra keçərdilər başqasının qapısına:
– Həsən əmi, Həsən əmi! Bircə tez eşiyə çıx!
Çəpgöz Həsən güman edərdi ki, qonşuya bir hadisə üz verib, onu köməyə çağırırlar; cəld libasını geyib balkona çıxardı.
– Kimsən, nə istəyirsən?
– Bağışlayın, Həsən əmi! Əziyyət veririk. Biz mərc çəkmişik: deyirlər çəp adam bir şeyi iki görər; yalandır, ya doğru?
Söz yox ki, belə yuxudan oyadılan şəxslər olmazın söyüş edib qarpını bağlardılar. Bəyzadələr də bundan ləzzət alıb gülüşərdilər.
Yuxarıda söylədik ki, camaatın məşğələsi üçün gərək şəhərin həmişə bir dəlisi ola idi. Dəli tapılmayanda ya xüsusi adamlar göndərib başqa qəzalardan gətirdərdilər və yainki şəhər əhalisindən birisini dəli elərdilər. Bu da bir asan məsələ idi. Bir nəfəri dəli eləmək üçün beş-altı şahı maya qoymaq lazım olurdu.
Altı, yeddi nəfər uşaq çağırıb hər birinə bir şahı verib salardılar bir bədbəxt oğlu bədbəxtin arxasına, bir az müddətdə görərdin ki, o baqaidə dəli edib bazara çıxartdılar.
Dəlilərdən bir nəfəri deyirdi: “Dəlilik yaxşı şeydir, qırılmış uşaqlar daşlamasalar”.
- Camaat tərəfindən dəli qayrılıb küçələrə atılanların biri də bizim qonşumuz Əli bəy idi. Bu bədbəxt oğlunun heç bir kəs ilə əlaqəsi yox idi. Başı aşağı öz peşəsinə məşğul idi. Hər sübh gedib şəhərin girəcəyində əyləşib, şəhərə daxil olan kəndliləri dayandırıb nə işə gəldiklərini sorardı. Vaxta ki, bildi kəndlinin sudda işi var, başlardı ona müəyyən bir vəkili tərif etməyə. Çoxusu da ona etibar edib öz işini onun təriflədiyi vəkilə aparıb tapşırırdı. Əli bəy də vəkildən haqq-zəhmət alardı. Vəkil dəllallığı bir mütədavil peşə idi. Əli bəydən başqa bir neçəsi də bu peşənin dalınca gedərdi. Müxtəsər, hər vəkilin özünə məxsus bir Əli bəyi var idi.
- Qonşulara Əli bəyi dəli eləmək lazım gəldi. Bu yerdə həmişə iş görəni küçə uşaqları olardı.
- Bir dəfə Əli bəy, bir dəstə küçədə oynayan uşaqların yanından atlı ötdükdə uşaqlardan biri xəbər alır:
– Əli bəy, haraya gedirsən?

– Nə borcundur, oğul?

– Məni də tərkinə al!

Əli bəy atını sürüb gedir, uşaqlar düşürlər onun dalınca və qışqırırlar: “Əli bəy, məni də tərkinə al! Əli bəy, məni də tərkinə al!..”

Uşaqların hesabı gəldikcə artır. Bazar adamı bir də baxır ki, Əli bəyin dalısınca bir neçə yüz uşaq “Əli bəy, məni də tərkinə al!” – deyib yüyürürlər. Bazar adamı, dükançılar hamısı uşaqlara qarışırlar. Dükanların hamısından, bazarda gəzən adamların ağızlarından “Əli bəy, məni də tərkinə al” sədası, şairlər demişkən, asimanə bülənd olur.

Əli bəy görür ki, daha onun üçün bazarda dayanmaq mümkün deyil, evinə qayıdır.

Sübh Əli bəy durub qapını açır, bir o yana, bir bu yana nəzər yetirir. Ətrafda heç kəsi görməyib çıxmaq istəyir. Bir də eşidir ki, səs gəlir: “Əli bəy, məni də tərkinə al!” Bu səsə bir neçə səs daha əlavə olanda, Əli bəy qapısını bağlayıb evdə əyləşir.

Bu minval ilə neçə gün o, xanənişin olur. Həmişə evdə oturmaq olmaz, çolma-çocuq çörək istəyir. Bir gün Əli bəy mülahizə edir ki, uşaqlar sakit olublar. Evindən çıxıb sudxanaya tərəf üz tutur. Rastabazaradək gedir. Görür ki, bir söz deyən yoxdur. Sevinir. Rastabazara daxil olan kimi yenə dörd bir tərəfdən “Əli bəy, məni də tərkinə al!” – sədası bülənd olur. Bundan sonra Əli bəy həqiqət dəli olub düşdü küçələrə. Camaat da məramına çatıb təzə bir dəli qazandı.

Camaat tərəfindən ikinci dəli edilən bir nəfər Avanes adlı tacir erməni idi. Hər sabah, əlində açarları, qoltuğunda dəftərləri, gəlib dükanını açardı; ticarətini edib axşam yenə evinə qayıdardı.

Bir dəfə yenə dükanına getdikdə qonşu dükançı səslənib deyir:

– Sabahın xeyir, Avanes!

Bu səsə qonşulardan da bir neçə adam: – “Sabahın xeyir, Avanes!” – deyib səs verirlər. Avanes: “Aqibətiniz xeyir” – deyib cavab verməklə dükanına keçir.

Doğrudur, bu bir artıq söz deyil. “Sabahın xeyir” deyərlər, cavabında “Aqibətin xeyir” alarlar. Amma bir gündə altmış adam gəlib bir “Sabahın xeyir, Avanes!” – deyə, onda adam dəli ola bilər. Avanes də beləliklə az qaldı dəli olsun. Çünki bazara çıxanda məşribdən, məqriqdən, göydən, yerdən, hər yandan “Sabahın xeyir, Avanes!” sədası gəlirdi. Axırda dükanı bağlayıb şəhərdən baş götürüb qaçmağa məcbur oldu.

Zeynalabdin adlı qoca bir kişi işləməyə təqəti olmadığından və sailik etmək istəmədiyindən, başmaqçılardan hər gün beş-altı cüt başmaq alıb əlində gəzdirib satardı. Onunla məişətini keçirərdi. Bir dəfə Zeynalabdin bir dəstə uşaqların yanından ötəndə uşaqların biri deyir:

– O əmiyə baxın, quzğuna oxşayır.

Qalan uşaqlar bu sözü eşitcək “ay quzğun, ay quzğun!” – deyib onun arxasınca düşürlər. Haman günü tamam şəhərə məlum olur ki, Zeynalabdin dayının ləqəbi “Quzğun”dur. Zeynalabdinı da bu növ xanənişin eləyib bazardan və kasıblığından avara edirlər.

Yazıq adamların biri də Mirzə Alı kişi idi. Bu bədbəxt bir nəfər ilə söhbət etdikdə danışıq nədən olursa, bir dəfə deyir:

– Namərdəm əgər bu işi belə etməsəm.

Kənar adamların neçəsi bu söhbəti eşidir. Mirzə Alı kişi bir də görür dalınca şəhərin hesabsız uşaqları tökülüb “ay namərd, ay namərd!” – deyərək gəlirlər.

Mirzə Alı qaçıb gizlənir. Sübh evindən çıxır bazara tərəf getməyə. Yenə görür ki, hər yandan “ay namərd, ay namərd!” səsi gəlir. Bu kişini də belə bazara həsrət edirlər.

Bir gün ramazan ayında, Mirzə Alı, axunda şikayət etmək xəyalına düşüb məscidə gedir. Məscidə yaxınlaşanda görür namaz qurtarıb, camaat dağılır. Bir azdan sonra axund çıxır. Mirzə Alı yaxınlaşır.

– Salaməleyküm!

– Əleykəssalam. Nə var, a Mirzə Alı?

– Oxuduğuna qurban olum, ay axund, özün görürsən ki, camaat mənim başıma nə iş gətirir. Bazara çıxma bilmirəm, kasıblığa gedə bilmirəm. Aman günüdür, bu camaata bir nəsihət et. Bir lənətləmə oxu, bəlkə mənim üstümdən bu adı götürüb yaxamdan əl çəksinlər!..

Axund Mirzə Alının sözünə qulaq asıb deyir:

– Ay namərd, niyə gec gəldin? Görürsən ki, camaat məsciddən dağılır.

Axundun dilindən çıxan “ay namərd” sözünü Mirzə Alı ciddi hesab edib axund fəhş verir.

Bunun üstündə də camaat kişini o ki var döyür. Bir gün cənazə aparırlar. Şəhər uşaqlarından bir neçə yüzü cənazənin dalından düşüb qışqırırlar: “Ay namərd, bizi qoyub haraya gedirsən?”

Xəbər aldım ki nədir? Dedilər:

– Namərd Mirzə Alı ölübdür, dəfn etməyə aparırlar.

Bir nəfər şəhər əhlinin adını, səbəb nə olursa, farmazon qoyurlar. Bu adam labüdd qalıb gedib miravoy suda camaatın əlindən şikayət edir. Mühakimə günü sudyə farmazon ləfzinin mənasını soruşur.

Cavab verirlər ki, bu sözün mənası yoxdur. Sudyə deyir:

– Belə olan surətdə mənasız sözdən incimək nə lazım? Nə eləyək, farmazon siz olmayın, mən olum!

Bundan sonra camaat şəhər əhlinin yaxasını boşlayıb, düşür sudyanın üstünə.

Sudyə bazara, küçəyə çıxanda hər yerdə “farmazon, farmazon” səsi eşidir.

Sudyə axırda labüdd qalıb istefa verib, Rusiya şəhərlərinin birisinə baş götürüb getdi.

SEYİDLƏR OCAĞI

Məlumdur ki, islam və xüsusən şeyyi-Əmirəlmöminin vilayətlərinin cəmi ehtiyacatını: istər xeyirdə, istər şərdə, rəf edən İrandır.

Əgər İran olmasa idi, bilmirəm, bu yazıq camaat haraya gedərdi.

Şad günümüzdə İran bizə mütrüblər, hoqqabazlar, kəndirbazlar, meymun oynadanlar, ayı oynadanlar göndərir.

Dini ehtiyaclarımızın rəfi üçün mahir vaizlər, risalələr, mərsiyə-xanlar, seyidlər və dərvişlər göndərir. Xülasə, Allah abad eləsin və bəd nəzərdən mühafizə etsin, yaxşı vilayətdir.

Hətta müsəlman qardaşlara söylədiyim mətəin artıq lüzumunu nəzərə alaraq xüsusi seyid, rövzəxan, vaiz, mütrüb və dərviş fabrikləri təsis olunubdur.

Götürək, məsələn, Kukəməri. Bu yerin əhalisi tamamən seyiddirlər. Bu kəndə getsən, ancaq arvad, uşaq və qoca kişilərdən başqa bir canlı görməzsən. Qalanları hamısı dağılıblar vilayətlərə. Kəndbəkənd, şəhərbəşəhər, məscidbəməscid, təkyəbətəkyə gəzib xüms toplayırlar. Və ildə bir dəfə evlərinə qayıdıb ailələri ilə görüşüb, gətirdikləri pulları cəbəcə edib yenə gedirlər qazanc dalınca.

Bir əlli-altmış il bundan əqdəm iki nəfər kukəmərli seyid: biri Seyid Əhməd və biri Seyid Səməd Qafqaza varid olurlar. Bunlar hərçi gəzirlər, əllərinə bir şey düşmür. Məscid həyətidə mat, məyus hər iki yoldaş dizlərini qucaqlayıb, yaman günlərə düşdüklərinə ağlayıb dərslərinə çarə fikir edirlər. Seyid Əhməd deyir:

– Canım, demək olmaz ki, camaat dindən çıxıb, mollanı, seyidi, mərsiyəxanı unudubdur. Dörd yana baxırsan: hamı mömin və dindardır. Mən iki dəfə bu şəhərə gəlib hər dəfəsində vətənə bir ətək pul aparmışam. Vətəndə iki yaxşı bağ almışam. İndi nə olubdur ki, camaatın gözü bizi görmür?

Seyid Səməd başını bir silkələdi:

– Bilirsənmi, dadaş! Burada başqa bir sirr yoxdur. Məhz bizim bəxtimiz yoxdur. Kişiyə hər şeydən qabaq bəxt lazımdır. Nə qədər çalışsan, nə qədər nəfəs döyüb, “ya cədda” deyib boğazını yırtsan, bəxtin ki, olmadı, heç bir mətləbə nail olmayacaqsan. Mənim başıma bir fikir düşüb, gəl onu da imtahan edək. Bu da tutmasa, qayıdaq vətənə, bir ildən sonra dübarə buraya müraciət edərik, bəlkə bəxtimiz açıla.

– Söylə görək başına gələn nə fikirdir?

– Yaxşı olar ki, həvalidəki dövlətli kəndlərin birində bir ocaq binası qoyaq. Əyləşək orada. Camaat nəzirdən, sədəqədən, halvadan gətirsin, biz də rahat yaşayaq.

Gecə sübhədək iki yoldaş baş-başa verib tədbir tökdülər. Sübh Seyid Əhməd ağacını və xurcununu götürüb “ya Əli, səndən mədəd!” deyib yola düşdü.

* * *

“Uzunqulaqlı” kəndi səkkiz yüz evdən ibarətdir. Camaatı varlı, dövlətli, dindar, rövzəxanpərəst. Camaatın həştad faizi hacı, kərbəlayı və məşədidirlər. Məhərrəm və ramazan aylarında rövzəxan kənddən əskik olmaz. Özləri də hər rövzəxanı bəyənməzlər. Gedib şəhərdən on, on beş rövzəxanın içindən birini seçib gətirərlər. Və yaxşı pul ilə də razı edib yola salarlar. Hər cümə camaat məscidə cəm olub, camaat namazı qılıb axundun vəzinə qulaq verirlər.

Cümə günü məscid camaat ilə dolu idi. Qapıda tanış olmayan bir “ya cədda!” səsi eşidildi. Camaatın hamısının nəzəri qarıya döndü.

Seyid Əhməd ayaqyalın, sinəaçıq, başına döyə-döyə məscidə daxil oldu. Minbərə yaxınlaşıb dedi:

– Əyyühənnas! Bura Seyid Səməd adlı bir şəxs gəlməyibdirmi?

– Xeyr, gəlməyibdir. Gəlsə idi bilərdik.

– Heyhat, heyhat! Məgər mənim röyam səhv imiş. Məgər mən elə günahi-kəbirə mürtəkib olmuşam ki, cəddim məndən üz döndərib, mən səhv rüyalar görürəm! Vay mənə! Vay mənə!

Belə deyib seyid başladı şarpaşarp tərəsinə çırpmağa...

Axund yerindən qalxıb seyidin qollarını tutub saxladı.

– Ağa seyid, sakit olun! Nə vaqə olubdur ki, özünü belə cəza verirsiniz?

– Mən bədbəxt! Mən naümid, mən fələkzədə!..

– Bircə buyurun görək nə vaqə olubdur?

Seyid ağlar gözlə başladı:

– Mən Kirmanşahda ikən gecə rüyada cəddimi gördüm. Buyurdu: “Ey mənim bədbəxt oğlum, sənin yeddinci baban Seyid Səfa “Uzunqulaqlı” kəndində iki yüz əlli il bundan müqəddəm mədfun olubdur. O, mömin, kəşfi-kəramət sahibi bir vücud idi. Bundan əvvəl, hamı dərdlər, mərizlər, şikəstlər, məyublar onun qəbrindən dərdlərini dərmən alardılar. O qəbrin indiyədək məchul qalması övladına eyibdir.

Əlbəttə; sabah yola düşərsən “Uzunqulaqlı” kəndinə. Səninlə bir vaxta mənim övladım da Seyid Səməd adlı bir nəfər Ərdəbildən haman “Uzunqulaqlı”ya varid olacaq. Onunla bahəm gecə yarısından sonra kəndin ətrafına çıxıb gəzərsiniz. Qəbr özü özünü nişan verir. İndi mən gəlmişəm. Seyid Səməd yoxdur. Məgər mən gördüyüm rəya vəsvəsə imiş, xəyalət imiş! Vay mənə va müsibətə!..”

Seyid yenə başladı təpəsinə yumruq endirməyə. Axund onu bir növ aram edib evinə təklif etdi.

– Buyurun, bizim mənzildə bir qədər rahat olun, yəqin acliğımız var!

– Yox, mən acıdan ölərəm, amma Seyid Səməd gəlməyincə dilimə çörək və su vurmaram.

Bu halda məscidin qapısından vəhşiyənə bir səs ilə “ya cədda” eşidildi. Tamam camaat nəzərini qarıya tərəf döndərdi.

Seyid Əhməd Seyid Səmədi görün tək camaatı basabasa ona tərəf yüyürdü. Məscidin ortasında bunlar qucaqlaşdılar və başladılar ağlamağa.

Seyidlər ağlayırdılar, camaat da bir sürü qoyun tək ağız-ağıza verib salavat çəkirdilər.

Axşam seyidlərin hər ikisi axund evinə qonaq getdilər. Kəndin ağsaqqallarından da neçə nəfər cəm olub gecə yarısına kimi söhbət etdilər.

Məlum oldu ki, Seyid Səməd də haman gecə durub “Uzunqulaqlı”ya gəlir.

Gecə yarısı camaat dağıldı. Seyid Əhməd və Seyid Səməd üçün xüsusi bir mənzildə yorğan-döşək saldılar.

Elə ki iki yoldaş tək qaldılar, Seyid Əhməd Seyid Səmədə dedi:

– Dadaş, deyəsən qumarımız tutubdur. Bura bizim ölüb-qalan yerimizdir!

Seyid Səməd cavabında dedi:

– Bax indi gör ki, necə tədbirli şəxsəm. Belə tədbir heç kəsin ağına gəlməzdi.

– Kəndin adı “Uzunqulaqlı”, camaatı da uzunqulaq!

İki seyid əmmaməni bir tərəfə, əbanı o biri tərəfə atıb bir qədər oynadılar. Axırı yıxılıb yatdılar.

Bir ay bundan sonra ətraf camaatı hər gün seyidlərə nəzir, təsəddüq və xələt gətirməyə idi.

Bir aydan sonra Seyid Əhməd dedi:

– Bilirsən nə var?

– Nə var?

– Camaatın tərəddüdü azalıb. Xalq bu saat ocağın açılmasına mün-təzirdir. Gərək bu gecədən işə şüru edək.

– Çox əcəb, çox gözəl!

Gecə yarısı iki yoldaş kəndin kənarına, qəbiristana tərəf getdilər. Kənd camaatı hamısı istədi onlar ilə müqəddəs qəbri axtarmağa get-sinlər. Seyidlər razı olmadılar. Dedilər ki, sizin aranızda binamazlar, oruc tutmayanlar, yetim malına qəsd edənlər, zinakarlar, əqidəsi süst olanlar vardır. Siz bizimlə getsəniz, biz qəbri tapa bilmərik. Gərək bizim yanımızda bir zinəfəs olmasın.

Camaat məyus evlərinə qayıtdı. Seyidlər getdilər. O yan-bu yan çox gəzib, dolaşib, axırda bir ölmüş eşşək sümükləri tapıb bir qəbir qazıb orada dəfn etdilər. Və səhər dəstə-dəstə gələn camaata göstərib dedilər ki, axtardığımız seyid qəbri budur.

O gündən ziyarət başlandı.

Naxoş gəldi, sağaldı getdi. Çolaq gəldi, ayaqlı getdi. Kor gəldi, gözlü getdi.

Seyid qəbrinin səsi cəmi qəzayə, hətta uzaq ölkələrə də yayıldı. Ocağın kəramətinə seyidlər özləri də məəttəl qalmışdılar.

Qanuni-təbiətdir. Biri quru ağaca, ya bir daşa sidq ilə inanıb bir mət-ləb söyləyəsən, yəqin alarsan. Belə ağaclar və daşlar Məşriq-zəmində çoxdur.

Bu vəqiədən bir il keçdi, bir gün Seyid Əhməd dedi:

– Seyid Səməd, bilirsən nə var?

– Xeyr, bilmirəm.

– Mən istəyirəm bir vətənə gedim. Şükür olsun Allaha, qumarımız tutub, yaxşı pul qazanmışıq! Xudavəndi-ələm bu camaatın qulağını bir az da uzatsın. Mən bir-iki aylığa gedim, arvad-uşağa baş çəkim; sən də mən gəlincə əyləş burada mücavirlik et! Mən qayıdandan sonra da sən vətə-nə gedərsən. Amma bir şərt var: gərək mən qayıdandan sonra mənimlə həlal haqq-hesab çəkəsən. Ocağın mədaxilinə xəyanət etməyəsən.

Seyid Səməd söz verdi ki, onun mədaxilindən bir quruş o yan-bu yan eləməsin.

Seyid Əhməd getdi.

Seyid Səmədə təklük əl verməyib on altı, on yeddi yaşında bir qız siğə eləyib, ocağın qırağında əyləşdi.

Pul bir ucdan sel kimi gəlir, Seyid Səməd hər gecə cücə-plov bi-şirib nazlı arvadı ilə ağız ləzzəti ilə yeyir.

İki ay tamam oldu. Seyid Əhməd səfərdən müraciət buyurdu.

Bir-iki gün yorğunluğunu alandan sonra Seyid Səmədi çağırır haqq-hesab istədi.

Seyid Səməd bir dəftər gətirib Seyid Əhmədin qabağına qoydu və dedi:

– Olan mədaxil budur.

Seyid Əhməd mədaxili az görüb yoldaşından şübhələndi və dedi:

– Seyid Səməd, bu mədaxil keçmişlərə görə çox azdır. Gərək mədaxil nəinki iki belə, bəlkə bir az da artıq olaydı. Yəqin burada bir qədər pul yaddan çıxıb yazılmayıb.

– And olsun cəddimə, Qurana, yoldaşlıqda yediyimiz çörəyə! And olsun atam Seyid Qurbanəlinin goruna, burada bir həbbə o yan-bu yan olmayıb.

Seyid Əhməd dedi:

– Andına inanıram. Amma gərək bir şeyə də and içib, məni dürüst şəkədən çıxardasan.

– Baş üstə, istəyirsən Qurana əl basım.

– Yox, Quran lazım deyil. Dəgilən: and olsun bu qəbirdə yatana ki, bu haqq-hesabda nöqsan yoxdur!

Seyid Səməd fikrə getdi. Bir azdan sonra başını qaldırır dedi:

– Seyid Əhməd, bilirsən nə var?

– Xeyr, bilmirəm.

– Bu qəbirdə yatamı sən də bilirsən, mən də. Bununla belə, and içməyəcəm. Həqiqət haqq-hesabda bir neçə məbləğ qələmədən düşüb.

Bunu deyib həqiqi haqq-hesabı göstərdi.

Seyidlər öpüşüb, yenə ticarətlərinə məşğul oldular.

QƏNDİL

Bütün dağlar arasında İskəndər bəyin adı söylənirdi. İgidlikdə, at çapmaqda, düşmən bağı yarmaqda tayı-bərabəri yox idi. Atı, qaramalı saysız idi.

Qubernatordan tutmuş axırncı pristavadək onun evinə gələrkən “hər barədə” razı gedərdi. Kimin İskəndər bəyin əlindən hökumətə şikayət eləməyə cürəti vardı?

İşdir, bu gün şikayət etsə, sabah özü güllələnib, malı qarət olub, evi odlanıb, qızları, arvadları dağlara çəkiləcək idi.

İskəndər bəyin hər əmrinə hazır olanlar, ehtiyaclarını onun vasitəsilə rəf edərdilər.

Hökumət ərkanının ciblərini doldurmaq sayəsində İskəndər bəy dağlarda padşahlıq edirdi. Üç yüz evdən ibarət olan kəndin camaatı onun əlində əsir idi.

Sıldırım bir qayanın başında laçın yuvasına bənzər, ağ daşdan bina olunmuş ikimərtəbəli sarayında oturub, hər tərəfə fərman göndərirdi. Xalqın malının, canının, külfətinin ixtiyarı özündə deyildi. İskəndər bəydən biizn bir nəfər evlənə bilməzdi, bir nəfərin qızını ərə verməyə ixtiyarı yox idi.

Evlənmək istəyən bir qədər peşkəş özü ilə götürüb, bəyin qulluğuna gedib, ondan izn almaq məcburiyyətində idi.

Bəy razı olmasa, evlənmək mümkün deyildi. Əmrdən boyun qaçıran özünü ölmüş bilməli idi.

Kəndin camaatı hamısı maldarlıqla güzəran edir, heç kəs cürət edib kənara süd sata bilməzdi. Gərək südünü aparıb bəyin pendir zavoduna, bəyin təyin etdiyi qiymətdə verəydi. Kənd əhalisindən bir nəfər kənara bir kasa süd satsaydı, yaqın bəy öz adamları ilə gəlib onun qarısındakı qaramalın hamısını güllə ilə qıracaqdı.

Beləliklə, İskəndər bəy dağlarda neçə müddət padşahlıq elədi. Atalar deyiblər: “Hər yoxuşun bir enişi olar”. İskəndər bəyin də başındakı tacı həmişəlik durmayacaqdı.

Zəmanə dolandı. Şura hökuməti dağlara tərəf üz qoydu. İskəndər bəy partizan dəstələri və Qızıl Ordunu əlsiz-ayaqsız kəndlilər kimi hesab edib mümaniet göstərdi və neçə gün dağlardan ordunun başına od yağdırdı. Axır davam edə bilməyəcəyini düşünüb, evinin dəyərlı xırda-parasını, atlarının yaxşılarını götürüb, yanındakı atlılar ilə birlikdə gecə vaxtı sərhədi addayıb qaçdı.

Sübh Qızıl Ordu kəndə daxil oldu. Camaat ata-baba adətləri üzrə, duz-çörək ilə ordunu pişvaz edib şadıqdan bir neçə qurban kəsdilər. Bir nəfər qoca kişi ordunun komandanına tərəf gedib, birdən onun boynunu qucaqlayıb ağladı.

– Ayaqlarına qurban olum, ay oğul; gəldiyin yollara qurban olum, ay oğul! – deyər saqqalı uzununu göz yaşını axıtdı. – Nə yaxşı gəlib bizi qanıçenin, bu vəhşi canavarın əlindən xilas elədin.

Cavan komandanın da qocanın bu halətinin təsirindən gözləri yaşardı. Qocanı qucaqlayıb dedi:

– Ağlama, dayı, daha bundan sonra sizə əziyyət, azar verənləri görməzsiniz. Onlar həmişəlik ölüb sizin aranızdan çıxdılar. Bundan sonra öz zəhmətinizin faydasını özünüz aparacaqsınız.

Qoca bir də onu qucaqlayıb kənara çəkildi. Cavanlar ordunun arasına doluşub qızıl əsgərlərlə söhbət edib gülüşürdülər. Axırda gedib bir dəstə aşıq gətirib, axşama kimi çalıb, qızıl əsgərlərlə oynayaraq şadlıq elədilər. Komandan İskəndər bəyin evinin qapısına möhür vurub qaraul qoydu.

O biri gün sübh camaatı çağıraraq bəyin evinin qabağına topladılar. Ordu ilə gəlmiş bir cavan oğlan çıxıb bir uzun nitq söylədikdən sonra dedi:

– Yoldaşlar! İskəndər bəyin tamam varı-dövləti sizin alınınızın təri ilə, əlinizin qabarı ilə düzəlibdir. O səbəbə, hökumət onun evində olan şeylərin hamısını camaata paylamağı qərara almış, hər kəs növbət ilə gəlib xahiş etdiyi şeylərdən apara bilər.

Camaat: “Yaşasın təzə hökumət” deyər qışqırdı.

Camaat növbətlə gəlib, qazandan-qabdan, yorğan-döşəkdən.. alıb aparırdılar.

Birdən camaatın arasından bir cavan qadın irəli gəlib dedi:

– Yoldaş! Xahiş eləyirəm, ancaq o tavandan asılmış qəndili mənə verəsiniz.

– Bacı, qəndil sənə nəyinə lazımdır? Bu sizin daxmalara yaramaz; qabdan, qazandan, samavardan... sair kəndliyə yarayan şeylərdən götür.

– Yox! Yalvarıram sənə! Amandır! Bu evdən mənə o qəndildən başqa bir şey lazım deyil; qurbanın olum, de ki, onu düşürüb mənə versinlər.

Bunu deyib, qadın gözlərindən yaş tökərək oğlanın ayağına sürünmək istədi.

Oğlan cəld onu qaldırıb, əmr etdi ki, tavandan asılmış beş çıraqlı qəndili düşürüb ona versinlər.

Qadın qəndili alıb, iki dəfə ah çəkib dedi:

– Ax, arzuma çatdım!

Birdən qadın, sifəti qan kimi qızarmış, gözlərindən alov saçaraq, üzünü camaata tutub dedi:

– Camaat! Bir il bundan qabaq mənim atam, İskəndər bəyə bir inək peşkəş gətirib məni ərə verməyə izin istədi. İskəndər bəy qulaq asıb dedi:

– Mən eşitmişəm sənin qızın çox gözəldir. Mən necə izin verim ki, armudun yaxşısını ayı yesin? Elə gözəl qızı çirkli bir kəndli aparsın? Bu inək mənə lazım deyil; götürüb apararsan evinə. Bu gecə gərək qızını mənə qonaq göndərəsən; ondan sonra hər kəsə istəsən verə bilərsən. Atam yalvardı, yaxardı, ağladı, ayaqlarına süründü. Qulaq verməyib döyüb qovdu. Yazıq kişi məyus evə gəldi. İstədi məni götürüb uzaq kəndlərin birinə qaçırsın, bəyin atlıları qapını kəsdirib atama imkan vermədilər. Gecə neçə nəfər gəlib atamın, anamın əl və ayaqlarını bağlayıb, yerə yıxıb, məni apardılar.

Bəy məni həmin bu otağa çəkib yırtıcı canavar tək qucaqlayıb, çarpayının üstünə yıxdı. Mən nə qədər yalvardım, ağladım, əziz ölənlərinin goruna and verdim, heç zad ona əsər eləmədi. Bu qəndilin çiraqlarının beşi də yanıb evi gün kimi eləmişdi. Mən, gördükdə ki, bu canavarın əlindən qurtara bilməyəcəyəm, yalvarıb dedim: “İndi ki məni əldən qoymaq istəmirsən, barı mənim bircə təvəqqemi qəbul elə; bu çiraqları söndür”. Dedi olmaz, mən gərək bu çiraqların işığında səninlə istirahət eləyim...

İndi bəy qaçıbdır, mənim ona əlim çatmır, qisasımı bu qəndildən alacağam. Belə deyib, qadın yüngürək balkona çıxıb oradan qəndili dərənin təkinə buraxdı və dedi:

– Arzuma çatdım. Bu evdən mənə başqa şey lazım deyil, istəmirəm buradan apardığım şey gözümün qabağında durub, o murdar gecəni hər dəqiqədə mənim xəyalıma gətirsin. Sağ olun, yoldaşlar!

Qadın oradan çıxıb qəhrəmantək evinə getdi.

ÇEŞMƏK

Şəhərimizdə məşhur advokat Mahmud bəy əhli-kef və əhli-damaq bir vücud idi. Əhalidən, hər ürəyi darıxan, istəyəndə ki, bir qədər kefi açılınsın, gedərdi Mahmud bəyin söhbətinə və həqiqət onun yanında əyləşənlər iki, üç saat dünya qeydini yadından çıxarardı. Mahmud bəyin mənzilində lətifələr danışib gülməkdən sıvay bir iş olmazdı. Şəhərin cəmi zəriflərinin yığıncığı Mahmud bəyin mənzili idi. Bunu da qeyd etməliyəm ki, iş vaxtında hər bir kənar söhbəti atıb ciddi işə məşğul olardı. Şəhərin ən qabil advokatlarından sayılırdı.

Mahmud bəy kitaba və qəzetə aşıq bir adam idi. Çox gözəl bir kitabxanası var idi və Rusiyada çıxan qəzetlərin zübdələrinə həmişəlik abunəçi idi.

Hər vaxt gəlsə idin, masasının üstünü qəzetlərlə dolu görərdin. Dost, əşnalar çox vaxt onun yanına xüsusən qəzet oxumağa gedərdilər.

Mahmud bəyin əziz dostlarından Mirzə Əhməd, bir gün əyləşib, gözündə Mahmud bəyin çeşməyi, bir-iki saat qəzet oxuyandan sonra durub xudahafiz edib gedir.

Əhməd bəy gedəndən sonra, Mahmud bəy çeşməyi masanın üstündə görməyib, güman edir ki, Əhməd bəy çeşməyi səhvən özü ilə aparmış ola. O saat nökrə, Əhməd bəyin dalınca çeşməyi gətirmək üçün qaçırdır. Lakin nökrə gedəndən sonra, Mahmud bəy qəzetləri aralayıb çeşməyi qəzetlərin altından tapır.

Nökrə gəlib Əhməd bəyin qapısını döyür. Əhməd bəy çıxır:

– Qapı döyən, kimsən?

– Mənəm, Abbasqulu, Mahmud bəyin nökrə.

– Nə var, Abbasqulu! Xeyirdimi?

– Xeyir olmamış nə var. Bəyin çeşməyini götürmüşsünüz. Ağam deyirdi versin.

– Get ağana deyilən: qabaqca bir masanın üstünü axtarsın, sonra səni göndərsin. Çıx get. Məndə çeşmək-filan yoxdur.

Nökrə qayıdıb əhvalatı ağasına yetirir.

Mahmud bəy hərçənd çeşməyi tapmışdı, bununla belə, təfrix üçün dostu Əhməd bəyi bir növ dilxor etmək fikrinə düşür.

Pəncərənin qabağında durub küçəyə baxarkən, gördü Əhməd bəyin oğlu Mehdi gedir. O saat dayandırır:

– Mehdi, sən Allah, evə çatan kimi atana deyilən mənim çeşmə-yimi göndərsin.

Mehdinin dalınca Əhməd bəyin qonşusu tarzən Qulunu görür.

– Qulu, mən ölüm, Əhməd bəyin qapısından keçəndə onun darva-zasını taqqıldat. Deginən mənim çeşməyimi səhvən aparıb. Onu gön-dərsin.

Xülasə, o gün üç, dörd adamdan və sabahı günü yenə də bir dörd, beş adamdan sifariş edib Əhməd bəydən çeşmək istəyir.

Üçüncü gün Əhməd bəy özü gəlir Mahmud bəyin evinə. Əvvəl bir az çirtiq çalib oynayır, sonra deyir:

– Sabah gedirəm vağzala, oradan da o yana gedirəm. Hər nə bilir-sən bundan sonra elə!

Bir-iki stəkan çay içəndən sonra Əhməd bəy durub gedir.

Mahmud bəy əyləşib, Əhməd bəy gedəsi yolda olan cəmi dost-aş-nalarına məktublar yazıb, haman axşam yola düşən faytonlarla göndərir.

O biri gün Əhməd bəy bir fayton tutub şəhərdən çıxır. Birinci mənzilə çatan tək baqqal Kosa Baxşalı gəlir:

– Əhməd bəy, salaməleyküm.

– Əleykəssalam, kefin necədir?

– Niyə, sizin dövlətinizdən... Şəhərdən çıxanda Mahmud bəyi gör-mədiniz ki?

– Bir gün irəli görüşdük. Necə?

– Heç, elə budur, mənə bir kağız yazıbdır ki, guya siz onun çeşmə-yini aparıbsınız. Yazır ki, sənin dükəninin qabağından ötcək; əlbəttə, mənim çeşməyimi ondan alıb göndərəsən!

Əhməd bəy, ovqatı təlx olmuş, cavab verir ki, qardaş, Mahmud bəy mənimlə zarafat edir. Yazgının ki, çeşməyi masanın üstündə qoyub gəlmişəm.

Kosa Baxşalı inanar-inanmaz gedir.

Faytonçu atlara bir az arpadan, sudan verib qoşub yola düşür.

İki-üç saat yol getmiş, görür ki, bir atlı daldan sürətli “dayan, dayan!” – qışqıra-qışqıra gəlir. Faytonçu dayanır, atlı yetişir.

– Faytonda gedən Əhməd bəy deyilmi?

– Bəli!

– Salaməleyküm. Bağışlayın, Əhməd bəy! Sizi yoldan elədim. Sizde Mahmud bəyin çeşməyi var. Yazıbdır ki, kor kimi qalmışam. Nə kitab oxuya bilirəm, nə də yazı yaza bilirəm. Əhməd bəy yəqin sizin

evin yanından ötəcək. Mənim çeşməyimi ondan alıb bir adam ilə göndərəsən.

Əhməd bəy and içib bunu da inandırır ki, bu, zarafatdır. Onda çeşmək yoxdur.

İkinci mənzildə Əhməd bəy faytondan düşüb bir nəfər aşnasını görmək üçün bazar gedir.

Nalbənd Paşa at ayağına mıx çaldıqda bunu görüb əlini saxlayır.

– Bağışlayın, siz Əhməd bəy deyilmisiniz?

– Mənəm, necə?

– Mahmud bəy kağız yazıb, onun səndə çeşməyi var, zəhmət olmasa, ver, gedən adam var, göndərim.

Əhməd bəy qeyzdən daha özünü saxlamayıb deyir:

– Mahmud bəy də qələt eləyir, sən də. Pəhmətlik uşağı, qoymazsınız yolumuzla gedək cəhənnəmə?

– Bəy, haraya gedəcəksən, get, sözüüm yoxdur; daha mənim təqsi-rim nədir, üstümə qeyzlənirsən? Vermirsiniz, yazaram ki, vermədi.

– Yazgilən vermədi!

– Baş üstə!

Əhməd bəy nalbənd Paşadan ötüb aşnasının dükanına gəlir. Aşnası əvvəl bununla görüşdükdə Mahmud bəyin çeşməyini istəyir.

Əhməd bəy çatır vağzala. Karvansaranın qabağında dayanan tək, karvansaraçı Qurbanov gəlib salam verib “xoş gəldin” deyəndən sonra Mahmud bəyin çeşməyini istəyir. Əhməd bəy bunu da başa salır ki, bu, Mahmud bəy tərəfindən yoldaşlıqda bir zarafatdır.

Bir neçə gün Əhməd bəyi dindirən olmur. Bir gecə yatdığı zaman, görür qapını bərk çırpırlar. Qapını açıb görürlər açıqkəndli Səməd yüzbaşısıdır.

– Səməd yüzbaşısı, bu gecəyarısı xeyirdimi?

– Əhməd bəy buraya düşüb?

– Bəli!

– Ona deyin ki, onda Mahmud bəyin çeşməyi var, versin. Sabah gərək buradan poçta salıb göndərim.

Əhməd bəy dəli kimi yerindən qalxır.

– A gədə, hərənd uşağı, mən çeşmək oğrusu idim? Səməd yüzbaşısı da hər adamdan söz saxlayan deyil. Cavabında deyir:

– Hərənd oğlu sən özünsən. Mahmud bəy kimi dağdan ağır kişi məgər yalan yazır; yainki mən uşağam ki, bu gecə yarısı iyirmi verst

at sürdürəm? Çox danışmaq lazım deyil. Dinməz, söyləməz çeşməyi bu saat ver. Yoxsa almamış yaxandan əl götürməyəm.

Bir qədər də göftgudan sonra, Səməd yüzbaşını çağırırlar evin içinə. Yorğan-döşək verirlər, yatır. Sübh Əhməd bəy deyir:

– Səməd yüzbaşı, məndə çeşmək, filan yoxdur. Bəlkə səhvən götürüb evdə qoymuş olam. Oğluma yazaram tapıb aparıb versin.

Beləliklə bir növ onu sakit edib yola salırlar. Xülasə, Əhməd bəy Tiflisə gedir, çeşmək istəyirlər. Gəncəyə gedir, həmçinin, Bakıya, həmçinin. Axır labüd qalıb baş götürüb Türkünstanə qaçır. Burada iki il qalır. Daha Türkünstanda onu dindirən olmur. İki ildən sonra yenə qayıdər Qafqaza, şəhərə getməyib, Aclar kəndinə gedib Abbas bəyin evinə düşür.

Qış gecələrinin birində Əhməd bəy və Abbas bəy buxarı kənarında əyləşib turac kababı yedikləri halda, görürlər qapı açıldı. Bir nəfər başı, gözü sarıqlı girdi içəri. Bu adam başlığını başından açınca tanımır. Sifəti açılarda görürlər ki, bu, sövdəgər Məşədi Dadaşın qardaşı Ələkbərdir.

Ələkbər hərçi istəyir salam versin, soyuqdan dili tutulduğundan bacarmır. Ev sahibi qalxıb tez onun qolundan tutub, gətirib buxarının qırağında əyləşdirir. Bir azdan sonra Ələkbərin dili açılır. Ev sahibi soruşur:

– Ay Ələkbər, bu qiyamətdə nə düşübdür sənə bir belə yol at sürüb gəlmisən! Xeyirdirmi?

Ələkbər dili güclə söz tutaraq, ancaq bu cavabı verə bilir:

– Çe... çe... çe... çeşmək!

Bu keyfiyyət Əhməd bəyi bilmərrə halətindən çıxardır. Qalxır, başlayır otaqda o baş-bu başa getməyə:

– Rəhmətlik oğlu! Zarafat bir gün olar, bir ay olar, bir il olar. Tiflisə qaçdım, olmadı. Türkünstanə qaçdım, olmadı... Mən başımı götürüb dünyadan da ki, qaça bilmərəm.

– Ələkbər, qadan alım, Mahmud bəyi tanıyırsan. Budur iki ildən artıqdır, mənimlə bir çeşmək zarafatını başlayıb, sabah bu soyuğa baxmayaraq birbaşə gedərəm şəhərə, özü ilə görüşüb bu məsələni qurtararam.

Ələkbər heç vədə inanmazdı ki, Mahmud bəy kimi bir möhtərəm adam, bu qışın qiyamət günündə ona on-on beş verst yol at çapdırsın: nədir, mənim Əhməd bəylə zarafatım var. Yəqin etdi ki, həqiqət Əh-

məd bəy onun çeşməyini götürübdür və indi də ki, şəhərə gedir. Yəqin hesablaşar.

Şəhər Əhməd bəy çay içib şəhərə rəvan oldu.

Mahmud bəy günorta, nahar etdiyi zaman bir də gördü ki, Əhməd bəy qapıdan girdi. Onun qabağına gedib həmişəki kimi başladı çırtıq vurub, atılıb oynamağa, amma gördü ki, Əhməd bəy donmuş adam tək durub, bunun hərəkətinə cavab vermir. Birdən Əhməd bəyin gözündən yaş cari oldu və dedi:

– Ay canım, belə də zarafat olarmı? Bir-iki dəfə zarafat etdin, kifayətdir. Bütün dünyanı mənim başıma təng etmişən... Mən bədbəxtdən nə istəyirsən? Səni and verirəm balalarının canına, atanın goruna, bir yerdə yediyimiz duz-çörəyə. Daha məndən əl çək. Qoy rahat gora baş aparım.

Mahmud bəy söz verdi ki, bundan sonra onunla işi olmasın. Ancaq dedi:

– Sən buradan gedəndə dedin: nə bilirsən elə! Mən də bildiyimi elədim. Əlimin suyunu sənə göstərdim. Bundan sonra and olsun oğlumun canına, çeşmək sözünü dilimə də gətirmərəm. Gəl öpüşək, barışaq.

Mahmud bəy və Əhməd bəy qucaqlaşib öpüşdülər və əyləşib bir yerdə nahar etdilər.

Əhməd bəy getdi.

Mahmud bəy, doğrudur, bu gündən ondan əl çəkdi, daha çeşmək sifarişini ona etmirdi. Amma bu əhvalat cəmi şəhərə yayılmışdı. Dükanlarda, bazarda, yığıncaqlarda ancaq Mahmud bəy ilə Əhməd bəyin çeşmək əhvalatından başqa bir söhbət yox idi.

Əhməd bəy bundan da diltəng olub həmişəlik xanənişin olub altı-yeddi sənə evindən çıxmadı. Şəhərdə belə danışırdılar ki, Əhməd bəy xəbti-dimağ¹ olub. Doğrudur, bunu öz ailəsindən sivay gören yox idi, amma hamı bunu doğru bilirdi.

Axır günlər, Əhməd bəy evinin üstündə çəkilən səlat, onun vəfat xəbərini şəhər əhlinə yetirdi.

Camaat hər yerdən dəstə-dəstə onun təşyii-cənazəsi üçün cəm oldular.

Əhməd bəyin nəşinin üstündə hamıdan çox ağlayan və “qardaş vay” – deyib başına döyən Mahmud bəy idi. Dostunun dəfni üçün hətta Mahmud bəy yüz manat da para verdi.

¹ Başına hava gəlib.

HAQQ MÖVCÜD

Qara saçları çiyininə tökülmüş, başında qara kəndirlə sarınmış teyləsan, qara, uzun, qurşağımadək saqqal, qara, böyük sürməyi gözləri, boynunda bir pud gələn zəncir, arxasında bir ceyran dərisi... Bu idi onun qiyafəsi...

Yol gedəndə heç kəslə danışmazdı... Heç kəsin sualına cavab verməzdi. Dilindən ancaq bu sözlər eşidilərdi:

– Haqq mövcud! Haqq mövcud!

Bu səbəb onun adına hamı “Haqq Mövcud” deyərdi.

Uşaqlar onu küçədə görəndə hər biri bir yana qaçıb dağılardı.

Analar uşaqlarını qorxuzmaq istəyəndə deyirdilər: “Odur, Haqq Mövcud gəlir”. Yainki “Haqq Mövcud, gəl bunu apar!” Uşaq nə qədər ağlağan olsa idi, fəvvrən sakit olardı. Nəinki uşaqlar ondan qorxurdular, hətta böyük adamlar da onun mühib qiyafəsindən çəkinirdilər.

Hər bir evə getsə idi, əlbəttə, ona pul verərdilər və deyərdilər ki, onu əliboş yola salmaq ailəyə bədbəxtlik gətirər. Dərviş pulu alıb, “Haqq mövcud!” deyib gedərdi.

Boynundan asdığı ağır zəncirin nə olduğunu hər kəs soruşsa idi, cavab bu olardı:

– Haqq mövcud!

Xalq, “Haqq Mövcud”un bir kərəmət sahibi olduğuna şəkk etmirdi.

Biri deyirdi cadugərdir; biri – sahiridir; biri – kimyagərdir... Xülasə hərə bir ad qoyardı. Hətta deyirdilər ki, ona itlər hümrümlər. Qapılarda toyuqlar, küçələrdə quşlar onu görəndə qaçmırlar. “Haqq Mövcud” məscid həyətində bir pəncərədə əyləşərdi. Məsciddə təhsil edən tələbələrəndən birisi öz gözü ilə sərçələrin hər gün gəlib. “Haqq Mövcud”un mənzilinə dolub onun dörd ətrafında atılıb-düşdüklərini görmüşdü. Tələbə yəqin etmişdi ki, “Haqq Mövcud”un şəyatın ilə əlaqəsi var və ətrafında atılıb-düşüb cükküldəşən sərçələr heç bir şey deyillər, məgər inki əcinnə və şəyatın. Qalan tələbələr də hamısı buna inanmışdılar.

Bəzi ovqat neçə günlərlə “Haqq Mövcud”un qapısından qıfıl asılmış görərdilər. On-on beş günlərlə itirdi. Heç yerdə onu “gördüm” deyən olmazdı. Kimi deyərdi ki, yəqin mağaraların birində riyazətə əyləşib. Amma axund və mollalar sərsəm xalqı inandırırardı ki, bu günlərdə gecə xoruz banlayan zaman kimya otu işiq verər və onu da ancaq

əhli-təqva görür. “Haqq Mövcud” da əhli-təqva olduğundan yəqin kimya otu axtarır.

Axund əlavə edirdi ki, bunu özündən demir. Bu fəqərəni Mir Damadın “Məcməül-kəramat”ından və həkim Findirskinin “Kitabi-sirrül-xəfiyyatı”nda görüb.

Axund molla Sərsəm nüfuzlu bir vücud olduğundan hamı inanmışdı. Buna ürəkdən etiqad edənlərdən biri də nüsxəbənd Məşədi Əkbər olmuşdu.

Bu şəxs, nüsxəbənd olduğundan özünü elmi-kimyaya dara hesab edirdi. Kimya yolunda, yəni dəmiri və misi qızıla döndərmək yolunda çox paralar sərf etmişdi. Kimya otunun müəyyən gecələrdə işıq verməsini o da Mir Damadın və həkim Findirskinin kitablarından oxumuşdu. Hətta neçə gecə gedib meşədə qalmışdı. Əhli-təqva olmadığından onu tapa bilməmişdi.

Məşədi Əkbər axundun mübarək dilindən bu sözləri eşidib, “Haqq Mövcud” ilə dostlaşıb ondan kimyagərlik öyrənməyi qərara aldı. “Haqq Mövcud”u neçə dəfə Məşədi Əkbərin evinə gəlib-gedən gördülər. Məşədinin bir növ elmi-kimyadan başı çıxdığını bilib yəqin etdilər ki, Məşədi “Haqq Mövcud”dan kimya öyrənir.

Günlərin bir günündə “Haqq Mövcud” yenə yox oldu. Neçə gün qonşular onun Məşədi Əkbərin evinə tərəddüdünü görmədilər.

Məşədi Əkbərin qonşusu bir dəfə ondan xəbər aldı:

– A Məşədi, bu “Haqq Mövcud” görəsən yenə necə olub. Heç görünmür?

Məşədi bu sözü kinayə hesab edib dedi:

– Mən nə bilim necə olub! Onun peşəsi aylarla itib yenə üzə çıxmaqdır. Bir də görəcəksən çıxdı bazara. Bir də bunu məndən soruşmağın mənası nədir? Mən “Haqq Mövcud”un tay-tuşu deyiləm, yoldaşı deyiləm.

Məşədi belə güman edirdi ki, “Haqq Mövcud”un bunun evinə gəlib-getdiyini heç kəs bilmir. Amma bizim şəhər elə şəhərlərdən deyil. Gecə xəlvət birisi arvadı ilə bir söhbət edə, sübh onu tamam əhali bilər. Belə camaatdan “Haqq Mövcud” filan gizlətmək olmaz.

“Haqq Mövcud”un itmək söhbəti bu dəfə şəhərdə özgə bir vəziyyət aldı. Söhbət arasında əhalidən biri zarafatla arvadına dedi:

– Yəqin Məşədi Əkbər “Haqq Mövcud”dan kimya öyrənəndən sonra onu öldürüb ki, kimyanı başqa adama öyrətməsin.

Arvad səhər hamamda halvaçı arvadı Xan Sənəmi görüb dedi:

A qız, Xan Sənəm, bir söz deyirlər axı... Deyirlər Məşədi Əkbər “Haqq Mövcud”u öldürüb.

– A qız, o, onu nə eləcəyək öldürüb: “Haqq Mövcud” bir yoxsul, dilənçi dərvişdir. Onu da öldürərlərmi?

– Axır o, kimya bilirdi. Məşədi Əkbər ondan kimyanı öyrənib, sonra da öldürüb.

– Bax, bu ağıl kəsən işdir!

Xan Sənəm xala Fatma Nisaya söylədi. Fatma Nisa Əmir Alı oğlu Ələsgərin arvadı Gülxanıma dedi. Gülxanım Pərnisaya, Pərnisa Cahanbaniya, Cahanbanı yuyucu Allahyetərə, yuyucu Allahyetər Qəzet Mələyə. Xülasə, bu xəbər tamam şəhərin arvadlarının arasına yayıldı:

– Məşədi Əkbər “Haqq Mövcud”dan kimya öyrənib, sonra da öldürüb.

Axır bunu da bilmək lazımı oldu ki, öldürəndən sonra onun nəşini nə eyləyib?

Biri dedi: “Zirzəmidə basdırmış olacaq”, biri dedi: “Dövlətli adamdır, qoyar bir çuval içinə, göndərər şəhərdən çölə; bir yerdə basdırarlar”. Biri dedi: “Yox, nə lazım basdırmaq, tək adam bacarmaz. Şəhadət yanında da basdırsa axırda üstü açılar. Mən bilirəm. Yəqin onu öldürüb bədənini də təndirə basıb yandırıb. Ayrı cür heç ola bilməz”.

Bu nəzəriyyə arvadlar məclislərində çox danışıldıqdan sonra mühəqqəq bir surət aldı və arvadların hamısı bir dil ilə deyirdilər:

– Məşədi Əkbər “Haqq Mövcud”u öldürüb, bədəninin də təndirə basıb yandırıb.

Hətta arvadlardan neçə nəfər nəql edirdilər ki, piyin qoxusundan Məşədi Əkbərin evinin yanından ötmək olmur. Məşədinin qonşusu bir arvad təkyədə ətrafında oturanlara nəql edirdi ki:

– “Haqq Mövcud” axırıncı dəfə Məşədi Əkbərin evinə gələndən sonra, dörd-beş gün gecələr Məşədinin qapısından gələn piyin qoxusundan yatmaq olmadı. Yenə qabaqca güman etdik ki, qonşuda sabun-xana açıblar. Amma soruşub bildik ki, qonşuda heç kəs sabun bişirmir. İy Məşədi Əkbərin heyətindən gəlir.

Bu fikrə axırda kişilər də şərik oldular və başladılar Məşədi Əkbərə əyri baxmağa.

Bir gün Məşədi Əkbər dükanında əyləşdiyi halda, qorodovoy gəlib xəbər verdi ki, pristav onu istəyir. Ömründə pristav qapısı tanımayan Məşədi Əkbər qalxıb dükanı bağlayıb qorodovoy ilə getdi.

Bəzzaz Kərbəlayı Muxtar əhvalatı görüb, əttar uzunburun Xudaverdini səslədi:

– Xudaverdi, aşnanı pristav apardı. “Haqq Mövcud”un kimyasını burnundan tökəcəklər!

Uzunburun Xudaverdi gülüb, cavab verdi:

– Bəs günahsız bir yazıq dərvişi öldürəsən, onun qanı yerdə qalarmı?

Pristav, Məşədi Əkbəri görən tək öz kabinetinə çağırıb qapını bağladı. Otaqda ancaq iki nəfər qaldılar.

Pristav əyləşib və Məşədi Əkbərə də yer göstərüb dedi:

– Məşədi, siz özünüz bilirsiniz ki, mənim nə qədər sizdən razılığım var. Xüsusən sizin həmişə öz kəsbinizdə olub başı aşağı, namus ilə çörək qazanmadığınız, hökumətin əmrlərinə ürəkdən tabe olmanız, bir para hökumət əlində olan cəmiyyəti-xeyriyyələrdən pulu müzaiqə etməməyiniz həmişə ümənayi-dövlətin iltifatına sizi nail edib.

Mən sizə zəhmət verib buraya çağırmışam, amma nə etməli. Doğrudur, çox da xəcalət çəkirəm; çünki mənim boynuma qoyulmuş vəzifə çox ağır vəzifədir. Amma bağışlayasınız, qulluq əmrinə itaət də bizim borcumuzdur.

Şəhərdə gəzən şayiətdən müxbirsiniz və mənə də əmr olunubdur ki, sizi danışdırıb bəratülqövl yazıb silisçiyə göndərim.

Bizə məlumdur ki, “Haqq Mövcud” deyilən dərviş axır vaxtlar sizin evinizə gəlib-gedirmiş və bunu da sizin qonşularınız hamısı görübür. Avqust ayının beşində haman dərvişin sizin evinizə gəldiyini görüblər; amma qayıdıb getdiyini görən olmayıb. Haman gündən dərviş “Haqq Mövcud” itibdir. Mən yəqin etmişəm ki, dərviş “Haqq Mövcud”un itməyinin, sizə gəlib-gətməsi ilə əlaqədarlığı yoxdur. Bəhər hal, siz tək möhtərəm şəxsə bu ləkəni üstünüzdən rədd eləmək vacibdir. Ona görə xahiş edirəm bu xüsusda bir izahat verəsiniz.

Pristav bir varaq kağız götürüb, qələmi əlinə alıb yazmağa hazırlaşdı.

Pristav, Məşədi Əkbərin oğlunun ölüm xəbərini, ya bankda yatan pullarının batmasını xəbər versə idi, bir belə əsər etməzdi ki, bu sözlər onu yandırdı, dedi:

– Ağa pristav, şəhərin arvadları ağızlarını avara qoyub gündə bir gecə vaqiədə gördüklərini həqiqət hesab edib boş şayiələr buraxacaqlar, siz də ona qiymətmi verəcəksiniz? Mən sizi inandırırım ki, “Haqq Mövcud” ölmüüb, görəsən qəzaların hansına gedib. Bir də görəcəksiniz ki, odur bazarda gəzir. Siz mənə on gün möhlət verin, mən “Haqq

Mövcud”u yer deşiyindən də olsa ölüsünü, ya dirisini qulluğunuza pişnihad eləyim.

Pristav cavab verdi ki:

– Mən sizi danışdırıb bəratülqövl bağlamağa məcburam və hətta bunu sizə birdən demək istəmədim. Gərə sizi buradan qorodovoylar silisçinin qulluğuna aparsınlar.

“Silisçi” sözündən Məşədinin az qaldı dili tutulsun. Başladı yalvarmağa:

– Pristav ağa, mən şəhərdə bir abır sahibiyəm. And olsun sizin əziz başınıza, getdiyim Məşədi-müqəddəsə, mən, mənə isnad verilən yolların adamı deyiləm.

Pristav, Məşədi Əkbər tək girinə keçmiş yağlı qoyunu, əlbəttə, asanlıqla buraxmayacaqdı.

Dedi:

– Məşədi, mənim sizin təmiz, mömin, müqəddəs bir şəxs olduğunuzda şəkkim yoxdur. Nə etməli, əmrə taət etmək mənim vəzifəmdir. Yoxsa məni qulluğumdan xaric edib məhkəməyə verərlər. Təvəqqe edirəm izahat verəsiniz.

Məsələsinə arif, həmişə öz təklifini bilən Məşədi Əkbərin sağ əli getdi arxalığın cibinə və pristav da zənn ilə gözlərini dikdi onun əlinin hərəkətinə. Bir azdan sonra əl, cibindən çıxdı və bir dəstə əsginas pristavın masasının üstünə qoyuldu.

Pristav masa üstünə qoyulananın nə olduğunu gördüsə də, yenə Məşədinin gözünün içinə baxıb soruşdu:

– Bu nədir?

– Bir şey deyil, cənab! Mən sizdən təvəqqe edirəm: bu pulu göndərərsiniz qubernatorun hərəminə. Xeyriyyə işlərinə xərc olunmaq üçün. Mənə də bir az möhlət verəsiniz, mən qəzalara adam saldırım, “Haqq Mövcud”u harada olsa tapıb gətirsinlər.

– Bunu mən qəbul edirəm: bu saat bir qəbz yazıb sizə verərəm.

Pristav stolun qutusunu açdı. Məşədi onu dayandırdı:

– Zəhmət çəkməyin. Sizin sözlünüz mənim üçün qəbzdən artıqdır. İzin veriniz, qulluğunuzdan mürəxxəs olum.

– Xoş gəldiniz. Sizə bir ay möhlət verirəm. Əgər bu bir ayın müddətində dərviş tapılmasa, məndən inciməyəsiniz!

– Baş üstə, qəbulumdur. Allah sizi bu camaatın üstündən əskik eləməsin! Xudahafiz!

– Xoş gəldiniz.

Məşədi gəldi dükana. Bir az oturub getdi evinə. Sabahı günü üç nəfər adam icrətlə tutub qəzalara göndərdi ki, “Haqq Mövcud”un ölüsünü, ya dirisini tapıb gətirsinlər.

Bu fəqərədən neçə gün keçmiş şəhərin cavanlarından bir dəstə səyahət üçün şəhərin ətrafında məşhur bir bulağın üstünə gedirlər. Yeyib-içdikdən sonra cavanlar dağılırlar meşəyə bənövşə, sair çiçəklər dərməyə.

Cavanlardan birisi meşənin qalın yerindən keçmək istədikdə ağacların arasından bir xorultu eşidir.

Cavan, qabaqca güman edir ki, sürüdən ayrılmış donuzdur. Ağacların arasında dolaşib, çıxmağa yol tapmır. İstəyir xorultuya tərəf getsin. Yenə ehtiyat edib yoldaşlarını səsleyir, yoldaşları cəm olurlar.

Hamısı bir yerdə ağacları aralayıb, yeriyirlər qabağa.

Bir az gedəndən sonra yoldaşlardan birisi səsleyir:

– Kimsən, ay oradakı?

Cavab gəlmir.

– Kimsən? Cavab ver! Yoxsa vurdum.

Birdən səs eşidilir:

– Haqq Mövcud!

Yoldaşlar “Haqq Mövcud”u çəkirlər eşiyə.

– A kişi, neçə müddətdir burada nə qayıırısan?

– Haqq Mövcud!

Hər nə xəbər alırlarsa cavabında ancaq bunu eşidirlər:

– Haqq Mövcud!

Sübh camaat “Haqq Mövcud”u bazarda gəzən görür. Məşədi Əkbər onun qolundan yapışıb gətirir pristavın qulluğuna.

– Buyurun, ağa. Bu da sizin “Haqq Mövcud”unuz! Bilin ki, mən adam öldürən deyiləm.

– Məgər mən şəkk edirdim, Məşədi?

İT OYUNU

Qapısı daldan bağlı bir otağın içində dörd nəfər hökumət çöreyi yeməyə məhkum olmuşlar əyləşmişdilər.

Biri N qəzasının afət və bəlası, sabiq prokuror İvanov idi. İkincisi haman qəzanın pristavı Əzrayıl bəy idi ki, onun adı ilə analar uşaqlarını qorxudurdular. İki nəfər bazarda dalaşanda bir-birinə deyirdi:

– Qardaşım, mənim canıma Əzrayıl bəy olmamısan? Nə istəyirsən məndən?

İki yerdə qalanlar da neçə illərlə eli dəhşətdə saxlayan iki qardaş quldurlar idilər.

Şəhərdə pristavdan sivay heç kəsin əqrəbası yox idi. O idi ki, onun evindən hər gün xörək gəlirdi. Pristav, xörəyin çox olduğundan prokuroru da qonaq eləyirdi. Bəzi vaxtlar quldurlara da az-maz çatırdı.

Bir gün nahar vaxtı pristav üzünü yoldaşlarına tutub dedi:

– Həzərat, sizə bir qəribə nağıl eləyim. Bu prokuror ki görürsünüz, bir vaxt N qəzasının bəlayi-nagəhani idi. Nə etməli ki, indi təqdiri-qəzadan mənim bozbaşına möhtac olub. Mən bunun başına, osmanlılar demişkən, “tam mənası ilə” bir it oyunu gətirdim. Onun indiyədək mənim o kələyimdən xəbəri yoxdur. Qoyun indi bilsin:

Mən N qəzasında pristav idim. Qılıncımın dalı da kəsirdi, qabağı da. Bir gün adam döydürməyə idim, gecə yata bilmirdim. Əvvələn, bu yerin camaatına qılınc müsəlmanları deyərlər. Bunların ki, bellərindən bir gün dəyənək əskik oldu, qudurub yollarından çıxırlar. İkincisi, adam döydürməyən pristavın camaat arasında qədr-qiyəti olmaz. Deyərlər: “Ağzı yava pristavdı”.

Söhbətin şirin yerində moltanı gəlirdi, “allah saxlasın”. Bir də gördüm hardansa, bu zalım oğlu prokuror təyin olub. Gəldi çıxdı, bir-iki gündən sonra məni çağırır dedi:

– Əzrayıl bəy, mənə xəbər verirlər ki, siz burada adam döydürürsünüz, təvəqqe edirəm belə işləri qoyasınız. Yoxsa bir də eşitsəm ki, adam döydürmüşsünüz, məndən inciməyin! Sizi məhkəməyə verəcəyəm.

Əlim, ayağım kəsildi. Pristav olub adam döydürməməkdənsə, gedib əkinçilik eləmək yaxşıdır.

Qardaşlar, öz başınıza gəlib. Azından hər biriniz yüz oğurluq etmişsiniz. İndi insafla deyin, belinizə ağac dəyməyincə boynunuza alırdınız ya yox?

Quldurlar ikisi də pristavın sözünü təsdiq etdilər. Biri dedi:

– Papağını qoltuğuna vurub çəpər altından oğurluğa gedən binamusun atasına gərək od vurula.

Pristav nağılına davam elədi:

– Bəli, əlim, ayağım kəsildi, arvad kimi oldum. İstədim istefa verim. Sonra qəza özü mənim qolumdan tutdu.

Bu prokurorun bir yaxşı ov tulası var idi. Yasavulları öyrətdim tulanı oğurlayıb gizlətdilər. Prokuror bir gün, iki gün iti axtardı, tapa bilmədi. Axır məni çağırıb yalvardı ki, onun itini tapım. Dedim: “Baş üstə, axtararam!” Bir on gün keçdi.

İt tövlədə əyləşib istirahətlə hər gün ətdən, çörəkdən yeyirdi.

Bir gün məyus bir halda prokurorun yanına gəlib xəbər verdim ki, bəs iti oğurlayan tapılıb. Yəqindir ki, iti aparən odur. Amma əldə rəsmi dəlil yoxdur, hərçı təkid edirəm boynuna almır. And içir ki, itdən xəbərim yoxdur. Amma iti aparmağı yəqindir.

Prokuror qeyzə gəlib birdən dedi:

– Belə, bas o kafir oğlu kafiri ağacın altına! O qədər vur, birqat qabığı getsin! Onda boynuna götürər.

Dedim:

– Baş üstə!

Sabahdan prokurorun itini göndərdim və o gündən bunun izninə görə başladım: “Babam mənə kor deyib, gəlib-gedəni vur deyib!” başladım sağdan sola, soldan sağa dəyəmək çırpmağa.

Prokuror qulaq asıb soruşdu:

– Əzrayıl bəy, həqiqət iti sən oğurlatmışdın?

– Bəli!

– Ax tı, maşennik!

DİŞ AĞRISI

Hacı Rüstəm Təzəşəhərdə mötəbər və möhtərəm bir tacir idi. Onun həmişə şüarı bu idi: “Fürsəti fövt eyləməz aqıl, mægər nadan ola”. Ticarətə yeni qədəm qoyanlara nəsihəti bu idi: “Oğlum, qazancın azı, çoxu olmaz. Bir yerdə ki qazanc yeri gördün, özünü at oraya. Deyirlər şərab alış-verişi haramdır. Boş sözdür. Bu hədisi ermənilər çıxarıblar ki, şərab alış-verişini öz əllərində saxlasınlar. Vaxta ki, şərab alış-verişində qazanc gördün, al, sat! Mən özüm qoca kişi, Məkkəni, Mədinəni ziyarət etmiş və üzümü həcərül-əsvədə sürtmüşəm. Vaxta ki, mən deyirəm, qəbul edin!”

Hacı Rüstəm heç vaxt ömründə fürsəti fövt etməmiş. Odur ki, Təzəşəhərdə üç böyük evi, iki meyvə bağı və bir top dağıtmaz dükkanı var. Bununla belə, heç bir işdə danışib kəşiməsə, əlini cibinə salmaz. Məlumdur ki, xəzinədən gələn vergi elanının müqabilində danışiq olmaz. Hacı Rüstəm burada da çalışırdı ki, bir neçə şahı, heç olmasa bir neçə qəpik saldırsın. Görəndə ki, danışiq yeri yoxdur, kağızı verərdi oğluna:

– Ay bala, çötkəni götür, hesabla gör burada səhv yoxdur ki...

Taks-maks bilməzdi. Bazara gündə yüz taks qoysunlar, danışib kəşiməsə idi, yarım girvənkə soğan da almazdı.

Oğluna düşəndə deyərdi:

– Bu əyyamın cavanları hər biri ildə neçə yüz manat “eh, neyləyim”ə verir. Məsələn: gedir bazardan çit ya meyvə alır, gəlir evə, hesablayanda görür iki şahı artıq veribdir. O saat deyir: “Eh, neyləyim, cəhənnəmə! Durub iki şahıdan ötrü bir də dükənçi ilə çənə-boğaza çıxmıyacağam ki?!” Çənə-boğaza da çıxaram, dükənçinin atasına da od vuraram. Faytona minirlər. Taksı beş şahıdır. Düşəndə baxır ki, cibində xırda pul ancaq altı şahıdır, görürsən hamısını atdı faytonçunun üstünə. Soruşsan ki, niyə faytonçudan bir şahını almadın, deyəcək: “Eh, neyləyim, atasının əti olsun”. Bu, axmaq işdir. Qoyma bir qəpiyin nahaq yerə getsin.

Vaxtıdan, mövqedən istifadəni həmişə cavanlara məsləhət görürdü.

Burada bir balaca haşiyə çıxıb yenə də mətləb üstə qayıdaq.

Bir nəfər maraldan nağıl edirdilər. Ələhdəhü ələlravi-vəbalı nağıl edənin boynuna, yalan-doğruluğuna zəmanət etmirəm. Yalan olsa da “əz gil saxtənd, xub saxtənd”¹. Bəli, bir nəfər maraldan nağıl edirdilər

¹ Palçıqdan qayırmışlar, yaxşı qayırmışlar.

ki, o da fürsəti fəvət eləməzdi. İranda çox bikar gəzəndən sonra baxır, görür ki, siğəxanalar sahiblərinə çoxlu mənfəət verirlər. Ancaq onu dayandıran bir məsələ idi. Baxırdı hər siğəxanada bir nəfər müəllim, axund əyləşib, gələnlərə siğə oxuyur. Maral molla da deyildi. Sonra görür ki, burada mollalıq artıq gərək deyil. Tək bunu bilmək kifayətdir: “Müttətuhü nəfsi binəfsikə, – qəbiltu!”¹. Vəssalam. Bu sözlər deyildəndən sonra qız olur siğə eləməyə gələnin halalca malı.

Maral savadlı idi. Təbi-şəri də vardı.

Çox fikirdən sonra mənzil kirə edib neçə nəfər küçələrdə dolanan arvadlardan oraya doldurub başına bir karlı əmmamə sarıyıb əyləşdi yuxarı başda və məşğul oldu ticarətə.

“Müttətuhü nəfsi binəfsikə, – qəbiltu!”

Bunun nəticəsi olaraq, küçələr yetimlərlə dolacaq. Cəhənnəmə dolsun. Yetimə nə var? Dəyirmanın navından salarsan, donquzluğundan diri çıxar. Yetimin üzü daşdan bərk olar. Burnunun fırtığını yeyib böyüyəcək.

Bir neçə müddət maral bu işə məşğul oldu. Axırda İran polis adamlarının dəqiqədə bir yol gələnlərinin, “müftə” istifadə edənlərinin əllərindən tənqə gəlib, siğəxanayı bağlayıb, ağ əmmaməni ala-bəzək əmmaməyə döndərüb mərsiyəxan sifəti ilə Qafqaza gəlir. Neçə il kəmalimüvəffəqiyyətlə rövzəxanlıq eləyir. Axırda doqquz yüz beşinci ilin inqilabı düşür. Hər yerdə mətbuat işləri başlayır genişlənməyə. Camaatın təvəccöhü yavaş-yavaş mollalardan dönür. Maral o saat bunun gələcəyini görür. Əmmaməni yerə qoyub ziyalılarla yaxınlaşıb əl qoyur qəzətlərə, zamanaya müvafiq əşar yazmağa. Bununla hüsni-rəğbət və şöhrət qazanır. Bir az keçir. İran inqilabı başlanır. Səttar xan, Bağır xan, Yefrəm xan, nəmənə xan, nəstə xan... Maral başlayır patron-tüfəng ticarətinə. Söz yox ki, burada da filan qədər para qazanır. Axır hökumət bunu tutub sürgün edir. Maral sürgündə də bikar durmur. Bir dənə baqqal dükanı açıb əyləşir.

On yeddinci ilin inqilabında vətənə qayıdıb hamını inandırır ki, o əsla ticarət etməzdi. Onun çalışdığı ancaq İran inqilabçılarına müavinət göstərmək idi. İrana göndərdiyi əsliyə təşkilat malı idi və bunun üstündə də sürgün edilmişdi. Beləliklə, özünü menşeviklər partiyasına soxur. Sonra kələyin üstü açılıb partiyadan qovurlar. Qafqazda qala

¹ Ruhanilər kəbin və siğə etdikləri zaman bu duanı oxuyardılar.

bilməyib. Biri maralı Xorasanda görmüşdü. Deyirdi ki, bu saat orada siğə dəllallığı edir. Karvansaraları dolanıb zəvvarlara siğə təklif edir:

– Məşədi, siğə nə mixahi?¹

Çox təcrübə etdikdən sonra hər yerin adamları nə növ arvad xoşladıqlarını gözəl bilir. Məsələn, Bakıdan gələnlər... Kifayətdir, təfəsil başlasaq, axırda cəncələ düşərik.

Bəli, Hacı Rüstəmdən danışaq.

Hacı Rüstəmin atası baqqal idi. Hər il yay fəslində yaylağa motal, yağ almağa gedərdi. Xırman zamanı da gedib kəndbəkənd gəzib nişyə yığardı. Çox vaxt oğlunu da özü ilə aparardı. Hacı Rüstəm baxıb atasının pul qazanmaq yolunda çəkdiyi zəhməti görürdü. Bir yandan da baxardı ki, İrandan keçmiş bir seyid, iki quruş mayası yox, “ya cədda!” deyib xırmanları dolandır, axşamadək bir at yükü taxıl cəm eləyir, aparır, bazarda satır, yenə düşür kəndlərə. Hacı Rüstəmin cavanlıqdan gözləri açıq idi. Baxdı ki, baqqallıqdan seyidlik xeyirlidir, nə səriştə, şecərə istəyən var, nə bir sorğu-sual edən.

Atası öləndən sonra dükanı bağlayıb başına bir yaşıl əmmamə sarıyıb başladı seyid sifəti ilə gəzməyə. Həqiqətdə pul başladı başından yağmağa.

Bir dəfə yolu, yaylağa gedən elata düşdü. Köç mənzil eləyib, heyvanları düzə buraxmışdı. Hacı Rüstəm gəlib “cəddinin payını” istədi. Köç əhli etinə eləmədi. Atının yedəyindən tutub, alaçıqları bir-bir gəzdirdi. Bir şey olmadı. Labüd qalib birdən qışqırdı:

– Camaat, mənim cəddimin payını verməsəniz, sizin südünüzü qana döndərəcəyəm!

Bu sözlə dırnağının arası qırmızı cövhərlə dolu barmağını “ya cədda!” deyib bir qazan təzə sağılmış südün içinə salıb buladı. Fövrən südün rəngi qızardı.

Bu “möcüz”ü ağadan görən köç əhli, onun ayağına düşüb üzr istəyib torba dağarcığını doldurdular. Atını burnunadək yükləyib gəldi evinə.

Bir az zamanda Hacı Rüstəm atasının iki, üç dövlətincə dövlət qazandı.

Günlərin bir günündə xəbər gəldi ki, hökumət Təzəşəhər binası qoyur. Xahiş edənə pulsuz ev və bağ yeri verib, on iki il də hər bir xərcatdan azad edirlər.

¹ Məşədi, siğə istəmirsən?

Bu xəbəri eşidib Hacı Rüstəm evi böyük oğluna tapşırıb birbaşa Təzəşəhərə üz qoydu. Yetişib gördü ki, hər yerdən ev yeri almaq üçün adam gəlib. Ətraf tamam avamstan. Bu yerdə yaxşı dövlət qayıрмаq olar.

Ərizə verib həm ev yeri, həm bağ yeri alıb qayıtdı vətənə. Burada satmalını satıb, aparmalını götürüb, köç-külfətini yığışdırıb köçdü Təzəşəhərə. O vaxtdan orada sakindir; yaxşı dövlət qazanıb Məkkəyə gedib.

Mən görəndə yaşı həştadı addamışdı. Camaat arasında da böyük etibar sahibi idi.

Onun öz işlərində sərhesab olduğundan bir şey yenə nağıl edim.

Bir gün Hacı Rüstəmin dükan qonşusu, usta Həsən papaqçı gördü: budur hacı, başı-gözü sarıqlı yaman bir halda gəlir.

– Ay hacı, olmasın azar, sifətini niyə sarımsan?

– Usta Həsən, ölürem! Bu gecə səhərədək ulamışam.

– Nə olub? De görüm!

– Nə olacaq, dişim məni öldürür.

– Mən də dedim, görəsən nə var. Diş ağrısının bircə əlacı var: kəlbət. Hətta bu xüsusda atalar da deyiblər:

Qonşun pisdir, köç qurtar,
Dişin pisdir, çək qurtar.
Arvadın pisdir, boşa qurtar,
Canın pisdir, öl qurtar.

– Rəhmətlik oğlu, sənin də içini zarafat almışdır. Mən deyirəm ölürem, bu da oturub mənə qurt-quran açır.

– Axır mən nə eləyim? Get çəkdir qurtarsın!

– Elə mən də ona gəlmişəm. Deyirlər, burada bir yaxşı ləzgi dələyi var. Amandır, harada olsa, gör onu tapdıra bilərsənmi?

– Ay hacı dəllək nədir? Çağıracaqsan, gəlib bir at kəlbətini salaçaq dişinə, dartıb əngini də dişinin üstündə çəkəcək. Burada gözəl diş həkimi var. Səni aparım onun yanına. Bir dəqiqədə dişini çəkib səni rahat eləsin.

– O, mənim bir dişimi çəkməyə məndən neçə alacaq?

– Necə neçə alacaq? Nə istər, verərsən.

– Yox, qardaş, mən tacir adamam, mənim hər bir haqq-hesabım gərək aydın olsun.

– On şahı verərsən, qurtarar gedər.

– On şahı nədir, kişi? On şahıya mən on dənə diş çəkdirərəm. Bircə qulaq as, sənə başıma gələndən bir keyfiyyət nağil eləyim. Cavan vaxtımda... ufl!.. ufl!.. ufl!.. aman, aman, öldüm. Qurbanınız olum. Cavan vaxtımda (hələ buraya köçməmişdim) sağ tərəfdən, üst dişlərimdən biri bərk ağrıdı. Üstünə sağlıq, usta Həsən! Bir ağrı tutdu ki, dizin-dizin sürünüb əlimlə ot yoldum. Adam göndərdim, bazardan dəllək Məşədi Teymur vardı, onu çağırıtdım. Uf... uf!.. uf!.. Yenə nə yaman ağrısı tutdu bu zəhrimarin! Məşədi Teymur gəldi baxdı dedi ki: “çəkməkdən sivay əlacı yoxdur”. Dedim: “Nə bilirsən, elə!” Kəlbətini ilişdirdi dişimə, gücü gəldikcə dartdı. Diş çıxmır ki, çıxmır... Yazıq Məşədinin alnından tər tökülür. Hərdənbir deyir: “Ağa Rüstəm, bərk dur!” (o vaxt hacı deyildim). Deyirəm: “Durmuşam”. Xülasə... ufl!.. ufl!.. ufl!.. Aman Allah... Aman allah... Elə ki gördü gücü çatmır, dedi: “Dur ayağa”. Qalxdım ayağa. Kəlbətini bir də ilişdirdi. Bir də baxdım məşədi ayaqlarını yerdən üzüb dişimdən asılıb. Daha dişim davam eləməyib bir köklü ağac kimi yerindən qopdu. Yazıq Məşədi Teymur yerə dəyib çul kimi sərildi. Yalan olmasın, yarım saat o halətdə qaldı. Bir belə zəhmətdən sonra ona mən iki şahı qara pul verdim. Hər qəpiyinə bir dəfə “Allah kisənə bərəkət versin!” dedi. İndi mən aparım matışkanın birinə on şahı verim? Nədi-nədi, bir az “ştə-mişto” oxuyub? Bacarmayacağam.

– Ay kişi, bunun əli təmiz, ayağı təmiz, çiçək kimi. Məşədi Teymur hara, bu hara!

– Necə? Məşədi Teymurun əlindən onun əli təmizdir? Məşədi Teymur gündə üç dəfə dəstəmaz alır, amma sənin matışkan təharət nə olduğunu bilmir... Aman!.. Aman!.. Aman! Başım çatladı!

– Danışma, dur düş qabağıma, gedək. Sən dişini çəkdirərsən, mən də bir az şirə çəkərəm. Onu görəndə deyəcəksən: dişimin otuz ikisini də buna çəkdirim.

Usta Həsən Hacı Rüstəmi apardı diş həkiminin yanına.

Həkim, təmtəraqlı bir xanım, hacını əyləşdirdi kürsünün üstündə.

– Ağrıyan dişinizi göstərin!

Hacı dedi:

– Xanım, mən tacirəm; qabaqca buyur, görək nə alacaqsan?

– Diş çəkmənin taksası on şahıdır.

– Mən heç bir girvənkə kələmi taksa ilə almıram. Taksa ilə diş çəkdirəcəyəm? Sənə bircə abbası verəcəyəm, dişimi çəkəcəksən, vəssalam!

– Bura sənin dükanın deyil, çənə bazarına çıxasan. Xahiş eləmir-sən, gedə bilərsən.

Hacı dayanıb fikrə getdi. Bir azdan sonra dedi:

– Eybi yoxdur, çək! Ağrıyan dişim budur.

Həkim diş çəkib qoydu yerə.

Hacı üzünü usta Həsənə tutub dedi:

– Usta Həsən! Allah sənin evini bərbad eləsin, məni yaxşı həkim yanına gətirdin. Bu ki, baytardır. Belə də həkim olar? Allah bunun evini yıxsın!

Həkim soruşdu:

– Nə olub?

– Nə olacaq? Allah sənin bəlanı versin. Ağrıyan dişimi qoyub salamat dişimi çəkdin!

Həkim onu da çəkib yerə qoydu.

Hacı ilan çalmış tək yerindən qalxdı:

– Ay sənin adını həkim qoyub bura göndərənin atası it olsun! Ay sənə dərs verənin atası gorbagor olsun! Gərək dəlləkliyini bizim başımızda öyrənəsən? Səni həkim yazanın qələmi sınısın. Yenə salamat dişimi çəkdi. Ağrıyan dişim bax budur, bu!

Həkim nə qədər and içdi isə, yenə hacı sakit olmadı.

– Adını diş həkimi qoyunca, gedib özün üçün bir yüngül peşə tapa idin. Bax, zalımın qızı, ağrıyan dişim budur!

Bu dəfə həkim hacının ağrıyan dişini çəkdi. Hacı on şahı verib söylənə-söylənə çıxdı çölə və çöldə usta Həsənə dedi:

– Usta Həsən! Gördün, analar necə oğul doğub! Bax əsil ticarət buna deyərlər. Dişimi bir abbasiya çəkməyə razı olmadı, mən dişin birisini ona on yeddi qəpiyə çəkdirdim. Bundan sonra qiyamətədək Hacı Rüstəm onun yadından çıxmaz.

QOCA TARZƏN

Bahar fəsli təzəcə daxil olmuşdu. Qoca tarzən Cavadın arvadı müz-
tərib halda tez-tez qapını açıb küçəyə baxırdı və ah çəkərək otağa qayı-
dırdı. Əri Cavad tamam qışı xəstə yatıb, indi isə çıqlarında bir qədər
qüvvə hiss edib dedi:

– Ay arvad, dörd aydır ki, mən xəstə yatıram və evin qapısından
başımı dışarı çıxarmamışam, indi bahardır, pəncərədən baxıram, görü-
rəm bahar günəşinin işığı hər yeri tutubdur, ürəyim bərk darıxır, mənim
paltarımı ver geyinim, gedim şəhər bağında bir az nəfəs alım, qayıdım
evə. Bu neçə ayda bədənimə təmiz hava dəyməyib, bəlkə baharın
istisi məni halətə gətirə.

Arvad ərini geyindirib qolundan yapışıb, pilləkəndən endirib qayıtdı.

İndi neçə saat idi ki, əri getmişdi. Gec gəldiyindən, arvad iztiraba
düşüb vurnuxurdu.

Bir də qapıdan baxıb ərini gəndən gələn görüb cəld pilləkənin aya-
ğına enib qolundan yapışıb otağa gətirdi.

Cavad uca boylu, başı, saqqalı ağarmış göyçək simalı bir kişi idi.
Qocalığına baxmayaraq, cavanlığında geydiyi libasının tərzini dəyiş-
məzdi. İpək arxalıq, mahud çuxa, boz və qiymətli Buxara dərisindən
papaq, şavro çəkmə, belində qızıl kəmə, döşündə çarpaz asılmış qızıl
saat zənciri... Onun libası həmişə bu idi.

Arvad Cavadı çarpayının üstünə əyləşdirdi.

– A kişi nə belə gec gəldin? Yorulmadın ki?

– Yox, arvad, yorulmamışam, hətta özümdə bir cavanlıq qüvvəsi
də hiss edirəm.

– İnşallah tezliklə sağalarsan.

– Bağda əyləşib, ətrafa tamaşa eləyirdim; hər tərəfdə ağaclar çiçək
açmağa başlayırlar; quşlar bu ağacdən o ağaca atılaraq nəğmələri ilə
baharı təbrik edirlər. Göy otlar qaranlıq torpağın altından başlarını çı-
xarıb, yüksəlmək üçün bahar havasından rıışələrinə qüvvət diləyirlər.
Balaca uşaqlar gülər sifətləri ilə biqeyd bağın xiyabanlarında qışqırtı
ilə yüyürürlər. Onlara baxdıqca mənim ürəyim yanırdı. Öz-özümə
deyirdim: bu uşaqlar necə xoşbəxt dilər, onların əsla xəyallarına gəlmir
ki, bir vaxt olacaq, mənim kimi onların da evdən çıxıb evə qayıdanda
qollarından yapışacaqlar. Oyanıb çiçəklənmiş ağaclara, göyərmiş otlar-
a baxıb deyirdim: nə olardı insan da bu nəbatat kimi, qış daxil olanda
yuxuya gedib, bahar vaxtı bədəmində təzə bir qüvvət olaraq oyana idi!

Cavad bir ah çəkib dedi:

– Arvad, qalx o tarı mənə gətir, görüm çala biləcəyəmmi?

Arvad qalxıb divardan asılmış tarı endirib torbasından çıxarıb verdi ərinə.

Cavad tarı əlində tutub, neçə dəqiqə sakit tamaşa edəndən sonra, dərin bir ah çəkib, tarı sinəsinə basdı. Bir neçə mizrab vurandan sonra əli boşalıb tarı yerə qoydu.

– Gəl, arvad, götür as yerindən, lənət sənə, dünya! Lənət gəlsin sənə, qocalıq! Məgər mən tar çalmaqdan yorulardım?

Arvad tarı alıb, torbaya qoyub yenə divardan asdı. Bu halda qarı döyüldü. Cavad dedi:

– Arvad, get qarını aç, gələn bizim uşaqlardır. Bağda gördüm, dedim gəlsinlər bir az söhbət eləyək.

Arvad qarını açdı. Cavadın şagirdlərindən bir nəfər tarzən və bir kamançaçı daxil olub salam verdilər. Cavab cavanlara yer göstərdi:

– Əyləşin, balalarım. Nə yaxşı olub çalğılarınızı da gətiribsiniz.

Cavanlardan biri cavab verdi:

– Sən bizi evinə təklif edəndə, biz fikir etdik ki, əliboş getməyin mənası yoxdur; gedib evdən tar və kamançanı götürüb gəldik.

– Çox gözəl iş görübsünüz; bağışlayın, oturmağa taqətim yoxdur. Mən uzanım, siz də bir qədər çalın, sonra da çay içib söhbət edərik. Arvad, gəl mənə soyundur.

Cavan tarzən cəld qalxıb Cavadı soyundurub uzandırdı. Cavad dedi:

– Çox sağ ol, zəhmət çəkdim.

– Sən bizi öyrətməkdə az zəhmət çəkməyibsən. Bizim də borcumuz həmişə sənə qulluq etməkdir. İndi nə buyurursan çalaq?

– Mən cavanlıqda hər havadan artıq “Rast”ı sevirdimsə, həvəslə də onu çalardım. Bir “Rast” çalın, mən də qulaq asıb cavanlığımı xəyalıma gətirim.

Cavad gözlərini yumdu, cavanlar tarı və kamançanı götürüb “Rast” dəstgahını başladılar. Bir qədər çalmışdılar, gördülər Cavadın dodaqları tərənir. Cavad deyirdi:

– Yay fəslə idi. Şamaxı cavanları yığma qoyub, məndən sivay da iki dəstə çalğıçı götürüb neçə günün müddətinə yaylağa səyahətə getmişdilər. Aydınlıq gecədə, gözəl bir çeşmənin kənarında cavanlar halə qurub əyləşib, növbə ilə oxuyub çalanlara qulaq verirdilər. Meşənin tamam bülbülləri tarların səsinə cəm olmuşdular. Tar çalındıqca onlar

da ağız-ağıza verib oxuşurdular. Bülbüllərin nəğmələri, meşənin və çiçəklərin ətri, gecənin sərinliyi, buludsuz göydə səyahət edən ayın tamaşası çalanların və oxuyanların hamısına nəşə verirdi. Onlar da həmişəkindən beş qat həvəslə çalıb oxuyurdular. Birdən cavanlardan birisi qalxıb dedi:

– Həzərat, mənə bir təklifim var.

Hamı üzünü ona tərəf tutdu, xanəndə sakit oldu.

– Mən təklif edirəm ki, buraya cəm olan tarzənlər növbə ilə tək tar çalsınlar. Hər kəsin tarına bülbül gəlib özünü toxusa, mən ona yüz manat bağışlayacağam və onun adını da burada tarzənlər şahı qoyacağam.

Hamı cavanın təklifini xoşlayıb tarzənlərə buyurdular ki, növbə ilə tar çalsınlar. Heç kəsin çalğısı bülbülü gətirə bilmədi. Axır növbət mənə gəldi. Tarı sinəmə basıb həmin bu “Rast”ı başladım. Bir də gördülər, bir dənə bülbül gəlib mənə qarşımda bitmiş ağacın budağında əyləşib başladı cəh-cəh vurmağa. Dedim: “Ay zalımın quşu, ölsən də səni özümə tərəf çəkəcəyəm”. Bir az keçmişdi, onda gördüm bülbül ağacdən sürətlə enib özünü tara çırpıb uçub getdi.

O vaxt Şirvanda Mahmud ağa adında bir muğamatşünas var idi. Mahmud ağa bu haləti gördükdə yerindən sıçrayıb gəlib mənə al-nımdan öpüb dedi: “Ölmə, yaşa!”.

Budur, ölməyib, yaşayıram... Budur, ölməyib yaşayıram! İndi mən kimə lazımam?

Çalğıçılar “Şikəstəyi-fars”a keçəndə, Cavad hövlnak yerindən qalxıb qışqırdı:

– Dayan! Bunu siz çalmırsınız. O şikəstəni mən çalırım. O barmaq mənə barmaqımdır. Afərin, Cavad! Mərhəbə sənə! Ölmə, yaşa, ölmə, yaşa! Baxın, baxın, göylər aralandılar, orada mənə əl eləyirlər. Odur göydən mənə üçün təxti-rəvan enir, daha mən bundan sonra yerlərə lazım olmayacağam! Gəlirəm! Gəlirəm!

Bu yerdə Cavadın səsi birdən kəsildi.

Arvadın ucadan qışqırtısı çalğıçıları diksindirdi. Hər ikisi hacatlarını kənara qoyub durdular ayağa.

Bir az sonra iki şagird müəllimlərinin yumulmuş gözlərinə, rəngi qaçmış sifətinə baxaraq gözlərindən yaş axıdırdılar.

KAPİTALİZMLƏ MÜBARİZƏ

Sabiq tacir Ağa Qurbanı hamı tanıyırdı. Rastabazarda iki qapıdan ibarət böyük bəzzaz mağazası vardı; ildə neçə dəfə ticarət niyyəti ilə Moskvaya, Nijni Novqoroda, Lodza, Varşavaya gedib-gəlirdi. Şəhərdə iki böyük imarəti var idi. Hər biri ona bir neçə min manat mədaxil gətirirdi.

Ağa Qurban nədənsə məni xoşlamışdı. Düşəndə birgə gedib onun dükanından parçadan-purçadan almaq istərdim. Məni əyləşdirib bir stəkan acı çaya qonaq edib, gəzdiyi şəhərlərdən, çəkdiyi keflərdən nağıl edirdi:

– Sən Rusiyanın şəhərlərində çox olubsan, oraların həyatına hamıdan yaxşı tanışsan, odur ki, səni görəndə ürəyim açılır; baxıram ki, mənim dediklərimi bir tək sən anlaya bilərsən. Bizim bu yekəpapaqlarda anlaq nə gəzir, gedirlər bazara, gəlirlər evlərinə, bir az zəhrimar yeyib yıxılıb yatırlar və elə bilirlər ki, həyat sürürlər. Mən ölüm, bir gün bizə gəl, sənə bir dadlı düşbərə verim, sonra bir dəftər açıb qoyum qulluğuna, dəftərdəki şəkillərə bax, ağzının suyu axsın. Mən Moskvada, Nijnidə, Varşavada... ad qoymuşam. Bircə dəfə degilən, Qriqori Maksimic mənim aşnamdır, gör nə qədər sənə hörmət edərlər, xanımlar arasında məni ayrı adla tanımazlar.

Keçən il getmişdim Nijni yarmarkasına... Mal xırıda eləyib yola saldıqdan sonra bir neçə gün istirahət üçün qalxmaq xəyalına düşdüm. Bir neçə kafeşantana gedib ujin istədim. Bir də gördüm bir qoca qarı mənə tərəf gəlir; gəlib bir az durub dedi:

– Siz yəqin bakılısınız?

Dedim:

– Həri.

Dedi:

– Bəs nə üçün təkə ujin edirsiniz, mən sizi bir gözəl qızla tanış edim, bir yerdə ujin edin, vaxtınız skuçna keçməsin.

Dedim:

– Eybi yoxdur, get gətir.

Sizin canınız üçün, kaftar zalım qızı elə bir qız gətirdi ki, yemə-içmə, xətti-xalina, gül camalına tamaşa elə. Qızı əyləşdirdi yanımda, başladıq ujin, şərab, flan... Yavaş-yavaş beyin qızıydı. Baxdım qızın əlində bir sumka vardır, sumkanı alıb açıb gördüm içi boşdur. Doğrusu, belə bir nazənin sənəmin sumkasının boş olmasına insafım yol vermədi.

Əlimi cibimə salıb bir ovuc qızıl beşlik çıxardıb, tökdüm sumkaya. O qızın şəkli məndə durur, görsən valeh olarsan.

Bir gün yenə yarmarkada gəzirdim. Yolum “tirə” düşdü. Bir qız orada əyləşib biri bir şahıdan nişana vurmaq istəyənlərə patron satırdı. Qızı görən tək vuruldum. Başladım mən də patron alıb nişan atmağa. Mənim də ki, nişana atmaqda bərabərim yoxdur, yüzdən yuxarı güllə atdım, biri də dəymədi... ha, ha, ha! Axırda bilirsən nə elədim? Bir dənə beş yüzlük çıxarıb qoydum qızın qabağına və dedim:

– Mən uxajivat-muxajivat bilmərəm. Al pulu, dur gedək nahar eləməyə.

Qız pulu götürüb, “tirin” qapısını bağlayıb düşdü yanıma. Onun da məndə şəkli var, gəlib görərsən.

Xülasə, belə söhbətlərdən mənə çox elərdi.

Ay ötdü, il dolandı, Azərbaycanca Şura hökuməti quruldu. Ağa Qurbanın evləri, dükanı keçdi hökumətə. Bir neçə müddət uzununu bu idarədən o idarəyə çırpınıb bu işin qanundan xaric olduğunu sübut etmək istədisə də, sübutları iş keçmədi. Axır bir idarədə bunu qandırdılar ki, Şura hökumətinin əsası, kapitalizmlə mübarizə etməkdədir. Siz kapitalistlər öz sərvətinizi zəhmətkeşlərin əlləri ilə qazanıbsınız. İndi işçilər o sərvətləri dala istəyirlər, hökumət də onlarıdır.

Bu izahat onu guya yuxudan oyatdı. Birdən “qanunsuzluq” məsələsini boşlayıb başqa bir sübut meydana atdı, dedi:

– Xub, vaxta ki, belədir və hökumət kapitalizmlə mübarizə edir, onda mənə ikiqat kömək etməyə borcludur, çünki kapitalizmlə birinci mübarizə edən mənim atam Hacı Qasım olubdur. Sonra da mən olmuşam və cəmi dövlətimi kapitalizmlə mübarizədə qazanmışam. Özünüz bir fikir edin. Mənim atam cümlətanı min manat maya ilə ticarətə başlamışdır. Ölüb gedəndən sonra, – Allah atanıza rəhmət eləsin, – iki yüz min manat nəqd pul, evlərdən, dükanlardan başqa, mənə keçdi. İndi mültəfit olsanız, bu sərvətin nə yolla mənim əlimə keçdiyini görərsiniz. Atam həmişə gedib Rusiyanın fabriklərindən mal gətirib satıb, qazancın cibinə qoyurdu və fabrikin də haqqını özünə göndərərdi. Bir gün atam fikir etdi: “Xub, nə səbəb mənim mincə manat mayam olsun, amma Morozov kimi xaxolun birisinin pullarını banklar tutmasın. Bu milyonlar mənim kimi kasıbların belindən çıxıbdır”. Bunu fikir etdikdən sonra gedib Rusiyadan neçə min manatlıq mal alıb gətirdi. Gətirəndən sonra... tarap! Özünü yerə vurub dedi vərşikəst olmuşam, dükanın viveskəsi dəyişildi, evlər də anamın adına yazıldı. Fabrikantlar gəlib

gördülər – bir həsir, bir də Məmmədnəsir. Çıxdılar getdilər. Atam öləndə mənə nəsihət edib dedi: “Bala, sən də bacar mənim kimi, dövlətlilərin pullarını çək, ötür içəri”. Bu qayda ilə iki ev və dükan sahibi olmuşam. İndi buna kapitalizmlə mübarizə deyirlər, ya yox? Siz gərək mənim evlərimi, dükanımı, hamısını qaytarıb özümə verərsiniz. Çünki mən kapitalizmlə mübarizə etmişəm.

Bu söhbət sovnarkomda oldu. Sovnarkomda bunun ağılının dərəcəsinə görə dedilər:

– Sənin dərdinin əlacı burada olunmaz. Lazımdır Narkomzdrava gedəsən. Orada bəlkə sənə əlac oldu.

Qriqori Maksimiç (biz də bunu belə adlandırmaq) razılıq edib çıxdı.

Narkomzdrav... Bir cavan oğlan masa dalında əyləşmiş, qabağında yığılmış kağızları bir-bir götürüb baxır, sonra dəftərə yazıb qoyur sağ tərəfinə. Qriqori Maksimiç bunun qarşısında durub kağızların hamısının dəftərə yazılmasını gözləyirdi. Nəhayət, oğlan qələmi yerə qoyub başını yuxarı qaldırdı:

– Nə buyurursunuz?

– Buyurmaq sizinlədir. Bircə mənə deyir görüm burada hamıdan böyük kimdir?

– Böyük yoxdur. İş başında əyləşən yoldaş var ki, o da narkomdur.

– Narkom... narkom... Xub, onu görmək olarmı?

– Nə üçün olmur, bu qapıdan içəri girin.

Qriqori Maksimiç qapıdan daxil olub, gördü bir neçə nəfər adam sandalyalarda əyləşiblər. Baxdı ki, ev qonşusu Məşədi də buradadır. Gəlib salam verib, yanında əyləşdi.

– Məşədi, siz burada nə oturubsunuz?

– Narkomu görəcəyəm.

– Sənin narkomla nə işin var?

– Mənim, ayıb olmasın, arvadım neçə ildir, naxoşdur. Müalicə etdirməkdən məndə tab-tavan qalmamış. Özün bilirsən ki, mən gün ruzumu həmişə güclə çıxartmışam. Dedilər narkoma ərizə versən sənin dərdinə qalarlar. Arvadını ya balniskəyə, ya bir yaxşı havalı yerə göndərirlər. İndi onun üçün gəlmişəm. Bəs sənin burada nə işin var?

Qriqori Maksimiç cavabında:

– Ay Məşədi, sən özün bilirsən ki, mənim Rastabazarda iki qapılı bir dükanım və dağlı məhəlləsində də iki evim var idi...

Əhvalatı müfəssəl nağıl etdikdən sonra Məşədi dedi:

– Sənin işin burada keçməz, gərək Kommunxoza gedəsən.

– Kommunxoz kimdir?
– Köhnə dumu tanıyırdın?
– Nə üçün tanımadım.
– Çox gözəl, get oraya, soruş ki, Kommunxoz haradadır, sənə gös-tərərlər.

– Axır məni buraya göndəriblər.
– Göndərən səhv edibdir, burada həkimlik işlərinə baxırlar.
– Məni buraya göndərən hamıdan böyükdür, o səhv etmər.
– Eybi yoxdur, əyləş gözlə, növbətin gələndə gedib narkomu gö-rərsən.

Qriqori Maksimiç bir qədər qonşusu Məşədi ilə dərdləşdi. Oturan-lar bir-bir narkomun yanına girib çıxdılar. Bir neçə adamdan sonra növbət Məşədiyə gəldi. Bir neçə dəqiqə keçmiş Məşədi narkomun qapısından çıxanda Qriqori Maksimiç ona yaxınlaşıb xəbər aldı:

– Məşədi, narkom necə adamdır? Cavandır, qocadır?
– Yox, cavandır. Çox yaxşı oğlandır. Dərdimi dürüst söylədim, dedi həkimdən bir şəhadətnamə al, ərizə ilə ver, hər nə mümkündür edərəm. Çox sağ olsun. Ömrü uzun olsun.

Yaxşı oğlansa, mənim dərdimə əlac eliyəcək.

Qriqori Maksimiç növbət gəldikdə içəri daxil olub, narkoma ikiqat baş əydi.

Narkom bunun belə baş əyməsinə həm təəccüb, həm də nifrətlə baxıb dedi:

– Buyurun, əyləşin!
– Yox, cənab narkom, qulluğunuzda durarıq, ancaq ərzim var.
– Burada nə cənab var, nə qulluq! Buyurun əyləşin. Biz hamımız yoldaşıq. Köhnə fikirləri başınızdan çıxarın. Əyləşin.

Qriqori Maksimiç ahəstə irəli gedib, narkomun göstərdiyi yerdə əyləşdi.

– Buyurun görək, işiniz nədir?
– Sənə qurban olum, ay cənab... Bağışlayın, yoldaş narkom. Bütün şəhər bilir ki, mənim Rastabazarda iki qapılı dükanim var idi, dağlı məhəlləsində də iki böyük evim var idi. Özüm də...

Narkom Qriqori Maksimiçi dayandırdı.

– Bağışlayın, burada ev, dükən işinə baxan yoxdur. Belə işlər Kom-munxoz işidir. Get bu dərdini orada söylə.

– Axır məni buraya göndəriblər.

- Səni buraya göndərən səhv eləyib. Kommunxoza gedin.
Narkom zəngi basdı və içəri daxil olan qulluqçuya:
- Orada daha kim var. Burax içəri.
Qriqori Maksimiç qalxdı ayağa:
– İndi buyurursunuz Kommunxoza gedim?
– Bəli, oraya gedin.
Qriqori Maksimiç köhnə “duma” gəlib çox çətinliklə Kommunxoza tapdı. Qapını açıb daxil oldu.
- Cavan oğlan birinci otaqda əyləşib, qabağındakı bir yığın kağızları bərbəbir oxuyub dəftərə yazırdı.
- Qriqori Maksimiçi gördükdə başını qaldırıb xəbər aldı:
- Nə buyurursunuz, vətəndaş?
– Kommunxoza görəcəyəm, onunla işim var.
– Nə işiniz var?
– Nə ərz eləyim. Hamı bilir ki, mənim Rastabazarda iki qapılı dükanim var idi və dağlı məhəlləsində də böyük evim var idi...
– Deməli, istəyirsiniz evlərinizin ikisini də özünə qaytarsınlar.
– Bəli, evləri də, dükanları da. Əlavə, çirkli-pasaqlı matrosları gətirib doldurublar otaqlarıma, özümü də qısnayıblar bir balaca spalnaya, gərək o matrosları da mənim evimdən çıxartsınlar. Mən və mənim atam neçə illərlə kapitalizmlə mübarizə edib, sərvət qazanmışıq! Onu mənim əlimdən necə almaq olar! İndi bu saat gedib o kommunxoz yoldaşın yaxasından yapışib evlərimi də, dükanımı da istəyəcəyəm. Mənim evimi almaqda heç kəsin polni pravası yoxdur.
- Cavan oğlan Qriqori Maksimiçə dəm tutmağa başladı:
- Yox, sizə böyük zülm olubdur. Siz inqilaba böyük xidmətlər göstəribsiniz, gərək dükanınız və eviniz özünüzə qaytarılsın.
– O matrosları da mənim evimdən çıxartsınlar. Ağzına-bozuna baxmırlar, ayaqları palçıqlı dolurlar otaqlara, bu saat mənim otaqlarımı görsən yazığın gələr.
– Yox, əlbəttə, gərək sizin mülkünüzü qaytarsınlar, ancaq sizi buraya nahaq göndəriblər, sizi buraya göndərən hər kəs isə sizi əlinə dolayıb.
– Bəs hamı deyir ki, mülk işinə Kommunxoz baxır.
– Səhv ediblər, ancaq evlər əlinizə keçəndən sonra buraya naloq verəcəksiniz.
– Naloqdan kim boyun qaçırar, həmişə vermişik, yenə verərik... İndi deyirsiniz məni buraya səhv göndəriblər?

– Bəli, səhv! Burada sizə əlac olmaz. Mən görürəm, siz bir təmiz adamsınız, inqilaba da böyük xidmət göstəribsiniz. Ona görə, sizə əlac olan yeri dürüst göstərərəm.

– Göstərin, atam sizə qurban!

– Sizə əlac olsa “Azvin” deyilən idarədən olacaqdır, birbaşa gedərsiniz oraya, bu da onun adresi. Sizə orada əlac oldu olub, olmadı, gedin dinnməz evinizdə oturun.

Qriqori Maksimiç kağıza yazılan adresi alıb, oğlandan razılıq edib çıxdı.

Vaxt keçdiyinə görə kağızı qoltuğuna qoyub sabah sübhədən getməyi qət etdi.

Qriqori Maksimiç gəldi evə, arvad düşbərə bişirmişdi, bir neçə boşqab yeyib istədi yatsın, yuxusu gəlmədi. Arvad xəbər aldı:

– Söylə görək, a kişi, nə iş görə bildin?

– Dinmə, arvad, işim yolun ağına düşübdü. Bu gün Kommunxozun kantorunda bir yaxşı oğlana rast gəldim. Deyir heç kəsin haqqı yoxdur sənin evlərini, dükanını almağa. İndi budur bir adres verib, deyir oraya getdinmi, mülkünə alacaqsan, vaxt keçdiyindən bu gün gedə bilmədim. Sabah tezdən gedəcəyəm.

Arvad bir qədər qulaq asıb dedi:

– Kişi, gəl sən bir mənim də sözümə bax. Dur buradan düz get advokat Əlabbas bəyin yanına, ona da məsləhət elə, gör nə deyir. Nə qədər olsa dünya görmüş, iş bilən adamdır.

Qriqori Maksimiçin ağı kəsdi.

Advokat Əlabbas bəy kabinetində əyləşib çay içirdi. Qapı döyüldü. Durub açıb, Qriqori Maksimiçi gördü.

– Ay salaməleyküm. Siz hara, bura hara! İçəri buyurun görək. Nə əcəb siz də bizə gəlmişsiniz?

– Nə etməli, bəy dadaş, yük əyəndə daş qəribliyə düşər. Sizə vacib işim düşübdür.

– Buyurun əyləşin, bir stəkan çay ilə necəsiniz?!

– Çox razıyam, bu saat içib gəlirəm.

– Əyləşin, söyləyin görək nə var, nə yox, budur neçə gündür bəyirə çıxmıram, şəhərdən, bazardan xəbərim yoxdur.

– Bazarda, şəhərdə nə olacaq? Bıkarçılıq. Səhər çıxıb bir az bazarı dolanıb qayıdıram evə.

– Niyə alış-veriş eləmirsiniz?

– Elə bu məsələdən ötrü gəlmişəm qulluğunuza. Mənə bir məsləhət tökün, nə qədər də məndən alacaqsınız alın, xülasə, mənim dərdimə əlac eləyin.

– Buyurun görək.

– Axır siz özünüz bilirsiniz ki, mənim Rastabazarda iki qapılı dükənəm var idi və dağlı məhəlləsində iki böyük evim vari idi...

Əlabbas bəy, Qriqori Maksimiç ağzını açdıqda başı boşluğunu gördüsə də, yenə səbirlə onun şikayətinə axıradək qulaq asıb dedi:

– Ağa Qurban! Mənim sizə doğru-dürüst, qardaşlıqda məsləhətim budur. Bu danışdığımız söhbəti elə burada qoyun qalsın. Fayda verən danışiq deyil. Şura qanunu ilə sizə nə dükən, nə də ev qaytarılmayacaq. Çəkdiyiniz zəhmət, xərclədiyiniz pullar da hədə gedəcək.

– Necə gedəcək? Bəs mən və mənim atam, kapitalizmlə mübarizə etmişik...

– Yox, Ağa Qurban, kapitalizmlə mübarizə buna deməzlər. Amma o ki sizin evinizi, dükənınızı alıblar, bu, kapitalizmlə mübarizədir. Mənim məsləhətimə qulaq asın, bir qədər səbir edin, görək işlərin axırı necə olur.

– Axı siz belə deyirsiniz. Kommunxozun kantorida qulluq eləyənlər oğlan bu adresi mənə verib dedi ki, buraya getdinmi, o saat sənin dərdinə əlac olacaq.

Əlabbas bəy kağızı oxuyub ucadan güldü.

– Bilirsiniz, Ağa Qurban, bu nə kağızdır?

– Buyurun!

– Bu “Azvin”in adresidir. Burada ancaq araq-çaxır işinə baxırlar, ev işinə qarışmazlar. İndi bilin ki, hər yerdə sizi biləyə dolayırlar.

Qriqori Maksimiç məyus Əlabbas bəyin evindən çıxdı. Bayırda dayanıb bir qədər o yana-bu yana baxdıqdan sonra evinə tərəf yola düşdü.

O vaxtdan neçə il keçibdir. İndi də Parapet spekulyantlarının arasından və ya Malakan bağındakı “Qarabağ klubu”ndan keçdikdə, əlbəttə, Qriqori Maksimiçin səsini eşidəcəksiniz və görəcəksiniz özü kimi bir “fələkzadəyə” yan alıb deyir:

– Axı siz bilirsiniz ki, mənim Rastabazarda iki qapılı dükənəm və dağlı məhəlləsində iki böyük evim var idi...

QABAN

Böyük poçt yolunun kənarında uca bir təllin üstündə vaqə, bir mərtəbəli, ağ daşdan yapılmış bina çaparların mənzili idi. Çaparların vəziyyəti dəmiryol moqifindən gəlib şəhərə və şəhərdən gəlib moqifə gedən poçtu müşayiət etmək idi. Çaparxananı idarə edən Rəhim bəy tamam qəzədə “Gödək Rəhim bəy” adı ilə məşhur idi. Bu bir dünya görmüş, neçə illər polis idarələrində qədim murovlar, pristavlar, naçalniklər yanında xidmət etmiş şirindil, zərif, gödək boylu, altmış sinnini ötürmüş bir kişi idi.

Poçt yolu ilə gəlib gedənlərin hər ehtiyaclarını Rəhim bəy kəmaliməmnuniyyətlə rəf edərdi. Qubernator həmişə deyərdi: “Poçt yolundakı çaparxanaların hər birində Rəhim bəy kimi mənim bir adamım olsa, yolda heç bir çapqın olmaz, qurd qoyunla otlar”.

Təllin ətəyindən bir xırdaca çay axırdı. Bu çayın kənarı gözəl bir çəmən idi. Şəhərə gedənlər orada dayanıb çayın kənarında istirahətlə yorğunluqlarını alıb, çörək yeyib və çayın duru, “göz yaşı kimi” suyundan içib yola düşərdilər.

Bir dəfə mən də ailə ilə şəhərə gedərkən həmin çayın kənarında düşüb samovar üçün Rəhim bəyə adam göndərdim. Bir də gördüm Rəhim bəy budur özü gəlir və mənim adamım da onun dalınca samovar gətirir. Məni gördükdə salam verib dedi:

– Sizin adınızı eşidib salam verməyi özümə borc bildim.

– Çox məmnunam, Rəhim bəy, əyləşin, çay içək, bir qədər də söhbət edək.

Çayın suyundan samovara töküüb od saldılar; Rəhim bəylə ikimiz bir kənardakı, otun üzərinə salınmış cecim üstündə əyləşib söhbətə məşğul olduq. Mən papiros çıxarıb Rəhim bəyə təklif etdim. Rəhim bəy almadı.

– Mən papiros işinə baxmıram. Özünüz buyurun çəkin. Mənimki budur.

Rəhim bəy bunu deyərək, bir dənə uzun quyruq “çirt çubuğunu” çıxarıb qabağına qoydu. Sonra arxalığının yan cibindən tənəkəki kisəsini çıxarıb əlində bir qədər ovçalayıb, çubuğunu doldurub çəkməyə məşğul oldu.

Rəhim bəy keçmiş günlərdən, qaçaq Əbdülkərimin “Sultanbud” təpəsinin üstündə asıldığından, “Qaraçuxa oğlunun” öldürülməsindən və bu günə keyfiyyətlərdən nağıl edirdi.

– Əbdülkərim indiki qaçaqlara bənzəməzdi. İndkilər quldurdular, yol kəsəndirlər, qanıçəndirlər və hamısı da qorxaqdırlar; onların adam öldürməkləri də qorxalıqdandır, igid qaçaq qan tökməz. Əbdülkərim bir nəfəri öldürməzdi, fəqir–füqərəyə dəyməzdi. Soyduğu ancaq tacirlər, mülkədarlar olurdu. Hətta füqərə gördükdə pul da verərdi. Divan əmələcatından, xüsusən polis qulluqçularından əlinə keçəndə tutub bərk döydürüb yola salardı. Onun qaçaqlığı da namus üstündə olmuşdu. Sarıqurbanlı Hacı Pənahın oğlu onun nişanlısını götürüb qaçmışdı. O da namusuna qatlaşmayıb oğlanı bazarın ortasında doğrayıb qaçaq düşmüşdü.

– Rəhim bəy, indicə dedin ki, Əbdülkərim qan eləyən deyildi.

– Yenə deyirəm. Namus yolu başqa, yol üstə durub, gəlib–gedəni öldürüb, var–yoxunu aparmaq başqa. Bu yolda hər kəs olsa qan elər. Adını igid qoyan belə namusu yeməz.

Murovlar, pristavlar, naçalniklər, hətta qubernatorun özü onun əlində aciz qalıb, öhdəsindən gələ bilmirdilər. Zalım balası qızılquşdan zirək idi.

Birdən eşidərdilər ki, Əbdülkərim filan kənddə filan adamın evində gizlənidir. Gedib evi əhatə edib sübhədək dörd yandan güllə tökərdi. Bununla belə, mühasirədən bir fəndlə qaçardı ki, hamını heyrətə gətirərdi. Uzun boylu, gözəl, ceyran kimi bir oğlan idi. Axırda öz yol-daşı namərdlik edib kişini girə verdi.

Əbdülkərim asılan gün qəzanın hər bir yerindən Sultanbuda nümayəndələr çağırılmışdı; əlavə, tamaşaçıların sayı–hesabı yox idi. Əbdülkərimi gətirib dar ağacının altında dayandırdılar. Heç bir baxan deməzdi ki, bu adam ölüm ayağındadır. Sizi inandırırım ki, sifətində əsla təğyir nişanəsi yox idi. Ətrafa göz gəzdirib gülürdü, guya ki böyük bir ziyafətə gəlibdir. Qətnaməni üzünə oxuduqdan sonra axır deyəsi sözünü xəbər aldılar.

– İzin verin anam ilə görüşüm.

Anasını çağırtdılar. Uca boylu, tənümənd bir qadın irəli yeriyib oğlunun üzündən öpdü. Əbdülkərim, anasının üzündən öpüb dedi:

– Ana, mən igidliklə ölümə gedirəm. Məndən sonra bir qətrə göz yaşı töksən, ruhum səndən inciyəcəkdir.

Anası cavabında:

– Əbdülkərim anası ağlamaz. Sən də, oğul, dünyada igid yaşayıbsan, ölümə də igid get, rəngin bir zərrə qaçsa, sənə oğul demərəm.

Anasından ayrıldıktan sonra Əbdülkərim bir bayatı çağırmağa izin istədi. İzin verdilər, əlini qulağına qoyub oxudu:

Mən aşiq gülə-gülə,
Gül əkdim gülə-gülə.
Evimi düşməni yıxdı,
Üzümə gülə-gülə.

Bayatını oxuyub çıxdı kürsünün üstünə, öz əli ilə kəndiri boğazına keçirib, ayağı ilə kürsünü yıxdı. Tamaşaçıların çoxusunun gözlərindən yaş axdı.

Rəhim bəy çubuğunun başını çəkməsinin dabanına çırpıb dedi:

– Heyf oğlan idi, min can əvəzi idi.

Bir qədər söhbətdən sonra, çay hazır oldu. Hər birimizin qabağına bir stəkan çay gətirib qoydular. Söhbət zamanı baxdıq ki, bir qoca erməni bir sürü donuzu suvarmaq üçün çaya endirdi. Rəhim bəy donuzları görüb dedi.

– Sizə bir qəribə qaban keyfiyyəti də söyləyim, bir az kefiniz açılınsın.

– Buyurun, – dedim:

– Təxminən bir qırx il bundan əqdəm Murov Xasbabovun yanında qulluq edirdim. Cavan və qoçaq vaxtım idi. Bir gün Xasbabov Kür qırağında qaban ovuna çıxıb məni də yanınca aparmışdı. Bir qamışlığa od qoyduq; bir də gördük oradan bir qaban çıxdı; yalan olmasın, bir qatır boyda. Uşaqlar on, on iki güllə vurandan sonra güclə yerə yıxıldı. Xasbabov gəlib qabana baxıb dedi:

– Mən nə qədər ov eləmişəm, bu böyüklükdə qabana rast gəlməmişəm. Bu əlbəttə şəhərə, naçalnikə göndərilməlidir.

Məni çağırıb dedi:

– Rəhim, bu qabanı şəhərə apara bilərsənmi?

Dedim:

– Baş ilə, can ilə.

Kənddən bir dənə biyar araba gətirib, qabanın cəmdəyini içinə yıxıb özüm də üstündə yola düşdüm. Gecə yarısı “L” kəndinə çatıb birbaşa sürdüm məşhur ağsaqqal Hacı Osmanın qarısına. Səsləndim: “hacı, hacı”. Hacı səsimi eşidib köynəkcən qarıya çıxdı:

– Rəhim bəy, sənsən?

– Bəli mənəm.

– Bu gecənin yarısında nə vaxt olubdur, xeyirdirmi?
– Allah kəssin qulluq adamının işini. Bizim məgər gecəmiş, gündüzümüz olur? Naçalnikə qaban aparıram. Zəhmət olmasa, gəl onun başından, qıçından yapış qoyaq yerə, arabaçı gərək qayıtsın. Sabah buradan da bir ayrı arabaya qoyub apararam.

Gördüm hacı dayanıb təəccüblə mənim sifətimə baxır. Dedim:

– Dayanma, hacı, tez ol, arabaçı yazıqdı. Azad edək getsin.

Hacı dedi:

– Rəhim bəy, mən səni bir ağıllı oğlan bilirdim. Bu nə növ təklifdir?
– Necə “nə növ təklifdir?” Burada bir ağır təklif yoxdur.
– Rəhmətlik oğlu, bir özün fikir elə, mənim kimi ağsaqqal hacı kişi-yə yaraşarmı ki, gəlib qaban başından yapışsam, ya qabana əl vuram? Sən məgər müsəlman deyilsən?

– Çox da müsəlman oldum. Müsəlmanlıq başına nə daş salsın? Murovun əmridir, gərək əməl olunsun. Nahaq yerə arabacıyı məəttəl eləmə, gəl qabana yapış, qoyaq yerə.

Hacı Osman qayıdıb otağa girdi və tez çıxdı.

– Rəhim bəy, bir bəri gəl! Allahı sevirsən, bu xatanı mənim başımdan elə, al bu on manatı da qəndə, çaya ver, bu donuzu mənim qarğımdan uzaqlaşdır.

Hacı Osmandan on manat alıb arabanı sürdüm molla Allahverdinin qarısına. Sübhə yaxın idi. Gördüm molla Allahverdi dəstəmaz alır. Məni gördükdə aftafasını yerə qoyub gəldi yanıma.

– Ay Rəhim bəy, bu vaxt xeyirdimi? Bu arabadakı nədir?

– Nə bilim nədir, Allah kəssin qulluqçuluğu. Başımıza sənət qəhət olub, özümüzü dolaşdırmışıq. Bir yolluq ölüb qurtarmaq min dəfə bundan yaxşıdır. Budur, bir qabanı yıxıblar bu arabanın içinə. Buyurublar şəhərə, naçalnikə aparım. Əlacım nədir? Boyun qaçırmaq olarmı? Oxuduğuna qurban olum, ay axund, gəl kömək elə bu qabanı qoyaq yerə, arabaçı qayıtsın evinə. Sübh açılandan sonra bir araba tutub, içinə yıxıb aparım.

Molla baxıb, birdən dedi:

– Əstəğfurullah! Əstəğfurullah! Rəhim bəy, eyib deyilmi mənə bu sözü deyirsən? Mən molla adam necə donuza yaxın gedim? Cavan oğlansan dinmirəm, yoxsa sənə çox ağır söz deyirdim. Təvəqqe edirəm mənimlə zarafat eləməyəsən.

– Zarafat-marafat yoxdur. Gəl donuza yapış qoyaq yerə... Naçalnikə donuz gedir, bu da zarafatdan dəm vurur. Rəhmətlik oğlu, xalqı məəttəl eləmə.

Çox danışdıqdan sonra üç manat da molladan alıb, arabanı sürdüm “Q” kəndinə. Xülasə, nə ərz edirəm. İki həftə bu qabanı kəndbəkənd bu hacının qapısından o hacının qapısına, bu mollanın qapısından o mollanın qapısına bu seyidin qapısından o seyidin qapısına gəzdirib, yüz manatadək pul topladım. Şəhərə yaxınlaşanda gördüm qabandan it qoxusu gəlir, bu sifətdə bunu şəhərə gətirsəm, naçalnik atamı yandıracaq. Atdan düşüb çölün çiçəklərindən xeyli yığıb tökdüm qabanın üstünə, şəhərə yetişib, murovun məktubunu içəriyə, naçalnikə göndərrib, qabanı arabadan yerə salıb ata dəydim. Asta qaçan namərddir.

Rəhim bəy nağılımı qurtarıb, yenə çubuğu doldurdu. Bir-iki qullab vurub dedi:

– Bəli, belə işlərdən mənim başıma çox gəlibdir. Yüz il danışsam, qurtarmaz. Bağışlayın, poçtun gələn vaxtıdır, qulluğunuzdan mürəxxəs olum. Xudahafiz.

Qalxıb əl verib getdi. Mən də ailəmi faytona əyləşdirib, özüm də oturub şəhərə tərəf yola düşdüm.

SÖHBƏT

İsti yay günlərindən biri idi. Evin bürküsü məni boğduğundan, durub küçəyə çıxdım. Küçədə də, doğrudur, hava çox isti idi, amma bununla belə, balaca bir külək də əsirdi. Camaat istinin əziyyətindən küçələrdə əkindən qayıtmış yornuq öküz kimi o yan-bu yana dolaşırdı. Sərin su satılan dükanların qabağında xalq növbəyə durub, bir şahı, iki şahı verib özlərini bir az sərinlədirdilər. Cibi bir qədər pullular özlərini pivəxanalara verir, oralarda axşam sərinini düşənədək vaxtlarını keçirməyə hazırlaşdılar. Bir əlimdə papağım, o biri əlimdə dəsmalım şəhər bağının darvazasından ötəndə, bağdan bir nəfər məni səslədi. Dönüb qədim dostum Kərbəlayı Hüseynəlini gördüm.

Bu görüşdən dolayı çox şad olub bağa girdik. Salamlaşdıqdan və əhvalpürsənlikdən sonra bir guşəyə çəkilib əyləşdik.

Dostumla neçə sənə idi görüşməmişdim.

Ona görə keçmiş günlərdən, indiki vəziyyətimizdən uzun-uzadı söhbət elədik. Dostum deyirdi:

– Zəmanə çox adamın burnunu ovub, çox adamlara öz məqamlarını göstərib. Ciblərində pulu çox görüb allahlıq iddiası eləyənlər indi küçələrdə tülkü sifətində gəzirlər. Bir vaxtı mənim salamımı almayanlar, indi özləri mənə qabaqca salam verirlər. İnsanlığı pulun çoxluğunda bilənlər, “bu adamın cibində bir qəpiyi yoxdur, onun ağzına baxmayın” deyənlər indi görürlər ki, qüvvət pulda deyilmiş. Uşaqlarını xəlvət intibahnamə paylamaları üçün evdən qovan atalar indi gəlib haman uşaqların kölgələrinə qısırlılar. Hərəkətlərindən qan qoxusu gələn qoçular indi quzuya dönüblər... Quru danışıqdan fayda çıxmaz. Dur, enək bağın ayağındakı meydançaya. Bir şüşə sərin su alıb ortalığa qoyub, söhbət vuraq... Bəlkə işin var idi, sənin işindən avara elədim?

– İşim-mişim yoxdur bilmərrə, bu gün avarayam.

– Di onda dur gedək.

Bağın ayağındakı meydançada bir budka qoyulub, orada hər növ ürək sərinlədən içki, süd, qatıq və sair satırdılar. Keçib bir masanın yanında əyləşdik. Dostum yumruğunu masaya çırpıb, bir şüşə “barjom” istədi. Qız “barjom” suyunu və iki stəkan gətirib, masanın üstünə qoyub getdi. Dostum sudan bir stəkan töküb mənim qabağıma, birin öz qabağına qoyub başladı söhbətə. Söhbətdən belə məlum oldu ki, kooperat-

tiv dükənində qulluqdadır və özü də ittifaqda üzvdür. Keçmişdən, gələcəkdən bir qədər danışıb, dedi:

– Sənə bir qəribə də əhvalat söyləyim.

Dedim:

– Buyur.

Dostum başladı:

– On beş, on altı il sənə bundan əqdəm məşhur Əmir bəy gəlib, bizim məhəllədə yer alıb bir imarət tikdirdi. Onun imarətini ki, görüb-sən. Bunun bizim məhəllədə gəlib sakin olması məhəllə əhalisinin hamısını təşvişə saldı. Qoçu adamdır; ağzın, burnun xoşuna gəlmədi, ya küçədə etina etmədin, salam vermədin, yainki tapançasının gücünü sınamaq istədi – gülləni çıxarıb “taraq” vuracaq başına, ondan sonra balaların ağlaya bildikcə ağlasınlar. Xülasə, bu adamın bizim məhəllədə ev tikdirməsi məhəlləyə vəba xəstəliyi gəlmiş kimi bir şey oldu. Xalq özünü, övladını vəbadan qoruyan kimi ondan da qorumağa məcbur oldular. Axırda məhəllə əhli belə qərara gəldi ki, bunu növbə ilə evlərinə qonaq çağırıb plov versinlər, bəlkə beləliklə onun xatasını üstlərindən dəf eləsinlər. Bir gün də növbət mənə yetişdi. Sən özün bilirən ki, məndə elə bir qüdrət yoxdu ki, xalq kimi ziyafət düzəldə idim. Mənim dövlətim yox, mağazam yox. Bir balaca daxmam var idi ki, özüm və külfətim bir növ oraya sığınaq vermişdik. Peşəm də ki, tacirlərin yanında pirkeşiklik idi. Arvada dedim ki, ay arvad, gərək özümüz beş gün ac qalmalı olsaq da, Əmir bəyi plova çağıraq. Yoxsa mənimlə ədavət bağlar, günlərin birində də səni dul və balalarını yetim qoyar. Arvad da mənim fikrimi bəyəndi, tədarük görüb bir axşam bəyi dəvət elədim, öz yovuq adamlarımdan da bir neçəsini çağırdım. Sən gərək ki, onda Gəncədə olurdun.

– Bəli, doğrudur.

– Axşam qonaqlar cəm oldular, bir azdan sonra bəy də iki nəfər adamları ilə təşrif gətirdi. Qonaqlar hamısı ayağa qalxıb bəyi yuxarı başa keçirtildilər. Qabaqca qonaqlara çay verildi. Bəy bir-iki qurtum çaydan içib işarə ilə məni yanına çağırırdı. Gəlib bir dizim üstündə bəyin qarşısında çökdüm. Bəy xəbər aldı:

– Bu çayı kimdən alıbsan?

Kimdən aldığımı dedim.

– Gırvənkəsinə nə veribsən?

– Bəy, iki manat.

– Mən sənə məsləhət görürəm ki, bundan sonra evinə abırlı qonaq gələndə belə zibilləri ortalığa çıxartma. Bax gör belə çayı kimin qabağına qoyursan. Siz hər cür qarın qızdıran ələfiyyata adət eləmişiniz; amma mən öyrənməmişəm.

Bu sözləri mənə ahəstə dedi. Sonra səsinə ucaldı:

– Kərbəlayı, bu çayı apar, mən şamdan qabaq çay içmirəm.

Mən stəkanı götürüb xeyli pozulmuş otaqdan çıxdım, bir az keçdikdən sonra süfrə salınıb plov gəldi. Mənim arvadımın da plov bişirməkdə məhəllədə adı var.

– Niyə, neçə dəfə yemişəm. Onun plovunu hər adam bişirə bilməz.

– Di, dalısına qulaq as. Plovdan bir-iki tikə ağzına qoyub məndən xəbər aldı:

– Kərbəlayı, bu düyünü kimdən alıbsan?

Kimdən aldığımı dedim.

– Bu camaat əcəb məxluqdur; gedər bazardan bir şey alsın, görər-sən ancaq onu axtarır ki, girvənkədə bir qəpik ucuz olsun. Belə düyüyə məgər adam pul verər; budur, şiçan qoxusu gəlir. Düyü alırsan get Hacı Mahmudun yanına, sənə gül kimi sədri düyüsü versin. İntəhası girvənkədə bir qəpik başqalardan artıq alacaq... Bu nə toyuqdur buraya qoyubsan? Bir dəridir, bir sümük; özü də elə bil Nadiri taxtda görübdür. O qədər qocadır.

Mən ərz elədim ki, bəy, toyuğu bazardan almamışam, öz toyuqlarımızdandır; bildirin cücəsidir, qoca deyil.

Bundan bəy daha da hirsəlndi:

– Mən yediyimi də, dediyimi də düşünürəm. Bu səbzıqovurma nədir burada? Bunu apar özün kimi pirkeşiklərin qabağına qoy. Abırlı adamların qabağına belə xuruş qoymazlar. Bunu da gələcəkdə bil. Xuruşların əlası fısincan və mütəncam olar.

Xülasə, mənim çörəyimi bilmərrə minnətdən salıb, durub getdi.

* * *

İndi gələk söhbətin şirin yerinə. Ay ötdü, il dolandı. Azərbaycanda Şura hökuməti quruldu. Bəyin evi keçdi hökumətə; özünü bir-iki dəfə tutub boşladılar, indi sabiq mülkündə bir otaq veriblər, orada yaşayır.

Beş-on gün bundan qabaq, gedirəm evə, gördüm bəy mənə tərəf gəlir.

– Salaməleyküm!

– Əleykümsalam.

– Ay Kərbəlayı, belə qonşuluq olmaz; heç adamı itirib-axtarmırsan; demirsən: “Mənim burada bir qonşum var idi. Heç gözümə dəymir, ölübdürmə, sağdırmı?”

– Nə bilim, ay bəy, qulluq adamıyam; sübh tezdən durub gedirəm kooperativə, axşam da yornuq gəlib başımı atıram yerə. Bu gün mənim bikar günüdür. Getdim qızımın özünə, uşaqlarına baş çəkdim, indi gəlirəm evə. Buyurun qonağımız olun, hərçənd elə bir ləyaqətli də xörə-yimiz yoxdur. Arvad bir az bozbaş bişiribdir. Əgər meyliniz çəksə, buyurun!

Bəy o saat razı oldu:

– Niyə, bozbaş yaxşı şeydir, cana qüvvət verər, gedək.

Bəy gəlib əyləşdi. Arvad bozbaşı bir kasaya töküb göndərdi.

Başladıq yeməyə. Bəy dedi:

– Bozbaşınkı odur ki, onu kasaya töküb, içinə çörək doğrayıb, qarışdırıb əllə yeyəsən.

Mən dedim:

– Bəy, meyliniz necə çəkir, buyurun.

Bəy başladı iştahla bozbaşı içəriyə ötürməyə və yedikcə də tərif elədi.

– Kərbəlayı, getdiyın ağa haqqı, mən indiyədək belə ləzzətli bozbaş yeməmişəm. Mən aşpazıma ayda yüz manat məvacib verirdim. O da belə bozbaş bişirə bilmirdi. Var olsun bunu bişirən əllər. Afərin!

Mən dedim:

– Bəy, bilsəydim bəndəxanəyə təşrif gətirəcəksiniz, başqa növ bozbaş bişirdərdim. Bozbaşa lazımdır pomidor suyu vurulsun, albuxara salınsın, yoxsa burada bir noxud, bir də kartofludan sivay bir şey yoxdur.

– Xeyr, onlar artıqdır, iş pomidorda, filanda deyil, bişirməkdədir. Çox dadlı bozbaşdır; məndən bacıya salam yetir, degilən sağ olsun. Əlləri var olsun.

Bozbaşdan sonra bəy bir stəkan şirin çay içib durub “xudahafiz” edib getdi.

Bu dəfə çaya heç bir diqqət tutmadı.

MÜSİBƏT

Sərdarovların evində şivən qopmuşdu. Dörd bacının bircə qardaşının Türkünstanda öldüyü xəbəri teleqrafla gəlmişdi.

Neçə il idi ki, Sərdarov vətəniyə tərək edib, Türkünstanda getmişdi. Bu müddətdə Türkünstanda onun böyük ticarəti, hər şəhərdə mülkü, karvansarası, ticarətxanasının şöbələri var idi. Krasnovodski o tərəfə addayandan sonra hər şəhərdə Sərdarovun adını eşidə bilərdin. Rusiyanın cəmi ticarət mərkəzlərində Sərdarovun etibarı var idi və banklar həvəslə onun üzünə öz qapılarını açırdılar. Sərdarovu nəinki Rusiya, hətta İran da tanıyırdı. İldə neçə dəfə böyük karvanlar Hacı Səlim Sərdarovun xuşkabar yüklərini Xorasandan Türkünstanda gətirirdilər. Hacı Səlimin sərvəti haqqında növbə-növbə hekayələr söylənərdi və onun banklarda olan pulunun qədərini milyon hesab edərdilər. Bir nəfər hacının əqrəbasından getdiyi Kərbəlaya and içərdi ki, bu sözü ona Hacı Səlim özü söyləmiş. Biz onun sərvətinin qədərini bilmirik, az idimi, çox idimi; dörd bacısı da bilmirdi; ancaq bircə şey məlum idi. Hacı Səlim çox böyük sərvət sahibi idi.

Hacı Səlimin övladı yox idi; onun işlərinə arvadının qardaşı baxardı; özü ildə bircə dəfə səyahətə çıxıb şöbələrinə və əmlakına nəzər yetirərdi.

Hacı Səlimin ölüm xəbəri, onun əsil vətəni olan şəhəri bir-birinə qatmışdı. Böyük bacısının evində böyük təziyə məclisi qurulub gələcəmə çay, qəhvə, plov verilməkdə idi. Axundlar qarınlarını və ciblərini hazırlamışdılar. Şəhərin arvadları dəstə-dəstə hacının böyük bacısı Pərinisənin evinə dolub-boşalmaqda idilər. Şaxsey və şivən səsi asimana bülənd olmuşdu. Hacı Səlimin dörd bacısı: Pərinisə, Gülnisə, Şərəfnisə və Mələknisə məclisin ortasında özlərini saç-saç bağlayıb başlarına, sinələrinə yumruq çırpıb “qardaş vay” deyirdilər. Ağıcı Şahbaz qızı Minanın bayatıları bir ağac yol gedirdi.

– Laylay qara beşik, illəllah qara beşik... Səndən neçə cavanlar gedib, səndən neçə igidlər gedib, səndən Hacı Səlim tək şahlara, xanlara baş əyməyən, yeridiyi yerə minnət qoyan, evi yurdsuzlar yurdu, qapısı köhlən atlı, dörd bacını yiyəsiz qoyan bir qardaş gedibdir. Xarab ev, xarab eşik... he...y!

Ağıcı Minanın səsinə arvadlar hamısı “he...y” deyib səs verirdilər və dalısınca “şaxsey-vaxsey”, “şaxsey-vaxsey” səsi ucalayırdı. Bacıların hər birisi bir dil ilə qardaşını oxşayırdı.

Pərinisə – Oğul-qız üzünə həsrət gedən qardaş vay!

Gülnisə – Qoltuğunun hesab dəftərinə bacın qurban qardaş!

Şərəfnisə – Qapında dəstə-dəstə əli bağlı duran pirkeşiklərinə bacın qurban, qardaş!

Mələknisə söz tapmayıb “gözüm çıxsın, ay qardaş, bacın öləydi sənin bu gününü görməyəydi, ay qardaş; dörd bacın sənə qurban olaydı, ay qardaş” deyərək sinəsinə, başına yumruq çırpırdı.

Pərnisə – Ay qardaş, mən səndən sonra dünyada qalmayacağam. Vallah, zəhər yeyib özümü öldürəcəyəm. Ay Allahı sevən, vurun mənə öldürün. Qardaş hey, qardaş hey! Hardasan ay qardaş, bircə bacının sənə səs ver!

Bacılar dördü də səs-səsə verib “qardaş vay” deyərək başlarındakı tük-lərin yarısını yolub yerə tökdülər. Gözlərin yaşları, dırnaqları ilə dartıb dağıtdıqları yanaqlarının qanı sifətləri uzununu axırdı. Yaxın qohumları, gələcəkdə böyük sərvətə malik olması bacılara yarananlar və yaltaqlıq edənlər hər tərəfdən bacıların qollarından tutub onları saxlamaq istə-yirdilərsə də, fayda vermirdi. Bacılar dartınıb, onların əllərindən çıxıb üzlerini cırıb, saçlarını yolub başlarına yumruq çırpırdılar.

Bu minval ilə yeddi gün keçdi. Bu yeddi günün ərzində plov qur-şağa çıxdı; şəhərin hamı mollaları, boynuyoğunları, arvadları, uşaqları hər gün ehsanda cəm olurdular.

Bir həftə keçdikdən sonra böyük bacı Pərinisənin əri öz arvadın-dan və üç baldızından vəkalətnamə alıb Türkünəstana rəvan oldu.

Hacı Səlimin qayını onu təziyə üçün gəlmiş bir qohumu qəbul edən tək istiqbal edib bir neçə gün ehtiram ilə müsafir saxladı. Axır müsafir, Hacı Səlimin bacıları tərəfindən vəkil olub gəldiyini və Hacı Səlimin əmlakının ona təhvil verilməsini tələb etdi:

– Söz yox ki, sizin bacınız öz şəri hissəsini qanun üzrə aparacaqdır. Qalan pul və əmlak hacının bacılarına çatasıdır və mən də onların tərə-findən vəkil gəlmişəm.

Oğlan durub sandıqdan natariyus tərəfindən möhürlənmiş bir kağız çıxarıb müsafirinin qabağına qoydu. O kağızdan məlum olan bu idi ki, Hacı Səlim öz sağlığında cəmi pul və əmlakını öz arvadı Sənəm xanıma vaxtında vermişdir.

İki gün sonra Hacı Səlimin bacılarına Türkünəstandan bu xüsusda bir teleqram gəldi. Teleqram Pərinisənin ərinin divanda iş başlamasının da xəbərini vermişdi.

Bacılar teleqramı oxuyub, qoydular ortalığa.

Pərinisə – İndi bunun adını nə qoyaq? İndi buna deyən gərək a... rəhmətlik, məgər heç bir dəfə də sənin fikrinə gəlmədi ki, mənim dörd bacım var, bu milyonlardan onlara da bir az saxlayım. İndi hər şey yola gedər, kişi gəlib məndən soruşmayacaqdır ki, “ölən qardaş sən, mənim pullarımın təqsiri nə idi ki, plova verib gəlib-gedənlərin qarınlarına doldurdun?” Mən nə cavab verəcəyəm? O durub mənim qardaşımın goruna min dəfə söysə, mən nə deyə bilərəm? Bilirsiniz, bacılar, bu ziyan hamıya dəyibdir; xərci dörd yerə böləcəyik, hər kəs öz hissəsini gətirib ortalığa qoyacaq, yoxsa gücün hamısı böyük bacıya dəysin?

Gülnisə – Bir qəpik də verən deyiləm; mənim pulum haradandır? Ərim bir kasıb kişidir, pulu haradan alır, gətirib ortalığa qoysun? Sənə kim deyirdi xərc çək, ərin qolunu çırmadı, girdi ortalığa; kabab qoxusuna getdi, gördü eşşək dağlayırlar. Ona biz nə eləyək?

Pərinisə – A bacı, belə niyə deyirsən? Məgər ölən... dilim qurusun... yenə ağzıma gələni demişdim... Məgər ölən qardaş sən də deyilmi?

Gülnisə – Elə ölən qardaş dərin getsin, ciyərim yandı, qoy ürəyimi boşaldım. Hər bacısına bir on min manat qoysaydı, canı çıxardı.

Şərəfnisə – Mən də bircə qəpik verən deyiləm. Ərin gələr, bizim payımızı gətirər. Xərcini üstündən götürərsən. Bəs zakon heç demiyəcəkdir ki, bu... bu rəhmətliyin bacıları da var.

Pərinisə – Sən əmin ol, pul yük ilə gələcəkdir. Onun arvadı elə ustadır ki, onun əlindən bizə bir qəpik düşməyəcəkdir. Onu mən tanıyıram. O, mənim qardaşımı tovlayıb Türkünstanə aparanda, mən işimi bilmişdim. Mənim qardaşımın da qılığına belə girmişdi ki, bir sözü iki olmurdu.

Mələknisə – İndi belə qardaşın goruna söyməyib nə deyəsən?

Bacılar söylənə-söylənə durub dağıldılar.

Hacı Səlimin vəfatından qırx gün keçmişdi. Pərinisə pəncərədən baxıb dəstə ilə təziyəyə gəlməkdə olan arvadları görüb çıxdı qabaqlarına və dedi:

– Ana-bacılarım mən təziyə saxlamıram. Hacı Səlim var-yoxunu arvadına qoyubdur, gedin onun arvadını tapın, evində təziyə tutun. Gedin, bacılar, mənim daha sizə verməli çayım, qəhvəm yoxdur.

Bir neçə gündən sonra Pərinisənin əri Türkünstandan əli boş qayıdıb gəldi.

OVÇU QASIM

Ovçuların yalan danışmaları hər bir yerdə məlumdur. “Ovçu yalanı” zərbülməsəldir. Bununla belə, vay o şəxsin halına ki, ovçunun hekayələrinə inanmayıb başını bulaya və yainki çiyinlərini qısa, yaxud do-dağı altında təbəssüm edər; ovçu o saat inciyib daha hekayətlərin dalısını söyləməyəcək və deyəcək:

– Doğrudur, ovçu çox yalan danışan olar və mənim yoldaşlarımla arasında da qurama-qarışıq söyləyən çoxdur. Amma mən ömrümdə yalan söyləməmişəm.

– Xeyr, əfəndim, nə buyurursunuz! Biz heç vaxt sizin söhbətinizin doğruluğuna şəkk gətirmirik. Bizdə gördüyünüz halət ancaq hey-rət əlamətidir, başqa bir şey deyil və ola da bilməz.

Ovçu üzrləri qəbul etməyib hekayətinin dalısını söyləməyəcəkdir. Bizim qonşumuz ovçu Qasım da bu qəbil ovçulardandır.

Qış gecələrində bəkar adamlar onun başına cəm olub söylədər. O da uzun-uzadı öz ovçuluğundan, hünərindən, dörd ayını bir gündə öldürdüyündən, gecə vaxtı darı zəmisində qırğı ilə bildirçin ovladığından, tufəngsiz gedərkən yolda yüz tülkü gördüyündən və bu qəbil söhbətlərdən edib vaxtın xoş keçməsinə səbəb olur.

Bu da qeyd edilməlidir ki, ovçu Qasımın uydurma söhbətləri fəqət ova dairdir. Qasım iş yalanı deməz.

Qış gecəsi idi. Qasım kənddə isti buxarının kənarında başı açıq əyləşib bizim üçün söhbət edirdi. Buxarının içinə yığılmış palıd kötüyü çırtaçirt yanmaqda idi, samovar da bir tərəfdə səgah oxuyurdu. Buxarının bir tərəfində bir böyük pişik dörd ayağını və quyruğunu uzatmış, xorultu ilə yatmışdı. Qasımın istekli tulası “Gümüş” də qapının ağzında “şonqutma” əyləşib sahibinin söhbətinə qulaq asırdı.

Bayırda şiddətli külək qarı səhra qumu tək havaya sovururdu, damın taxtalarının arasından keçdikdə fabrika borusu tək fit verirdi.

Yoldaşlardan birisi küləyin vıyılısını eşidib dedi:

– Belə gecənin belə-belə söhbətlərdir. İsti otaqda, isti buxarının kənarında əyləşib rəfiqlərlə vaxt keçirəsən.

Qasım bu sözə şərik olmadı.

– Yox, qardaş, səhvsən, görünür, ovçu deyilsən, qışın belə günləri ayı ovu üçün müsaid olur. Mən belə bir gündə, iki sənə bundan əqdəm dörd ayını Hacı Samlı meşəsində öldürdüm. Ayıların cəmdəklərini me-

şədə qoyub gəldim ki, səhər araba aparıb gətirim. Ayıların yerlərini və yolu da nişanlamışdım. Səhər araba ilə gəldim gördüm kürdlər zalım uşaqları cəmdəklərin dördünü də oğurlayıb aparıblar.

– Qasım, ayının dördünü də tək özün öldürdün?

– Mən ova tək gedirəm. Həmişə yoldaşım bircə bu Gümüş olar.

Bu halda Gümüş öz adını eşidib “ham!” elədi.

Gümüşün nə demək istəməsini yaqın bir sahibi bildi, bir də özü.

Qasım söhbətinə davam elədi:

– Qırqovul vurmaq üçün, dovşan ovuna, tülkü ovuna, çaqqal və canavar ovuna getmək üçün belə hava çox yarayan olar. Həmçinin ördək ovu üçün qış fəsli yaxşı olar. “Ördək” dedim, bir şey yadıma düşdü, sizə nağıl edim.

– Buyur.

– Bir sübh tüfəngi götürüb kənddən çıxdım. Kəndin kənarından ötər-kən gördüm Allahverən kişinin bağının çəpərinə altı ördək qonubdur.

Yoldaşlardan birisi Qasımın sözünü kəsdi:

– Ay Qasım, axır ördəyin çəpərə qonduğunu biz anadan olandan görməmişik.

Qasım hirsələdi:

– Sən öz bazarından dəm vurursan. Ördəyin xasiyyətini biz ovçular bilərik. Hər yerin ördəyində bir xasiyyət olur. Sizin kəndin ördəkləri ola bilsin ki, çəpərə qonmazlar. Ancaq bu yerin ördəkləri başqadır: buranın ördəkləri çəpərə də qonarlar, hələ desən, ağaclarda yuva da tikərlər.

Gümüş “ham” eyləyib sahibinin sözlərinə şerik oldu.

Qasımın pərt olmağını görüb hamımız etiraz edən yoldaşı məzəmmət edib sakit etdik.

– Qasım, söhbətini elə, görünür, bu adam xamdır.

Qasım davam etdi:

– Bəli, gördüm Allahverən kişinin bağının çəpərinə altı ördək qonubdur... Yox... nələt yalançıya, altı deyildi, beş idi.

Gümüş “ham” edib hürdü.

– Mən baxdım ki, tüfəngi ördəklərə boşaltsam, biri qalıb qalanı uçub gedəcək. Bəs necə edim ki, ördəklərin beşini də ələ gətirim. Bir qədər fikirdən sonra tüfəngin sünbəsini çıxarıb saldım lüləsinə. Tuşlayıb necə atdımsa, ördəklərin beşi də kabab kimi sünbəyə keçdilər. Götürüb gəldim evə.

Biz buna bərk g l şd k v  Gümüş də “ham” edib h rd . Pişik ayağa qalxıb  ırpınıb, belini dik ltdi, g rn şib evin k nc n  tərəf getdi.

Hamımız Qasımın h n rini tərif etdik.

Qasım durub, çay t k b  z  li ilə hər adamın qabağına bir stəkan qoyub dedi:

– Sizə qırqovuldan söyləyim.

– Buyur, Qasım.

– Atalarımızın m s li var: “Yüz gün yaraq – bir gün g r k”. Bir gün Qarabağırlıya getməli oldum. Səhər ata minib yola düşdüm. Nədənsə tüfəngi də g t rm dim v  halon ki, mən t f ngsiz evdən  ıxmaram. Adamın b sar ti baėlananda baėlanır, Gümüş də yanımda idi.

Gümüş “ham” edib cavab verdi.

– Hacı Cabbarın kolluėundan keçərkən atın ayaėının altından bir qırqovul toyuėu pırtlayıb qalxdı. Baxdım t f ngim  iyinmd  yox. Qam ını qırqovulun dalınca atdım, qam ının qol halqası keçdi qırqovulun boėazına və bu halda quş uçub getdi. Bu  hvalatdan bir ay keçmiş yolum yenə həmin kolluqdan düşdü. Bir də gördüm həmin qırqovul toyuėu kolların arasında gəzir v  mənim qam ım da boėazındadır. İndi bir söz deyəcəyəm, inanmay qaqsınız: sizin hamınızın meyitini görüm ki, bir zərrə yalanı yoxdur. Baxdım ki, qırqovulun dalınca on və ya on iki cücə gedir və hər c c nin boynunda bir balaca qamçı var.

Biz bu hekay t  qəhqəhə ilə ucadan g ld k. Gümüş  c dəfə “ham, ham, ham” eləyib bayıra çıxdı.

HACILEYL K

(Ovçu Qasımın hekay tl rind n)

Qardaşlar, sizə quşların həyatından çox s yl miş m. N  etməli, ovçunun başqa söhbəti olamı bilər? Quşların, heyvanatın aləmi ovçunun da al midir. Onların həyatı bizim h yatımızdır. Xalq bizi quşlara, heyvanlara düşmən hesab edir, deyir:

– Ovçu ki bir quşu, ya bir heyvanı gördü, güllə atmaya bilməz.

Belə deyil: mən bir dəfə meşədə ov etdiyim zaman bir talaya yovulaşdım. Baxdım bir qırqovul xoruzu  z n  mərdanə əkib durmuş, yanında dişisi, ətrafını c c l r bürümüş, otlayır. İndi özünüz söyləyin,

elə təşəxxüslə öz ailəsi içində durmuş qırqovula mən gülləmi ata bilərəm? Mənim qolum quruyar.

Quşlara yovuq olanlar onların həyatı ilə insanın həyatına təfəvüt qoymaz. Onlarda bir-birlərinə dostluq, düşmənlik, məhəbbət, rəqabət, qısqanclıq görmək mümkündür. Göyərçinlərin ər-arvad sədaqəti insanda ola bilməz: qəflətən göyərçinin birinə güllə dəyəndə, onun yol-daşının nə hala düşməsinə hamınız bilirsiniz.

Yainki bizim bu dədə-baba sağsağanımız. Sağsağan ki, bir ziyankar quşdur; heyvanın belində bir balaca yara gördü, onu dimdiyi ilə açıb böyük yaraya döndərib, heyvanın ətini dartıb yeyəcək. Sağsağanda bir yaxşı xasiyyət də var. Baharın yağınlıq ya quraqlıq olacağını sağsağanlardan bilmək olar. Sağsağanlar yuva tikən vaxt diqqət edin, yuvanı ağacın başında tikərsə, yəqin bahar quraqlıqla keçəcəkdir, yox, ağacın qalın yerində tikərsə, bilin, bahar yağınlıq olacaqdır.

Mən sizə hacıləylək həyatından bir nağıl deyim:

Bərdənin yaxınlığında Quzanlı deyilən bir kənd var. O kəndin hər bir böyük ağacına baxsanız neçə hacıləylək yuvası görürsünüz.

On və on iki yaşım olduğu vaxtlar mən orada yaşayırdım. Bizim həyətdə uca bir çinar vardı. Çinarın başında hacıləylək yuva tikmişdi. Bir dəfə ağacın başına dırmaşmış yuvanın içində baxdım, yuvada bir neçə dənə yumurta var idi. Mən yumurtaların birin götürüb düşdüm yerə, sonra bir dənə çalağan yumurtası aparıb yuvaya qoydum. Neçə vaxt keçdi. Bir gün gördüm, ağacın başında qiyamətdir. Azından əlliyədək hacıləylək cəm olub yuvadakı çalağan balasına tamaşa edirlər. Bir azdan sonra leyləklər diş leyləyin üstünə tökülüb onun tamam tükünü yolub özünü də yuvadan götürüb atdılar. Leylək hərçi istəyirdi yuvasına qayıtsın, vurub salırdılar. İki gündən sonra erkək leylək gedib özünə təzə bir yoldaş gətirdi. Təzə gələn diş leylək, yuvadakı quşların hamısını öldürüb yuvadan yerə saldı və özü yumurtlamağa başladı.

Qovulmuş leylək, özündə heç bir günah bilməyərək gecə-gündüz yuvasının ətrafında dolanmaqda idi.

Bir gün arvadlar qapıda təndir salıb çörək bişirirdilər. Dul leylək yenə həmişəki tək öz yuvasının ətrafında dolanırdı. Hərdən bir istəyirdi yuvasına gəlsin, əri və təzə gəlmiş arvadı bunu vurub qaytarırdılar.

Zavallı hacıləyləyin dili olsa idi, yəqin ərini və onun sair qohum-əqrəbasını günahsızlığına inandırardı, nə etsin ki, dili yox idi.

Birdən zavallı quş bacardıqca ucaya qalxıb, göyün üzərində bir-iki dövrən vurub güllə tək özünü çırpdı təndirə. Arvadlar çalışıb onu çixardınca heyvan yanıb tələf oldu.

Bu keyfiyyət mənim yadıma düşdükcə, özümə heyrət edib deyirəm: nə üçün mən bu bəd əməli tutub, yazıq quşun bu faciəsinə səbəb oldum? Günah uşaqlıqdadır, yoxsa mən heyvanatın düşməni deyiləm.

SƏRÇƏ

(Ovcu Qasımın hekayətlərindən)

Sizə bir hekayə söyləyəcəyəm, deyəcəksiniz ki, yenə Qasım uydurmalarını başladı. Sizi inandırırım ki, bu, uydurma deyil. Öz göz-
lərimlə gördüyüm keyfiyyətdir.

Mənim rəhmətlik atam həmişə deyərdi: “Oğul, bir doğru ki yalana oxşadı, onu demə”. Mənim bu hekayətim yalana oxşayır, amma sizin canınız üçün, sırf həqiqətdir.

Neçə sənə bundan əqdəm Tərnəvidə¹ getmişdim. Orada Molla Abbasla işim vardı. Hamınız bilirsiniz ki, Tərnəvidin xalqı arıçılıqla məşğul olurlar. Molla Abbasın özünün də neçə səbət arısı vardı.

Baharın gözəl günlərindən biri idi. Molla Abbasla dəhlizin qabağında əyləşib söhbət edirdik. Mollanın arvadı da dəyirmanlıq üçün buğda yuyub günə sərmişdi. Molla Abbas həm mənimlə söhbət edirdi, həm əlindəki bir uzun çubuqla buğdanın üstünə gələn toyuqları və quşları qovurdu. Birdən bir arı gəlib, bir buğda apardı. Hər ikimiz təəccüb etdik, buğda arının nəyinə lazımdır? Hərçi fikir etdik, bir şey duya bilmədik.

Bir azdan sonra arı gəlib bir buğda da apardı. Molla Abbas dedi:

– Arı gəlib bir də buğda aparsa, bu qocalığıma baxmayaraq, onun dalınca gedəcəyəm.

Mən cavabında dedim:

– Mənim ayaqlarım bərkdir, mən gedərəm və xəbər gətirərəm.

Həqiqət, arı gəlib bir buğda da götürüb uçdu. Mən qalxıb onun dalınca yüyürdüm. Arı getdi mən getdim, arı getdi mən getdim. Endik bir dərəcəyə. Arını gözdən qoymayıram. Baxıb nə gördüm? Sizin canınız

¹ Ağdam yaxınlığında kənddir.

üçün, bir zərrə sözümdə yalan yoxdur. Gördüm kolun altında bir kor sərçə oturub, arının dızılıtısını eşitcək ağzını ayırdı və arı buğdanı onun ağzına buraxıb getdi.

Mən tamam heyərlə qayıdıb, gördüyümü Molla Abbasa nağıl etdim. Molla Abbas bir qədər fikrə getdi, sonra bir salavat çevirib dedi:

– Böyük möcüzdür.

Qulaq asanlar bu nağılı Qasımın uydurmalarından hesab edib əhəmiyyət vermədilər. Belə nağıllardan ovçu Qasımın dilindən çox eşitmişdilər.

QİSAS

Müsavatin dövrü idi. Şəhərin böyük meydanlarının birində neçə yüz nəfər iki nəfəri əhatə etmişdi. Bu iki nəfərin üstünə hər tərəfdən hədə və föhş tökülməkdə idi. Əhatə olanlardan birisi üzünü izdihama tutub söyləyirdi: “Ay camaat, biz iki qardaşı siz tutub buraya öldürməyə gətiribsiniz. Əgər sizdə namus varsa, bir nəfəriniz gəlin qabağa, hər ikimizi öldürün. İkimizin də silahsız olduğumuzu görürsünüz”.

Camaat bunların sözlərinə etina etməyərək, hər tərəfdən föhş yağdırırdılar. İki polis nəfəri kənardan durub laqeydanə baxırdılar. Meydanın bir tərəfindəki uçuq evin divarının üstünə çoxlu qadın və uşaq yığılıb hadisəyə tamaşa edirdilər.

Bir nəfərə yavıqlaşib xəbər aldım:

– Qardaş, bu nə mərəkdir?

– Nə mərəkə olacaqdır? Bu iki nəfər filan-filan olmuşlar bizim hamımızı binamus eləyiblər. Biz Nəsir bəyi görəndə xəcalətimizdən başımızı qovzayıb onun sifətinə baxa bilmirik.

İki nəfər cavan müsavat zabiti ortalığa atılıb qışqırdılar: “Camaat, sizin işiniz yoxdur, biz iki qardaş bu saat bunların cəzasını sizin gözü-nüzün qabağında verərik”.

Qardaşlar hər ikisi şaşqalarını sivirib hücum etdilər.

* * *

Əhvalatı başdan söyləyək.

Şəhərdə Nəsir bəyi və onun qohum-əqrəbasını tanımayan və onlardan qorxmayan yoxdur. Vay o şəxsin halına ki, Nəsir bəyin, ya onun qohum-əqrəbasının haqqında bir nalayiq söz danışsın və ya küçədə getdiyi yerdə təsadüfən onların birisinə toxunsun, yainki küçədə salam verməsin.

Belə adam iki günün içində yox olacaqdı.

Nəsir bəy özü, ya əqrəbası adam öldürməzdilər, belə işlər üçün onların xüsusi “adamları” var idi. Bu adamları mehmanxanalarda, restoranlarda, çayxanalarda, hamamlarda... hər yerdə tanıyardılar. Restorana daxil olub, nahar yeyib, durub gedərdilər. Xidmətçi gəlib pul istəyəndə restoran sahibi qəzəbli deyərdi:

– A gədə, işin yoxdur, bunlar Nəsir bəyin adamlarıdır, mənim əziz qonaqlarımdırlar. Xoş gəldiniz, göz üstə gəldiniz, bu restoran sizə qurbandır.

Restorançının, sözü yox ki, dili dediyini ürəyi demirdi.

Bu tədbir bəylərə gözlədikləri nəticəni verdi. Bəy bunlarla yol-daşcasına, zarafatyana söhbətlər edərdi. Söhbət arasında birdən deyərdi:

– Ay uşaqlar. Siz filan oğlu filankəsi tanıyırsınız mı?

Bir nəfər cavabında durub deyərdi:

– Bəli, mən tanıyıram, bizim qonşuluqda olur... Necə, bəy?

– Heç mənim xoşuma gəlmir. Deyəsən o da qoçuluq fikrinə düşübdür. Mənim yanımdan bu gün belə təşəxxüslə ötdü ki, guya alçaq dağları o yaradıbdır. Papağı endirib gözünün üstünə, təmkinlə qədəmlərin ataraq yeriyir, guya bu adamları gözü görmür. Ona bir qulaq burması eyb eləməz.

Sabahdan şəhərə bir xəbər düşəcəkdə ki, filan oğlu filankəsi bu gecə öldürüblər.

Belə adamlardan hər ay, ayda bir neçəsi öldürülərdi və hamısının da qanı arada gedərdi. Çünki polis idarələri hamısı bəyin əlində idi: hamı pristavlar bəyi görəndə ikiqat baş endirərdilər. Bəy faytonla getdikcə qaradovoylar şux ona “çest” verərdilər və bəy də bunun müqabilində pul çıxarıb onların üstlərinə atardı.

Nəsir bəy şəhərin yavıqlığında vaxt bir kəndin “quru bəylərindən” idi. Demək olar ki, haman kəndin əhalisinin əksəri onun kimi “quru” bəylərdən və qohum-əqrəbasından ibarət idi. Bunların adları bəy idi. Zahirən hamısı sadə kəndli sifətində, hamısı əkinçi, cibləri boş, yavan çörəklə dolanan, amma bəyliklərinə həmişə fəxr edən və sair camaatdan özlərinə ehtiram gözləyənlərdəndilər. Camaat ehtiramı isə ancaq onların adlarına bir “bəy” ləfzi qoşmaqdan başqa bir şey deyildi. İttifaqən bu bəylərin əkin yerlərində neft göründü. Bəylərin özlərində pul töküüb quyu vurdurmaq, ya buruq qoydurmaq məqdur yox idi. Bu yerdə sair mədənçilər bunların köməyinə gəldilər. Bəylərin yerlərini çıxacaq neftdən müəyyən faiz vermək şərti ilə icarəyə götürdülər və qabaqca da bir qədər “avans” verdilər.

Bir neçə sənədən sonra gördüyümüz quru bəylər hamısı milyonçu oldular. İndi bunların “təşəxxüsləri yer yırtırdı”. Bununla belə, camaatın ehtiramını yenə qazana bilmədilər. Bəylər fikrə getdilər: “Bu yaramaz. Biz milyonçu adamlar, öz yerimizin camaatı nə üçün bizim hörmətimizi saxlamasın, görəndə baş əyməsin, buna bir tədbir gərək”.

Çox fikirləşdikdən sonra qət etdilər ki, hər birisi başına bir neçə qoçu cəm edib, onlara məvacib təyin edib, sair camaatı qorxuda saxla-

sınlar. Onlardan boyun qaçırdanları öldürüb ortalıqdan çıxartsınlar, pul zoru ilə polis qulluqçularını əllərində saxlasınlar.

Bu tədbir bəylərə gözlədikləri nəticəni verdi. Həqiqət, camaat qorxusundan bunların məclislərdə tərif edib, görəndə ikiqat baş əyməyə başladılar. Nə etməli, can şirin olar! Xülasə, pul zoru ilə bəylər tamam şəhəri və həvalini dəhşət içərisində saxladılar.

Şəhər əhalisindən Nəbi İsmayılov adlı bir şəxsin bir vəcihə qızı var idi. İsmayılov, fəqir, öz kəsbi ilə özünü və ailəsini bir növ dolandırırды. Köməksiz olduğundan, qızını bir nəfər qoçaq cavan oğlana nişanlamışdı. Qız bir qədər rus-türk məktəbində oxuyub savadlanmışdı və çadradan qaçıb açıq gəzirdi.

Nəsir bəyin zabıt oğlu bu qızı görüb öz ürəyində onu ələ gətirmə-sini qət etdi.

– Mən adam göndərib Nəbinin qızını istəyəyəm. Kəndlinin birinə verincə mənim kimi bəy oğluna versin. Verməzsə, pulum var, zorum var, atasını yandırıb alaram.

Cavan bəy oğlu çox xərc çəkdi. Şəhərin məşhur “yengələrinə” qızın və atasının yanına göndərdi. Bir nəticə vermədi. İş qaldı zora.

Bir gün zabıt bir nəfər ifritəni qızın yanına göndərib belə bir sifariş elədi:

– Ya gərək bu gecə mənimlə bahəm restoranda vaxt keçirəsən, yainki atanın, ananın və adaxlının başından keçəsən. Təklifim qəbul olunmasa, bu gecə onların hamısını qıracağam, gecə saat onda filan yerdə səni gözləyəcəyəm.

Qız xəlvətə çəkilib bir qədər ağladı. Başına döydü. Axırda fikir etdi, o mənə nə edə bilər, ata-anamın xatirəsi üçün, gedib onunla şam yeyib qayıdaram evimizə.

Qızın ata-anası yatandan sonra xəlvət evdən çıxıb, müəyyən yerə gəlib, orada Nəsir bəyin oğlunu tapıb, onunla bir yerdə getdilər restorana.

Nəsir bəyin oğlunun, qızının dalına düşdüyünü və onu istədiyini adaxlısı bilirdi. Ona görə də gecə-gündüz nişanlısının evinin ətrafında dolanıb qarovul çəkirdi. Nişanlısının Nəsir bəyin oğlu ilə faytona mindiyini görüb, özü də bir faytona oturub bunların arxasınca çapdı. Bunları restorana girən görüb, o da daxil oldu. Qulluqçudan bunların tutduğu kabineti bilib, gəlib qapını döydü. Zabıt durub qapını açanda, onu itələyib içəri daxil olub, başına iki güllə vurub çıxıb getdi.

* * *

Sübh Nəsir bəyin oğlunun öldürülmək xəbəri şəhərə yayıldı. Şəhərin cəmi qoçuları bir-birinə dəydidilər; hamısı oğlanın qanını almağa “əl-Quran” etdilər.

Hər bir qoçu, Nəsir bəyin ondan razı olması üçün heç bir “fədakarlından” çəkinməzdi. Qoçular dəstələrini cəm edib, gedib qatili və qardaşını tutub, yuxarıda göstərdiyimiz meydana gətirdilər.

Burada onları əhatə edib ancaq fəhş verib, ağızlarına gələn latailatı¹ deyirdilər. Bunlar də ölümlərini gözlərini qarşısında tutub cavabdan çəkinmirdilər. Axır bir nəfər köhnə qoçu ortalığa atılıb qışqırdı:

– Ay camaat, daha söyüş-möyüş kifayət edər. Bu it oğlanlarının dillərini kəsmək lazımdır.

Bu halda iki cavan qardaşlar, hər ikisi zabit, ortalığa çıxıb dedilər:

– Yoldaşımızın qanını özümüz alacağıq.

Bu sözlə tapançalarını çəkib qatilin və qardaşının cansız cəsədlərini meydanın ortasına yıxdılar.

Sonra böyük qardaş, şaşqasını sivirib, qatilin başını kəsib Nəsir bəyə ərməğan apardı.

* * *

Nəsir bəy öz otağında məyus oturmuş idi. Hərdənbir dəsmalını çıxardıb gözlərini silirdi. Ətrafında əyləşən beş-on nəfər xahan² ona təsəlli verirdilər.

– Biz ölməmişik ki, sənin oğlunun qanı yerdə qalsın. Onu öldürənlərin tamam nəslini yer üzündən götürəcəyik.

Bu halda qapı açıldı, cavan zabit daxil olub qatilin başını atdı Nəsir bəyin ayağının altına və çəkilib kənardə durdu.

Nəsir bəy başını qaldırıb məyus bir tərzdə dedi:

– Çox sağ ol, oğlum, səndən çox razı oldum.

Cəm olanlar hamısı ona afərin dedilər.

Zabit qəhrəmananə bir vəziyyətlə Nəsir bəyin evindən çıxdı. Nəsir bəyin hüsn-rəğbətini qazanmaq böyük səadətdi!

Küçə qapısında cibindən bir gümüş papiros qabı çıxarıb içindən bir papiros götürüb yandırdı. Sonra bir fayton çağırıb, əyləşib buyurdu:

– Kazinoya sür!

¹ Söyüş

² İstəyənlər, dostlar.

PRİSTAV VƏ OĞRU

(*Mükəlimə*)

Pristav – A gədə, sən qəribə bihəyasan. Neçə dəfə mənə söz veribsən ki, oğurluq eləmiyəsən. İndi bu nə işdi? Bu kasıb bədbəxtin öküzüni aparıbsan, binəvanı əli qoynunda qoyubsan.

Oğru – Bəy, and olsun o görükən imamzadəyə, mənim xəbərim yoxdur.

Pristav – A məlun, utanmırsan, yalandan and içirsən? Doğrusunu de görüm, sənmi aparıbsan?

Oğru – Bəy, and olsun səni və məni yaradana, and olsun Qurana, xəbərim yoxdur.

Pristav – Doğrusunu de, yoxsa səni yıxdırıb, o qədər döydürərəm ki, bir ay yorğan-döşəkdə qalarsan.

Oğru – İxtiyarın var, ay bəy. Amma and olsun on iki imama, peyğəmbərə, xəbərim yoxdur.

Pristav – Bəs belə (*yasavullara*). Ay uşaqlar, vurun məlun oğlu məlunu.

Yasavullar oğrunu yıxıb çox döyürlər.

Oğru – Ay ağa, qoyma, məni öldürdülər, doğrusunu deyim.

Pristav – Uşaqlar, əldən qoyun. (*Oğruya*) Dur ayağa.

Oğru (*ayağa qalxıb*) – Ay ağa, öldürmə məni. And olsun atam getdiyi Kərbəlaya, xəbərim yoxdur.

Pristav (*yasavullara*) – Basın yerə! Gərək ağlın başına gəlincə səni döydürüm. Vurun!

Yasavullar yenə yıxıb döyürlər.

Oğru – Bəy, məni balalarının başına çevir. Ay! Ay! Vay öldüm! Vay çatladım! Atam sənə qurban, ay bəy, öldürmə məni!

Pristav – Doğrusunu deyərsənmi? Heyvan oğlu heyvan.

Oğru – Deyərəm, qurbanın olum. Hamısını deyərəm.

Pristav – Durğuzun bu kafir oğlunu. (*Yasavullar durğuzurlar*). De, söylə görüm.

Oğru – Ay bəy, Həzrət Abbas mənim iki qolumu qələm eləsin, əgər o öküzdən mənim xəbərim varsa.

Pristav (*yasavullara*) – Siz çölə çıxın. (*Oğruya*) A gədə, yavuğa gəl! (*Oğru qorxaraq yavuğa gəlir.*) Lotu, mən ölüm doğrusunu de, öküzü sənmi aparıbsan?

Oğru – Ağa, qurbanın olum, “mən ölüm” niyə deyirsən. Yüz elə öküz qurban olsun sənin bir tükünə, mən aparmışam.

*Axşam satılan oğurluq maldan pristavın payı qumar oynadığı
vaxt gətirilib özünə verildi ¹.*

¹ Bu axırıncı cümlə latın əlifbası ilə yazılaraq, hekayənin axırına əlavə olunmuşdur.

İANƏ

Kömürçü Muradın şəhərin kənar küçələrindən birində bir balaca daxması var idi. Cəmi mayəhtacı bir palaza, üç-dörd mis qaba və üç dəst rəxti-xaba münhəsir idi. Murad öləndən sonra haman daxmada qalan arvadı Fatmanisə və iki oğlu idi. Böyük oğlu Teymurun on yaşı tamam olmamışdı, kiçik oğlu Əmirin iki yaşı var idi. Fatmanisə qonşular üçün işləməklə balalarını dolandırırdı.

Bir gün böyük oğlu Teymur bərk xəstələndi, belə ki, dirilməsindən həkim mirzə Səttar da naümid idi. Fatmanisə istəkli oğlunu belə görüb, gecələr sübhədək yatmayıb ağlayırdı. Axırda nəzir etdi ki, oğlu sağalsa, var-yox palazını satıb, bir qurban alıb kəssin. İttifaqən Mirzə Səttarın dərmanları səbəb düşüb Teymur sağaldı. Neçə gündən sonra Fatmanisə palazı qonşusu dəllal qozbel Pirquluya satıb, bir qoyun alıb qurban kəsdi. Naxoşluqdan təzə durmuş Teymur qurbanın kababından çox yediyindən, heyzə olub, vəfat elədi.

Teymurdan sonra Fatmanisə cəmi məhəbbətini balaca Əmirə saldı.

Bir gün uşağı durduğu yerdə uçunma tutdu. Fatmanisə çox qorxdu. Nəhayət, uçunma tez dəf oldu. Bir neçə gündən sonra uçunma uşağın üstünə dübarə gəldi. Fatmanisə qonşusu Hüri qarını çağırıb məsləhət elədi. Hüri qarı dedi ki, uşağın üstündən “şəşə quşu” addanıb, ona dua yazdırmaq lazımdır. Apararsan Molla Əlyarın yanına, dua yazar, uşağın sağalar.

Haman günü axşam Fatmanisə Molla Əlyarın evində oturub yalvarırdı.

– Molla Əlyar, atam-anam sənə qurban, qələminə mənim canım qurban olsun, əl mənim, ətək sənin. Ya ətəyini kəs, ya mənim əlimi. Xüləsə, mənim balamın dərindən əlac elə.

Molla Əlyar bir kitab açıb qoydu qabağına. Kitabın içində bir dairə çəkilmişdi. Dairənin ortası və kənarları yazı və şəkillərdən ibarət idi. Molla cibindən bir girdə mıncıq çıxarıb, dua oxuyub atdı dairənin üstünə. Mıncıq düşən yerə baxandan sonra başqa bir kitab açıb, oxuyub dedi:

– Uşağa görə dua yazılsın, özü də bu saat və duanın qiyməti də bir manatdır.

Bir manat sözünü eşidəndə Fatmanisənin boğazı qurudu, başladı yalvarmağa:

– Molla Əlyar, oxuduğuna qurban olum, bu saat cibimdə birçə abbası pulum var, manata gücüm çatmır.

Molla cavabında dedi ki, bir manatdan bir qəpik əskik olmaz. Gedə bilərsən.

Arvad yenə yalvardı:

– Ay molla, ayağının altında ölüm, bu bir abbasını al, qalan pulunu da sabah evdən bir şey satıb gətirərəm.

Molla sözünün üstündə möhkəm durdu.

– Bir manatdan əskik olmaz. Baş ağrısı vermə, dur get!

Fatmanisa mollanın evindən çıxıb, ağlaya-ağlaya yolla gedirdi.

Müamiləçi Zeynal evin qabağındakı isləmyənin üstündə əyləşib, çirt çubuğu çəkməyə məşğul idi. Fatmanisəni ağlar gördükdə xəbər aldı:

– Bacı, nə olubdur sənə, niyə ağlayırsan?

– Necə ağlamayım, ay qardaş, uşağın üstündən “şeşə quşu” addayıdır. Aparmışam Molla Əlyarın yanına, o da məndən bir manat dua pulu istəyir. Mənim də birçə abbasım var.

– Ağlama, bacı, mən sənə bir manat verərəm, apar dua yazdır.

– Ömrün uzun olsun, cibin bərəkətli olsun. Bu canım sənə qurban!

Zeynal Fatmanisəyə bir üçlük verib dedi:

– Al bu üçlüyü apar, bir manatını mollaya ver, iki manatını qaytar gətir buraya. Mən burada əyləşib səni gözləyəcəyəm.

Fatmanisə üçlüyü alıb, dua-səna edərək mollanın evinə tərəf qayıtdı.

Bir az vaxt sonra qayıdıb Zeynala iki manat verib, çoxlu dua elədi.

Zeynal xəbər aldı:

– Bacı, məndən razı oldunmu?

– Necə razı olmayım, mən ölmüşdüm, məni diriltidin.

– Molla da ki, razı oldu?

– Necə razı olmadı? Pulu cibinə qoyub, neçə dəfə “Allah bərəkət versin” dedi.

– Mən də çox razı oldum, çünki üçlük qəlp idi. Gərək insan elə iş tutsun ki, hamının razılığını əmələ gəlsin.

YENİ TƏBABƏT

Həmədən sərdarı Qarınqulu xan yeyicilikdə böyük şöhrət qazanmışdı. Nökərləri söylərdilər ki, xan bir toğlunu içalatı ilə, quyruğu ilə doğradıb, qovurtdurub tək yeyir və üstündən də bir güvəc turş qatıq içib yıxılıb xorhaxor yatır. Hətta belə nağıl edirdilər: ətraf xanlardan onun kimi çox yeməkdə məşhur olanlar Həmədana gəlib xan ilə yeyişmə müsabiqəsi (mərci) qurardılar və xan hamısını məğlub edib yola salardı. Bir dəfə Ətəbatı-aliyədən Həmədana təzə bir axund təşrif gətirmişdi. Söz yox ki, axund sərdara salam verməyi vacibətdən bilib, xanın qulluğuna müşərrəf oldu. Xan axunda lazimeyi-nəvaziş və ehtiram göstərdikdən sonra, sabahı gün axundu nahara təklif etdi. Axund kəməli-məmnuniyyətlə sərdarın təklifini qəbul edib getdi.

Sabahı günü xanın evində ziyafət üçün böyük hazırlıqlar görülməkdə idi. Bir yanda qoyun kəsilirdi, bir yanda toyuqlar kəsilirdi, göyörti təmizləyən kim, badımcan təmizləyən kim, badam qabığı arıdanlar, qoz ləpəsi təmizləyənlər, soğan soyanlar... xülasə, sərdarın aşpaz-xanası bir-birinə dəymişdi. Xan da əziz qonaqlarına müntəzir idi. Şəhərin üləması cəmiyyəni dəvət olunmuşdular. Əlavə şəhərin əyanından, Zindığiddövlə, Sərsamilməmalik, Dumbulussəltənə, tacirbaşı Hacı Zeynəlfasiqin həmçinin sərdarın ziyafətinə çağırılmışdılar.

Günorta namazından sonra qonaqlar bir-bir gəlməyə başladılar: hamıdan sonra axund cənabları məyyətinə iki nəfər molla təşrif gətirdilər. Sərdar istiqbala çıxıb kəməli-ehtiramla axundun qolundan yapışib yemək otağına apardı və özü ilə bərabər əyləşdirdi. Həzrat hamısı ayağa qalxıb axunda təzim etdilər və axund əyləşdikdən sonra hər kəs öz yerində əyləşdi.

Süfrə salındı, neçə növ şərbət süfrəyə düzüldü. Dalınca xuruşlar bir-bir gətirilib qoyuldu; şahbalıt müsəmması, badımcan müsəmması, fisincan, çığırtma, axta xuruş, badamlı mütəncəm, səbzıqovurma... – xülasə, xuruşları saymaq ilə qurtarmaz.

Əl suyu verildikdən sonra otaq plov ətri ilə doldu. Dalınca müəttər zəfəranplov məcməyidə gətirildi və bir plov dağı sərdar ilə axundun qabağına qoyuldu. Axund əli ilə plova işarə edib dedi:

- Sərdar, bismillah.
- Buyuracaqsınız, axund.
- Xeyr, yol sizindir.

– Bu şəhərdə ən möhtərəm şəxs bu halda sizsiniz, buyuracaqsınız.
– Ərz edirəm ki, yol sizindir.
– Gəldiyiniz Kərbəlaya and olsun ki, sizdən qabaq plova əlimi də uzatmaram.

Bu söz axundu tutdu. Qollarını çırmaıyb plova hücumavər oldu. Hər bir şilləsində plovun bir yanı açılırdı. Xan iki dəfə əlini uzadınca axund beş loğma götürüb balaxəndəyə ötürürdü. Gah o xuruşdan, gah bu xuruşdan qarmalayıb plova qarışdırıb udurdu içəri.

Gah şərbəti kasası ilə başına çəkirdi. Xan baxdı gördü ki, hərif əlinə keçibdir. Öz-özünə dedi: “Belə həriflərdən neçəsini yola vermişəm. İndi isə bununla mübarizə edəcəyəm”. Vurhavuru saldılar. Plov və xuruş bir yandan gəlib sərdar ilə axundun qabağına qoyulurdu və fövvrən də nəcib mədələrə keçib orada qərar tuturdu. Bir qədər belə keçdikdən sonra xan əlini çəkib özünü məğlub elan etdi. Axund isə bundan sonra beş adamın xörəyini yeyib dayandı. Qəhvə və qəlyandan sonra qonaqlar durub dağıldılar.

Axund haman gecə Allahın rəhmətinə vasil oldu. Xan isə bərk xəstələnib yorğan-döşəyə yıxıldı. Xanın arvadları, əqrəbası onun halətini ölümcül görüb həkim üçün adam göndərdilər.

Həkim baxıb dedi ki, sərdar cənablarının xörəklərinin bir qədər artıq düşməsindən, onda qəbuzət vəqə olub, imalə edilsə rəf olub gedər.

Sərdar gözlərini açıb həzin səslə xəbər aldı:

– Həkim nə buyurur?

– Deyir gərək imalə olunsun.

Bu sözdən sərdar qeyzə gəlib qışqırdı:

– Pədərsüxtə, kimə imalə olunsun? Yoxsa istəyirsən bu saat atanı yandırırım?

Həkimin bədəninə titrətmə düşdü.

– Söylə, pədərsüxtə, görüm, kimə imalə?

Həkim titrək səslə dedi:

– Mənə imalə, cənab sərdar!

– Bu başqa danışıq oldu, aparın həkimi, ona imalə edin.

Nökərlər həkimi aparıb yıxıb imalə elədilər. Təsadüfən sərdar mərəzdən ayıldı və o saat fərraşbaşını çağırıb əmr etdi:

– Həkimi buradan bir yana buraxmayın, lazım olacaq.

Belə də elədilər.

Bir neçə gün keçdi. Bir sübh sərdarın hərəmxanasının xacəbaşısı gəlib baş əyib məyus dayandı.

– Xacəbaşı, nə vəqə olub?

– Sərdar sağ olsun, Firuzə xanımı axşamdan bir başağrısı tutub, səhərədək yata bilməyib.

– Firuzə xanımın başı ağrıyır, gedin həkimə imalə edin, sağalsın.

Həkimə imalə sərdarın sarayında böyük bir müalicə oldu. Hər kəs naxoşladısı, həkimə imalə etdilər. Belə ki, axırda yazıq həkim arıqlayıb çöpə döndü.

Bir gün də miraxur gəlib xəbər verdi ki, xanın çox istədiyi kürən atı bir sancı tutub, hər nə edirlərsə kargir olmur.

Xan hirslənib dedi:

– Məlun uşağı, korsunuz? Həkimi gözüünüz görmürmü? Bəs o pə-dərsüxtə burada müftə çörək yeyəcək? Gedin bu saat həkimə imalə edin, yoxsa at ölsə, hamınızı qıraram.

Miraxur baş əyib ərz etdi:

– Sərdar sağ olsun, həkimə axşamdan indiyədək səkkiz imalə etmişik, atın sancısına bilmərrə təfavüt eləmir. Doqquzuncu imalədə həkim öldü. İndi qalmışıq məəttəl.

– Niyə məəttəl qalırınsınız? Şəhərin həkimi qurtarıb? Gedin bu saat axtarın bir nəfər kök, davamlı həkim tapın gətirin. Bu ölən axmaq oğ-lunda can nə gəzirdi, doqquz imaləyə davam gətirə idi. Di dayanma-yın pə-dərsüxtələr, gedin!

Fərraşlar həkim dalınca şəhərə dağıldılar; xan miraxur ilə bir yerdə tövləyə, atın yanına getdi.

SARI TOYUQ

Cavan Əhməd on sənə idi ki, öz arvadı Güləndamla yaşayırdı. Güləndam Əhmədin həm arvadı, həm əmisi qızı idi. Bunları beşikdə ikən bir-birinə nişanlamışdılar. Əmi qızı və əmi oğlu xeyli mehriban dolanmaqda idilər. Bu on sənənin müddətində bircə dəfə də olsun aralarında nə inciklik, nə də bir dürüst danışıq olmamışdır. Bunların bircə qəmləri var idi: övladları olmurdu. Bu övladsızlıqları hamıdan artıq onların ata-analarına təsir edirdi.

Anası qızını neçə pırə və ocağa aparmışdı. “Altıbarmaq” seyidə əlli manat verib dua yazdırmışdı. Amma bunların heç birisi bir nəticə bağışlamamışdı. Axırda oğlanın anası dedi:

– Mən oğlumunu sonsuz qoya bilmərəm; gedib ona döşü südlü arvad alacağam. Bəlkə oğlumun övladı ola.

Qızın anası da pirdən, ocaqlardan əl üzdükdən sonra, bu əmrə razı olub dedi:

– Yaxşısı budur ki, Güləndam özü Əhmədi evlənməyə məcbur edə; mən onunla danışaram və onu razı elərəm. Güləndam ərini özü evləndirdikdən sonra danışmağa haqqı olmayıb dinc və dinnməz oturur və əri ilə də aralarında heç bir göftigu olmaz.

Qızın anası necə ki, demişdi, elə də etdi.

Axşam vaxtı Əhməd qulluqdan evə qayıdanda əmisi qızında başqa halət gördü; gözləri zöhrə ulduzu tək parıldayırdı. Əmisi oğlu qapıdan daxil olan tək yüyürüb, boynunu qucaqlayıb “marçhamarç” üzündən öpdü. Sonra başladı oynayaraq və gülərək masanın üstünə qab-qacaq düzməyə. Yemək vaxtı tez-tez ərinin üzünə baxıb, gülüb başını aşağı salırdı. Əhməd indiyədək arvadında bu haləti görmədiyindən, təəccüb edib mənasını anlamırdı.

Əhməd nahar yeyib yatmaq otağına getdi, amma hərçi çalışdısa da gözüne yuxu getmədi. Əmisi qızında gördüyü halət bir an onun gözü önündən getmirdi.

Axşam çayında Güləndam Əhmədə dedi:

– Əhməd, sənə bir söz deyəcəyəm, əgər məni sevirsənsə, gərək “yox” deməyəsən.

Əhməd cavabında:

– Sənin bugünkü halətindən ürəyində bir söz olduğu aşkar görünürdü. Söylə görüm.

– Əmi oğlu, bizim övladımız yoxdur və mən də açıq görürəm ki, bu halət sənə təsir edir; pəncərənin qabağında oturub küçə ilə məktəbə gedən uşaqları görəndə, ah çəkirsən...

Əhməd onun sözünü kəsdi.

– Sözü nədir, açıq söylə. Yəni bunu demək istəyirsən ki, mən gedim sənün üstünə evlənim?

– Ay əmi oğlu, evlənəndə nə olar? Bir yaxşı balan olar, axşamadək oynadaram. Sən mənim canım, izin ver gedim sənə bir yaxşı, məndən də gözəl bir gəlin gətirim.

– Əmi qızı, məgər danışmağa başına söhbət qəhətdir? Əvvəla, yüz oğul-qız qurban olsun sənün bir tükünə. İkincisi, mən ömrüm olanı səndən sivay bir qadına gözümün qulağı ilə də baxmayacağam, bu barədə sən xətirçəm ol. Üçüncüsü, bizim qanunumuz Şura qanunudur; bir kişi iki arvad ala bilməz. Başqa arvad almaq üçün gərək səni boşayam, bunu da ki, yerlə göy bir-birinə qovuşsa eləmərəm.

– Mən elə iş görürəm ki, şura hökumətinin xəbərdarlığı olmaz. Qulluqçu adı ilə gətirərsən evə, sonra da molla çağırırsan, gələr evdə xəlvətçə kəbinini kəsər, heç kəsin də xəbəri olmaz.

– Bu sözü danışdın, elə qoy burada qalsın.

– Sən özün deyirsən ki, mənə canından artıq istəyirsən, amma mən sənə “sən mənim canım” deyirəm, mənim sözümü yerə salırsan.

– Belə olan surətdə gəl əyri oturaq, düz danışaq. Turalım ki, mən sənün sözünə baxıb evləndim, molla da xəlvət gəlib kəbin kəsdi, aya, ondan sonra sən davam gətirə bilərsənmi?

– Niyə davam gətirməyirəm? Çox göyçək davam gətirərəm. Aldığın arvadı ana-bacı kimi istərəm, ondan olan uşaqları öz balalarım kimi atıb-tutaram.

– Əmi qızı, davam gətirə bilməzsən.

– Onda görünür ki, sən mənə hələ dürüst bələd olmayıbsan.

– Bələd olmağa ehtiyac yoxdur; qadınların hamısı bir təbiətdə olurlar.

– Mən sən dediklərimdən deyiləm.

– İndi, deyirsən davam gətirərəm?

– Bəli, deyirəm.

– Xub, mən səni imtahan edərəm, görüm necə davam gətirəcəksən.

Güləndamın dili danışdırsa da ürəyi nanə yarpağı kimi əsirdi. O, fikir edirdi: “Tutaq əmi oğlum evləndi. Bəlkə təzə gətirdiyi arvadı məndən çox istədi? Onda mən başımı haraya qoyaram? Çıxıb atam

evinə gedərmə, hamı mənə tənə edər”. Deyərlər: “On ilin arvadına nə oldu ki, birdən evini-əşiyini buraxıb atası evinə getdi?” Zəhər yeyib özümü öldürsəm, daha bədtər. Yenə deyəcəklər: “Görəsən nə əməli var idi ki, xalqın üzünə baxmaqdan xəcalət çəkib özünü öldürdü”.

O biri gün səhər Əhməd durub evdən çıxanda Güləndam dedi:

– Əmi oğlu, sözüm sözdür, söz veribsən, möhkəm dur.

– Baş üstə.

Əhməd gedəndən sonra Güləndamın anası gəlib qızından xəbər aldı:

– A bala, ərinlə danışdınmı? Nə dedi?

– Çox danışqdan sonra razı elədim.

– Çox gözəl. Ancaq, bala davamın olsun. Bircə il davam gətirsən, adət eləyəcəksən.

– Ana can, niyə davam gətirmirəm; tək onun övladı olsun. Övladsızlıq ona çox əsər edir. Mənim də ona baxanda ürəyim yanır.

* * *

Axşam Əhməd evə qayıtdıqda gördü bir kişi əlində neçə toyuq tutub satır. Bunların içindən bir kök sarı toyuq seçib, alıb evə gətirdi. Güləndam toyuğu görəndə xəbər aldı:

– Ay əmi oğlu, bu toyuğu haradan aldın, bu nə yaxşı kök toyuqdur?

Əhməd cavabında:

– Bu toyuq mənim təzə arvadımdır. Kəbinini də kəsdirmişəm. Bu saat mollanın evindən gəlirəm.

Güləndamın rəngi qaçdı. Əhmədin üzünə kədərli baxıb dedi:

– Mən sənə söz dedim, sən də mənim sözümü lağa qoyursan? Mən sənəninlə zarafat etmədim, ürək sözümü deyirdim.

– Heç mən də zarafat eləmirəm. Doğru söz deyirəm. Bu toyuğu apar, balaca otaqda bağla, altına da bir həsir sal.

Güləndam üzünü kənara tutaraq:

– Nə borcumdur, gətiribsən, apar, özün necə bilirsən rahat elə.

Əhməd ürəyində gülərək, sarı toyuğu aparıb balaca otaqda altına bir parça həsir salıb bağladı. Sonra arvadının yanına gəlib xəbər aldı:

– Əmi qızı, düyü torbası haradadır? Yerini de, bir az düyü çıxardıb aparım verim toyuq yesin. Yazıq acdır.

– Mən nə bilim düyü torbası hansı cəhənnəmdədir. Get dilabı axtar.

Əhməd gülərək dilabdan bir ovuc düyü götürüb, aparıb toyuğun qabağına atdı.

Gecə yatmaq zamanı gələndə, Güləndam Əhməddən xəbər aldı:

– Bu evdə yatacaqsan, yoxsa balaca otaqda?

– Balaca otaqda.

Güləndam rəxti-xab götürüb getdi balaca otağa. Toyuğun yanından ötəndə ona bir təpik vurdu. Əhməd toyuğun civiltisini eşidib səsləndi:

– O toyuq niyə çığıldadı? Ona nə elədin?

Güləndam cavabında:

– Mən nə bilim niyə çığıldadı. Gəl özün xəbər al. Mən ki, toyuq dili bilmirəm.

– Ona güldən ağır söz deyərsən, ya bir əziyyət edərsən, aramızda inciklik olar.

Güləndam otağa qayıdarkən gözünün yaşını sildiyini Əhməd görüb bir söz demədi. On sənənin müddətində onların aralarında belə danışmaq olmamışdı.

Əhməd gecə balaca otaqda yatdı.

Güləndam isə gecəni sübhədək ağlayaraq keçirdi. Gecə tez-tez durub, balaca otağın qapısından qulaq verib, Əhmədin bərk yatdığını yəqin edib yenə yerinə qayıtdı.

Əhməd sübh tezdən gördü Güləndam yoxdur. Ora-buranı arayıb, çıxıb getdiyini bildi. Özü üçün çay tədarük edib içib getdi qulluğuna. (Əhməd kooperativ dükanında pirkeşik idi).

* * *

Güləndamın anası öz evində oturub çay içirdi. Birdən qapı açıldı. Güləndam hirsli-hirsli daxil olub bir söz deməyərək əyləşdi. Anası xəbər aldı:

– Ay qız, bu tezliklə xeyirdirmi? Gözlərin niyə belə qızarıbdır? Yoxsa Əhmədlə dalaşıbsan?

– Nə işim var dalaşam? Əhməd özlüyündə, mən də özlüyümdə.

– Axır yenə bir dürüst danış görüm, nə var? Sən sözsüz deyilsən.

– Nə olacaq? Gecə-gündüz məni dəng eləyib, “ərini evləndir, ərini evləndir” deyirdin. İndi odur, itin birini gətirib mənim başıma mindiribdir. Mənə də deyir: “Onun yanından ötərsən, vay sənənin halına”, on illik yoldaşını bir sarı itə dəyişibdir. Buna dözmək olar?

– Ay qız, sarı it nədir? Yoxsa sarı saçlı qız alıbdır? Bu əyyamın cavanlarında din yox, məzhəb yox, onlardan hər nə bədəməl desən baş

verər. Vay mənim başıma daş düşsün! Mən məgər belə demişdim? Qızçıgızımın günü qara olacaq!

Qız dedi:

– Hamısını sən elədin. Dinc-dinməz evimizin içində oturub dolanırdıq. İndi mən gəlmişəm, daha o evə qayıtmayacağam. Qoy sarı donuzun günü xoş keçsin.

Anası dedi:

– Qızım, yerindən oynama, bir neçə gün səbr elə görək nə olur? Dur, get evinə, ərinə nahar hazırla. Təzə gəlin sən qab-qazanının yerini bilmir. Axşam mən də gələyəm görüm o kimin qızıdır? Nəçidir? Ondan sonra nə lazımdır, elə edərək. Əgər ərin evində oturmaq sənə mümkün olmasa, nə etməli, gəlib ananın evində oturarsan. Hələlik, yaxşı, bala, dur get evinə.

– Mən o evə qayıtmayacağam. Bu saat buradan durub birbaşa gedəcəyəm “zaqsa”, ərizə verib boşanacağam.

– Mənim sözümə bax, yaxşı qızım, “zaqs” durur, sən durursan. Lazım olsa mən də sənənlə bir yerdə “zaqsa” gedərəm. Dur get, bu günlük birtəhər davam elə. Sabah hər iş düzələr.

Güləndam anasının çox təkidindən sonra durub evinə getdi.

Əhməd evə qayıdıb, Güləndamı ağlayan görüb dedi:

– Əmi qızı, nə üçün ağlayırsan? Sən dedin evlən, mən də sənənin sözüne baxdım. İndi bu ağlamağın mənası nədir?

– Heç ağlayıb eləmirəm. Gəl otur naharını elə.

– Nahardan qabaq qoy bir sarı toyuğun qarnını doyurum. Mən bilirəm sən ona bircə dənə düyü də verməyibsən.

Əhməd diləbdən yenə dən götürüb, aparıb toyuğa verdi. Sonra toyuğun altındakı həsiri çıxarıb çöldə təmizləyib, gətirib altına saldı. Ondan sonra əlini yuyub, gəlib nahara əyləşdi, arvadının səhər onu çaysız qoyub getdiyini haqqında bir söz demədi.

Nahar təzəcə qurtarmışdı. Güləndamın anası daxil oldu. Əhməd həmişəki kimi cəld qalxıb: “Ana, buyur, buyur” deyərək qayınanasına yer göstərdi.

Güləndamın anası:

– Ananın evi yıxılsın, – dedi. – Mən dedim özüm gəlim sənə bir halal süd əmmişin birini gətirim, demədim get o küçədə gəzən sarısaçların birini gətir, mənim qızımın başına çıxart.

– Ana can, sarısaç nədir? Necə sarısaç, hardadır sarısaç?

– Sən bilərsən haradadır, mən nə bilim.

– Di gəl o sarısaçı sənə göstərim, gör nə gözəldir. Səni inandırırım ki, sən in ürəyincə olacaq, onu gördükdən sonra məni məzəmmət etməyəcəksən... Bircə bu balaca otağa gəl.

Bu sözlə qayınanasının qolundan tutub balaca otağa çəkib, küncdə bağlanmış sarı toyuğu göstərib dedi:

– Aldığım, bax, ana can, budur!

Güləndamın anası toyuğu görüb acıqla giyəvinə:

– Məni ağbirçək vaxtımda ələ salıb oynadırsan? Mənim qızım bu toyuğun üstündə sənənlə dava çəkir? Məgər mənim qızım dəli-divanədir?

– Ana can, özüm ölüm ki, alıb gətirdiyim budur. Çağır qızım özündən xəbər al. – Bunu deyib Güləndamı səslədi.

Güləndam içəri daxil olduqda, anası xəbər aldı:

– Ay qız, dediyin sarısaç haradadır?

– Sarısaç yoxdur, elə bu sarı toyuğu deyirəm. Doğrusu, ana can, bu evdə ya mən oturacağam, ya sarı toyuq!

Əhməd üzünü arvadına tutaraq dedi:

– Əmi qızı, mən sənə deyəndə ki, evlənilib başqa bir arvad gətir-səm, davam eləməyəcəksən, deyirdin “çox gözəl davam edərim”. Mən də sənə sübut etmək üçün bu toyuğu gətirdim. İndi bil ki, sarı toyuğa davam gətirə bilməyən, həqiqi arvada heç davam gətirə bilməz. Dur, bir az düyü yu, axşama plov bişir. Bu sarı toyuğu da onun başına qoyub ləzzətlə yeyək. Anan da bizdə qonaq qalsın.

Əhməd bunu deyib, sarı toyuğu mətbəxə aparıb başını kəsdi.

Axşam ər, arvad, qayınana şirin söhbət edərek toyuqlovu ləzzətlə yedilər.

O gündən evlənmək məsələsi həmişəlik aradan qaldırıldı.

KOROĞLU

Dumanlı kəndi böyük bir dairənin mərkəzi olaraq iki yüz iyirmi beş “tüstüdən” ibarət bir kənddi. Bu kəndin mindən artıq əhalisinin əksəri bağdarlıqla dolanırdı. Dumanlı üzümü, Dumanlı şaftalısı hər yerdə ad qazanmışdı. Hər “tüstünün” özünə məxsus bir desyatın, ya bir desyatın yarım bağı var idi. Kəndin ortasından axan qədim, böyük bir arxın suyu ilə camaat bağlarını sirab edirdi. Camaatın cüzi hissəsi əkinçiliklə məşğul idi. Bunlar, kəndə məxsus əkin yeri olmadığından, gedib kəndin yavıqluğundakı min desyatından ibarət “ağalıq” yerdən lazım qədər, dördədən bir mədaxilinə ağadan icarəyə götürüb, taxıl ya pambıq əkərdilər. Hamıdan çox ağalıq yerində ziraət edən kəndin zəngin qolçomağı Hacı Bayram idi. Bu adam götürdüyü yerdə özü işləməyib camaatın füqərasından, ya “həmişərilərdən” muzdur tutub işlədirdi. Hacı Bayramın qoyununun, atının, qaramalının hesabını bilən yox idi. Onun qoyunlarını beş çoban çətinliklə idarə edirdi. Hacı Bayramın nəinki dairə, tamam qəza tanıyırdı. Qəzanın hər bir yerindən pula ehtiyacı olan atını minib Hacı Bayramın ydanına gələrdi. Hacı verdiyi pullara faiz almazdı, deyərdi: “Şəriətdə faiz almaq haramdır”. O, pulu verib əvəzinə nuyanda¹ müəyyən qiymətə məhsuldan verilməsini şərt edirdi. Söz yox ki, qərəzdarın bir əli ilə boğazından yapışıb, o biri əli ilə onun nuyanda hasil etdiyi məhsula indidən qiymət təyin edən Hacı Bayram birə-iki puluna faiz qazanırdı.

Dumanlı kəndində bir nəfərin nə bağı var idi, nə əkin yeri – bu adam İsrafil Vəlioğlu idi. İsrafil on iki yaşında ikən çiçək xəstəliyindən iki gözü də kor olmuşdu. Kor İsrafilə tamam dairə tanıyırdı. Çünki onun peşəsi oğlunun əlindən tutub, kəndbəkənd gəzib saillik etmək idi.

İsrafilin iki oğlu var idi: böyüyü – Nəriman, kiçiyi – Qəhrəman. Nə qədər ki Qəhrəman kiçik idi, Nəriman atasının əlindən tutub dilənməyə aparırdı. Nəriman on altı yaşına addadıqdan sonra Qəhrəmana dedi:

– Qardaş, mənim üçün belə sərgərdan dolanmaq ayıbdır. Mənim indi iş görənlə vaxtımdır, bir-iki il atamızı sən gəzdür. Mən də gedib bir adama muzdur durub işləyim. Elə ki sən də böyüdü, ikimiz də işləyib atamızı dolandıraraq. Daha saillikdən əl çəkərik.

¹ Nuy an – kəndlərdə məhsul vaxtına deyilir.

Qəhrəman qardaşının sözünü qəbul etdi. Nəriman isə gedib qonşu kənddə bir bəyə otuz manat pulla, yediyi çörəyə, bir dəst paltara və bir cüt çarığa nökr durdu.

Nəriman nökr duran gündən ağası onun adını “Koroğlu” qoydu. O zamandan bu ad onun üstündə qaldı. Çox yerdə onun əsl adını bilməyib, “Koroğlu” deyə çağırırdılar.

Nərimanın qoçaqlığı, karigənliyi, çarıqlığı, müdrikiyi tamam dairənin qolçomaqlarının diqqətini cəlb etmişdi. Hamı deyirdi: “Koroğlu” nökr deyil, xəzinədir, elə bir fəhlə saxlayanın dünyada dərdi olmaz. Beş adamın işini bir tək özü görür”.

Hacı Bayram Nərimanın qoçaqlığını, sədaqətlə iş görməsini eşidib, onu öz yanına gətirməyi qət elədi. Bir gün həftəbazarında onu ağası üçün mal aldığı yerdə görüb dedi:

– Ay oğul, nə olubdur sənə kəndindən didərgin düşüb, ora-bura qulluq eləyirsən, gəl öz kəndinə, mənim işlərimə bax, atanın-qardaşının üstlərində gözün olsun. Mən də sənə ikiqat məvacib verirəm.

Nəriman cavabında:

– Hacı əmi, mən bəylə kağız bağlamışam, ilim tamam olmayınca heç yana gedə bilmərəm.

– Mən sənənin ağandan iznini alaram.

– Ağam izni verəndən sonra mənim sözüm yoxdur.

Nərimanın ağası Rəhim bəy Hacı Bayramın borclularından idi. O səbəbdən onun təklifini rədd edə bilməzdi. Hacı Bayrama Nəriman kimi qoçaq bir işçi lazım idi. Hacı Nərimanın cəm işlərinin üstündə gözətçi qoya bilərdi. Yəqin də etmişdi ki, bu surətdə onun işləri qüsuruz gedəcəkdir. Nərimana ayda yüz manat da versə, yenə qazanacaqdır. Hacı öz işlərinin xeyir-şərini gözəlcəsinə düşünürdü. Söz yox ki, Rəhim bəy Hacı Bayramın xahişini rədd eləməyib Nərimanın haqq-hesabını çəkdi.

Hacı, Nərimana ildə yüz manat məvacib, bir dəst paltar, iki cüt çarıq və yedikcə çörək təyin edib evinə apardı. Nəriman gələn gündən hacının evinin övzai dəyişdi. Bir az vaxtın zərfində hacının tamam pozğun işləri nizama düşdü. Çobanların vaxtında çörəyi, atların, qaramalın arpası, ələfi öz vaxtında verilməsi, inəklərin, qoyunların südlərinin öz vaxtında toplanıb qatıq çalınması, pendir qayrılması, yağ çalxanıb bazara getməsi – hamısı Nərimanın əlindən gəlib keçirdi. Əlavə, Hacı Bayramın üç arvadı var idi. Hər arvad üçün xüsusi bir ev tikdirmişdi.

Bu üç evin cəmi dolanışına Nəriman baxırdı. Axır belə də olmuşdu ki, Hacı Bayram hər bir yanına ehtiyaca gələni Nərimanın yanına göndərərək deyirdi:

– Oğul, bu işləri Nəriman bilər, get onunla görüş, nə etməlidir eləsin.

Bir gün Hacı Bayrama şəhərdən bir vergi kağızı gəldi. Hacınin nə rusca, nə də türkcə (azərbaycanca) savadı yox idi. Nərimanı çağırır kağızı ona verib dedi:

– Ay oğul, bu kağızı apar “uçtel” oxusun, görək nə yazıblar?

Kənd müəllimi Mirzə Hüseyn məktəbin balkonunda əyləşib kitab oxuyurdu. Nərimanı görcək başını qaldırır xəbər aldı:

– A Koroğlu, xeyirdirmi, nə istəyirsən?

– Mirzə, hacı deyirdi bir bu kağıza baxsın, görsün nə yazıblar.

Mirzə Hüseyn kağızın məzmununu dedikdən sonra üzünü tutdu Nərimana:

– A Koroğlu, sən bir cavan oğlansan, hər yerdə sənə iş bacarığının söhbətini edirlər. Nə olar bu qoçaqlıqla bir az da oxuyub savadlanasan. Savadın sənə daha da xeyri olar. Birdən görərsən sənə suda təyin ediblər, kəndxuda təyin ediblər. Hacı Bayram kimi qan içənə, camaatın dərini soyana nökrçilik edincə öz işinə qulluq edərsən. Sən elə özündən hesab apar. Hacı Bayram sənə yüz manat ildə məvacib verir. Amma sən ona ayda iki yüz manatdan artıq xeyir verirsən. Sən gəndən Hacı Bayramın adını eşidirdin. İndi ona yavuş olandan sonra onun cəm tutduğu əməlləri, qazanc yollarını, qaynağına keçənləri tutub, sıxıb, sularını çıxartmasını öz gözünlə görürsən. Bir azdan sonra Hacı Bayram kimi qolçomaqlar tərələri üstə uçacaqlar. Camaat işləri sənə kimi ağır muzdurların əllərindən keçəcəkdir. Sənə savadın olsa, nə qədər xalqa səndən xeyir dəyər. Mən sənənlə çoxdan görüşüb danışmaq istəyirdim. İndi yaxşı oldu, öz ayağınla gəldin. Sən hər gün gəl mənə yanına, sənə dərs verim, savadlan.

Mirzə Hüseyn kommunist firqəsinin kənddə nümayəndəsi olaraq xırdaca bir özək düzəldib xəlvət işləməkdə idi. Nəriman kimi müdrik bir cavanı özünə tərəf cəlb etmək onun gördüyü işlər üçün, apardıği təbliğat üçün lazım idi.

Hacı Bayram hər gün axşam gün batan kimi arvadlarının birinin evinə gedib orada qalardı. Doğrudur, keçmişdə neçə dəfə durub ata-mala baş çəkərdi. Hər bir itlər hürüşdükdə qapıya çıxıb səslənərdi. İndi isə Nərimana ümidvar olub xatircəm yatarıdı.

Nəriman Hacı Bayramı arvadının birinin evinə ötürüb, birbaşa gedərdi Mirzə Hüseynin yanına. Mirzə Hüseyn ona dərs oxutmaqdan əlavə, sadə sözlərlə onu siyasətə həm bələd edərdi. Məmləkətlərdə olan üsuli-idarənin neçə növ olduğunu və hər üsuli-idarənin mahiyyətini ona anladığı, şura üsuli-idarəsinin ən yüksək üsuli-idarə olmasını, xalq hakimiyyətini, hacı bayramlarla, minlərlə desyatin yerləri olan və bu yerləri xalqa icarəyə verib, özləri istirahət edən bəylər və xanlarla mübarizə yollarını, mollaların camaatı qoyun sürüsü kimi özlərinə tabe edib yunlarını qırxdıklarını mükəmməl bir surətdə Nərimana öyrətdirdi. Nəriman isə qabil bir şagird olub, az zamanda həm rusca, həm türkçə yazıb-oxumaq öyrəndi və Mirzə Hüseyn onun gələcəkdə fəal bir firqə üzvü olacağına etiqad bağışlamışdı.

Bir dəfə Hacı Bayrama şəhərdən bir “povestka” gəldi. Adət üzrə Nərimanı çağıraraq kənd “uçitelinin” yanına göndərmək istədi. Nəriman “povestkanı” alıb, baxıb dedi:

– Hacı, bu ayın on dördündə sizin Xəlil bəylə olan dörd yüz əlli mənətin davasına baxacaqlar. Ona görə sizi suda çağırırlar.

Hacı Bayram təəccüblə:

– A balam, sən nə bilirsən orada nə yazılıb? Sən ki, bisavadın birisən.

– Xeyr, hacı, bir az Mirzə Hüseynəndən dərs almışam. İndi belə xırda-para kağızlardan başım çıxır.

Hacı Bayram bir yandan nökrəninin savad öyrənməsindən məmnun olub, bir yandan şəkəyə düşdü və dedi:

– Ay oğul, sən də “uçitellə” ehtiyatlı dolan. O sənə bir yandan dərs verib, bir yandan bir para boş danışmaları ilə, padşahımızın üzünə duranların əməllərindən söyləməklə sənənin başını doldurub, axırda sənəni bədbəxt eləyəcək. Dərs oxuyubsan, nə eybi var. Savadın olsa məvacibini də artıraram. Amma olma-olma boş danışılara qulaq verəsən. Həm özün bədifənəyə gedərsən, həm atan yiyəsiz qalar. Yazıq kişi yavaş-yavaş dilənçilikdən əl çəkir. Sən onun əlindən getdikdən sonra kəndbəkənd dolanıb, dilənməyə başlayacaq.

Nəriman həcini inandırdı ki, Mirzə Hüseyn ona dərstdən başqa bir şey öyrətmir və onunla heç bir özgə söhbətlər eləmir.

– Mirzə Hüseyn mənim tayım-tuşum deyil, o, oxumuş, alim, “uçitel”, mən isə bir yazıq kəndlinin biri. Mənimlə onun nə alıb-verəcəyi.

– Elə isə oxu, yaxşı savadlanarsan, mən də sənə artıq məvacib verərəm, mənim dərə-divan işimə də bundan sonra sən gedərsən.

Nəriman getdikdən sonra Hacı Bayramı fikir apardı. Öz-özünə deyirdi:

– Bu gədə dərs oxuyur, nə eybi var, qoy oxusun. Ancaq Mirzə Hüseynəndən onun dərs oxumağı mənim xoşuma gəlmir. Mirzə Hüseynin orada–burada danışmaları mənim xoşuma gəlmir. Qorxuram oğlanın da beynini yesin. Onda Nəriman kimi işlək bir fəhlədən mənim əlim çıxacaq.

Axşam yatmağa getməzdən qabaq Nərimana dedi:

– Ay oğul, sən niyə gedib bizim molladanca dərs almırsan? Molla sənə gözəlcə müsəlmanca dərs verər, Quran oxumaq öyrəder; cümə axşamları ölənlərinə Quran oxuyarsan. Onların ruhları səndən şad olurlar.

Nəriman Hacı Bayramın üzünə baxıb güldü:

– Hacı əmi, mənim ölənlərim Qurandan nə fayda aparacaqlar? Bizim ölənlərimiz hamısı dünyada ac dolanıb, axırda da aclarından ölübdürlər. Mənim atamın da ki, yaşayışı sizə məlumdur. İndi də yüz il onların qəbrinin üstündə Quran oxuyam, qarınları doymayacaq. Elə qoy dinməz yatıblar yatsınlar. Onların Quran nələrinə lazımdır.

– Oğul, Allaha naxoş gedər. Müsəlmanlıqdan uzaq söz danışmın. Ölənlərinə Quran oxuyarsan, Allah günahlarından keçər. Qiyamətdə onlara öz behiştində yer verər. Buradan ac gedərlər, o dünyada behiştin gözəl, dadlı nemətlərindən yeyərlər.

Nəriman cavabında:

– Qiyamətdəki ləzzətli nemətləri biz, dövlətli kəslərə, bəylərə, xanlara, axundlara vəgüzar edirik. Onlar burada yağlı plovlara, ləzzətli xuruşlara, istirahətlə yatıb–durmağa adət ediblər. Bizim ölüb getmişlərimiz quru yerdə də istirahət edə bilərlər. Biz yerdə qalan fəqir–füqərə behiştimizi bu dünyada almağa çalışmalıyıq. Bu yolda ölməyədək varıq. Ya arzumuza çatırıq, yəni ata–babalarımız kimi biz di quru yerdə can verərik.

Hacı Bayram indiyədək Nərimanın dilindən belə danışmalar eşitməmişdi. O, Nərimanla danışanda, Nəriman başını aşağı salıb, ona “bəli”, “xeyr” və “baş üstədən” sivayı bir cavab verməzdi. Nərimanın belə hazırcavablığı Hacı Bayrama əsla xoş gəlmədi. Hacı qaş–qabağını turşudub, bir söz deməyərək, üz qoyub getdi ortancıl arvadın mənzilinə.

Nəriman hacını yola salıb, kitab–dəftərlərini götürüb birbaşa getdi Mirzə Hüseynin yanına və habelə keçən söhbəti də müfəssəl ona nağıl elədi. Mirzə Hüseyn gülüb dedi:

– Bərəkallah! Bu qarnıyoğunlarla elə bu dillə danışılmalıdır ki, çox qudurmasınlar. Ancaq özünü gözlə. Birdən səni qulluqdan qovar.

– Mirzə, mən qulluqdan qovulmaqdan qorxan deyiləm. Bu saat yüz yerdə məni iki qat məvacibə çağırınlar var. İkincisi, “kəsilsin iki əli ki, bir başı saxlaya bilməyə”. Mən bu saat Hacı Bayramın evindən özüm gedərəm. Onun çöreyi zəhrimardır. Ancaq bir şey məni dayandırır.

– O nədir?

– Vallah, nə deyim. Özünüz bilirsiniz. Dərsimizi oxuyaq.

Mirzə Hüseyn gülüb Nərimanın dərsinə məşğul oldu.

* * *

Nəriman böyüdükcə gözəllənib uca boylu, xoşsima, mövzun qədli bir oğlan olmuşdu. Kəndin qızlarının hamısının gözləri onda idi. Ancaq Nərimana bircə qız xoş gəlirdi: Hacı Bayramın yeganə qızı Güldəstə. Bu qız doğrudan da kənd qızlarının zübdəsi idi. Qız kəndin adətinə görə Nərimandan gizlənməzdi. Amma onunla əyləşib söhbət də etməzdi. Nəriman düşəndə gəlib evdən baltadan, xurcundan, çuvaldan bir şey götürəndə bir gözü ilə Güldəstə baxıb, ah çəkib dinməz gedərdi. Bu vaxtlarda Güldəstənin də sifətində müşahidə olunan təğyir Nərimanın gözündən yayınmayırdı. Güldəstə ilə yeganə görüşü, heç olmasa yarım saat danışmaq üçün Nəriman nə qədər fürsət arayırdısa, mümkün olmayırdı. Hacı Bayram xəbərdar olsaydı, yəqin qızının başını kəsərdi. Hacı Bayramdan qız istəməyə də Nəriman cürət etmirdi; bir mizdura, kor dilənçinin oğluna Hacı Bayram qızını verərdi? Güldəstə üçün mahalın hər tərəfindən elçilər gəlirdi: dövlətli hacılar, bəylər bir-bir özləri gəlib elçi düşürdülər. Hacı Bayram hamısını rədd edirdi.

Hacı Bayram məhkəməyə gedəsi günün axşamı Nərimanı yanına çağırırdı:

– Oğul, sabah tezdən mən şəhərə getməli oluram. Ola bilər ki, şəhərdə dörd-beş gün qalam. Mənim naxırçılarımın, çobanlarıımın, rəncbərlərimin cüvəllaqlıqları sənə məlumdur. Cəmi mal-qoyunu, ev-eşiyi sənə tapşırıb gedirəm. Atların arpa-samanını vaxtında verdirərsən. İki gündən sonra duz günüdür. Qoyunlara duz verilən gün özün sürünün yanına gedib göz yetirərsən. Arvadların evlərinin azuqəsini vaxtında verdirərsən, xülasə, mənim sənə nəsihət eləməyim nahaqdır. Neçə ildir ki, mənə qulluq eləyirsən. Öz işini yaxşı bilirsən. Mən gedirəm yatmağa; sən də get rahat ol. Səhər tezdən dur məni yola sal.

Nəriman Hacı Bayramı yola salıb, birbaşa getdi Mirzə Hüseyn müəllimin yanına...

...Nəriman türkcə və rusca gözəlcəsinə yazıb-oxumaq bilirdi. Ona görə həmkəndlilərinin günü-gündən ona rəğbətləri artırdı. Hamı onu “Molla Nəriman” deyər çağırırdı. Nəriman kəndin hər işlərinə yarayırdı: kəndə gələn kağızları oxuyurdu, kəndlilərin kağızlarını yazırdı, kəndə gələn rus çinovnikləri ilə gedib, kəndin söhbətini eləyirdi. Kəndlilərin sözlərin onlara tərcümə edirdi. Bu səbəbdən bir gün kənd camaatı yüzbaşı divanxanasına toplaşib qətnamə qoydular ki, həmin gündən İsrafil kişini daha dilənməyə qoymayıb, onun evinin dolanacağını camaat versin. Kor İsrafilə qətnaməni xəbər verdilər. Çox şad olub dedi:

– Allah sizdən razı olsun, ay camaat. Mən də qocalmışam. Yolları düz gedə bilmirəm. Bundan sonra oturaram evdə, siz də mənim iki oğlum məni öləndək dolandırarsınız. Sizə artıq əziyyətim dəyməz. Çünki ölməyimə az qalıb. Daha heydən düşmüşəm.

İsrafil kişinin məişəti təmin olunduqdan sonra kiçik oğlu Qəhrəman da bir peşə dalısına düşməyə məcbur oldu. İstədi rəncbərliyə getsin. Nəriman razı olmadı. Onu aparıb kəndin yuxarı başında işləyən dərziləri Məmmədəliyə şagird verdi. Qəhrəman gündüzlər dərzinin dükanında işləyib, axşamlar qardaşı ilə bahəm gedib Mirzə Hüseynəndən dərs oxuyurdu...

Nəriman inqilab tarixinə, inqilabın nə olduğuna Mirzə Hüseynin söhbətlərindən lazımınca bələdiyyət yetirmişdi. Fəqət Mirzə Hüseynin firqə üzvü olub, firqə yolunda işləməyindən xəbəri yox idi. Şəhərdən Mirzə Hüseynin yanına bəzi naməlum şəxslərin gəlib. Onunla xəlvət söhbətlər edib, bir gün, iki gün evində yatıb getdiklərini gördükdə də, heç əhəmiyyət vermirdi.

Hamının dostu və qonağı ola bilər. Dost arasında da xəlvət söhbətlər təbiidir.

Mirzə Hüseyn camaatın Nərimana olan hüsni-rəğbətini görüb ona kənd cavanlarından bir neçə nəfər etibarlısını firqəyə çəkməyi təklif etdi.

Bu günlər Nəriman ciddi, fəqət ehtiyatla camaat arasında çalışmağa başladı. Bir-iki aydan sonra altı-yeddi nəfərdən ibarət bir firqə özəyi təşkil etdi. Bu özəkdə ən fəal və ən ciddi işləyənlər Mirzə Hüseynəndən sonra iki qardaş – Nəriman və Qəhrəmandı. Az keçmədi ki, bunlar şəhər təşkilatı ilə də rabitə bağladılar: özək üzvlərinin ayda biri,

bir bəhanə ilə şəhərə gedib, oradan təbliğat vərəqləri gətirib həftə bazarında camaatın ciblərinə, çuvallarına, xurcunlarına xəlvətcə qoyurdular. Bu yolla ətraf kəndləri vərəqlərlə doldurmuşdular.

Hacı Bayram Nərimanın halətindəki təğəyyüratı, fikirli danışıklarına, hər sözə fəvvrən cavab verməsini, camaat yığıncaqlarında araya qoyulan məsələləri hamıdan yaxşı həll etməsini görürdü. Amma daha onun “bir elə də uzaq getməsindən” və, – öz sözü, – “padşah düşməni” olduğundan xəbəri yox idi. Hacı istəyirdi ki, Nərimanı rədd eləsin. Hər-dən bir arvadlarına da deyirdi ki: “Bu gədə çox buğda çörəyi yediyindən qudurubdur”. Bununla belə baxıb görürdü ki, Nəriman getsə, onun tamam təsərrüfatı pozulacaqdır, labüd qalıb bu “acı loğmanı” udurdu.

* * *

Sabah tezdən Hacı Bayram şəhərə getməli idi. Nəriman o gecəni sübhədək yata bilmədi. Neçə müddət idi ki, belə bir günü gözləməkdə idi. Hacı Bayram gedir. O, da Güldəstə ilə bir neçə gün təklikdə görüşüb söhbət edib, ona ürəyini açmaq imkanını əldə edir.

Bir fikir Nərimanın qabağını almışdı və bunun da qarşısında o, aciz idi. Əvvəla, Hacı Bayram heç bir vəchlə qızını Nərimana verməz; ikincisi, versə də firqə üzvü olmağa hazırlaşan Nərimana Hacı Bayram tək bir qolçomaqla qohum olmaq yaraşarmı? Bir qədər fikirləşib özünə təskin verdi.

– Vaxta ki, Güldəstə özü öz xahişi ilə mənə gəlməyə razı ola, atasından və atasının sərvətindən əl çəkə, bizim tərəfimizə keçə, o vaxt mən nə səbəbə onu ala bilmərəm?

Sübh tezdən Nəriman durub getdi Hacı Bayramın evinə. Hacı Bayram hələ yatmışdı. Nəriman hacının atına arpa verib, sonra yal-quyruğunu yuyub, düyüb, yəhərləyib hazır etdi.

Hacı atlanıb yola düşdükdə yenə evini, malını Nərimanın ümidinə qoymasını söylədi.

Bunu da bilməlidir ki, Güldəstənin anası bir-iki ildə ki, vəfat etmişdi. Hacı Bayram bir başqa arvad alıb gətirmişdi. Bu arvad Güldəstəyə çox əziyyət verirdi və onun başdan olub, çıxıb getməsini də ürək-dən arzu edirdi. Güldəstə həmçinin analığının əlindən tənqə gəlib deyirdi:

– Əgər gözüm tutan bir oğlana rast gələsəm, nə atamın sözüne, nə onun dövlətinə baxmayaraq çıxıb gedəcəyəm.

Güldəstə aradığı nişanlar hamısı Nərimanda var idi: gözəl, kamalı, savadlı, iş bacaran.

Güldəstənin analığının bir xasiyyəti var idi: əri bir-iki günlüyə bir yana gedəndə, onun da əlinə girəvə düşüb sübhdən axşamadək evi Güldəstənin ümidinə qoyub, tamam kəndi evbəv gəzərdi və hər yerdə oturub ancaq Güldəstənin söhbətini elərdi.

Söz yox ki, bu xasiyyət cəmi arvadlarda var. Bu yerdə hər millətin arvadları bərabərdirlər. Ər bir-iki gün evdən yayınanda onlar da əldə bir bəhanə tutub qapı-qapı gəzərlər.

Hacı Bayram gedəndən sonra arvadı da çıxıb getdi bacısı Mələknisanın evinə. Nəriman Hacı Bayramı yola saldıqdan sonra atı minib çıxdı düzlərə. Hacı Bayramın atına, malına, qoyununa baş çəkib, sonra sürüdə bir toğlu götürüb qayıtdı evə. Evdə toğlunu kəsib, üç parça bölüb, bir parçasını evdə qoyub, iki parçasını da Hacı Bayramın arvadlarının evlərinə apardı. Evə qayıdıb gördü ki, Güldəstə də oyanıb. Ət parçasını evə gətirib, Güldəstəyə verib ədəblə soruşdu:

– Bişmiş üçün nə lazımdır, deynən gətirim?

Bu yerdə Nəriman yenə bir ah çəkib, heç başını yuxarı qovzamadı.

Güldəstə, həmçinin yavaşıdan bir ah çəkib, bir qədər Nərimanın üzünə baxıb dedi:

– Analığım getdi bacısı evinə. Axşamadək orada qalacaq. Axşam da kim bilir gələcək, ya yox? Özüm kabab bişirərəm, ayrı şey lazım deyil.

Nəriman bir söz deməyib, evdən çıxmaq istədi. Nəhayət, bir-iki qədəm gedib dayandı. Dönüb Güldəstəyə tərəf baxdı, sonra qarıya tərəf gedəndə Güldəstə onu səslədi:

– Nəriman, bir bura qayıt!

Nəriman qayıtdı.

– Nəriman, sənə nə olubdur? Tez-tez ah çəkirsən? Əgər ürəyində bir dərd varsa, mənə söylə. Yoxsa evinizin bir şeyə ehtiyacı var? Değən, atam gedibdir, evdə hər şey vardır. Heç bir şeyin hesabını atam bilmir. Bəlkə pul lazımdır, un lazımdır...

– Yox, heç zad lazım deyil. Özün bilirsən ki, Hacı Bayram çobanlara, naxırçılara arpa ilə qarışıqlı çörək verir. Ayrandan başqa da bir yavanlıq vermir. Yaxşı olar ki, atan gələndə onlara qarınları dolusu çörək verərsən. Bir az buğda unu ver, yağdan, pəndirdən ver, yeyib səndən razı olsunlar.

– Get ləmədən nə istəyirsən götür, sonra atını min, çap sürüdən bir toğlu da gətir, ver nökərlər özləri kəsib yesinlər.

Güldəstə gülüb soruşdu:

– Yoxsa elə bunun üçün ah çəkirdin?

Nəriman cavabında:

– Xeyr, bir o deyil.

– Bəs nədir?

– Ta mən nə ərz eləyim?

– Söylə, açıq söylə. Burada bir mənəm, bir də sən, eşidən yoxdur.

Axırıncı sözlər Nərimanı cürətləndirdi:

– Bilirsənmi, Güldəstə, nə var? Mən sənə də baxıram, Hacı Bayrama da baxıram. Siz heç biriniz bir-birinizə oxşamırsınız. Heç bir sənin xasiyyətinə bələd olan deməz ki, sən Hacı Bayramın qızısan. Budur, atan nökərlərə ayran, şor yedirir. Sən bu saat ləmənin qapısını açıb yağ, pendiri tökürsən ortalığa. Mən sənə atana baxıram, onun bir belə mal və dövlətə, yığdığı pullara baxıram, məni hərdənbir böht aparır. Mən uşaq vaxtında atamdan soruşardım, deyərdim:

– Dədə, niyə Hacı Bayramın, Hacı Novruzun, qonşumuz Həmid bəyin dövlətləri başdan aşıb, amma sən bu gün gedib dilənməsən biz axşam ac qalarıq?

Atam deyərdi:

– Oğul, bu, Allahın məsləhətidir, birinə məsləhət belə verir, o birisinə verməyir.

Atamın bu cavabı, doğrusu, məni kifayətləndirmirdi. Öz-özümə deyirdim: Yaxşı, Allah belə məsləhət görür, məgər o Allahın mənim əlil, iki gözümdən məhrum olmuş qoca atama yazığı gəlməyir? Bu nə növ Allahdır? O gərək hamı bəndələrini bir gözdə görə. Bir adamı tox, bir adamı ac qoymaya. O gündən ki mən Hacı Bayramın evinə gəldim, gördüm ki, xeyr, burada allah-filan məsələsi yoxdur. Hacı Bayramın dövləti camaatın ətindən, qanından əmələ gəlmiş. Tamam ətrafı dolansan bir nəfər kəndli var ki, Hacı Bayrama borclu olmasın? Camaat əkib-biçdiklərinin hamısını gətirib Hacı Bayrama verdikdən sonra yenə ona borclu olmasın? Camaat əkib-biçdiklərinin hamısını gətirib Hacı Bayrama verdikdən sonra yenə ona borclu qalırlar. Çobanlar, na-xırçılar qışın soyuğunda, yayın istisində gecə-gündüz arpa çörəyi yeyib, onun qoyununun, malının qarovulunu çəkirlər. Hacı Bayram qışda isti

buxarının kənarında, yayda uca talvarlarda istirahətlə əyləşib, özü kimi hampaları cəm eləyib başına; plov qurşağa çıxır. Molla Vəli də ki, həmişə məclisin başında əyləşib hacının ömür-dövlətinə dua edir. Bu işləri mən görəndə deyirəm: insafmıdır ki, Güldəstəyə Hacı Bayramın qızı desinlər?! Odur ki, hər səni gördükdə ah çəkirəm.

Güldəstə Nərimanın sözlərinə diqqətlə qulaq asırdı və qulaq asdığı zaman tez-tez başını qaldırıb, Nərimanın sifətinə baxıb, yenə də başını aşağı salırdı. Nəriman sözünü qurtardıqdan sonra Güldəstə dedi:

– Nəriman, qardaş, mən özüm də hər şeyi görürəm. Sənin bu evə gəldiyin iki il olmaz. Amma mən bu evdə böyümüşəm. Hər şey mənim gözümlün qabağından keçir. Atam fəqir-füqəranı soyanda elə bilirsən mənim ürəyim yanmır? Ancaq mən nə edə bilərəm? Əlimdən nə gələr? Ancaq onu bacarıram ki, atam şəhərə gedəndə əlimə fürsət düşür, fəqir-füqərə qonşulara köməyim deyir. Nökərlərin xörəyini bir qədər yaxşılaşdırıram.

– Səndən hamı razıdır, Güldəstə. Ancaq məni bir əhvalatın fikri alıb. Sən özün bilirsən neçə vaxtdır, Mirzə Hüseynədən axşamlar gedib dərs oxuyuram. Mirzə Hüseynə Rusiyadan qəzetlər gəlir. Axır vaxt Rusiyada indiyədək misli görünməmiş vəqiələr keçməkdədir. Cəmi kəndlilər mülkədarların üzlərinə dururlar. Kəndlilər deyirlər: səbəb nədir ki, zəhməti biz çəkək, bizim zəhmətimizin faydasını bəy götürsün? Bəyin də, deyirlər, canı çıxsın, o da bizim kimi bir adamdır, gəlsin işləsin, çörək qazansın. Onlar deyirlər ki, yer əkinçinindir. Bəy ki, əkinçilik eləmir. Yerdən mədaxil götürməyə haqqı yoxdur. Bəylərin mülkləri, imarətləri, hamısı, deyirlər, camaatın alınının təri ilə qazanılıb, vaxta ki, belədir, bu əmlak gərək hamısı bəyin əlindən alınıb camaata verilsin. Alınıb verilməyən surətdə camaat özü zorla əmlakı bəylərin, hampaların əlindən alacaq.

Güldəstə birdən Nərimanın sözünü kəsib qışqırdı:

– Əlbəttə, camaat doğru deyir. Budur, mənim atamın hədsiz-hesabsız malı, qoyunu, atı, pulu var. Bunların hamısı camaatın zəhmətindən düzəlməyibdirmi?

Güldəstənin belə cavabı Nərimanı daha da ürəkləndirdi.

– Bilirsənmi, Güldəstə, Rusiyadan axan sel gəlib buraları da basacaq. Hacı bayramların, hacı novruzların və onlar kimi hampaların, cəmi bəylərin, xanların var-yoxları əllərindən alınıb camaata veriləcək. O

vaxt mən bilmirəm, sən necə olacaqsan?! Bu fikir heç mənim başımdan çıxmır.

Güldəstə gülüb dedi:

– Elə ki bizim var-yoxumuzu alıb sizə verdilər, siz varlanarsınız. Biz də gəlib sizin kölgənizdə dolanarıq. İndi sən mənim atama qulluq eləyirsən. Onda atam gələr sənə qulluq elər.

– O vaxt heç kəs, heç kəsə qulluq eləməyəcək. Hamı camaata qulluq eləyəcək, camaat da ona qulluq etmək istəməyənləri öz arasından çıxarıb qovacaq. Camaat hakimiyyətinə bərəkəs gedənlər böyük tənbehlərə düçar olacaqdır.

Nəriman birdən ayağa qalxdı:

– Söhbətimiz çox uzandı. Gedim, uşaqlar üçün peşkəş elədiyin toğlunu sürüdən alıb gətirim.

Güldəstə yenə güldü:

– Peşkəş yoxdur, o uşaqlar qazandıqlarını yeyəcəklər. Nəriman, söhbətlərin mənim çox xoşuma gəldi. Yəqin ki, analığım bacısı evində qalıb gəlməyəcəkdir. Mən də evdə tək qalanda qorxuram, axşam işlərini qurtardıqdan sonra gəl otur bu söhbətlərdən bir az da söylə.

– Bəs dərsim necə olsun?

– Bir gün dərsə getməyəndə nə olar?

Nəriman yersiz cavabından utanıb axşam gələcəyinə söz verdi. Tez çıxıb, atı yəhərləyib yola düşdü. Kənddən bir az uzaqlaşdıqdan sonra Nəriman dayanıb ətrafa göz gəzdirdi. Bir tərəfdə qara bulud kimi yerə çökmüş bağlar, bir tərəfdə intəhasız əkin yerləri, külək işlədikcə tükənməz zəmilərin taxılları dərya tək mövc verirdi. Bu yerlər hamısı ağalığ yerləri idi ki, xalq icarəyə götürüb taxıl əkməmişdi. Camaat taxılı öz zəhməti ilə əkib, suvarıb, qoruyub, biçib tökdükdən sonra təmizlənmiş taxılın dördəndən birini gərək öz heyvanına yükləyib, aparıb bəyin anbarına töksünlər. Bir tərəfdə qoyunlar yan-yana verib, yaylıma yatmış, itlər sürülərin ətrafında qarovulda, çobanlardan kimi ağacına dayanmış, kimi tütək çalmadadır, kimisi papağını qaval tək ağzının qarşısında tutmuş, çoban bayatısı çağırır. Nərimanın buradan hər gün gəlib keçmək peşəsi idi. Bu dəfə Güldəstə ilə etdiyi söhbətinin təsirindən, ya nədənsə, atın üstündə dayanıb fikrə getdi. Öz-özünə deyirdi: bir gün olar bu intəhasız əkinlər camaatın özünə məxsus olar. Həmin bu çobanlar hampalara, hacılara qulluq etməyib, öz malları kimi xalqın qoyununun çobanlığını edərlər.

Nərimanın fikri gələcəyə getdi: kənd meydançası, kənd məhkəməsi, kəndin seçmə hakimləri, masa dalında əyləşib işə baxırlar və Nəriman, kor İsrafilin oğlu Nəriman sədarətdə əyləşibdir. Hacı Bayram müqəssir surətində məhkəmənin qabağında durub qıçları titrəyərək cavab verir. Hacı Bayram guya gecə vaxtı atlarını xalqın pambıq zəmisinə salıb otarmış. Məhkəmə Hacı Bayramı həbsə almağa qərar verir... Birdən Güldəstə bir yandan çıxıb, Nərimanın ətəyindən yapışıb atasının bağışlanmasını ondan təvəqqe edir.

Bu yerdə Nəriman yuxudan ayılmış kimi diksindi və öz-özünə:
– Bəli, o gözəl günlər uzaqda deyildir, – dedi.

BİZİM YABILIĞIMIZ

Məlumdur ki, dünyada cins at var. Bir cinsə köhlən, o birisinə yabı deyirlər. Köhlən at ilə yabının təfəvütünü hamı bilir. Ona görə artıq təfəsilata bu barədə ehtiyac yoxdur. Köhlən atlar aristokrat hesab olunurlar. Onların yeməyinə, içməyinə, tövləsinə həmişə artıq diqqət olunur. Bəzi köhlənə üç-dörd nəfər adam qulluqçu təyin edirlər. Köhlən atlara gözəl yerlər ararlar, baha qiymətə alınmış çullar ilə onların lətif bədənlərini örtərlər. Köhlən atın qiyməti üç yüz manatdan tutmuş neçə mincənə gedər. Bir neçə il bundan irəli padşahlıq at zavodu üçün bir ata iki yüz min manat pul verib ingilisdən alıb gətirdilər.

Atın köhləni ancaq minik üçün və ya müzəyyən faytonlara və karetalara qoşulmaq üçün saxlanılır. Ağır iş köhlən atı nəcib olmağına görə salmazlar. Ağır işlər, arabalar və yüklər üçün də yabı saxlarlar. Yabının biri alınır otuz manatdan tutmuş altmış manatacan. Yabının yeməyinə, içməyinə artıq diqqət olunmaz. Ayda bir dəfə tumarlanmaz, həmişə belində bir ağır palan, görürsən gah çuval altında, gah səbət altına gedir.

Köhlən atları qamçı ucu ilə qorxuzanda, yabının yambızına dəyənlər ilişdirirlər ki, ikiqat olub açılır.

Müsəlman tayfası indiyədək yabılıqda olub, nə maarif arpasından və nə tәмөddün¹ samanından və nə tәрəqqi otundan ona qarnı dolusu indiyədək verilməyib. Hər vəqt istəyiblər ki, köhlənlər yediyi axura bu da bir ağzını uzatsın, o saat başından dəyənək dəyib: Pobedonostsev, İlinski, Çirivanski, İqnatyev və bizim rəfiq Levitski tək dəyənəklər həmişə yabıların tәpәsinin üstündə olub. Üç yüz il bu növ yabılıqda qalıb, indi özümüz isə yabıxasiyyət olmuşuq. Yabının xasiyyətinin biri budur: görürsən bir yabını bir neçə gün tövlədə bəsləyib saxlayandan sonra ki, havaya çıxartdın, yabı başlayır yerlə, göylə əlləşməyə. Bir növ özünü çəkir və bir növ nərə çəkib qışqırır ki, bir köhlənə müyəssər olmaya. Sahibi də görürsən şəkkə də düşür, deyir, yəqin elə bu köhləndi, ancaq səhv eyləyib mənə bunu yabı adına satıblar.

Yabı sahibi onu çox əziyyətlə hərləyir və çox çətinliklə minir üstünə. O saat yabı yel tək götürülür. Bir qədər yol gedəndən sonra görürsən yabı öz yabılığını bildirdi: qulaqlar sallandı, paçanın arası köpükləndi, boyun düşdü, yabı yoruldu.

¹ Mədəniyyət

Biz də yabılığımızı bir ayrı işlərdə büruzə veririk. Məsələn, neçə nəfər şəxsin xəyalına bir mənfəətli cəmiyyət bina qoymaq düşür. Başlayırlar qəzetlərdə qışqırmağa, dəvətnamələr göndərməyə. Görürsən həqiqət cəmaət yığıldı, çox da ürəklə yığıldı. Gözəl nitqlər söyləndi. Başladılar pul yığmağa. Çoxluca pul da yığıldı. Ay ötdü, il dolandı. Sədri-cəmiyyət yazıb cəmaəti ümumi yığıncağa dəvət etdi. Görürsən o yığıncağa ancaq üç cüt, bir tək adam gəldi. Yığıncaq başa gəlmədi. Dübərə təklif etdilər. Yenə həmin qərar.

İllik (üzvlük) pulunu vermək vaxtı gələndə əvvəl üzvlərin yüzdən otuz pul verir, sonra yüzdən iyirmisi, axırı heç kəs vermir və cəmiyyət də əriyir, əriyir, axırda çöpə dönür.

Qəzet vermək istəyirik, yenə həmçinin. Qızgın, görürük, işlə nitqlər söyləyirik. Sair şəhərlərdən, pud-pud nəsr və şeirlə təbriklər gəlir. Qəzet bir il, ya altı ay gedir. Axırda ya “Təkamül” tək bağlanır və ya müdiri qapı-qapı düşüb müştəri yığır. Bizim də bədənimiz köpüklənib, bu növ yabılığımız sübut olur.

Bir az da “Nicat” cəmiyyəti-xeyriyyəsiindən danışaq. Bu cəmiyyət açılan vaxt həmçinin cəmaət çox hümmət göstərib. Min manatlar, beş yüz manatlar və yüz manatlar yağış tək yağıb. Amma indi bir il tamam olmamış orada da yabılıq göstərdik.

May ayının dördündə məclisi-ümuminin yığıncağı təyin olunmuşdu. O günü cəmaət gəlməməyinə görə məclis qaldı ayın on birinə. O günü həmçinin ikiminci məclisdə mən də var idim. Bir məsələ müzakirə olundandan sonra sədr yığıncağın axır rəyini soruşanda idarə üzvlərindən biri məlum elədi ki, burada qalan ancaq idarə üzvləridir, məclis üzvləri bir-bir dağılıb gedib. Ona görə yığıncaq qalib bu gün cümə günü ayın on səkkizinə. Görək bu gün nə tövr keçəcək.

İndi cəmaətə iki söz ərz etləyim: cəmaət! Bir dürüst fikir edin, yabılıq olmaq insan sifəti deyil!

TƏNQİDƏ TƏNQİD

Düşənbə günü Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında oynanan mənim “Ağa Məhəmməd şah Qacar” sərlövhəli əsərim barəsində bir qəzetə bir böyük tənqid yazmış. Tənqid nə dil ilə yazılıb, oxucular özləri görürlər və mənim haman dildə ona cavab verməyimi özümə nəşayistə bilib, yenə söz demək istəyirəm.

Əlbəttə, hər bir təsnif barəsində hər şəxs öz təsəvvürünü yazmaqda və danışmaqda hurdür. Amma şəxsiyyətə toxunmaq, şəxsiyyət haqqında iftira, böhtan və yalan danışmaq ədib sifəti deyil.

Tənqidin başında Şöhrət ləfzini (“Şöhrət”) yazmaq – mənim şəxsiyyətimə toxunmaqdır. Bunu yəqin etməkdə mənim həqqim var, çünki keçmişdə də neçə dəfə mənə haman qəzetə idarəsində rubəru deyilibdir ki, guya mən “ucuz şöhrət” dalınca gəzirəm.

Bu idarə özü ucuz şöhrət axtaranları, şöhrət yolunda dinini, imanını, əqidəsini qara pula satıb axırda herostrat şöhrəti qazananları və qurd olub camaat arasında qoyun cildində gəzənləri çox yaxşı tanıyır.

Mənim şöhrətə ehtiyacım yoxdur və nə qədər millətə qələm ilə qulluq etsəm, mərhum Həsənbəy Məlikovun elədiyi xidmətlərin yüzdən birini edə bilməyəcəyəm; nə qədər Həsənbəy şöhrət qazanmışdı, onun yüzdən birini də mən qazanaram. Mən bilirəm, qəzetənin idarəsinin gözləri heç kəsin şöhrətini götürmür. Ona görə mən məzkur idarəni xatircəm edirəm ki, mənim şöhrətimdən ona ziyan dəyməz, çünki müsəlman faciənəvisinin şöhrəti ildə bir gündür ki, o da axşam saat doqquzun yarısından on ikiyədək. Amma şükür Allaha, bu qəzetə Badikubədən Peterburqacan şöhrət qazanıbdir. Cənab tənqidnəvis şöhrət məsələsindən keçir mənim faciənəvislik bilməyimə. Doğrudur, mən “Gülsünamə”, “Tənbihül-qafilin”, “Rüstəmnamə” kitablarından xəbərdar deyiləm, amma Yevropa və Rusiyada zahir olan məşhur teatro ədiblərinin hamısının əsərlərini oxumuş və başımın tükü sanı təsnifat teatrlarda görmüşəm.

Əgər “Ağa Məhəmməd şah Qacar” faciəsi kaleydoskop isə, görünür ki, cənab tənqidnəvis bu ləfzin nə olduğunu layiqincə düşünməyib, fəqət bir xarici ləfzi, heç məhəli olmayaraq istemal etmişdir; çünki cəmi tarixi faciələr kaleydoskopdurlar. Təvəqqe edirəm, cənab tənqidnəvis öz oxuduğu tarixi faciələrdən bir neçəsini şahid “Ağa Məhəmməd şahın” o səpkidə yazılmadığını sübut etsin. Bundan ke-

çəndən sonra təsvirlərin bir-birilə rabitəli olması gündən aydındır və hər bir teatra gedən şəxs “Ağa Məhəmməd şahın” keyfiyyətini qaidəsilə özgülərə nəql edə bilər.

Cənab tənqidnəvis buyurur ki, İraklı və İbrahim xan müstəqil hakim idilər, çünki özlərinin sikkələri var idi...

Cənab tənqidnəvis çox gözəl bilir ki, İranda Gürcüstan padşahlarına “vali” deyirdilər və “vali” ləfsinin də mənası hər bir savad əhlinə məlumdur.

İndi keçək mənim türk dili bilməyimə. Bir şəxsə demədiyi sözləri isnad verib, sonra o sözlər üstündə ona fəhş verməyin adına türk dilində nə deyilsə, həqiqət, mən bilmirəm.

Qəzetənin mənim türk dili bilməməyimə dəlili bu sözlərdir: “Sizə kömək bağlayıb gəlmişəm”, “Zəhi böyük nainsafılıqdır”, “Nalayıq şeylər üzrə köpük çıxıb olur”.

Senzor tərəfindən möhürlənmiş və qələm dəyməmiş kitab mənim stolumun bu saət üstündədir. Hər kəs xahiş etsə, buyurub görə bilər ki, bu isnad verilən sözlərin heç birisi mənim kitabımda yoxdur və bunu qəzetə özü ixtira edib.

Cənab tənqidnəvis buyurur ki, mən elmi-ərvaha bələd deyiləm. Çox mümkündür, ola bilər ağa özü məndən artıq bu elmə bələdiyyət yetirib. Ba in həmə mən təsdiq edirəm ki, cənab tənqidnəvis əsla tarixə bələd olsaydı, qəzetənin 118-ci nömrəsindəki sualları mənə verməzdi.

Mən ağaya məsləhət görürəm gedib həkim Mülkümün “Tarixi İranisini” oxusun. “Qafqaz” qəzetəsinin 1855-ci ildə çıxan nömrələrini oxusun və bunlar da ələ keçməsə, laməhalə Dubrovinin yazdığı tarixi oxusun. Onda yəqin edər ki, Cəfərqulu xan ilə Ağa Məhəmməd şahın İsfahan bərəsində müzakirəsi və o saət onu Hacı İbrahim xanın gözünün qabağında öldürtməyi yalan deyil. Tarixi faciələrdə müsənnif surətin ağzına dil verə bilər, amma olmuş keyfiyyətləri dəyişdirə bilməz. Həmçinin Hacı İbrahim xan ilə şahın rəftarının doğru olmamasını bu yazdığım tarixlərdə görə bilər. Həmçinin Ağa Məhəmməd şahın varis qeydi bir an yadından çıxmamağını cənab tənqidnəvis tarixdə görə bilər. Cəfərqulu xan öləndən sonra Ağa Məhəmməd şah üzünü Hacı İbrahim xana tutub deyir: “O nəcib ruh ki, bu nəcib bədəni əhya eləmişdi, bir dəqiqə padşahlıq tacını mənim varisimin başında rahat qoymayacaqdı”.

Bu sözlər şahın öz ağzından çıxmış sözlərdir və tarixdə də səbt olunub. Bircə bu dəlil, yüz dəlilin içində, onun varis qeydi çəkməyinə kifayət edir.

Mən bu tənqiddə əsla cavab yazmazdım; çünki onun nalayiq sözlər ilə yazmağına səbəb, bir para əğrazi-şəxsiyyətdir. Əğrazi-şəxsiyyə isə layiqi cavab olmaz ikən, bu cavabı yazmağa məni vadar edən ancaq bu fikir oldu ki, sakit olmağım tənqidin haqq olmağına sübut olar...

İKİ İL

İki ildir ki, Sabirimiz əlimizdən gedib. İki ildir ki, Hophopumuz mollanümalara, zalım bəylərə, camaat qanı soran tacirlərə, millət qanını şüşəyə tutduran xanlara, on dəfə Qurana and içib, andını pozub, axırda məclisi-millini topa tutduran şah rahatlıq verməyinin səsi kəsilib. Övrətlər oxuyarlar: düşməne xəbər olsun – hasil diləklər. Düşməni sevinir.

Yerlərini qaranlıq istəyən qurdlar öz işlərinə təzədən məşğul olurlar; mollalar yenə həmin təkfir torbasının ağzını açıb küçələrdə təkfiri sel tək axıdır; məktəblər divarında bayquşlar, şəbpərələr yuva tikiblər, qiraətxanalarımız Salarüddövlə qoşununun əlindən tar-mar olmuş kəndlərə bənzəyirlər, məclisi-xeyriyyələrimiz acından əriyib çöpə dönüblər! Millət balaları küçələri doldurub, hər küncdə biri durub sualla məşğuldurlar. Yer dəliklərinə qaçıb gizlənmiş siçanlar ortalığa çıxıb, hər biri bir alicənab olublar.

Amma Sabirin xəbəri yoxdur. Sabirin qələmi sınıbdır, hanı, yoldaş, sənin fəsih dilin? Hanı sənin o rəvan mövzuun, ürəyini yandırır, camaatı güldürən əşarın? Yatabsan, yuxudasan?! Heyf ki, tez yatdın!

Təqdiri-qəzaya tamaşa edin: molla babalar, şeyx həbiblər, molla ismayıllar, şeyx feyzullahlar, şeyx həmidlər, məmmədəlilər, kamil paşalar, səmədxanlar tək islam dəryasını qarışdırıb bulandıranlar yaşaya bildikcə yaşayıb boyunlarını yoğunlandırırlar. Amma bir fəqir, millətini canından artıq istəyən şair vətənindən qovulur, qapı-qapı gəzib özünə maaş yolu axtarır, axırda dərddən ürəyi, ciyəri şişib, əh-lifəsadi şad edir. Qərribə haldır!

Söz yox, ölümdən heç kəs qurtarmayacaq. Amma millət xoşbəxtliyinə ciddən çalışsan bir vücudun qəflətən ortalıqdan götürülməyi ada-

mı yandırır. Qəm çəkənlərimiz az, istirahət edib plov yeyənlərimiz çox; oda yanıb vərəm gətirənlərimiz az, bihəya, boynuyoğun, “millət necə tarac olur olsun” deyənlərimiz çox. Camaatın hər tərəfdən işıq gələn yollarını kəsib, qaranlığa salıb, cibini kəsənlərin hesabı bihəddü payan, amma Sabirimiz bir, o da qara torpaq altında.

İnsan çox davamlı olur: ata ölümünə, qardaş, oğul, qız ölümünə bir növ davam etmək mümkündür. Amma rəfiq ölümünə davam etmək çətinidir. İki il keçib, baihəmə hər bir “Molla Nəsrəddinin” nömrəsini açanda yəqin edirsən ki, “Hophopun” əşarını görəcəksən. Amma yox!

İki ildir Sabir istəkli millətinə “Allah özü sənin fəryadına yetsin” deyib, həmişəlik gözlərini yumub və bircə dənə ciyərguşəsi olan balasını da bizə tapşırıb deyir: “Yaxşı saxla, səndə əmanətimdir”. Görəsən, aya, bir vaxt olacaqdımı ki, Sabirə babı, laməzhəb adı qoyub, dərbəder salanların övladı öz ata-babalarının hərəkətindən xələt çəkəcəklər və bizdə də o insaf olacaqdımı ki, Sabirin bizə tapşırdığı əmanətini atasına bərabər edək?! Yoxsa biz də millət bayquşlarını sevindirib, Sabir yolunda ağdan qaraya əlimizi vurmayaçağıq? Qoy bayquşlar ulaşınsınlar, şəbperələr dişlərini şaqqıldatsınlar. Mənim onlarla işim yoxdur. Amma millət xeyrixahlarını, Sabir adı gələndə gözləri yaşaranları çağırıb deyirəm: “Əl-ələ verin, qardaşlar, hümmət edin, Sabirin bizə tapşırıb getdiyi əmanəti tərəqqi düşmənlərinin gözlərinə ox edək, asarını kəsəyənlərə xörək etməyək və onun əziz qəbrini Nizaminin, Firdovsinin qəbirlərinə döndərməyək. Namus yeridir, qardaşlar!”

TƏSƏTTÜRİ-NİSVANA DAİR

Bu il “Molla Nəsrəddin” jurnalı çıxdı çıxmadı, qəzetlər ağız-ağıza verib, genə bu övrət məsələsini ortalığa salıb Mazandaran çaqqalları ilə ulaşıdılar. Bir yandan “Molla Nəsrəddin”in bir cüft müdirləri mühərrirlərini başlarına yığıb qıçlarını çırmayıb, girdilər meydana, həmi “Hürriyyəti-nisvan” deyə-deyə sinələrinə çırpdılar; o biri yandan “Şələləçilər” zurnalarını kökləyib “təsəttür¹-nisvan²” nəğmələrini işə saldılar və “hürriyyəti-nisvan” sözlərini ağızlarına alanların gözlərinə

¹ Təsəttür – örtünmə

² Nisvan – qadınlar

(altun qələmlər) soxdular. “İqbalçı” qonşuluq haqqını mülahizə edib, “Şələlə” zurnaçılarına dəm tutdular. Xülasə, – nə ərz eləyim, – meydan qızıyırdı, aralıq qarışdı, məzhəb itdi... Mən bədbəxt və başlı-ayaqlı cumdum bu zəhrimara dönmüş məsələnin içinə. Gecələr gözlərimə yuxu getməyir. Elə ki bir az huşa gedirəm, özümü bir böyük səhrada görürəm; səhra doludur başıqırxıq, başıtüklü, üzüqırxıq, uzunsaqqal adamlar ilə, bunlar iki dəstə olublar. Bir tərəfdən qışqırırlar: “Hürriyyəti-nisvan”, o biri tərəfdən: “Təsəttüri-nisvan”, canınız da çixsa, “təsəttüri-nisvan!” Qəribə budur, bu yandan da çoxlu övrət yığılıb, heç kəsin bunların davası ilə işi yoxdur. Tək bir nəfər övrətdən hərdən bir ahəstə səs gəlir: “Dəyirman bildiyini elər, çaqçaq başını ağrıdır”. Yuxudan oyanıram, sübhədək yata bilməyirəm, gündüz də axşamədək başım ağrıyır. Budur, “Molla Nəsrəddin”in birini yazanaq dörd nömrəsi çıxıb; dörd nömrənin birində dörd söz yazmamışam: hamısına səbəb bu andıra qalmış övrət məsələsidir. Elə ki genə bir tövr qələm alıb istəyirəm bir məqalədən-filandan yazım, o saat bu məsələ Molla İbrahim Xəlil kimyagərin meymunu kimi gəlir durur gözümün qabağında. Hər yana baxıram görürəm ya “hürriyyəti-nisvan”, ya “təsəttüri-nisvan” balaca meymunlartək atılıb-düşürlər. Axır əlacım kəsilib, dedim, mən də bu məsələnin üstündə bir-iki qələm vurum, bəlkə bu şoğərib məndən əl çəkib gözümün qabağından gedə. Yoxsa bu məsələ barəsində əsla bir söz yazmazdım, məhz canımı qurtarmaq istəyirəm və yenə də bu barədə yazmaq istəmirdim, onu da axırda ərz edərdim.

Mən bu məqalələri oxuduqca fikir edirdim: “Görəsən, doğrudanmı millət iki tərəf olub, övrət məsələsini birmərrə həll edib qurtarmaq istəyirlər? Yəni millətin bu işlərə qarışacağı yoxdur. Məhz qəzetlərin sözləri qurtarıb, köhnə palan içi tökürlər? Mən dünyada çox ömür etmişəm, otur iki dişimdən ağzımda on beşi qalıb, özüm də yorğana bürünüb çox səyahət edib, çox yerlər, camaatlar, tayfalar görmüşəm. İrənin, Türkünstanın, Qafqazın, Volqa kənarlarının müsəlmanlarının hamısını bərbəbir bayram yumurtası tək dişimə vurmuşam, amma heç bir yerdə bir əqidənin, ya bir məsələnin möhkəm tərəfdarı olan bir müsəlman görməmişəm. Bizim hamımız dünən bir əqidədə, bu gün bir ayrı əqidədə oluruq. Bu gün Yezidin, sabah imamın qətlinə fərman veririk. Həmişə işin öz şəxsiyyətimizə əl verən tərəfini axtarıyıq.

Mənim bir yaxşı dostum var idi, bir dəfə getdim onun evinə söhbətə, qapını döydüm, uşaq çıxdı, xəbər verdi ki, evdə yoxdur, bir on

dəqiqədən sonra gələcək. Daxil oldum dostumun otağına, stolun üstündəki kitablardan birini götürdüm ki, dostum gəlincə məşğuliyyət edim. Həqiqət bir az keçmədi ki, dostum gəldi, mənimlə görüşüb salamlaşandan sonra dedi: “A kişi, bu nə adətdir, bu nə qaydadır, nə vaxt biz də insan cərgəsinə qoşulacağıq? İndi budur sən gəlib sən mənim evimə, mənə müntəzirsən, nə olardı mənim övrətim gəlib burada oturub mən gəlincə səni məşğul edəydi? Həmçinin də mən sənənin evinə gələndə”.

Bir üç il keçdi, “Molla Nəsrəddin” hüriyyəti-nisvan məsələsini ortalığa saldı. O vaxt hamıdan artıq aləmə vəlvələ salıb təsəttüri-nisvan yolunda yaxasını yırtan haman mənim dostum idi. O vədə onunla görüşmək mənə mümkün olmayırdı. İttifaqın yolum dostum olan şəhərə düşdü, axşam getdim müsəlman teatrına. Gördüm haman şəxs bir nəfər rus xanımı ilə qoşa əyləşib. Sonra da məlum oldu ki, haman xanımı, bir mənzil tutub, özü üçün aşna saxlayır. Onda bildim ki, nə üçün o, bir belə təsəttüri-nisvan üçün boğazını yırtır. Bu məsələ onun öz övrəti üçün lazım imiş ki, evdə oturub ərinin əməmindən xəbəri olmasın.

Genə bir dostum var idi. Bir nəfər şəxsin oxumuş və açıq gözən qızını istəyirdi. Çox səy etdi, pul xərc etdi, qızı almaq mümkün olmadı, atası vermədi. İndi o dostum da təsəttüri-nisvan tərəfdarı olub bağırır. Rusiya ilə alış-veriş edən tacirlərimiz hamısı həmçinin təsəttür tərəfdarlarıdır, çünki övrətləri açıq olsalar, söz yoxdur ki, onların şəhər-bəşəhər gəzib, restoranlarda, kafe-şantarlarda, ta mən nə ərz eləyim, haralarda çəkdikləri keyflərə mane olacaqlar. İran ilə ticarət edənlərimiz həmçinin təsəttür tərəfdarları gərək olsunlar. Xansənəmin başını yorğan altına basdırıb, İranda gündə bircə dana “tazə bə tazə, nobəno” qız siğə etmək həm ruhu tazalandırır, həm şəxsi cavan edər. Mülkədar-bəylərimiz də genə bu ayaqdan. Götürək İrəvanı, Naxçıvanı, Qarabağı, Qazağı, hər bir yeri. Bu yerlərin mülkədarlarının hamısının uşaqları şəhərlərdə oxuyurlar. Və uşaqları gedib görməyi də həmişə bəhanə qayırib ayda bir Tiflisə, İrəvana, Gəncəyə, Bakıya qaçırlar. Ana ürəyi nazik olur, bala adını eşidəntək sakit olur; kişi də gedib özünü bir “havaya” verib qayıdır. Bişəkk bu da “hüriyyəti-nisvan” ilə yaraşan məsələ deyil. Bakıdan danışmağa ehtiyac yoxdur. Hər kəsin tənəxi üç min manatdan artıqdır, iki ev saxlayır, biri övrəti üçün, biri də aşnası üçün. Bu adamlar da “hüriyyəti-nisvan”dan danışsalar evləri yıxırlar.

İndi gələk “Şəlalə” üstünə. Səbribəyzadə deyəndə, Anadoludan gəlmiş xanəbəduş, bambılı bir şairdi. Bu bədbəxt Əbdülhəmidinmi cövründən, ya cavan türklərinmi cümləsindən qaçıb gəlib özünü sıxıb bir nəfər sərmayədarın buşqağına. Bu şəxs də bunun qabiliyyətinə bələd olub, gətirib bir jurnal bina edib, onu da əyləşdirib idarənin başında, özünə deyibdir ki, əgər “hürriyyəti-nisvan”-filan adı çəkərsən, səni birbaşa Anadoluya göndərrəm. Məndən məvacib alırsan, türkün məsələni həmişə qulaqlarına güşvarə et, yəni “ağa buyurur sür dərəyə – sür dərəyə”. “İqbal” idarəsində əyləşənlər də həmin dərəyə sürənlərdirlər.

Əgər Yevropada mətbuat əfkari-ümumiyyənin ayinəsi isə də, bizlərdə əfkar-məfkar yoxdur, qaraca pul var.

Yadımdadır, təxminən on üç il bundan əqdəm mən Badikubəyə getmişdim. İttifaqən əvvəl günlərdə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ünəs məktəbinin rəsmi-güşadi idi. Mən də tamaşaçılar cümləsindən məclisdə var idim. Mən də tamaşaçılar cümləsindən məclisdə var idim. Bir kənarda durub nitqlərə qulaq verirdim: əvvəl rus keşişi məktəbi təbrik edib, müsəlman övrətlərinə Puşkin, Qoqol, Turgenev kimi balalar yetirəcəyinə ümid etdi. Nitqə qulaq verirdim, amma gözlərim Ağayi-Mir Məhəmməd Kərim ağada idi. Deyirdim bu keşiş hələ rusdur, öz bazarından dəm vurur, görək bu cənab nə buyuracaq.

Bunu da deməliyəm ki, o vədə Mir Məhəmməd Kərim ağa qazı deyildi, amma əhli-nüfuz idi. Çox nitqlər söyləndi, ruslardan, müsəlmanlardan danışan çox oldu. Mir Məhəmməd Kərim ağa çıxdı qabağa, hamı, o cümlədən mən, nəfəslərini çəkdilər içəri. Ağanın əvvəl sözü bu oldu: “Əl elmü fərizətün əla küll müslimin və müslimə”. Bu hədisin üstündə bir gözəl nitq irad buyurdu. Mənim, həqiqət, gözlərimdən yaş axdı. Dedim, xudaya, şükür olsun sənin cəlalına ki, biz millətə belə alim əta edibsən. Ondan sonra neçə ilə şəhərbəşəhər gəzdim, hər yerdə peşəm ağanı tərif etməkdə. Bir neçə il keçdi, genə yolum Bakıya düşdü. Bədbəxtlikdəndirmi ya xoşbəxtlikdəndirmi, bilməyirəm, məndə bir azar var. Hər yerə getdim və eşitdim ki, orada bir müsəlman yığıncağı var, görək özümü o yığıncağa salam. Nitq-filan demək əlimdən gəlməz. Amma tamaşaçılığı yaxşı bacarıram. Bəli, gəldim Bakıya, eşitdim ki, iranlıların məktəbində imtəhani-ümumi olacaqdır və çox adam da oraya dəvət olunub. Bu haman il idi ki, “Molla Nəsrəddin” hürriyyəti-nisvan məsələsini ortalığa salıb “Tazə həyat” qəzeti ilə vu-

ruşurdu. Bir nəfər yoldaş ilə getdik məclisə, burada imtahandan danışmaq niyyətim yoxdu. Onu deməliyəm ki, camaat çox yığılmışdı. İki minə qədər olardı. Uşaqlar, hər kəs, öz qabiliyyətini göstərdilər. Bir nəfər İrandan gəlmiş müəmməm mücahid uzun bir nitqi-hürriyyət, müsəvat-filan barəsində söylədi. Bu barədə sözüüm yoxdur. Məclisin axırında cənab Mir Məhəmməd Kərim qazı qalxdı ayağa. Ağanı görəntək sevindim, dedim: “Nə xoşbəxtəm, iki dəfə Bakıya gəlmişəm, ikisində də ağa ilə həmcəlis olub onun gözəl nitqlərinə qulaq asmağa nail olmuşam”. Ağa nitqini belə başladı: “Həzərat! Budur, neçə ildir mən özümə söz vermişəm ki, camaatın heç bir işlərinə müdaxilə etməyəm. Amma indi mənim boynuma təklifi-şəri gəlib; əgər mən danışmasam, həm sizə və həm cəddimə şükülzəmmə olaram. Bir nəfər atasından, anasından bixəbər gedib oturub Tiflisdə. Orada “Molla Nəsrəddin” adında bir kəspi çıxardı. O kəspidə nə hədyanat, nə müzəxrəfat yazır, özü bilir, amma bu axır vaxt başlayıb müsəlmanların irzü namuslarına əl atmağa. Yazır ki, övrət tayfası gərək evdə otursın, deyir gərək müsəlmanlar övrətlərinin qollarından tutub versinlər xariclər aparsınlar. Həzərat, aman günüdür, gözləyin özünüzü belə müfsidlərin şərrindən...” ilax. Bu məzmununda o ki var danışdı. Ağa nitqini tamam edəntək durdum məclisdən çıxdım. Yolu necə gəldim, bilməyirəm. Bir də gördüm ki, “İslamiyyə” mehmanxanasında öz nömrəmdə əyləmişəm. Bir saatda özümə gəldim, ayılan kimi mənə bir ağlamaq tutdu. Çox ağladım və dedim: “Xudaya, bu nə işdir? Məktəb rəsm-güşadındakı nitq nə idi, bu nitq nədir? Bu şəxsin əqidəsi nədir? Ya bunun heç bir əqidəsi yoxdur, hər danışığını məclisin ovzasına bağlayır”. Xülasə, ağadan əlimi üzüb, Bakıdan – bir az da genə qız məktəbindən söyləyək. Bəli, Hacı Zeynalabdin ünəs məktəbini bina elədi. Dünyada bir murdar ad qalmadı ki, Bakı camaatı o məktəbə qoymasın. Qulağım belə sözlər eşidirdi ki, bütün bədənim titrəşirdi. Tək bircə nəfər Bakı əhlindən iki qızını o məktəbə qoydu, qalan qızlar Şəkiddən, Gəncədən, Dağıstandan və sair yerlərdən gəldilər. Bir müddət keçdi! Bakı şəhər idarəsi müsəlman qızları üçün bir məktəb açdı. Məktəb açılan günü ağzınadək uşaq ilə doldu. Bir il keçdi, ikinci məktəb açıldı, o da doldu. Bir il də keçib, üçüncü məktəb açılıb, genə doldu. Bundan sonra sair şəhərlərdə, hətta kəndlərdə başladılar qız məktəbləri açmağa. Bu halda bir tək Bakı məktəblərində oxuyan qızların hesabı yüzdən artıqdır. İndi izin verin, bir söz soruşum: əvvəldə

Tağıyevin örtülü məktəbinə qız verməyib, indi qızlarının əllərinə kitab verib şkolaya göndərən atalar nə tərəfdarlarıdır? Bir vaxt olacaq, – çox uzaq da çəkmiyəcək, – görəcəksən təsəttüri-nisvanın ən mütəəssib tərəfdarı, məsələn: bir nəfər Kərbəlayı Fərzalı qızının qolundan yapışıb küçə ilə aparır və yolda öz dükan qonşusu Məşədi Meydanlı rast gəlir. Məşədi xəbər alır: “Kərbəlayı, bu uşağı haraya aparırsan?”

Kərbəlayı: “Neyləyim, ay məşədi, Allah zəmanəni dağıtsın! İki qızım evdə böyüyüb qalıblar, hər kəs yaxınlarına düşmür, qardaşım oğluna istədim verəm, almadı, dedi: “Mən gərək oxumuş qız alam”. Gedib bir yəhudi qızı alıb gətirib. Bacım oğlanlarına yalvardım, onlar da özün bilərsən, biri bir nemka deyirlər, nə millət deyirlər alıb, biri də bir rus qızına uyub. Kənardan da gəlib istəyən yoxdur, çünki, əvvəla, cahillərimiz xarab olub və bir də deyirlər: “Əgər Kərbəlayı Fərzalının qızları yaxşıdırlar, niyə əmiləri, dayıları oğlanlarına getmirlər?” İndi əlacım kəsilib, aparıram o dağılmış şeytan yuvasına, bəlkə heç olmasa bu qız evdə qalmıya.

Deməli, bu yerdə zərb zəgövkədən yağ çıxardır.

Yuxarıda ərz etdim ki, mən nə qədər İslam ölkələrində səyahət etdim, bir əqidənin, bir məsləkin möhkəm tərəfdarını görmədim. Ona görə izin istəyirəm ki, burada bir haşiyə çıxım, sonra mərsiyəxanlar demiş, qarelərimə dua eləyim.

İrin inqilabı, Səttar xan, Bağır xan, Mirzə Haşım, Cahangir xan, Tağızadə, Mir Həsən Müctəhid, Şeyx Fəzlullah... filan-filan... Azərbaycanda tökülən qanlar... hamının yadındadır. Kimi hürriyyətimüsavat, ədalət tərəfdarı olmuşdu, kimi istibdad; eşitdiyimiz istilahlər qulaqlarımızı dəng etmişdi: “İctimayuni-amiyun”, “İrticayun”, “İnqilabiyun”, “İsasiyun”, “Etidaliyun”... Nə bilim nə... işlər dəyişildi, Hacı Səməd xan Azərbaycana şah oldu, haman məsrutə yolunda canfəşanlıq edənlər hamısı bir dəfə bəstə girib məclisi-milli intixabını boykot etdilər və keçmiş “inqilabiyun”, “minqilabiyun” əvəzində indi ancaq bir firqə görüb, o da “Cibişdaniyuni-amiyun”. İndi hər kim deyə bilər biz firqə, əqidə tərəfdarı olmağı bacarıyıq, – buyursun: bu meydan, bu şeytan. Odur ki, eşidəndə filan məsələ üstündə firqələr əmələ gəlib, mənim gülməyim tutur və qəzetlər vuruşmasını da görəndə deyirəm: “Heyf kağız və qələm!”. İndi yəqin bildiniz ki, niyə mən bu barədə bir şey yazmaq istəmirəm.

Bu haşiyəni burada qoyub, mətləbimizi tamam edək.

İki il bundan əqdəm Tiflisdə. Şeytanbazarda “Müsəlman cəmət evinin” (Narodni domin) rəsmi-güşadı idi. (Xəbər var ki, o da allahın rəhmətinə vasil olub). Orada bizim ədiblərdən Haqverdiyev cənabları bir uzun nitq ilə “Cəmət evinin” açılmasını təbrik edib, nitqinin axırında dedi: “Həzərat! İnsan elmin qüvvəti ilə cəmi yerin və göyün bəliyyətinin¹ qabağına sədd çəkib və onlardan özünü mühafizə edir; amma təqazayi-zəmanənin qabağına sədd çəkmək olmaz; necə ki, elektrik qüvvəsi öz üburində uğraşdığı haili yandırır keçir. Elə də təqazayi-zəmanənin qabağına sədd çəkmək istəyənləri əzib keçəcək”. Biz nə qədər danışaq, nə qədər vuruşaq, zəmanə öz işini görəcək və övrət məsələsini də layiqincə həll edəcək. Necə ki də edir; ildə bizə altı yüz ana verən haman zəmanədir. Ona görə övrət məsələsini bir yandan zəmanəyə buraxmalı. Və bir yandan da övrətlərin özlərinə vaxt verməli, onlar özləri öz məsələlərini axırda bizdən yaxşı həll edəcəklər, çünki biz kişilərdən karvarbasdı olmaz!

MÜSƏLMANLARDA TEATRO

İslam aləmində mədəniyyət cəhətcə, söz yox ki, qədimlikdə İrandır. İran Şərqə böyük şairlər, filosoflar vermişdir. Lakin bir nəfər də dram-nəvis verməmişdir. Ərəblər xəlifə Harunəlrəşid zamanında yunanların ədəbiyyatını tərcüməyə aldıqdan ancaq Aristotelin, Əflatun və Sokratın fəlsəfəsi, Arximed və Pifaqorun həndəsəsi ilə məşğul olmuşlar.

Sofqlun faciələrinə, Aristofanın komediyalarına gəldikdə, ərəblər onlara heç fikir verməmişlər. Orta Asiya Şərqə qəzəliyyat və fəlsəfə cəhətcə bir çox böyük şəxslər vermişdir. Asiya böyük mütəfəkkirlərdən Cəmaləddin Rumi, böyük şair Nəvai, müvərrix² Əbülğazi Bahadır xan, Şərqdə əvvəlinci rəsədxana müəssisi münəccim Uluğbəyi vermişdir. Lakin teatro aləminə heç bir şəxsi yetirməmişdir. Türkiyədə dramaya dair təsnifat³ ancaq Əbdülhəmid sultanlığı zamanında aləmə gəlmişdir. Amma bu müstəbidin zamanında bütün ədəbiyyat sıxıldığı kimi, teatro da boğulmaqda idi.

¹ Bəliyyə – bəla, müsibət

² Tarixçi

³ Əsər

Buna görə də biz Türkiyədə lazımlı dərəcədə bir teatro görə bilməyirik. Yüngül fransız məzhəkələri, fars, operetta – budur türk teatrolarının Əbdülhəmid sultanlığı zamanında göstərdikləri. Hərçənd türk dilində Şekspir, Şillerin təlifati¹, tərcümələri var idi. Amma bunlar teatroya yaxın buraxılmazdı. Çünki böyük mütəfəkkirlərin təlifati və ruhu ilə cəmaətə tərbiyə vermək Əbdülhəmid ruhuna və fikrinə müğayir² idi. Unutmamalı ki, bu təlifatlar da Əbdülhəmidin sultanlığından, yəni Türkiyədən xaricə nəfy³ olunmuş Türkiyə yazıçıları tərəfindən tərcümə olunurdu. Türk teatroları 1907-ci il inqilabından sonra azadə nəfəs almağa başladı və burada da qarşıya teatro tamaşalarına dair təlifatsızlıq məmanəti çıxdı. Mən demək istəmirəm ki, Türkiyədə dram təlifati yoxdur, xeyr, onlar çoxdur, amma onlardan heç biri teatroya və səhnəyə uyğun deyildir. Çünki Türkiyə teatrolarının sırasında ciddi teatro olmadığına görə müəlliflər öz təlifatını səhnədə görməyə ümidvar deyildir. Ona görə də öz kitablarını fəqət qiraət üçün yazırdılar, nəinki teatro və səhnə üçün.

Bu yaxın vaxtlarda mən bir dram oxudum. O, min beş yüz səhifədən ibarət idi. Elə monoloqları var idi ki, iyirmi səhifədən ibarət idi. Aşkar idi ki, bu təlifati səhnəyə heç bir cəhətlə mümkün deyildir. Müstəsna olaraq Namiq Kamalın vətənpərvəranə bir ruhda yazdığı “Vətən” faciəsini göstərmək olar ki, bu üzdən Əbdülhəmid zamanında onu səhnədə görmək olurdu və sami bəyin iki-üç faciəsini göstərmək olar. Bunlardan da aşkardır ki, bu azlıqda repertuar ilə səhnə irəliləyə bilməzdi və bilmədi də. Türkiyə intelligentsiyası darəmə təlifatını “ancaq qiraət üçündür”, deyərək tərbiyə almışdır və indi də onun mündəricatı havi⁴ olduğu mətləb ilə maraqlanırlar. Nəinki səhnəyə vəzi⁵ ilə. Mən bu yavuş zamanda Türkiyənin “Darülbədaye” adında teatrosunun Bakıya gəlmiş aktyoru ilə müsahibədə bulundum.

Bu teatro Türkiyədə təzə sənayei-nəfsəyə⁶ bina qoymuşdu və gülə-gülə böyük ümid verir. Türkiyədə drama məktəbi yoxdur. “Darülbədayeni” idarə edənlər Fransa və Almaniyada tərbiyə almışlardır.

¹ Əsərlər

² Zidd

³ Sürgün

⁴ Əhatə edən

⁵ Qoyuluş

⁶ İncəsənətdir

Bunun üçün Avropa repertuarına artıq əhəmiyyət verirlər, nəinki Türkiyə həyatından yazılmışlara. Neçə il bundan əqdəm Tiflisdən türk aktyorları İstanbula gedib Azərbaycan müsənniflərinin qələmə aldığı pyesləri səhnəyə vəz etmişlər. Nəticə nə olmuşdur? Türkiyə qəzetləri etiraf etmişlər ki, Azərbaycan teatrosu Türkiyə teatrosunu adlayıb irəli getmişdir. Türkiyədə teatro axır vaxtlara kimi bu haldadır.

Orta Asiya bu vaxta qədər öz dramaturquna malik deyildir. Yerli müsəlmanların arasında teatro 1905-ci ildən sonra meydana gəlmiş və Azərbaycan müəlliflərinin yazdığı pyeslər ilə doyuzdurulur.

Volqaboyu tatarlarının 1905-ci ilədək nə teatro, nə də repertuarları olmuşdur. Kazan, Ufa, Orenburq mətbəələri, demək olar ki, ancaq Quran və dualar təbi ilə məşğul idilər. Rəsmi surətdə “Müsəlmanlara bərəks misyoner cəmiyyəti”, başda İlminski çalışırdı ki, tatar xalqını və sənayei-nəfisəni qaranlıqda saxlayıb, onları ancaq xaçpərəstlik ilə işıqlandırsınlar. Amma şəkil 1905-ci ildən bəri dəyişir. Əgər biz taraca təb və nəşr olunmuş ədəbiyyatı alıb baxsaq, 1905-ci ildən bəri tarixi görəcəyiz. Bu ildən, teatro ədəbiyyatı və teatro intişara başlayır. İndi tatarlarda bir çox sənayei-nəfisə qanununa müvafiq pyeslər vardır və əgər biz desək ki, bu az müddətdə, yəni on beş il ərzində tatarlar teatro və ədəbiyyat cəhətcə bizdən irəli getmişlər, Azərbaycan müəlliflərinin şəxsiyyətinə toxunmamalıdır, bəlkə tatarlara həsəd aparmalıdır. Tatar pyeslərinin arasında hərçənd ruscadan tərcümələr görünürlər, amma pyeslərin çoxu tatar həyatından yazılmışdır. Buna diqqət etməli və biz də belə etməliyik.

Artıq xoş halda bilümm¹ türk ədəbiyyatı və bilxüsusi türk teatrosu olmuşdur. Azərbaycan mərkəzdən uzaq olduğuna və müsəlman məmləkətləri İran və Türkiyəyə yavuş olduğuna və az zaman bundan qabaq Rusiyaya mülhəqq olduğu üçün türklər və Volqaboyu tatarlar çəkdikləri qədər sıxıntı çəkməmişlər. Doğrudur, qəzetə və jurnal təb və nəşr etmək izni verilmirdi. Lakin kitab nəşr etmək heç olmazsa sensor izni ilə mümkün idi.

Məlumdur ki, əgər köhnə üsuli-idarə qalardısa və 1905-ci il inqilabı olmazdısa, türklər də tatarlar keçirən günləri keçirəcəklərdi. Türk teatrosu üçün 1905-ci ildən sonra çox işlər görüldüsə də, amma 1917-

¹ Ümumən

ci il inqilabı onun yolunda olan bütün məmanətləri rəf etmiş və onun möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur.

Türk teatrosu barəsində, onun keçmişindən, indisindən və gələcəyindən və gələcək məramından jurnalımızın gələn sayında bəhs edəriz¹. Çünki bu, Azərbaycan üçün həyati məsələdir və bunun barəsində ətraflıca danışmalıdır.

BEŞ İL

On doqquzuncu ilin fevral ayının soyuq bir sübhü idi. Saat səkkizdə məni ev sahibinin telefonuna çağırdılar. Telefonu qulağıma tutub qabaqca ağlar bir səs eşitdim. Qolum boşaldı, ürəyim döyünməyə başladı. Ağlamaq arasından bu sözləri eşitdim:

– Əlbəttə, bu saat gələsiniz, bu gecə Əliqulu Nəcəfzadəni öldürüblər.

Mən, doğrusu, inanmadım, çünki onun nə düşməni var idi və nə də ola bilərdi. Fövrən bir fayton tutub Moskovski küçəyə çətdim.

Yolda xəyalıma gəldi ki, bəlkə onu “Molla Nəsrəddin” düşmənlərindən mütəəssibin biri öldürmüş ola, bu da başqa yerdə mümkün olsaydı da, o vaxt Tiflisdə mümkün deyildi.

Mənzilə daxil olub, mərhumun qardaşı Rzaqulunu və dostu Zeynal Məmmədovu – hər birini bir küncə qısılib ağlayan gördüm.

O biri otağa keçib gördüm: döşəmənin üstündə Əliqulu Nəcəfzadənin beş-altı güllə ilə deşilmiş nəşi düşüb, onun həmişə gülər dodaqları ki, lətifələr mənəbi idi, həmişəlik yumulub; onun həmişə fərəhlə dolu və gələcəyə ümidvar gözləri bir nöqtəyə dayanıb baxırlar, guya ki, mərhum, dünyaya, fələyə, təbiətə və cəmi məxluqata mühüm bir sual verib, cavab gözləyir: – Əcəba, məni nə üçün öldürdülər?!

Mənşevik Gürcüstan qaradovoyunun bir nəfər aciz, zəif, şikəst Azərbaycan mühərririnin bədənində öz tapançasının zorunu sınamaq fikri olub!

Ömründə Əliqulu səhnə görməmiş, ilk dəfə səhnəyə çıxıb tamaşaçıları heyretə gətirdi. Bakı teatr sevənlərindən onu hər kəs “Ölülər” komediyasında Şeyx Nəsrulla rolunda görüb, indi də xəyalından çıxartmayıb. Gözəl natiq, şirin zəban, dərin fikirli, geniş məlumat sahibi və

¹ Qeyd: jurnalın cəmi birçə nömrəsi çıxmışdır.

insanı təəccübə gətirən hafizəli bir vücut idi ki, uşaqlığından axır gününədək hər nə əşar oxumuş idisə, hamısı hafizəsində idi.

Əliqulu Nəcəfzadəyə dəyən güllə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ürəyinə dəydi. Ona mən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ürəyi adı qoymaqda səhv etmirəm və cürətlə də bu sözü deyirəm.

Heyf olsun bivəxt əlimizdən gedən rəfiqimizə ki, həmişə qədirşünas dostlarının ürəyində diridir. Bununla onun nəcib ruhunu təmin edirik.

“PƏRİ CADU” HAQQINDA QEYDLƏR

Doxsanıncı illərin ortasında simvolizm deyilən bir ədəbiyyat üsulu teatro səhnəsinə atıldı. Alman ədibi Hauptmanın “Qərç olmuş çan” sərlövhəli faciəsi mədəniyyət aləminə bir şəşəə saldı. Bu üsulun Şərq ruhuna xeyli uyğun olması məni artıq həvəsə gətirdi. Və mən Şərq həyatından götürülmüş simvolik bir əsər teatromuz üçün yazmaq fikrinə düşdüm. Nəhayət 1901-ci sənədə “Pəri cadu” nam əsərimi yazdım. Bu neçə ilin müddətində “Pəri cadu”nun səhnədə müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb, haman mən dediyim simvolizmin bizim ruhumuza uyğun olmasıdır. “Pəri cadu”ya mövhumat adı qoyurlar... “Pəri cadu”nun ideyası: hər kəsin öz əlinin əməli onun müqəddəratını təmin edir. İnsan, taleyini kənarında axtarmayıb öz-özündə axtarmalıdır. Nəfs-əmmarə dalına düşüb gedərsə bəlalərə uğrayıb fot olar. Nəvsi ilə mübarizə edib əlinin əməyinə bağlansa, axtardığı məqsədə nail ola bilər. İnsanın təbiətində iki əsas qüvvə həmişə bir-biri ilə vuruşmadadır. Bu iki əsas – nəfsi-əmmarə ilə əql və fikirdir. Ən qədimdə bu iki əsas insan özündən xaricdə bilib, onlara təbiət məqam verib, allahlıq libasına geyindirirdilər: Hürmüzd, Əhrimən; Çində xeyir, şər allahları. Axırda şeytan və Allah. Pərinin ürəyində həmçinin iki əsas vuruşur. Nəvsi iblis şəklinə mübarizə tərəfə çəkir, əqli səlim şeyx sifətində səbr etməyi məsləhət görür. Bu iki şəxs onun ürəyində vuruşan iki əsasın mücəssəmələridir. Xırda şeyatin onun dəğdəğələridir.

İnsanı həmişə nəhs yollara iğva edən nəfsi-əmmarə Şamama cadu sifətində ortalığa çıxıb. Bu qarı həm Qurbanın, həm Hafizə xanımın, həm Pərinin təbiətində olub, onları asan vəchlə səadətə nail olmaq yoluna çəkib, hamısını məhv edir və Qurban öləndən qabaq öz səhvinə anlayıb, Səliməsi tərəfə qaçmaq istəyirsə də daha iş işdən keçdiyindən, nəfsinin çəngəlində fot olur.

* * *

Ən qədimdən insanlar iki bərəks və əsas qüvvələrin çarpışmasına və mübarizəsinə etiqad bağlamışlar. İnsan beləliklə öz təbiətində olan iki mübariz qüvvəni ki, biri ola nəfs və o birisi əqli-səlim, özündən kənarında bulunan iki qüvvənin təsiri bilərək, bu qüvvələrə cisim geyindirib allahlıq mərtəbəsində də yüksəlmiş. Xeyir allahı ilə şər allahı həmişə vuruşmada olublar. İranda Hürmüzd və Əhrimən adında iki allah ki, biri zülmət və biri nur allahıdır, həmişə mübarizədədirlər və əqidələrinə görə də mübarizənin axırında Hürmüzd Əhrimənə qalib gələcək və həmişəlik yer üzündə nuri-səltənət edəcəkdir. Bütprəstlik aləmində və vəhşi xalqlar arasında da bu iki qüvvəyə etiqad var. Camaatın canına, əmlakına gələcək bir bəlanın rəfi üçün şər allahına qurbanlar kəsib, onu özlərindən razı edirlər. Bir allaha sitayiş etməyi qəbul etdikdən sonra yenə bu iki əsas qüvvənin varlığını başlarından çıxara bilmədilər. O di ki, qaranlıq və zülmət əvəzinə allah və şeytan məsələsini ortalığa atdılar və bu iki qüvvə islam, xaçpərəst, yəhudi camaatları arasında indi də vəqədir.

ARTİSTLİK SƏNƏTİ HAQQINDA

1.

Artist Ruhulla bərədərimə. Bərədərim, dünyada insaniyyətə, millətə və mədəniyyətə ən böyük xidmətlərdən biri artistlikdir. Artist özünü unlu yub acı həqiqətləri sənətin şəkəri ilə şirinlədib camaata yedirdir. Bu cəhətdən artistliyin yolları nə qədər ağır, tikanlı olsa da, qiymətlidir. Çünki nəticəsi parlaqdır. Bu sözləri həmişə xəyalında saxla.

2.

Artist Sidqi Ruhullaha vəsiyyətim: artistliyin yolları ağır və tikan ilə doludur. Ayağa batan tikanların ağırlarına qəyuranə¹: davam edib mərdanə getməyin axırda işıqlı bir mənzilə yetirməyi şübhəsizdir. Həmişə xəyalın bu yerdə olsun ki, bu gün dünəndən yaxşı oynayasan. Çünki artist nə qədər yaxşı oynasa, gərək bilsin ki, daha yaxşı oynamaq mümkündür.

¹ Qürurla, mərdliklə

ABBAS MİRZƏ ŞƏRİFZADƏ HAQQINDA

1

Dursunəli – Hamlet! Nə böyük məsafə! Nə ağır yollar! Nə parlaq nailiyyət!

2

...Aktyor ömründə 20 illik yol uzun bir yoldur. Türk aktyorunun ömründə isə bu yol iki və üçqat uzundur.

Türk aktyorunun yolunun iki tərəfi istehzadan, həqarətdən yapılmış, sərəc yol özü isə iti tikanlar ilə döşənmiş çuxurlardan və uçurumlardan ibarətdir. Abbas Mirzə ətrafını çulğalayan bir böylə maneələrə baxmayaraq, müstəqim, mətin, ümidlə dolu bir ürəklə bu uzaq yolu qəhrəmanlıqla keçib türk səhnəsində parlaq bir məkan tutmuşdur. Səhnəyə qədəm qoyandan indiyədək Abbas Mirzə Şərifzadə rol arxasınca gəzməmiş, həmişə rol onu axtarmış, tədriclə bir məktəb uşağıdakı xırdaca rollardan başlamış, axırda bu mövqeyə çatıb türk səhnəsinin zinəti və Avropa miqyasında tanınan aktyoru olmuşdur. Nadir şah, Ağa Məhəmməd şah, Pərviz, Nəcəf bəy, Aydın, Oqtay və axırda Otello və Hamlet rollarını məharətlə yaratmışlar. Türk aktyoru heç vaxt aristokrat və burjuaziya sinfinə xidmət etməmişdir. Teatromuzun həyatının şahidləri onu təsdiq edirlər. Aktyorun xidməti həmişə kütləyə oldubdur.

Aristokratlar və burjuylar aktyordan həzz aparırdılarsa, o həzzi lotu Cabarlardan apardıqları həzzdən ayırmamışlar. Kütlə isə həmişə aktyoru özünə oğul, ata və müəllim bilibdir. Odur ki, zəhmətkeş sinfi hökuməti öz əlinə alarkən aktyora layiq olduğu məqamı verdi və öz aktyorlarını vaxtı-vaxtında ürəkdən təbrik etməməkdədir. Aprel inqilabından sonra Abbas Mirzə səyini onqat artırıb zəhmətkeş sinfə xidmət etmiş, xalqın sevimlisi olmuşdur.

MİRZƏ FƏTƏLİNİN FACİƏSİ

Mart ayının 12-də Mirzə Fətəlinin vəfatından tamam 50 il keçir. Mirzə Fətəlinin ömrü ictimai sahəyə qədəm qoyandan axır nəfəsinə qədər böyük bir faciə içərisində keçmişdir. Epoletlər, imtiyazlar, xaç və medallarla bəzənmiş paltarın altında od tutub alışmaqda olan bir ürək döyünməkdə idi. Ətraf zülmət və cəhalət, bir nəfər də olsa dil bilən yox, camaatı qoyun kimi istədikləri yerə sürən ruhanilər – başlarında şeyxül-islam Molla Əhməd olmaq üzrə Zaqafqaziyada təkəb yanmaqda olan bu çırağın işığının qabağına qalın bir pərdə çəkirdilər. Mirzə Fətəlinin faciəsini tamamilə anlamaq istəyənlər “Kimyagər” komediyasında onun Molla Nuru şairin dili ilə söylədiyi sözlərə diqqət yetirməlidirlər. Molla Nuru üzünü mülklərini, evlərini girov qoyub, Molla İbrahim Xəlilin yanına gümüş almağa gedənlərə tutub deyir: “Hər kişinin öz peşəsi özü üçün bir iksirdir”.

Bunun cavabında ondan soruşurlar: “Sən ki şairsən və şairlik də sənin peşəndir, bəs nə səbəbə bu sənətin sayəsində sənin dövlətin yoxdur?”

Molla Nuru cavab verir: “Bəli, mənim hünərim fil-həqiqə iksirdir. Amma necə ki, siz deyirsiniz, iksirə laməhalə başqa filizat lazımdır ki, onun təsirini qəbul edə. Habelə mənim hünərim üçün dəxiərbabi-zövq və kamal və mərifət lazımdır ki, dediyim əşarın qədrini bilələr. Zəmani ki, mənim bəxtimdən həmsəhərlilərim də ki, sizsiniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var. Bu surətdə mənim hünərimdən nə fayda hasil olacaq, mənim şerim nəyə məsrəfidir?”

Bundan böyük faciə olarmı? Mirzənin yazdıqlarını, söylədiklərini nəinki anlayan yox idi, hətta onun komediyalarını para ilə alıb yandıрмаğı hər bir “müsəlman” səvab əməl hesab edirdi.

1849-cu ildə canişin Voronsovun əmri ilə Tiflisdə teatr binası tikilmişdi. Erməni, gürcü və Azərbaycan dillərində teatr əsərləri yazmaq üçün canişin üç komisiyon təşkilinə əmr verdi. Erməni, gürcü komisiyonları çox tezlikdə işə başladılar. Azərbaycan komisiyonunda işləmək üçün Mirzə Fətəlidən başqa bir adam tapılmadı. Axırda Mirzə Fətəli özü təklikdə komediyalar yazmağa başladı... Bu da bir faciə.

Daha bir faciə. Mirzə Fətəli ömrünün axırına qədər öz əsərlərini Azərbaycan dilində səhnədə görməyə müvəffəq olmadı. 1873-cü ildə Bakıda birinci dəfə olaraq Azərbaycan dilində “Hacı Qara” komediyasının oynanılmasının xəbərini Həsən bəy Zərdabidən alıb, ona belə

bir cavab verdi: “Mən qocalmışam və qəbr evinə yaxınlaşmamı yəqin etmişdim. Əmma sizin bu xəbəriniz mənim ömrümün on sənə daha uzanmasına səbəb oldu”. On il yox, beş il ondan sonra Mirzə arzuları, əməlləri ürəyində qalaraq, gözlərini həmişəlik yumdu. Mirzənin vəfatı da faciəsiz keçmədi.

Şeyxül-islam Molla Əhməd Mirzənin vəfat xəbərini eşidib dedi: “Mən Mirzə ilə çox müsahibətdə olduğumdan onun əqidələrinə dürüst bələdəm. Bu bələdiyyət, məni onun namazını qılmaqdan imtina etməyə məcbur edir”. Bu sözü eşidib qalan mollalar da Mirzənin namazını qılmaqdan boyun qaçırdılar. Mirzəyə namaz lazım deyildi. Fəqət bu, onun əqrəbası üçün bir nisgil oldu. Çox danışıqdan sonra əməleyimövtadan Molla Hüseyin adlı bir kişi gedib onun namazını qıldı.

Mirzə ömrünün axırına qədər camaatı bürümüş zülmət və mövhumatla mübarizə etdi. Amma xalq bunun bu mübarizəsini dinsizlik adlandırır cənazəsini yerdən götürmək istəmədilər. Üç gün cənazəsi evdə qaldıqdan sonra canişin divanxanasının qulluqçuları tərəfindən qaldırılıb qəbiristanına aparıldı. “Möminlər” onun cənazəsinin dalınca da getmədilər. Bir neçə nəfər hər birisi üç rublə alıb, onu qəbrə qoymağa razı oldular.

Bununla belə, Mirzə naümid getmədi. Gələcəkdə ona qiymət veriləcəyinə xatircəm idi. Əsərləri çap olunan qəzet parçalarını, aldığı məktubları yığıb saxlaması buna şahiddir. Həmin parça kağızların hər birinin bir qiymətli şey olacağını Mirzə yəqin etmişdir. Mirzənin dedikləri doğru çıxdı. Zəhmətkeş hakimiyyəti zamanında o artıq qiymətləndi... Onun üçün abidə tikildi, onun şərəfinə bir çox təntənəli iclaslar düzəldi. Bir çox müəssisələr onun adı ilə adlandı.

Budur, böyük bir elm işçisinin zəhmətkeşlərdən aldığı mükafat!

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİ

1812-ci il idi. Napoleonun qoşunları Moskvaya doğru hərəkət edirdi. Zaqaqaziyada Nadir şah imperiyasının xarabalıqları üzərində yaranmış asılı və yarıməsli xanlıqlar, Pavel və Aleksandrın əlindən bir cüt general epoleti alan və xalqla istədikləri kimi rəftar edən despotlar tərəfindən idarə olunurdu. Xalq onların zülmü altında inləyirdi. Əhəlinin həyatı və əmlakı bütünlüklə xanların əlində idi. Feodallara tabe

olan kiçik bəylər özlərinin iyrenc tələblərini ödəmək və xanları daha da varlandırmaq üçün əhalinin son tikə çörəyini əlindən alırdılar. Müharibəyə başı qarışan mərkəzi hökumətin ucqarların həyatına nəzarət etmək imkanı yox idi və üsyanlara yol verməmək üçün cahil xanların özbaşınalığına göz yumurdu. Feodal xanların, bəylərin, xüsusən ruhanilərin caynağında olan xalq, nadanlıqın tünd qaranlığında boğulurdu. Ancaq mollalar savadlı idilər, qalan xalq isə cəhalətdə qalmışdı, o vaxt ziyalıların olması haqqında düşünməyə belə dəyməzdi.

Xalqın aqlında və düşüncəsində çox böyük çevriliş yaradan ilk Azərbaycan dramaturqu və mütəfəkkiri M.F.Axundov belə amansız cəhalətin hökm sürdüyü bir zamanda, 1812-ci ildə Şəki xanlığının mərkəzi Nuxa şəhərində doğulmuşdur.

Dramaturqun atası mirzə Məmmədtağı 1811-ci ildə Təbrizin yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsindən Nuxaya gəlib, o zaman Nuxada məşhur olan Molla Ələsgərin qardaşı qızı ilə evlənmişdi. Mirzə Fətəli həmin bu nikahdan doğulmuşdur. Uşaq doğulduqdan iki il sonra Mirzə Məmmədtağı arvadını və uşağını götürüb Xamnəyə getdi. Sən demə onun burada başqa bir arvadı da varmış. Axundovun anasının həyatı ərinin evində dözülməz bir vəziyyətdə keçdiyi üçün dörd ildən sonra, o, o zaman Ərdəbildə yaşayan əmisinin yanına geri göndərilməsini ərindən xahiş etdi və altı yaşlı uşaq da anası ilə birlikdə oraya gəldi. Bundan sonra onun atası haqqında heç bir şey məlum deyildir. Çox keçmədən Mirzə Fətəlinin anası da öldü və Molla Ələsgər uşağın tərbiyəsi ilə şəxsən özü məşğul oldu. Bir il sonra Molla Ələsgər ona Quran oxumağı öyrətdi, sonra isə fars və ərəb dillərindən dərs deməyə başladı. Molla Ələsgər öz zəmanəsində elmlə, ərəb və fars dillərini, fiqhi dərinlərdən bilən bir şəxs hesab olunurdu. O, Fətəlini oğulluğa götürdü və bundan sonra Fətəli xalq arasında "Molla Ələsgər oğlu" adı ilə tanındı.

1825-ci ilə kimi Molla Ələsgər və Fətəli İrənin Ərdəbil əyalətində yaşadılar və həmin ildə təkrar Qafqaza gəlib Gəncə şəhərində sakin oldular. Bir il sonra Şahzadə Abbas Mirzənin başçılığı ilə İrəni qoşunları Qarabağ və Gəncə üzərinə hücum etdilər. İrəni və rus qoşunları arasında qızğın döyüş başlandı. Döyüşlərin xüsusilə qızğın aparıldığı Gəncə şəhəri dəfələrlə əldən-ələ keçdi. Geri çəkilməyə məcbur olan İrəni qoşunları dinc əhalini talan etdilər və onlar şəhərdən çıxdıqdan sonra Molla Ələsgər tamamilə müflisləşdi və əlində qalan cüzi əmlakını satıb çox çətinliklə vətəni Nuxaya qayıtdı.

1833-cü ildə Məkkə ziyarətinə gedən Molla Ələsgər Mirzə Fətəlini yenidən Gəncəyə gətirdi, Molla Hüseyn adlı birinin evində qoyub, məntiqdən və fiqhdən ona dərs deməyi tapşırırdı. Molla Ələsgərin məqsədi Mirzə Fətəlini də özü kimi molla etmək idi. Lakin xoşbəxt bir təsadüf onun bu niyyətinə mane oldu.

Məşhur filosof və mütəfəkkir Mirzə Şəfi bu zaman Gəncə məscidinin hücrələrinin birində yaşayırdı. Həmin mirzə Şəfi nəstəliq xətti ilə yaxşı yazması ilə də məşhur idi.

Mirzə Fətəli Mirzə Şəfinin yanına gedib ondan nəstəliq dərsi alırdı. O, Mirzə Fətəlinin son dərəcə istedadlı olduğunu hiss edib, bir gün ondan məqsəd və arzularının nədən ibarət olduğunu xəbər aldı. Mirzə cavab verdi ki, onun məqsədi molla və mollalıqla güzəran keçirməkdir. Buna cavab olaraq Mirzə Şəfi ona belə bir sual verdi: “Sən də bu mollalar kimi riyakar və şarlatanmı olmaq istəyirsən?”

Mirzə Şəfi qısa bir müddətin içərisində Mirzə Fətəlinin dünyagörüşünü tamamilə dəyişdirdi, rus dilini öyrənib Dövlət idarələrində qulluğa girməyi ona məsləhət gördü.

Molla Ələsgər Məkkədən qayıtdıqdan sonra gördü ki, qardaşı nəvəsinin dünyagörüşündə, əqidə və etiqadında dərin dəyişiklik yaranmışdır. Bu zaman rus hökuməti Nuxada “Qəza məktəbi” açmışdı. Mirzə Fətəli atalığından inadla xahiş etdi ki, onu bu məktəbə qoysun. Yaşı çox olduğu üçün o, məktəbdə ancaq bir il oxuya bildi və yüksək bacarığı sayəsində rus dilini birtəhər öyrəndi.

Molla Ələsgər 1834-cü ildə Mirzə Fətəlini Tiflisə gətirib, onu Şərqi dilləri mütərcimliyinə təyin etmək və rus dilini öyrətmək üçün ona rəhbər ayırmaq xahişi ilə o zamankı canişin baron Rozenə ərizə verdi. Baron Rozen Molla Ələsgərin xahişini qəbul etdi. Mirzə Fətəli Qafqaz canişinliyi dəftərxanasında mütərcim təyin edildi və ömrünün axırına kimi bu vəzifədə çalışdı.

Baron Rozendən sonra Qafqaz canişinliyinə Voronsov təyin olundu. Öz komediyalarının müqəddiməsində Axundov yazır: “1849-cu ildə canişin knyaz Voronsovun sərəncamı ilə Tiflisdə teatr adlandırılan bir bina tikildi”¹. Yerli dillərdə repertuar tərtib etmək üçün canişin üç ko-

¹ Ə.Haqqverdiyev, Mirzə Fətəlinin əsərlərindən gətirdiyi sitatları sərbəst götürdüyü üçün bir də həmin sitatları mənbələrindən götürməyib, məqalədə olduğu kimi tərcümə etdik.

misyon: gürcü, erməni və Azərbaycan komisionları yaratmağı əmr etdi. Azərbaycan komisionunun təşkili Mirzə Fətəliyə tapşırıldı.

Axundov, azərbaycanlıların içərisində başqa adam tapmadığı üçün özü komediya yazmağa başladı və bir ilin içərisində üç komediya: “Kimyagər”, “Müsyö-Jordan” və “Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran” (1267, hicri, 1850/51) əsərlərini, 1851-ci ildə “Hekayəti-xırs-quldurbasan”, 1852-ci ildə “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (Hacı Qara), 1855-ci ildə “Təbriz vəkilləri” komediyalarını yazdı.

Mirzə Fətəli yazmışdır: “Altı komediya və bir hekayə yazaraq başqa müəlliflər kimi mən, oxuculardan nöqsanlarımın bağışlanmasını xahiş etmirəm. Mən onlardan xahiş edirəm ki, bu növ ədəbiyyatla tanış olsunlar və bu cür ədəbiyyatın xalq içərisində yayılmasına çalışsınlar. Mən bir təşəbbüskar kimi ancaq bunun nümunəsini verirəm”.

O zaman Azərbaycan ədəbiyyatı nə vəziyyətdə idi? İrənin lirik şairləri Sədi və Hafizin təsiri altında inkişaf edən poeziya qəzəllərdən, varlı şəxslərə həsr edilən mədhiyyələrdən ibarət idi. Müftəxər şairlər varlıların ətrafında fır-fır fırlanırdılar. Ədəbiyyatın başqa formaları haqqında nə şairlərin, nə də ki, xalqın təsəvvürü var idi. Belə bir zamanda Mirzə Fətəli dram ədəbiyyatının “nümunəsini” yaratdı.

Lakin bu komediyalar qələm təcrübəsi deyil, istedadla yazılmış əsərlərdir, yaradıcılıq incilərindədir. Mirzə Fətəli Axundovun ardıcılı olan hər bir dramaturq bunlara qibtə edə bilər. 75-78 il yaşamalarına baxmayaraq, adam bu komediyalara, xüsusən daim cavan olan “Hacı Qara” komediyasına maraqla tamaşa edir.

Teatr görmədən (o zaman Tiflisdə teatr yox idi), səhnə ilə qətiyyətlə tanış olmadan, Qoqol və Molyerin əsərlərindən başqa heç bir şeylə tanış olmadan belə nümunəvi komediyaları ancaq Mirzə Fətəli Axundov kimi çox böyük istedadla malik bir adam yazı bilərdi.

Mirzə Fətəli Axundov Avropa mədəniyyətinin qızğın tərəfdarı olduğu üçün, həmişə öz vətəndaşlarını bu mədəniyyətə qovuşdurmaq arzusu ilə yaşayırdı. O yazmışdır: “Kim mədəniyyətin və sivilizasiyanın tərəfdarıdırsa – mən onun quluyam; kim mədəniyyətin və sivilizasiyasının əleyhinədirsə – mən ondan uzağam”.

Mirzə Fətəli belə hesab edirdi ki, müsəlmanların geridə qalmasına onların əlifbası səbəb olmuşdur, buna görə də o, əlifbanın islahına girişdi. O, soldan sağa yazılan əlifbanın tərəfdarı idi və hətta Avropa əlifbasına keçməyi təklif edirdi; o, ərəb əlifbasının islah edilməsinin

xeyri haqqında İran maarif nazirinə göndərdiyi yazılı məruzədə belə əlifbanın sağdan sola yazılan əlifbadan üstün olduğunu sübut edirdi. O yazırdı: “Hər bir şəxsə məlumdur ki, soldan sağa xətt çəkmək sağdan sola çəkməkdən asandır”. Lakin eyni zamanda o, qeyd edirdi ki, hal-hazırda bunu həyata keçirmək bizim qüvvəmiz xaricindədir, çünki bizim xalqımız qaz lələyindən qayrılmış pero ilə yazmağı bacarır, dəmir pero ilə yazmır, duru mürəkkəb deyil, qatı mürəkkəb işlədir, stol üstündə yazmağı bacarmayı, dizləri üstə yerə oturaraq ikiqat əyilib yazır və i. a. Buna görə də o, müvəqqəti olaraq özünün düzəltdiyi əlifbanı tövsiyə edir və sağdan sola yazmağı təklif edirdi. Mirzə, bununla sadəcə olaraq, kütlələrin cəhalətini nəzərə alırdı, çünki soldan sağa yazmaq təklifinə avam kütlə müsəlman dininin əsasını pozmaq kimi baxa bilərdi.

O zamanın şəraitinə görə, Axundovun təklif etdiyi əlifba, ancaq Türkiyə və İran tərəfindən qəbul olunduqdan sonra tətbiq edilə bilərdi. Odur ki, 1863-cü ildə Axundov İstanbula gedib, öz əlifbasını Türkiyə maarif nazirliyinə təklif etdi. Vaxtı ilə İranın Zaqafqaziyada baş konsulu olmuş Hüseyn xan adlı birisi bu zaman türk sarayı nəzdində elçi idi. Sən demə, “Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran” və “Təbriz vəkil-ləri” komediyalarına görə onun ürəyində Axundovla ədavəti var imiş. Ona elə gəlirmiş ki, bu pyeslərdə fars xalqının ləyaqəti təhqir olunur.

Bundan heç bir xəbəri olmayan Mirzə Fətəli Axundov İstanbula gələndə Hüseyn xanın evinə düşdü. Hüseyn xan bir tərəfdən Axundovu evində qonaq saxlayıb ona hər cür hörmət edirdi, o biri tərəfdən isə Türkiyə nazirlərini və maarif nazirliyinin “elmi şurasının” üzvlərini inandırırırdı ki, Axundov dindən üz döndərmiş, kafirdir. Mirzə bundan xəbər tutan kimi dərhal Hüseyn xanın evindən köçüb başqa yerdə sakin oldu. O cənabın fitnəkarlığı nəticəsində “elmi şura” Axundovun əlifbasını rədd etdi, Mirzə nəticəsiz geriye qayıtdı.

Tiflisə qayıtdıqdan sonra, Mirzə Fətəli Axundov ərəb əlifbasının nöqsanları haqqında bir kitabça yazdı və düzəltdiyi əlifbanı da ona əlavə edib Tehrana göndərdi, lakin oradan cavab belə almadı.

İctimai həyat səhnəsinə atıldığı ilk gündən etibarən Mirzə Fətəli Axundov xalqın avamlığına, cəhalətinə və mövhumi adətlərə qarşı amansız mübarizəyə başladı. O, ruhanilərlə, şeyxül-islamla daim dini mövzularda mübahisələr edir və dini ehkamların şərhində onların cahil olduğunu məntiqlə sübut edirdi. Əslində o, materialist olduğu üçün heç

bir dini qəbul etmirdi. O zaman Mirzə Fətəlinin yerinə kim olsaydı, avam kütlə onu parça-parça edərdi, çünki o vaxt elə bir zaman idi ki, xalqın cəhaləti son dərəcə güclü idi və ruhanilər xalqın aqlını istədikləri tərəfə istiqamətləndirirdilər, xalq onların arzularına kor-koranə tabe olurdu. lakin Axundov elə bir zamanda yaşayırdı ki, o zaman qəza idarəsinin miskin mütərcimi yenilməz böyük bir şəxs idi, Qafqaz canişinliyi dəftərxanasının mütərcimi isə elə bir sima idi ki, ruhanilər onunla hesablaşmaya bilməzdilər. Beləliklə, Axundovun qulluğu onu xilas edir və ideyalarını yaymaq üçün imkan yaradırdı.

1878-ci il, fevralın 28-də Mirzə Fətəli Axundov vəfat etdi. Mirzə Fətəlinin ölümünü şeyxül-islam Molla Əhmədə xəbər verdikdə o, belə dedi: “Mən Mirzə Fətəli ilə tez-tez söhbət etmiş, dini və başqa mövzularda mübahisələr etmişəm, mən onun din haqqında olan nöqteyi-nəzəri ilə tanışam, buna görə onun namazını qılmaqdan imtina edirəm. Başqa mollalar da şeyxül-islamın ardınca gedərək, onun cənazəsi üzərində namaz qılmaqdan imtina edirlər. Uzun minnətlərdən sonra şeyxül-islam məscidin xadimlərindən biri Molla Hüseynə tapşırırdı ki, gedib Mirzənin nəşi üzərində “bir neçə söz desin”.

Mollaların yoldan çıxardığı Tiflis əhalisi onun nəşini qəbiristanlığa aparmaqdan boyun qaçırdı. Böyük mütəfəkkirin nəşi üç gün evdə qaldı. Nəhayət, Axundovun varisləri onun cənazəsini əbədi yuxu yerinə aparmağa razı olanların hərəsinə üç manat verməli oldular.

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan xalqının arasında bir növ diyakon idi: o, gündüzlər əlində fanar xalqın arasında gəzib “adam axtarırdı” və onu tapmırdı. Bu tənhalıq onu olduqca sıxırdı. Özünün bu mənəvi faciəsini o, qəhrəmanlarından biri, “Kimyagər” komediyasındakı şair Hacı Nurunun dili ilə ifadə etmişdir.

Şair Hacı Nuru, iksirin köməyi ilə kimyəvi üsulla adi metaldan hasil etdiyi gümüşü Molla İbrahim Xəlildən ucuz qiymətə almaq üçün onun yanına getməkdən ötrü toplaşan nuxalılardan yanına gələrək, onlara bu fikirdən əl çəkməyi məsləhət görür və izah edir ki, hər kəsin öz sənəti özünə iksirdir, bura toplaşanların hamısı ona görə yoxsuldur və ona görə vəsaitə ehtiyacları vardır ki, öz peşələri ilə məşğul olmurlar: birinin atası dəllək idi, o isə həkimliklə məşğul olub, adamları dəstə-dəstə o dünyaya göndərir; biri vaxtilə əkinçilik edərdi, indi isə torpağını atıb qeybətlə, xəbərçiliklə məşğul olur. Bu zaman toplaşanlardan biri Hacı Nuruya belə bir sual verir: “Siz iksir haqqında danışırırsınız.

Siz şairsiniz, sizin sənətiniz şairlikdir, nə üçün sizin şeriniz iksir deyildir və bizim kimi sizin də vəsaitə ehtiyacınız vardır”. Hacı Nuru cavab verir: “Mənim iksirim təsirini qəbul etmək üçün müvafiq metal lazımdır, nə qədər axtarıram o metalı tapa bilmirəm. Buna görə də mən yoxsulam”¹.

Mirzə Fətəli öz iksiri ilə gəzərək, bütün ömrü boyu xalqın cəhəlati ilə, mövhumi adətlərlə amansız mübarizə aparmış, öz xalqını sivilizasiyaya, Avropa mədəniyyətinə qovuşmağa çağırmış, xalq isə onu başa düşməyib, dinin düşməni adlandırmışdır. Onun komediyaları 1859-cu ildə ilk dəfə Azərbaycan dilində nəşr olundu. Halbuki onun komediyalarının rus və gürcü dillərinə tərcümələri hələ 1853-cü ildə nəşr edilmişdi. Onun əsərlərini alıb yandıрмаğı hər bir mömin müsəlman özü üçün böyük savab hesab edirdi.

Mirzə Fətəli öz təbiəti etibarilə yumşaq, hazırcavab, sakit və insanlara inanan bir adam idi. Mübahisə zamanı, xüsusən dini mövzularda gedən mübahisələrdə, mübahisəyə girişənlər ağızları köpüklənə-köpüklənə qışqırıb özlərindən çıxdıqları halda, Axundov, ona endirilən zərbənin hamısını sakit tərzdə dəf edirdi. Kömək üçün ona müraciət edənlərin heç biri razı salınmamış geri qayıtmırdı.

Mirzə o zamanın görkəmli şairləri – Zakir Qarabaği və Seyid Əziz Şirvani ilə dostluq edir və yazışırdı. Qardaşı oğlu Behbudun taqsırı üzündən Zakir oğlu və qardaşı oğlu ilə birlikdə Sibirə sürgün edilməyə məhkum olunduqda, Mirzə günahsız müqəssirləri müdafiə etdi. Nəticədə Zakirin Sibirə sürgün olunması haqqındakı hökm polisın nəzarəti altında yaşamaq şərti ilə dörd aylığa Bakıya sürgün edilmək hökmü ilə vəz olundu, oğlu və qardaşı oğlu isə vətənlərinə qaytarıldı.

Axundovla Zakirin arasında mənzum və mənsur məktublaşma həmişə davam etmişdir. Hətta rəvayət var ki, Mirzə Fətəlinin “Hacı Qara” və “Müsyö Jordan” komediyalarının süjetini Zakir vermişdir. Bu mühüm məsələ dramaturqun arxivi açıldıqdan sonra məlum olacaq. Hələlik bu arxivin alınması haqqında danışıq gedir.

¹ Müəllif, Hacı Nurunun cavabını qısaltmış, bir qədər mətndən uzaqlaşmışdır. Həmin cavab əslində belədir: “Bəli, mənim hünərim filhəqiqə iksirdir. Amma necə ki söz deyirsiniz, iksirə laməhalə başqa filizat lazımdır ki, onun tərkibini qəbul edə: habelə mənim hünərim üçün dəxiərbəbi-zövq və kamal və mərifət lazımdır ki, dediyim əşarın qədrini bilələr. Zaman ki, mənim bəxtimdən həmsəhərlərim də ki, sizsiniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var, bu surətdə mənim hünərimdən nə fayda hasil olacaq, mənim şerim nəyə məsrəfidir”.

Mirzə Fətəli Axundov altı komediya və “Aldanmış kəvakib” adlı bir hekayə yazmışdır. Bu yaxınlarda Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri yoldaş Ağamalıoğlu onun “Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə məktubları” adlı əsərinin əlyazmasını tapıb ayrıca kitabça kimi nəşr etdirmişdir. Axundovun müsəlmanlığa və dinə olan münasibəti burada çox aydın müəyyən edilmişdir. Bu əsərində o, həqiqi materialistdir, bunun üçün də vaxtilə ruhanilər tərəfindən təkzib edilirdi.

Axundovun komediyaları Qoqol və Molyerin təsiri altında yazılmışdır. Bəzi mühərrirlər onu Azərbaycan Molyeri adlandırırlar. “Aldanmış kəvakib” hekayəsini rus dilinə tərcümə edən Falev isə ona Azərbaycan Qoqolu adı vermişdir. Onların hamısı haqlıdır: “Aldanmış kəvakib” hekayəsində və “Təbriz vəkilləri” komediyasında o, Qoqoldur, qalan komediyalarında isə Molyerdir.

Mirzə Fətəli Axundov birinci zərbəni xalqın cəhalətdə qalmasının başlıca müqəssirləri olan ruhanilərə endirmişdir. Molyerin “Tartüf” əsərinin təsiri altında o, gecə-gündüz dua oxuyaraq din pərdəsi altında gizlənən, həyasızcasına xalqı aldadıb soyan fırıldaqçı Molla İbrahim Xəlil və onun köməkçisi Molla Həmid surətlərini yaratmışdır.

Molyerin “Xəsis” əsərinin təsiri altında o, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” pyesində ölməz Hacı Qara surətini yaratmışdır. O Hacı Qara ki, İrandan gətirdiyi qaçaq mal əlindən çıxır, ancaq qəza rəisinə yalvarır ki, onun cibindən çıxardıqları on qəpiyi özünə qaytarmağı adamlarına əmr etsin.

Mirzə Fətəli öz dövrünün heç bir bacarığı olmayan, başqalarının hesabına yaşayan, quldur dəstələri düzəldib, karvanları çapıb-talayan, bununla da özlərini qoçaq göstərmək istəyən bəylərini də az tənqid etməmişdir... Müəllif, xalqın müxtəlif cədagürlərə və cədagərliyə inanmasına gülürdü. Onun “Vəziri-xani-Lənkəran” və “Təbriz vəkilləri” pyeslərində İran məhkəmələri və məmurların rüşvətxorluğu ifşa edilir.

O zaman qadın surətlərinin yaradılması ədəbiyyatda böyük bir inqilab idi. Axundovun pyeslərindəki qadınlar kişilərdən daha ağıllı, gözüaçıq və düşüncəlidirlər. Qadınlarla kişilərin arasında gedən mübarizələrdə, “Müsyö Jordan” və “Vəziri-xani-Lənkəran” pyeslərində olduğu kimi, qadınlar qalib gəlirlər.

Mən deməliyəm ki, Axundovun komediyalarındakı tiplər uydurulmamışdır, bilavasitə həyatdan götürülmüşdür. Komediyalarda verilən

şəxslər, həqiqətən, həyatda yaşamışlar. Hacı Qaranın nəvələri indi də Ağdam qəzasının Ağcabədi kəndində yaşayırlar. Molla Xəlil kimyəgərin nəvəsi ilə mən özüm Tiflisdə tanış olmuşam. O, orada həvəskar artist idi. Hələ Axundov anadan olmamışdan əvvəl vəfat edən Vaqifin şeirlərində Müsyö Jordan və Hətəmxan ağa haqqında işarələr vardır. Lakin onlardan həqiqi, ölməz surətlər yaratmaq üçün Axundov istedadı lazım idi.

M.F.Axundov ədəbi fəaliyyəti ancaq komediyalarla məhdudlaşmırdı. O, “Qafqaz” qəzetində ictimai mövzularda məqalələr dərc etdirmiş, 50-ci illərdə Tiflisdə çıxan “Zurna” almanaxında Ağa Məhəmməd şahın Şuşada öldürülməsinin ətraflı təsvirini vermişdir. Axundov poeziyaya da yabançı deyildi, onun Azərbaycan və fars dillərində bir neçə şeri vardır.

Axundovun əsərləri əvvəlcə rus və gürcü dillərinə tərcümə edilmişdi. “Hekayəti-Müsyö-Jordan həkimi-nəbatata” və “Vəzir-xani-Lənkəran” pyesləri erməni dilinə də tərcümə edilmişdir. Rus və gürcü tərcümələri nəşr olunmuş, ermənicə tərcümə olunmuş pyeslərin birinin üstündə Axundovun şəxsən yazdığı bir qeyd var: “Satenik xanıma icazə verirəm ki, bu pyesi öz benifisinə tamaşaya qoysun. Müəllif Axundov, 1874-cü il”.

Belə bir orijinal istedadın meydana çıxması o zamankı rus ədəbiyyatçılarının nəzərindən qaçmadı. 1853-cü ildə “Russki İnvəlid” qəzetində Axundovun əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş məqalə buraxılmışdır. Həmin məqaləni “P.L.” imzası ilə yazan naməlum bir ədəbiyyatçı həyəcanlı bir tərzdə qeyd edir ki, “yeni dram dühası, Azərbaycan Molyeri yaranıb, o öz kiçik vətəninə xaricdə də məşurlaşdırılmağa layiqdir”.

O zamankı Peterburq “uzaq ucqarın” yazıçısı ilə də maraqlandı. “Literaturnaya letopis”-in yazdığına görə, onun “Müsyö Jordan” komediyası orada xüsusi səhnədə tamaşaya qoyulmuşdur.

Axundovun komediyaları 1817-1874-cü illərdə Mirzə Cəfərin tərcüməsi ilə fars dilində Tehranda daş çapı ilə nəşr olunmuşdur. Avropa şərqşünasları bizim yazıçının əsərləri ilə bu tərcümənin sayəsində tanış olurlar. 1882-ci ildə Haqqarda və Strançe “Vəzir-xani-Lənkəran” komediyasının fars mətninin ingiliscəyə tərcüməsini lüğət və qeydlərlə nəşr etdilər. Bundan sonra 1886-cı ildə Parisdə Barbie de Meynar “Jurnal aziatik” məcmuəsində “Kimyəgər” komediyasını fransızca buraxmış və 1889-cu ildə o, “Hekayəti-xırs-quldurbasan”

komediyasını Azərbaycan dilində şərqşünasların Stokholm konqrasına təqdim etmiş, pyes Stokholm konqrası əsərlərinin birinci cildində çıxmışdır. Yənə də 1899-cu ildə Adolf Silyer “Vəzir-xani-Lənkəran” və “Təbriz vəkilləri” komediyalarını fars dilində Parisdə nəşr etmişdir. Bundan başqa, Axundovun pyeslərinin ingilis və fransızcaya tərcümələrinin nəşrləri də vardır. Bizdə isə Axundovun əsərlərinin Azərbaycan dilində çıxmış nəşri artıq çox çətinliklə tapılır. Ancaq bu yaxınlarda Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı onun əsərlərini yeni əlifba ilə buraxmışdır.

Mirzə Fətəli sağlığında əsərlərini Azərbaycana dilində səhnədə görməmişdir. İlk dəfə 1873-cü ildə martın 9-da “Hacı Qara” komediyası Bakıda Həsənbəy Məlikovun rəhbərliyi ilə realni məktəbin şagirdləri tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. Həsənbəy Məlikovdan bu haqda məlumat aldıqda Mirzə Fətəli ona yazmışdır: “Mən qocalmışam, yaxında öləcəyimi gözləyirdim, ancaq bu xəbər mənim ömrümü on il uzatdı”. Lakin o, beş ildən sonra, 1878-ci il fevralın 28-də (köhnə hesabla) bütün həyatını və qüvvəsini mədəniyyətinin inkişafına həsr etdiyi xalq tərəfindən unudulmuş, tənha bir vəziyyətdə gözlərini həyata yumdu. Ölərkən onu ancaq ailəsi və iş yoldaşları əhatə etmişdi. Azərbaycanın bu böyük oğlunu layiqi ilə qiymətləndirmək üçün zəhmətkeşlər hökumətinin yaranması lazım imiş.

MİRZƏ FƏTƏLİ VƏ ƏRƏB ƏLİFBASI

Ərəb əlifbasının türk və fars dillərinə uyğun olmaması hamıya aydındır. Həmçinin, bu əlifbanın öyrənilməsi, onunla yazmaq və xüsusən bu əlifba ilə yazılmış kitabları oxumaq nəinki çocuqlar, hətta savadlı şəxslərin çoxları üçün bir çətin məsələdir. Buna da ən böyük səbəb hürufi müsəvvitənin yazılmamasıdır.

Ona görə bu əlifbanın istər islahi, istər büsbütün təgyiri yolunda çalışanlar çox olublar: Mirzə Məlkum xan, Mirzə Rza xan, Abdulla bəy Əfəndizadə, osmanlı ədiblərinin çoxu, islahçılar bir qədər müvəffəqiyyət qazanıblar isə, təgyirçilərin zəhməti Azərbaycan cümhuriyyətində meyvə verib, buradan Şərq ölkələrinə yayılmaqdadır.

Ərəb əlifbasının dəyişilib və təzə bir şəkil almasının ilk tərəfdarı Mirzə Fətəli Axundzadədir.

Mirzə, bu yola qədəm qoymasının səbəbini öz tərcümeyi-halında belə yazır: “Çun tafeyi-islamın miləli-müttəhidinə, dalda qalmasına səbəb əvvəl dini-islam və ikinci, əlifbayi-ərəbdir, o səbəbdən bu əlifbanın təğyiri yolunda çalışmamı vacib bildim”.

Mirzə, əslən, soldan sağa yazmağın tərəfdarıdır. Hətta belə bir əlifba da təklif edirdi. Bu əlifbanı “Dan ulduzu” məcmuəsinin 12-ci nömrəsini oxuyanlar görmüşlər.

Mirzə, İran Vəzarəti ülumuna göndərdiyi ərzi-halda belə yazır: “Bilmək lazımdır ki, hər günə xətti sol tərəfdən sağ tərəfə çəkmək sağdan çəkməkdən asandır. Kağız üzərinə səttərə qoyub xətt çəkənlər bu keyfiyyətin dürüstlüyünü təsdiq edirlər. Bəs biz islam tayfası ki, xətti sağdan sola çəkirik, öz-özümüzü süübətə mübtəla edirik, amma nə etməli, taqsır bizdə deyil, ata-babamızdadır ki, sağdan sola yazmağı icad ediblər və biz bu gün bu rəsmi təğyirini öz qüvvəmizdə görmürük və bu cəhətdən ki, biz, sağdan sola yazırıq. Lazımdır ki, mürəkkəbimiz firənglərin mürəkkəbləri kimi cari və su kimi dolmasın, bəlkə çox qəliz və ipək sapa bulanmış olsun və həmçinin quş qanadından yapılmış qələmlə yazmağı bacarmırıq, naçarıq ki, qəmiş qələmlə yazmaq. Həmçinin kürsüdə əyləşib masa üzərində yazmağı bacarmırıq, yerdə əyləşib, ikiqat olaraq dizimiz üstündə kitabət etməyə məcburuq. İkinci növ əyləşməyin birinci növ əyləşməyə nisbət məşəqqəti aşıkardır. Əlavə, firənglər tək bir hərfi öz şəkli əslində yazsaq, hər dəfə qələmi kağızdan götürmək məcburiyyətində olacağıq və kağız hər iki və üç qat məsrəf olacaqdır. Görünür, ata-babalarımız bu əlifbanı icad edəndə iqtisad məsələsini nəzərə alıbdırlar. Əgər hərflərin şəkli-əslilərini saxlamağı lazım bilsək, naçar görəkdir biz də firənglər kimi soldan sağa yazaq. O vaxt cəmi əşkalat rəf olar, amma dedik ki, bu növ təğyir ələz-zahir bizim qüvvəmizdə deyil, bəs görəkdir bir xətt icad edək ki, onun hər hərfinin ancaq bir şəkli olsun ki, çap işi də bir növ yüngülləşsin”.

Burada Mirzə, təzə icad etdiyi əlifbanı göstərir. Bu əlifba, bir türk dili üçün olmayıb, ərəb və fars dilləri də nəzərə alınmış. O səbəbdən ərəb əlifbasının hamı hürufatı üçün, hətta sükun üçün də əlamət göstərilir. Vaxtın təqzasına görə təzə əlifbanın həyata keçməsinə osmanlı və İran hökumətlərinin savabdidləri olmasını yəqin edib. Mirzə 1863-cü sənədə İstanbula gedir və osmanlı hökumətinə əlifbasını ərzi hali ilə bahəm təqdim edir. “Cəmiyyəti-elmiyyəyi-osmaniyyə” neçə gün bu

Əlifbanın tədqiqinə məşğul olub, hüsni-rəğbət də göstərir və axırda “bunun vaxtı hala yetişməmiş” deyib, əlifbanı rədd etdilər. Bu yerdə İstanbulda müqim İran vəzir-i-müxtari Hüseynəli xan bir çox çirkin rol oynamışdır.

Bu adamın sabiq Tiflis general-konsulu olduğu zaman Mirzə ilə şəxsi bir ədavəti var imiş. Mirzə İstanbulla varid olduqda, Hüseynəli xan onu öz evinə aparıb, köhnə ədavəti unutmuş adam kimi neçə gün Mirzəni evində müsafir saxlayır və ona bir tərəfdən izzət-əhtiram göstərir, o biri tərəfdən osmanlı hökuməti dairələrində Mirzənin əlifbasının məqbulu əleyhinə var qüvvəsi ilə çalışır və əlifbanın həm osmanlıda, həm İranda məqbul olmamasına səbəb həmin bu şəxs olur.

İndi Mirzənin vəfatından əlli il keçir. Əgər ona qəbirdən bir dəqiqəliyə baş qaldırıb ətrafa bir nəzər salmaq mümkün olsaydı, o vaxt cəmi arzularının həyata keçməsinə, yetirmək istədiyi və yolunda üqubətlər çəkdiyi ideyalarının tətbiqini görüb, dərin bir nəfəs çəkib, həmişəlik rahat yatardı.

MAKSİM QORKİNİN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Çocuqluqda və cavanlıqda cürbəcür bəlalara, müsibətlərə düşər olan, yurdsuz insanlar kimi yurdsuz-yuvasız, həftələrlə ac və sərgərdan dünyanı dolanıb, axırda yeni və köhnə dünyanın əziz və möhtərəm mühərriri olan və hər iki dünyanı heyretə gətirən inqilab ədəbiyyatında “Fırtına elçisi” adını almış və Maksim Qorki təxəllüsü ilə məşhur Aleksey Maksimoviç Peşkov 1869-cu il mart ayının 29-da Nijni-Novqorod şəhərində dünyaya gəlir. İki ildən sonra Qorkinin atası paraxodstvo müdirliyinə təyin olunub ailəsi ilə bərabər Həştərxana köçür. Burada uşaq Qorki vəba xəstəliyi tutur, xəstəlik oğuldan ataya sirayət edir və onun ölməsinə səbəb olun. Anası dübarə oğlunu götürüb Nijni-Novqoroda qayıtmağa məcbur olur. 1875-ci ildə 7 yaşında Qorkinin məktəbə göndərilir. 1877-ci ildə vərəm xəstəliyindən vəfat edən anasından da əli çıxıb, kimsəsiz və yetim qalır. On yaşında bir çəkmə satan dükana xidmətə gedir. nəhayət, burada oxumaq ona müyəssər olmur; aclıq onu çörəkçi şagirdliyinə getməyə məcbur edir.

Qazanda bir para studentlərlə ülfət bağlayıb onların vasitəsilə xəlvət işləməkdə olan bir inqilabi təşkilata daxil olur. Burada birinci dəfə olaraq Qorki inqilabi, iqtisadi və ictimai ədəbiyyatla aşına olur. Qorkinin Qazanda yaşamaqdan məqsədi hazırlaşib darülfünuna daxil olmaq idi. Fəqət darülfünün qapısının proletar sinfi üzünə bağlı olmasını yəqin edib xəyalından daşındı.

1888-ci ildə Qorki inqilabçı və xalqçı Romasla aşna olub, onun təbliğat niyyəti ilə açdığı baqqal dükənində işləməyə başlayır. Romasla yaxınlaşması Qorkinin ruhunu və gələcəyə ümidlərini günü-gündən möhkəmləndirdi. 1889-cu ildə Nijni-Novqorodda Qorki inqilab sahəsində işlədiyindən dolayı birinci dəfə olaraq həbsə alındı. İki il həbsdə qalıb azad edildikdən sonra Nijni-Novqorodu buraxıb, piyadəcə olaraq Volqa boyu ilə gəlib Saritsinə çatdı. Sonra Don əyalətindən, Ukraynadan, Bessarabiyadan keçib Xerson quberniyasına gəldi və haman ilin payızında Krimdan Qafqaza addayıb Tiflisə keçir. Burada məşhur inqilabçılardan Kolojni və sairləri ilə tanış olub sıxı olaraq işçi hərəkatına yanaşır, 1892-ci ildə sentyabr ayının 12-də “Qafqaz” qəzetində Qorkinin “Makar Çudra” adlı birinci hekayəsi çap olunur.

Payızın axırlarında Nijni-Novqoroda gedib orada advokat Laninin yanında işləməyə başlayır.

Qorki, Laninin yanına gəldikdən qabaq çəkdiyi əzab və işgəncələri belə nağil edir; əllərim qalınca iri şalbanlar mişarlamadan, çiyнімdə çətinliklə nəfəs alaraq dörd-beş pud vəznində yük daşımaqdan, gələcəyimə bilmərrə naümid olduğumdan qəsdı-can etdim. Ancaq həyat qalib gəldi, hamballıq vəzifəsini soyuq kvas satmaq vəzifəsinə dəyişməyə müvəffəq olmağım bir qədər məni dirilti. Axırda bəxtim məni advokat Laninə çatdırdı. Mənim gələcəyimə və tamam ruhumda onun böyük təsiri oldu.

Laninin yanında işləyən Qorki məşhur rus ədibi Korolenko ilə tanış olur və bu vaxtdan Maksim Qorki ədəbiyyat yoluna möhkəm qədəm qoyur. “Voljski vestnik” adında Kazan qəzetində və “Volqa” adında Nijni-Novqorod qəzetində onun “Sığırçın” və “Arxip baba və Lyonka” adlı hekayələri çap olunur. 1893-cü ilin may ayından Qorki “Samara” qəzetində daimi felyetonçuluq vəzifəsini qəbul edir. Bu illərin hamısında Maksim Qorki inqilabçılarla sıxı əlaqədə olub, mümkün etdiyi mənəvi və maddi müavinəti müzayiqə etmirdi. Varlı və hüriyyətpərvər ziyalılarla əlaqədar olduğundan, inqilabçılara para toplamağa da müvəffəq olurdu.

1901-ci ildə Qorki Peterburqa gəlir. Haman ildə “Jizn” məcmuəsində onun “Fırtına elçisi – Burevestnik” adlı əsəri çap olunur. Burada Qorki yavuşlaşmaqda olan inqilabın xəbərini verir. Peterburqda Qorki sosial-demokratlarla yavuşlaşır. Aprel ayında Nijni-Novqoroda gəlib, Sormov işçiləri arasında intibah vərəqləri buraxmaqda müttəhim olaraq həbsə alınır və may ayında ciyər xəstəliyinin şiddət etməsindən dolayı həbsdən çıxarılıb Arzamasə göndərilir. Bu vaxtlarla Maksim Qorki Rusiyada möhkəm bir ad qazanmış ədib idi və onun həbsdən azad edilməsinə səbəb Lev Tolstoyun daxiliyyə vəziri Svyatopolk – Mirskinin yanında vəsətəti olmuşdu. Arzamasda Qorkinin mərzəi daha şiddət etdiyinə görə hökumət onun Kırma getməsinə icazə verdi. Burada dəfəatla Tolstoyla görüşüb, onunla müsahibətdə bulunurdu.

1902-ci ildə fevral ayının 25-də Maksim Qorki Rusiya fənni Akademiyasına fəxri üzv intixab olunur, fəqət çar hökumətinin tələbinə görə bir az vaxtdan sonra üzvlükdən kənar edilir. Akademiyanın Qorki haqqında belə rəftarı ziyalılar arasında böyük həyəcana səbəb oldu. Bununla əlaqədar olaraq Çexov və Korolenko akademiya üzvlüyündən istefa verdilər.

1905-ci ilin yanvar ayının səkkizinci günü idi. Peterburq işçiləri məşhur provakator keşiş Qaponun sözlərinə inanıb, o birisi günü padşaha öz hüquqları xüsusunda ərzi-hal vermək üçün Qış sarayına getməyə hazırlaşdılar. Maksim Qorki işçilərin məqsədlərinə qail olmaq əvəzinə yüzlərcə silahsız, günahsız işçi kişilərin, qadınların, məsum çocuqların çar qoşunlarının qurşunu ilə qırılmalarının və atların ayaqları altında tapdalanmalarını yəqin edib, mühərrirlərdən bir heyət tərtib edib, vəzirlər şurası sədri Vittenin və daxiliyyə vəziri Svyatopolk-Mirskinin yanına gedib onlardan bu bəlanın rəfi üçün bir tədbir çəkməyi xahiş etdi. Fəqət heyrət məqsədinə nail olmadı. 9 yanvarda Peterburqun meydanları və küçələri padşah qarısına gedən işçilərin leşləri ilə doldu... Bu hadisə haqqında Maksim Qorkinin “Məlumat” sərlövhəli əsəri məşhurdur. Qorki haman ildə inqilabi çıxışlarından dolayı tutulub, Petropavlov qalasına salındı. Qalada həbs olarkən “Günəş çocuqları” adlı əsərini yazdı və haman 1905-ci ildə bu pyes Leninqrad və Moskva səhnələrində oynanıldı.

İki aydan artıq qalada oturduqdan sonra Qorki azad edildi.

1906-cı ilin əvvəllərində Avropaya və oradan Amerikaya getdi. Orada çar hökumətinin əleyhinə və həmçinin Fransa hökumətinin çar hökumətinə borc pul verməyi qərara almasının əleyhinə neçə çıxışlar etdi.

Qorki o vaxt “Gözəl Fransa” sərlövhəli həcvinə Fransaya müraciətlə deyir: “Böyük Fransa! Sən bir vaxt cəmi dünyanın mədəni pişivəsi idin; indi sən öz qəbahətini düşünürsənmi? Sənin satqın əlin böyük bir məmləkətin hüriyyət yolunda sədd çəkdi. Əgər bu sədd bir günlük də olsa, sənin cinayətinin qədəri azalmaz. Amma sən hüriyyət yolundakı hərəkəti bir günlüyə dayandırmayıbsan. Sənin qızılın Rusiya xalqının təzədən qanının tökülməsinə səbəb olacaq. Qoy bu qan sənin həyasız və mənhus sifətinə həmişəlik bir xəcalət qızartısı olsun”.

Amerikada olduğu zaman Maksim Qorki “Ana” adlı məşhur böyük hekayəni yazdı. 1906-cı ildə İtaliyaya – Kapriyə gəlib orada sakin oldu. Burada Qorkinin Cenevrədə yaşamaqda olan Leninlə məktublaşması başlanır. Leninlə Qorkinin sıxı surətdə yavuqlaşmaları 1907-ci sənədə Londonda vəqə Rusiya sosial-demokratlar qurultayında oldu.

1908-ci sənədə Qorki Kapridə rus işçilərindən təbliğatçılar yaratmaq üçün xüsusi bir məktəb açır.

1911-ci sənədən başlamış bolşevik orqanları “Zvezda” və “Prosveşşeniya”da işləyir.

İtaliyada Qorki “Çocuqluq” adlı hekayəsini qurtarır və 1913-cü ildə Romanov xanədanının 300 illiyi münasibətilə sadir olan əffi-ümidən istifadə edərək Rusiyaya gəlir.

Oktyabr inqilabında Qorki bolşeviklərlə birlikdə işləməkdən geri çəkildi. Lenin haqqında xatiratında belə yazır: “Mən xalq kütləsinin fərasətinə inanmırdım. Mənim əqidəmcə üsyan etmiş kütlə əziz tutduğum mədəniyyət xəzinəsini dağıdardı”.

İnqilabın axır illəri Qorkini kütlənin yaradıcılıq qabiliyyətinə inandırdı. Oktyabrın on illiyi münasibətilə yazdığı “Mənim salamım” sərlövhəli məqaləsində deyir: “Mənə belə gəlir ki, Şuralar İttifaqında insanlar zəhmətin məmləkət üçün əhəmiyyətini və onun hüriyyət və mədəniyyətə ən yaxın və ən möhkəm bir yol olmasını düşünüb işləməyə başlayırlar”. Sonra Rusiya işçisinə müraciətən deyir: “Yoldaş! Bil və inan ki, dünyada ən lazım bir vücudsan. Öz xırdaca işini görürək, sən həqiqətdə təzə bir dünya yaradırsan”.

1922-ci ildə ciyər xəstəliyi şiddət etdiyindən dübarə Avropaya getməyə məcbur oldu. Hal-hazırda İtaliyada olarkən vətəni ilə əlaqəni kəsmir, Şuralar İttifaqının yüzlərcə ədibləri ilə, kəndli və işçiləri ilə əlaqədədir. Şuralar İttifaqında çıxan qəzet və məcmuələrdə iştirak edir və şura həyatı ilə maraqlanmaqdadır.

Axır illərdə onun bir neçə bədii əsərləri meydana çıxıbdır: “Mənim darülfünunlarım”, “Artamonovların işi”, “Klim Samginin həyatı”, xırda hekayələri, Leninin, Tolstoyun və Krasinin bədii səciyyələri.

Hali-hazırda Qorki Oktyabr inqilabı və Şuralar İttifaqının axıncı illəri xüsusunda bir kitab yazmağa hazırlaşır.

* * *

Qorkinin babası həmişə ona deyirdi: “insanlar bir-birləri üçün yırtıcı canavardılar” və Qorkini əhatə edən həyat bu sadə və acı əsas üzərində qurulmuşdu. Qorki özünün tərcümeyi-halına dair hekayələrində yazır: “Həyat mənim gözümlə önümdə bir intəhasız ədavət və qəddarlıq zənciri kimi açılırdı, o bir tükənməz və müləvvəs puç şeylərə malik olmaq yolunda mübarizədən ibarət idi”. Bu onun çoculuğunda və cavanlığından aldığı təsir idi və bu təəssürat onun ürəyinin ən dərinliyində məkan tutub və yaradıcılıq yolunda onu həmişə təqib edərək, bir an rahat qoymurdu.

Qorki bütün yaradıcılığın həyatın heyvani quruluşu ilə mübarizəyə, təzə həyat bünövrəsi və nifrət etdiyi zülmkar və hərəslərə bənzəməyən yeni adamlar axtarmağa həsr etmişdir. Qorki nifrət etdiyi dairəyə “Okurovluq” adı verirdi. “Okurov” bir şəhərin adıdır ki, Qorki onun iki böyük əsəri olan “Okurov qəsəbəsi” və “Matvey Kojemyakin”də təsvir edibdir.

Okurov dairəsi təfsilən Qorkinin tərcümeyi-halında təsvir etdiyi və içərisində yaşadığı dairədir.

Balaca Matvey Kojemyakini atası yaşayış haqqında deyir: heç kəsin heç kəsə dünyada rəhmi gəlmir, ətraf tamam heyvanlardan ibarətdir.

Okurovlardan birisi Okurov ənənəsini gözəl xarakterizə edir: “Adamın boynunun ardına şillə vurmaq hamı üçün böyük bir ləzzətdir”.

Okurovluq əsası Qorkinin əsərlərinin hamısında, cavanlıq yazılılarından başlamış axırkı əsərlərinədək hər yerdə aydın görünməkdədir. Qorkinin əsərlərində iki əsas qiyafələr bir-birinə müqabildilər: bir tərəfdə Okurov həqiqətini daşıyan, onun əsası ilə canlanmış və onun heyvanlıq ruhunu təsdiq edən; o biri tərəfdə o ruhu mən edib, həyatı Okurovluğa bəxş əsas üzərində qurub, bu əsasın qabiliyyəti yolunda mübarizə edənlər. Aşağıdakı sətirləri göstərək:

Bu roman Okurov həqiqəti daşıyan tacir Malkin parlaq rənglərlə təsvir olunmuş bir qiyafədir. O, belə bir həqiqət söyləyir: “İnsana ya-

vuq getdikdə bir əlində bal, o birisində bıçaq gərək olsun”. ya bu sözləri deyir: “Qardaşım, həyatın quruluşu çox sadədir: ya hamını çey-nəməlisən, ya palçıq içində uzanmalısən”.

Tacir Malkinin müqabilində Foma Qordeyev çıxır. Bir ziyafətdə Malkinin sifətinə bu sözləri çırpır: “Alçaqlar, siz nə yaradırsınız? Sizin yaratdığınızı həyat deyil, məhbəsdir”.

İki əsasın bu növ toqquşmasını biz onun “Çocuqluq”, “Matvey Kojemyakin”, “Tövbə”, “Çelkaş” və sair əsərlərində görürük.

Özünün 1927-ci ildə təb etdiyi məqalələrində Qorki iki müddəi xüsusunda maraqlı bir nağıl yazır. Nağıl belə başlanır:

“İki müddəi olan yerdə qəhrəman olar”... Nağılı belə qurtarır: “Mənim düşmənim olmasaydı, həyatım puç və ürək sıxıntısı gətirən olardı”.

Bu nağılda Qorki öz yaradıcılığının əsas xüsusiyyətini meydana çıxarır. Nağılın məzmunu Qorkinin nifrət etdiyi kapitalistlik Okurovluğu ilə mübarizədən ibarətdir. Onun birinci və ayaqyalınlar (basyak) həyatından yazdığı hekayələrinə baxanda orada adi və biqeyd yaşayış üzərinə ciddi mübarizə elanı müşahidə edirik. Qorki ilk vaxtlarda yazdığı hekayələrində özünün qəvi olan yaradıcı xəyalatının gücü ilə “Okurov” insancıqlarına müqabil duran qüvvətli, bimənzur və azadə bir insan yaradırdı. Qorkinin başqa cavanlıq əsərləri də bu əsas üzrə yazılmışdır. Qorkinin ayaqyalınları onun həmişəlik düşmənlərinə ağır bir zərbədir.

Qorki təzə həqiqət axtararaq, sosializmə rast gəldikdə və sosialistləri dünyanın ən yaxşı adamları saydıqda, onun həmişəlik düşmənləri gəlib gözümün önündə dayanırdılar.

“Ana” hekayəsində sosialist Pavel Vlasov deyir: “Görün insanlar bir-birlərinin müqabilində necə qoyulublar: “Ürəyindən də keçmir – amma vurursan”. Yenə həmin hekayədə o biri sosialist Naxodka deyir: “Hər şəxs qonşusunun vuracağından ehtiyat edib qabaqca özü qonşusunun qulağının dibinə bir yumruq çalır”.

Qorkinin nəzərində sosializm həqiqəti böyük həqiqətdir. Bu həqiqət mehribanlıqla hamının öz tərəfinə çağırır dünyanın üç bəlası olan hirsdən, şərdən və yalandan xilas edəcəyini xəbər verir.

Qorkinin həyatın hal-hazırdakı quruluşuna etirazı onu həmişə ayaqyalınlar və sosialistlər tərəfinə çəkir. Bunların hər ikisi hirsin, ədavətin və yalanı düşmənləridirlər.

Çox maraqlı burasıdır ki, Qorki Şuralar ittifaqının böyük rəhbərlərin, məsələn, Lenin təsvir edəndə, onların özünün bədii əsərlərinin

qəhrəmanlarına bənzədir. Qorki bu adamları sevir və bu məhəbbət onun xəyalatının yaratdığı şəxslərə olan məhəbbətdir.

Məsələn, Lenində Qorkini həvəsə gətirən sifət onun həyatda vəqə xəbasətə nifrətidir. Qorki Leninə “Yalanın və dünya qəmlərinin ovçusu” adı qoyur.

Lenin, adi həyata zərbə vurub dağıtdığından Qorkiyə əzizdir. Qorki yazır: “Əhalinin əksərini ağlamağı və qışqırmağı budur: bizi rahat qoyub və adət etdiyimiz yaşayışla yaşamağımıza mane olmayın”. Lenin xalqın adət etdiyi həyatına belə bir növlə məmaniət göstərdi ki, o məmaniəti ondan qabaq bir kəs göstərməyə qadir olmamışdı.

Kapitalizm sayəsində əxlaqı pozulmuş cəmiyyətə, dünyanın əsərdə saxlayan hirsə, tamaha, ədavətə və yalana nifrət! Budur Qorkinin yaradıcılığının əsası və bu əsas onun otuz beş illik ədəbi yolunun hamı nöqtələrini bir yerə cəm edir.

Öz yaradıcılığının əsas məqsədi haqqında Qorki belə deyir: “Vəhşi rus həyatının qurşun tək ağır olan murdarlığını yada gətirdikdə bəzi vaxt özüm-özümdən xəbər alıram: “Bu barədə danışmağın lüzumu varmı?” və sonra möhkəm bir etiqadla özümə cavab verirəm: “Bəli, var”. Çünki bu diri və murdar həqiqət indiyə kimi ölməmişdir; bu həqiqəti öyrənməli və sonra onu kökündən dartıb insanın ruhundan və bizim ağır həyatımızdan qopartmalıdır.

Maksim Qorkinin bədii yaradıcılığını üç dövrə təqsim etmək olar:

Birinci dövr – 1892-ci ildə Tiflis qəzeti “Qafqazda” onun ilk hekayəsi “Makar Çudra” çıxandan 1905-ci ilə kimi. İkinci dövr – 1905-ci ildən 1917-ci ilə kimi. Üçüncü dövr – 1917-ci ildən bu günə kimi. Bu dövrlərin bir-birindən təfəvütü nədir?

I

Qorkinin birinci dövrdə yaradıcılığı haqqında yazılan tənqid və təhlillər hamısı bir dillə və bir-birinə oxşardır. Bunun da səbəbi Qorkinin əsərlərində keçirdiyi zəmanənin, xüsusən birinci Rusiya inqilabından qabaqkı illərin vəziyyəti aynada görünən kimi aydın görünürdü. Qorki bu əsərlərində öz zəmanəsinin xalis oğlu idi.

Bir neçə faktlar Qorkinin o zamanın carçısı olmasına dəlildir. Onun yazıçılıq şöhrəti birdən-birə başladı. Təəccüb də burasıdır ki, bu şöhrətə səbəb tənqid yox, oxucular oldular.

1898-ci ilin yanvar ayının 7-də “Novoye slovo” idarəsinin üzvü Kalmikov Qorkiyə yazır: “İndi əsərlərinizi məcmuə tərzində buraxmağınızın vaxtıdır. Sizinlə maraqlanırlar. Oxucular əsərlərinizi qəzetlərdə və məcmuələrdə axtarırlar. Yazıçı yoldaşlar isə haqqınızda ehtiyatla danışırlar, oxuculara kitab və sizə para lazımdır. Vaxtdır”.

“Yazıçıların” Qorki haqqında nə mərtəbədə ehtiyatla danışdıqları o vaxtın münəqqidi Vengerovun sözlərindən görünür: “Bişəkk Qorki qabil və istedadlı bir vücuddur. Ancaq gələcəkdə ondan bir dahi yazıçı çıxmaz”. İki ildən sonra Vengerov bu sözləri yazmağa məcbur oldu: “Rusiyada kitab ticarətinin binasından indiyə qədər bir əsərin on min cildlə satılması birinci dəfədir. Beləliklə, bu satış axırda yüz minə çıxacaqdır”. Bu vaxtdan Maksim Qorki nəinki Rusiyada, cəmi dünyada şöhrət qazanır. Buna səbəb nə idi? Əlbəttə, onda olan bir tək bədii dahilik deyildi. 1894-cü ildə sənayedə bir böyük genişlənmə vaxtı oldu. Bu genişlənmə işçilər arasında ciddi bir hərəkət yaradıb, Rusiyanın hamı siniflərini həyəcana saldı. Ümumi hərəkətin və çarizmlə qəti bir mübarizənin vaxtı yetişdi. Bu vaxtda Qorki özünün təzyiq qarşısında etiraz edən qəhrəmanları ilə ortaya atıldı. Onun “basyakları”, sabit “adamları” rəzalətlə yaşayaraq, həyatın laqeydlik dəryasına qərq olanlara diri və ayıq bir həyat sürməyi təklif etdilər. Bu qəhrəmanlar proletariat nümayəndələri deyildilərsə də, Qorkinin müvəffəqiyyət və şöhrətinə ikinci səbəb oldular.

Üçüncü səbəb məktəb görməmək, Qorkinin səfil həyatın ən dərinliyindən birdən-birə fəvqəladə parlaması idi. Dördüncü səbəb, böyük orijinal, cürətli, bədii və ictimai ruhu ilə ruhlanmış bir dahilik. Bu sifətlər Qorkiyə qarşı xüsusi bir maraq törətdi.

Qorkinin ədəbi fəaliyyəti ictimai çıxışları ilə bərabər gedirdi. Məsələn, 1901-ci sənədə, martın 4-də Peterburqda Qazan kilsəsinin qabağında tələbələr nümayişi və tələbələrin qazaqlar tərəfindən döyülmələri vaxtı olur. Qorki bu vaxtdan artıq dərəcədə həyəcana gəlib, ədiblər ittifaqının protestosunu imza etdi. Eyni zamanda “Jizn” məcmuəsində mart hadisəsinin təsiri altında yazılmış “Fırtına elçisi” çap olunur. Bu əsəri, həmçinin “Tərən nəğməsi”ni bütün inqilabi Rusiya əzbərlədi.

Çox vaxt, xüsusən əyalətlərdə onun “Meşşanlar” adlı əsərinin səhnələrdə oynanılması nümayişlərə səbəb olurdu. Əsərin qəhrəmanlarından birisi olan işçi Nil deyəndə ki, “hakimiyyət haqqı ancaq işçindir”, uca alqışlar səsi teatrı doldururdu. 1905-ci sənənin baha-

rında Qorki Petropavlov qalasında dustaq olan vaxt “Novosti” qəzetində xarici məmləkətlər ədiblərinin Rusiya daxiliyyə vəzirinə protestləri dərc olunmuşdu. Bu protestdə ədiblər bir dillə deyirdilər: “Cəmi məmləkətlər bir səslə qışqırırlar: “Maksim Qorkiyə azadəlik! Onu öz işləməyinə, vətəninə və cəmi dünyaya qaytarınız! Bu xahiş bütün insaniyyətin xahişidir”. Fransa sosialist qəzeti “Humanite”, Almaniya burjuaziya qəzeti “Berliner takeblat” və sair Avropa qəzetlərində Avropanın məşhur fəalları tərəfindən protestlər çap olunmaqda idi.

O anda Maksim Qorkinin təəllüğü tamamilə dünyaya idi.

II

Qorki fəaliyyətinin ikinci dövrü birincisindən təfəvütlüdür. Bu da aydındır.

1905-ci il inqilabı, Leninin təbiri ilə “Rusiya işçilərinin məşqi-ümumisi” əzildi. İşçi hərəkatı zirzəmilərdə gizlənməyə məcbur oldu. Və bir müvəqqəti sakitlik əmələ gəldi. Bu vaxtda Qorki “Ana” adlı böyük romanını yazır.

Romanın əsası Sormov işçilərinin həyatı, Nijni-Novqorod sosial-demokrat təşkilatının 1901-ci sənədə fəaliyyəti, 1902-ci sənənin 1 May nümayişi, dalınca işçi Zalomovun və yoldaşlarının mühakiməsi idi. Bu romanda mərkəzi mövqə tutan – işçi Pavel Vlasov və onun anası Pelageya Nilovnadır. Romanın bədii qiyməti şəksizdir və bu vaxta kimi işçi sinfinin maraq və həvəslə oxuduğu bir kitabdır. Bu roman marksizm nöqtəyi-nəzərindən, bir para qüsurlarına baxmayaraq nəinki burada, hətta başqa ölkələrdə də böyük müvəffəqiyyət qazandı. Bu vaxtlarda yazılmış “Düşmənlər” adlı pyesini də göstərməliyik. Bu əsərdə Qorki zəhmətlə kapital arasında sinfi mübarizəni təsvir edir.

Bu dövrdə Maksim Qorki bir neçə böyük əsər meydana atdı: “Okurov qəsəbəsi”, “Matvey Kojemyakin” və “Tövnbə”. Bu əsərlərin ikisində qazaqların qaranlıq və naümid həyatını təsvir edir. Üçüncü əsərində o vaxtın ziyalıları arasında mütədavil olan “Allah axtarmaq” məsələsindən bəhs edir. Bu kitaba marksizm tənqidi, mənfi bir nəzərlə baxdı və Plexanov bu əsərin çıxmasından istifadə edərək, Allah axtaranlara möhkəm bir məzəmmət yazdı.

Gördüyümüz kim, Rusiyada 1905-ci ildən sonra şiddətlənən irtica Maksim Qorkinin bədii yaradıcılığının bir qədər soyumasına səbəb

oldu. Bununla belə, Qorki öz inqilabçılığında və bolşevikliyində baqı qaldı və necə ki, yuxarıda söylədik, İtaliyada, Rusiyaya mübaliqlər yaratmaq üçün xüsusi marksizm məktəbi açdı. Valonov həbsini, hətta ölümü belə gözünün qabağına alaraq çox çətinliklə Rusiyadan 20 nəfər işçi nümayəndəsini çıxarıb, o məktəbə apardı. Məktəbdə Qorkidən əlavə Lunaçarski, Lyadov və sairləri dərs verirdilər.

Qorkinin yaradıcılığının ikinci dövrünü belə xarakterizə etmək olar: irtica uzandıqca, onun bədii əsərlərində inqilabi məzmunlar azalır. İctimai fəaliyyəti aktiv və inqilabilikdə baqı qalırdı. Bu da cahangirlik müharibəsində aydın göründü. Bu vaxt Maksim Qorki “Letopis” namında bir beynəlmiləl məcmuə verməyə başladı. Bu məcmuə tamam irticaçı burjuaziyanın ədavətini onun üzərinə gücləndirdi.

III

Qorkinin üçüncü dövr fəaliyyəti haqqında danışmaq bambaşqadır. İki əvvəlinci dövr Rusiya həyatının tarixi nöqtələrini göstərsə, onun axıncı on illik fəaliyyətində bunu görmürük. Oktyabr inqilabı xüsusunda onun bir gözə çarpan mükəmməl əsəri yoxdur. Bununla belə, çarizm zamanının qaranlıq həqiqətini təsvir edən, böyük məharətlə yazılmış beş kitab buraxıldı. Bu kitablar bunlardır: “Mənim darülfünunlarım”, 1922–24-cü illərdə yazılmış xırda hekayələr, “Artamonovların işi”, “Xatirat” və “Klim Samginin həyatı”.

Maksim Qorki bizim hal-hazırda keçirdiyimiz həyatı öz bədii əsərlərində təsvir etməyibsə də, demək olmaz ki, o, Şuralar İttifaqının həyatı ilə maraqlanmayıb, ondan geri çəkilib. Biləks Şuralar ölkəsinin həyatı və inkişafı onun diqqətini günü-gündən artıq cəlb etməsinə dəlil çoxdur. Hər gün qəzetlərdə Qorkinin komsomollar, Qızıl Ordu, işçi müxbirləri və camaat fəalları ilə məktublaşması yazılır. Bu yaxın zamanda “Put rabselkora” məcmuəsində onun işçi müxbiri Sopelova yazdığı məktubu dərc olunmuşdu. Sopelov Qorkidən xəbər alır: “Nədən çox yazmalıdır? – yaxşılıqdan ya pislikdən?” Qorki yaxşılıqdan yazmağı pislikdən yazmaqdan yaxşı görüb deyir: “Biz pisliklərimizi çox yaxşı göstəririk və özümüzü də birəhmanə tənqid edirik”.

Qorki Şuralar İttifaqına gəlir. Milyonlarla gözlər onun yolundadır. Milyonlarla ağızlardan “xoş gəlibsən” sədası ucalacaq və böyük ədib hörmətlərlə qarşılanacaqdır.

AZƏRBAYCANDA TEATR

Xalq tamaşaları hər bir zaman xalqların həyatında mühüm rol oynamışdır. Açıq meydanlarda, həvəskar camaatın gözü qabağında və heç bir dekordan istifadə etmədən oyun çıxaran müxtəlif sehrbazlar və yalançı pəhləvanlar kütlənin diqqətini həmişə cəlb etmişlər.

Şərq “Musanın əsası” haqqında məşhur bir əfsanə vardır. Həmin əsa lazım olduğu vaxtda əjdahaya çevrilir və camaatın gözü görə-görə canlı şeyləri udurdu. Lakin Musa əjdahanın quyruğundan yapışan kimi, o yenidən əsaya çevrilirdi.

Musanı sehrbaz hesab edən Misir fironu öz məmləkətində yaşayan bütün sehrbazları çağırtdırıb əmr edir ki, Musanın möcüzələrinə inanan və onun ardınca gedən camaatın gözünü açmaq üçün onlar Musanın əsasına bənzər bir şey qayırsınlar. Sehrbazlar doğrudan da taxtadan əjdahalar qayırır, onları nə ilə isə yağlayır və taxta əjdahalar yeriməyə başlayır.

Bu zaman Musa öz əsasını ortaya atır, əsa əjdahaya çevrilərək bütün taxta əjdahaları udur. Sonra Musa əjdahanın quyruğunu dartır, o dərhal adi əsaya çevrilir; lakin taxta əjdahalar artıq yox olur.

Bu maraqlı lətifə aydın göstərir ki, qədim Misirdə sehrbazlar və bu sehrbazların oyun çıxarmaları üçün müəyyən estradalar – səhnələr olmuşdur.

İsanın anadan olmağından beş əsr əvvəl Yunanıstanda Aristofanın nümunəvi bir teatri olduğu məlumdur. Hindistanda isə Yunanıstandan da əvvəl teatr varmış. Belə bir rəvayət vardır ki, yunanlar teatri hindlilərdən götürmüşlər.

Kütləvi hipnoz və müxtəlif “mücüzələr” göstərmək ta qədimdən məlum olan adi bir şeydir; hind sehrbazları bunu xüsusilə bacarırmışlar və indi də bacarırlar.

İranda küçə sehrbazları hələ də çoxdur. Azərbaycanda teatrdan və ümumiyyətlə, tamaşalardan bəhs edərkən bu barədə danışmamaq olmaz, çünki Azərbaycan, demək olar ki, XIX əsrin axırınadək İran mədəniyyətinin təsiri altında olmuşdur. İrandan gələn hər cür sehrbazlar, yalançı pəhləvanlar, şəbihgərdanlar, mütrüblər, dərvişlər, rövşəxanlar Azərbaycanda isti yuva tapır və özlərini əziz qonaq hiss edirdilər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İran sehrbazlarının Azərbaycanadan ayağı kəsildi; lakin indiyədək İranın şəhər və kənd meydan-

larında onlar oyun çıxararaq tamaşaçıları öz sənətlərinə heyran qoyurlar. Hər bir oyun üçün onların məzəli sözləri vardır.

Hər bir sehrbazın şagirdi olur; Avropa sehrbazlarından fərqli olaraq bu şagird oyunda iştirak etmir; onun vəzifəsi isə oyun zamanı dəf vurmaqdan və “dəm” tutmaqdan ibarətdir.

Bəzən sehrbazlar meydanlarda teatra oxşayan tamaşalar göstərirlər. İranda (bir zaman isə bizim Azərbaycanda da) belə tamaşalardan sayılan “Şəbih oyunu” çox məşhur idi. Tamaşada iştirak edənlər tən-bəl Şəbih və onun atasından ibarət idi. Şəbih işləmək istəmir, atası onun danlayır, dilə tutur ki, tənbellikdən əl çəkib zəhmətə qursansın. Şəbih isə evdə oturmaq üçün min cür bəhanə gətirir. Onun hər bir bəhanəsi şiddətli gülüş doğurur. Bu tamaşa çox qısamdır, cəmi 10-15 dəqiqə çəkir. Nəsihət etməkdən cana gələn ata oğlunu küçə sözləri ilə söyərək döyməyə başlayır; Şəbih bağıra-bağıra yığılaraq bir çox ədəbsiz hərəkətlər edir. Camaat heyran qalır, tamaşa qurtarır.

Xalq tamaşalarının başqa növlərindən birisi də “Şah Səlim” oyunudur. Bu tamaşa kukla teatrı ilə Petruşka arasında orta bir şeydir. Komediya pərdə dalında gizlənir, pərdənin dalından sap ilə idarə edilən kuklalar görünür. Kuklalar müxtəlif məişət səhnələri göstərirlər; pərdə arxasındakı komediya isə cürbəcür səslərlə onların əvəzinə danışır. Bu tamaşalar adətən, dövlətli evlərinə dəvət edilən tamaşaçılara göstərilirdi. “Şah Səlim” oyunu keçən əsrin 90-cı illərinə qədər çox yayılmışdı.

Şərqi tamaşaları içərisində kəndirbazlıq da mühüm yer tutur. Böyük meydanların birində iki-iki haçalanmış dörd ağac basdırılır; həmin ağaclar arasında yerdən 5-6 metr hündürdə tarım kəndir çəkirlər. Kəndirin uclarını yerə basdırırlar. Zurna çalıb adam yığırlar. Xeyli camaat toplaşdıqda kəndirbaz ortaya çıxır; bəd gözdən qorunmaq üçün o, boyuna cürbəcür dua-pitik asır. Müvazinət saxlamaq üçün əlində ləngər tutur. Kəndirbazın keçə papaq adlanan (sirkələrdəki klounları xatırladırlar) köməkçisi vardır. Kəndirbaz kəndirin üstünə çıxıb oyun çıxarmağa başlayır. O kəndirin üstündə çox qorxulu hərəkətlər edir: tullanır, uzanır, oynayır, mis qabın içində oturaraq kəndirdə yeriyyir, ayağına bir neçə iti xəncər bağlayıb kəndirin üstündə gəzinir və i. a. Bu zaman keçə papaq meydan sulayaraq öz ustasının hərəkətlərini gülməli bir şəkildə təqlid edir və bununla da bəd gözləri kəndirbazdan uzaqlaşdırır. Başına qoyduğu keçə papaq bütün üzünü də tutur; gözləri üçün papaqdan iki dəlik açır. Oyun zamanı keçə papaq bir çox şit zarafatlar edir, gülməli sözlər danışır. Tamaşaçılardan pulu da keçə papaq yığır.

Azərbaycanda kəndirbazların çoxu ləzgilərdən olurdu. Sirk sənətinin inkişafı nəticəsində Azərbaycanda kəndirbazlıq aradan çıxır, İranda isə bu günə qədər hələ də davam edir.

Müxtəlif tamaşa formaları içərisində mütrüb oyunlarını da qeyd etməlidir. Qadın paltarları geyinən uzun saçlı bu oğlanlar böyük bayramlarda, toylarda, bəzən də meydançalarda və ya çayxanalarda rəqs edirdilər. Onlar tək olurdular, yanlarıncə “antreprenyorlar” gəzdirdilər ki, mütrüblər onlara bir kölə kimi tabe idilər.

“Antreprenyor” mütrübləri mənəvi və fiziki mənada pozğunluğa öyrədirdi; şəhərləri gəzdirərək eyni zamanda həm “tamaşa” düzəldir, həm də uşaqla alver edib onları istismar edirdilər.

İranda indi də mütrüblük çox yayılmışdır. Azərbaycanda mütrüblük sovetləşməyə qədər davam edərək Bakı avaraları və harın dövletlilər tərəfindən geniş istifadə edilirdi. Kapitalizmin aradan qaldırılması, təbii, mütrüblüyü də aradan qaldırmış oldu. Sovet hökuməti uşaqları istismarın bu çirkin və biabırçı formasına son qoydu.

Meydanlarda və bazarlarda camaatın diqqətini dərvişlər də uzun müddət cəlb etmişlər. Onlar əvvəlcə yalnız Əli xəlifəni və onun nəvə-nəticələrini tərifləyirdilər; sonralar isə imamların, padşahların, əfsanəvi qəhrəmanların və i.a. həyatından müxtəlif uydurmalar söyləyərək, öz peşələrinin hüdudlarını genişləndirmişdilər.

Dərvişlik peşəsinin əsasını səfəvilər sülaləsindən olan İran padşahı II Abbas qoymuşdu. Bununla o, şiəliyi möhkəmləndirmək məqsədi izləyirdi. Hökumət tərəfindən müdafiə edilən dərvişlər ölkəni dolaşaraq Əli xəlifə və onun nəvə-nəticəsinin şərəfinə “Mədhiyələr” oxuyurdular. Şah Abbas özü də hərdən dərviş paltarları geyinib camaat üçün çıxırdı. Səfəvilər sülaləsinin yıxılması, Nadir şahın hakimiyyətə başına gəlməsi, sonra isə Qacar sülaləsinin təkli ələ alması ilə əlaqədar olaraq dərvişlik öz mövqeyini və əhəmiyyətini itirir və dərvişlər fəqir camaatın var-yoxuna daraşan tüfeyllərə çevrilirlər. İranda dərvişlər indi də çoxdur. Azərbaycanda isə tamam aradan çıxmışlar.

İranda şiəliyin möhkəmləndirilməsi üçün təbliğat məqsədi ilə istifadə edilən rövzəxanlıq da mühüm rol oynamışdır ki, bunun da əsası yenə səfəvilər tərəfindən qoyulmuşdur.

Qədim Azərbaycanda ölənlər böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölənlər üçün camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu toplantıya “yuq” deyirdilər. (Yuqlama – ağlamaq sözündəndir.) Topla-

nanlar üçün qonaqlıq düzələrdi, xüsusi dəvət edilmiş “yuqçular” isə ikisimli “qobuz” çalıb oynayırdılar. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışib, onu tərifləyərdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyərdi. Toplananlar da hönkür-hönkür ağlayardı. Bu ayın yunanların Dionis ayinini və ya Cava xalqlarının Budda üçün ağlamalarını xatırladır.

1221-ci ildə İran moğolların, çingizilərin ixtiyarına keçir; onlar XVI əsrə qədər İranda hökmranlıq edirlər. Ölü üçün ağlamaq adəti iranlılar arasında moğollar dövründə də davam edir. Moğollar getdikdən sonra onların iki əsrlik hökmranlığı zamanı çox zəifləmiş olan şialiyi möhkəmlətmək üçün bu adətə başqa bir məzmun verilir; indi artıq qəhrəmanlar üçün deyil, Fəratın sahillərində qeyri-bərabər bir mübarizədə həlak olan peyğəmbər övladları üçün ağlayırdılar. Yuqçuların yerini rövzəxanlar tutur, bütün məhərrəm ayında məscidlərdə və varlı şəxslərin evlərində bu günə qədər təziyə düzəldirlər ki, bu təziyələrdə rövzəxan minbərə çıxaraq, əvvəlcə şəhidi, onun davada qəhrəmanlığını tərifləyir, sonra isə müsibətli ölümünü təsvir etməyə başlayır. Camaat ağlaşır, sinəsinə və təpəsinə döyür.

Bu şəhidlərin xatirəsi şərafinə məhərrəm ayının onuncu günündə “Şaxsey-vaxsey” mərasimi düzəldirlər; minlərlə adam şəhərin küçələrində gəzişir, çığırır, ağlayır və vəcdə gələrək başlarını yarmağa, zəncir vurmağa, daşla sinələrinə döyməyə başlayırlar. Rövzəxanlar Azərbaycanda hələlik tapılırsa da, “Şaxsey-vaxsey” Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra aradan qaldırılmışdır.

Fərat sahillərində baş verən faciə “Şəbeh” adlanan və İranda bu günə qədər göstərilməkdə olan misteriyalar üçün süjet təşkil etmişdir. Şəbehlər ya məscidlərdə, ya da şəhər meydanlarında çıxarılır. Şəbehlər xüsusən İranda çox təntənəli bir şəkildə təşkil olunur. Təziyə yerini bəzəmək üçün bütün qiymətli şeylər – qızıl, şal, xalı istifadə edilir. Bir çox şəhərlərin meydanlarında şəbeh çıxarmaq üçün daimi səhnələr düzəldirlər. Bu cür səhnələr Bakının ətraf kəndlərində də rast gəlmək olar.

Şəbehlər naməlum müəlliflər tərəfindən şeirlə yazılmış bir pərdəli pyeslərdən ibarətdir. Pyesdə iştirak edənlər iki cəbhəyə ayrılırlar. İmamla onun tərəfdarları və imamın düşmənləri. Bütün iştirak edənlərin hamısı birlikdə meydana toplaşır, tamaşa yerini dolaşır və müqəddimə oxuyurlar. Bundan sonra “artistlər” – hər kəs öz yerində oturur:

imam və onun tərəfdarları meydanın bir guşəsində salınmış xalça üstündə əyləşirlər, “müxalif” adlanan düşmən tərəf isə təxt və kürsü üstündə otururlar.

Tamaşa başlanır. Şəhidləri oynayanlar öz rollarını mümkün qədər qəmli səsle oxuyurlar. Düşmən tərəfin artistləri isə qəzəbli rəcitativlə danışirlər. Xalq birincilərə qulaq asaraq hönkür-hönkür ağlayır, ikincilərə qulaq asdıqda isə onlara lənətlər yağdırır. Rejissor (gərdün yaxud şəbehgərdan) daim iştirak edənlər arasında gəzişərək, əlindəki əsa ilə hər kəsə öz çıxış vaxtını işarə edib bildirir. Suflyor olmur, artistlər öz rollarını əzbər bilirlər, ya da dəftər üzündən oxuyurlar.

Qadın rollarını İranda oğlanlar, Azərbaycanda isə bəzən sifətləri gözlərində bağli olan kişilər ifa edirlər. Aktyorlar qrim etmirlər. Müxaliflərin dəmir dava paltarından başqa bütün artistlər adi müasir paltar geyinirlər. Qadın rolu oynayan kişilər arvad paltarı geyinmirlər, “əba” bürünür və başlarına arvad yaylığı bağlayırlar, əbanın altından şalvarının balağı görünür. Paltarlar və əşya bəzən çox əcaib olur. Məsələn, Yezidin uşaqları rezin şinli yaraşlıqlı bir faytonda gəlirlər, firəng səfəri isə çar generalı paltarında, bəzən də əynində qara sürtük, başında kavalərqard kaskası meydana daxil olur və s. Tamaşada iştirak edən “kütə” həmişə bir nəfərdən ibarət olur. Məsələn, “Müslümün ölümü” pyesində bir nəfər bütün bir ordunu oynayır. Bu, Azərbaycanda misteriya tamaşalarının xeyli orijinal cəhətlərindən birisidir.

Müəlliflər misteriyaların ssenarilərini düzəldərkən Yezidə və onun adamlarına fəvqəladə bir nifrətlə yanaşırdılar. Şəhidlərə çoxlu mərhəmət və göz yaşı doğurmaq, Yezidin və müxaliflərin ünvanına isə daha çox lənət yağdırmaq arzusu, onları heç bir şeylə – nə nəzakətlə, nə psixologiya ilə, nə real vəziyyətlə, nə də hətta adi məntiqlə hesablaşmamağa məcbur edirdi. Bu cəhətdən “Mədinədən səfər” epizodu çox səciyyəvidir. Hüseyin Mədinədən yola düşərkən öz xəstə qızı Fatiməni Mədinədə qoyur, amma sonrakı arvadından olan xəstə oğlunu özü ilə aparır. Tərk edilmiş qız tənhalıqdan, heç bir zaman onun yanına gəlməyən qardaşı Əli Əkbərdən şikayət edir; Əli Əkbər isə ona görə bacısının yanına gəlmir ki, o, ögey anadan olmuşdur; nəhayət, qız atasından və bibisi Zeynəbdən şikayətlənir. Bu şikayət, əlbəttə, imamı, onun oğlunu və bacısını pis xarakterizə edir. Lakin müəllif bunu hiss etmir, o bütün qohumları tərəfindən tərk edilən xəstə qıza qarşı tamaşaçıların qəlbində mərhəmət oyatmağa çalışır.

İmam və ya onun ailə üzvləri Yezid və onun sərkərdələri ilə rastlaşdıqda onların üzərinə ağır söyüşlər yağdırırlar ki, bu söyüşlər Yezidə düşmən münasibət bəsləyən misteriya tamaşaçılarının hissələrinə müvafiq idi. Yezid və onun sərkərdələrinin imam və onun ailəsi ilə rəftarı isə, əksinə, nəzakətli, ədəbli və hörmətli idi. Beləliklə, Yezid, və onun adamlarına qarşı nifrət oyatmağa çalışan müəllif, özü də hiss etmədən imamı mənfi cəhətdən xarakterizə etmiş olurdu.

Yezidin öz sərkərdələri ilə, sərkərdələrin də bir-biri ilə rəftarı çox maraqlıdır; hər cür nizam-intizamdan və mənəsbə hörmətdən uzaq olan bu rəftar bir yığın söyüşdən ibarət idi: böyük kiçiyi söyür, kiçik də ona söyüşlə cavab verir; hətta kölə də öz ağasını söyür.

Bu deyişmədən sonra tərəflər elə dağılırlar ki, guya bu vaxta qədər bir-biri ilə dostcasına və mehribancasına söhbət edirmişlər.

Bütün bunlar çox qeyri-təbii olsa da, müəllifin vecinə gəlmir. İmamın düşmənləri paylarını layiqincə aldılar – müəllifin də məqsədi elə bu idi.

Misteriyalar aşağıdakı epizodlardan ibarət olurdu: 1) “Peyğəmbərin qətli”, 2) “Əlinin qətli”, 3) “Müslümün Kufədə qətli”, 4) “Müslümün oğlanlarının qətli”, 5) “Mədinədən səfər”, 6) “Fərat sahilində Hürle görüş”, 7) “Hürün peşmançılığı və ölümü”, 8) “Kərbəla davası”, 9) “Şamda Səkinənin ölümü”, 10) “Firəng səfirinin səhnəsi”, 11) “Əsirlərin xilas edilməsi”, 12) “Əsirlərin Kərbəlaya varid olması və qəbirləri ziyarət”, 13) “Mədinəyə varid” və i.a.

İranda indi də şəbeh çıxarmaq dəbdədir və bu, böyük təmtəraqla keçirilir. Azərbaycanda şəbeh axırıncı dəfə Bakıda 1920-ci ildə göstərildi.

Sözün müasir mənasında Azərbaycan teatrının tarixi çox qısaadır. Birinci Azərbaycan tamaşası 1873-cü ilin martında Bakıda oynanılmışdır. Mirzə Fətəli Axundovun “Lənkəran xanın vəziri” komediyası göstərilmişdi. Tamaşada Bakı realni məktəbinin şagirdləri iştirak edirdi.

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan dramaturgiyasının banisidir. Öz pyeslərinə yazdığı müqəddimədə o, deyir: “...knyaz Voronsov, fərman-fərmayi-məmləkəti-Qafqaziyyə 1226¹-cı sənədə şəhri-Tiflisdə bir imarəti-aliyyə teatr ismi ilə bərpa edib...”

Yerli dillərdə repertuar yaradılması üçün canişin tərəfindən üç komissiya düzəldilmişdi. Canişin idarəsində mütərcim vəzifəsində çalışı-

¹ 1848

şan Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan komissiyasına rəhbərlik etməli idi, lakin o zaman o, rus və Avropa ədəbiyyatları ilə tanış olan yeganə azərbaycanlı olduğundan, özü bilavasitə pyes yazmaqla məşğul olmalı oldu. Mirzə Fətəli Axundovun Azərbaycan və İran həyatından aldığı altı pyes Azərbaycan teatrının ilk pyesləri idi.

Knyaz Voronsovun Tiflisdə bütün Qafqazda ilk dəfə olaraq teatr yaratmaqdan məqsədi Zaqafqaziyada çarizmin möhkəmləndirilməsi üçün teatrdan bir vasitə kimi istifadə etmək idi.

Bu vəzifə Mirzə Fətəli Axundova izah edilmişdi, o da vicdanla bu vəzifəni yerinə yetirirdi.

O zaman Zaqafqaziyada ən qüvvətli və nüfuzlu ictimai qrup ruhanilik idi. Knyaz Voronsov iki başlı bir oyun oynayırdı: bir tərəfdən o, Zaqafqaziya şeyxül-islamının simasında ruhaniliyə hər cür hörmət edirdi, digər tərəfdən isə Axundova, əhalinin gözündə ruhaniliyi nüfuzdan salmağı təklif edirdi. Mirzə Fətəli Axundov ruhanilik əleyhinə birinci hücumu “Kimyagər” komediyasında etdi. Bu pyesdə dağlara çəkilərək etikafa oturan fırldaqçı bir molla göstərilir; həmin molla guya elə bir iksir sahibidir ki, mis və dəmiri xalis gümüşə çevirir. Molla onun möcüzələrinə inanaraq öz dövlətini gümüşə dəyişmək üçün gətirən sadələvh, avam əhalini əsli olmayan gümüşlə aldadıb talayır. Çar hökumətinə və rus qanunlarına hörmət Axundovun bütün pyeslərində bu və ya digər şəkildə təbliğ edilir. Bəzi pyeslərdə (“Hacı Qara” və “Xırs-quldurbasan”) o, bunu açıqdan-açığa edir, digərlərində isə (“Lənkəran xanının vəziri” və “Mürəfiə vəkilləri”) İran məhkəməsinə gülərək, rus ədliyyəsinə üstün tutur. Voronsovun tapşırıqlarını yerinə yetirərək Mirzə Fətəli Axundov rus burjua mədəniyyəti uğrunda qızğın çalışırdı.

Mirzə Fətəli Axundovun, onun yolunu davam etdirənlər üçün nümunə olan pyesləri ona görə qiymətlidir ki, bu pyeslərdə son dərəcə gözəl tiplər və təmiz xalq dili vardır. 1850-1856-cı illər ərzində yazılan bu əsərlər ancaq 1873-cü ildə səhnə üzünə gərdi.

İlk dəfə meydana çıxarkən bu pyeslər bomba partlayışı təsiri bağışladı. Ruhanilər vahid bir cəbhə tutaraq Axundov komediyalarına qarşı cahad elan etdilər. Pyesdən bir nüsxə almaq və onu yandırmaq savab iş hesab edilirdi. Şahidlər danışırlar ki, Gəncənin şəhər meydanında nəhəng bir tonqal qalanmışdı, burada Axundovun pyesləri tən-tənəli bir surətdə yandırılırdı.

Axundov öz kafir elan edilmişdi. 1878-ci ildə Axundov vəfat etdikdə ruhanilər onun namazını qılmaqdan boyun qaçırır; bu isə o zamankı adamlar üçün ən böyük bir ləkə hesab olunurdu. Axundov meyiti üç gün yerdə qaldıqdan sonra canişin qazaqları gəlib onu qəbiristanlığa aparırlar. Ruhanilik Mirzə Fətəli Axundovun pyeslərini bu cür qarşılayırdı.

Bakıda 1873-cü il tamaşasına gələnlər yalnız məmurlardan və bir ovuc Azərbaycan məmur ziyalılardan ibarət idi.

Ruhaniliyin təsiri altında olan Azərbaycan əhalisinin düşmənlə münasibəti ucbatından Azərbaycan pyeslərinin kütləvi tamaşasını təşkil etmək nəinki çətin, hətta qorxulu idi.

Burada biz kiçik bir ricətə yol verərək, bir qədər sonrakı vaxtdan yazmaq istəyirik.

1892-ci ildə Şuşada iki qastrolçunun – Safrazyanların iştirakı ilə həvəskarlar tərəfindən Azərbaycan tamaşası düzəldilmişdi. Səhnə cavanların qumar oynadığı bir otağı təsvir edirdi.

Tamaşada göstərilən hadisələrin gedişində mübahisə meydana çıxır və qumar oynayanlardan birisi özünün haqlı olduğunu sübut etmək üçün imamlardan birinə and içir. Bu kifayət idi ki, salonda böyük bir tufan qopsun. Fanatiklər əllərində tapança və xəncər səhnə arxasına atıldılar ki, xalq müəllimlərindən ibarət olan həvəskar-artistlərin əhədini kəssinlər. Tamaşa pozuldu, həvəskarlar qrimdə və teatr paltarında küçüyə qaçdılar. Ertəsi gün kənd müəllimlərini və pyesin müəllifini tutmaq üçün tədbirlər görüldü. Müəllimlər gecə ikən fürsət tapıb kəndlərə dağılışırlar, müəllif isə qapını bağlayıb öz evində gizlənir. Axşam müəllif qohumları ilə birlikdə qoca molla'nın yanına gedib pyesin əlyazmasına ona göstərir və Qurana and içir ki, “günah” sözlər həvəskarların öz “uydurmalarıdır”; müəllif and içir ki, onun əsərində həmin sözlər yox idi və molladan xahiş edir ki, özü əlyazmasını oxuyub inansın. Molla anda inanır, ancaq əlyazmasını oxumaqdan boyun qaçırır. Sabahı molla mötəbər adamları çağırtdırıb onları yola gətirir ki, camaatı sakit eləyib müəllifdən əl çəksinlər.

Müəllifi rahat buraxırlar, amma Şuşa həvəskarları ta 1899-cu ilə qədər bir daha tamaşa göstərməyə cürət etmirlər.

1873-cü ildən 1880-ci illərədək Azərbaycan tamaşaları haqqında heç bir məlumat yoxdur. 1880-ci ildə professional aktyorlar olan Stepan və Alma xanım Safrazyanlar Zaqafqaziya şəhərlərini dolaşaraq, yerli Azərbaycan ziyalılarının köməyi ilə Azərbaycan tamaşaları verir. Axun-

dovun komediyalarını və azərbaycanca pyes yazan erməni Mədətyanın əsərlərini oynayırlar.

1880-ci illərin əvvəlində Qorkidə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası Azərbaycan əhalisi içərisindən xalq müəllimləri buraxmağa başlayır. Rus və əcnəbi ədəbiyyatı, Axundovun əsərləri və Tiflis teatrı ilə tanış olan bu gənclik Bakıda, Gəncədə, Şuşada, İrəvanda və başqa yerlərdə müntəzəm olaraq bir sıra tamaşalar verir.

1890-cı illərin əvvəllərində ziyalıların sayı artır; Axundov yolunu davam etdirən dramaturqlar meydana çıxır, repertuar genişlənir. Bu zaman Nəriman Nərimanov Bakıya gəlib çıxır; bir çox müəllim yoldaşlarının köməyi ilə daimi həvəskar truppası təşkil edir. Tamaşalar camaatı cəlb etməyə başlayır. Azərbaycan dram cəmiyyətinin yarıdılması haqqında məsələ qaldırılır, lakin çar hökuməti nizamnaməni təsdiq etməyə razılıq vermir.

1905-ci ilə qədər Azərbaycan tamaşaları aktyorlar və həvəskarlar üçün dəhşətli əzab və işgəncədən ibarət idi. Şəhərlərdə (Bakıdan başqa) teatr binaları yox idi. Səhnəsi, dekorları olmayan klublarda tamaşalar verilirdi; teatr bərbərləri yox idi, onları elə dəlillər əvəz edirdilər ki, qrimdən qətiyyənlə başları çıxmırdı. Pariksiz oynayırdılar, biğ və saqqalı qoyun yunundan qayırdılar. Paltar, xüsusən qadın paltarı daha çətin bir məsələ idi. İlk zamanlar qadın rollarını kişilər oynayırdılar; səhnə üçün qadın paltarı bərc almağı heç kəs boynuna götürmürdü.

Bakıda vəziyyət nisbətən yaxşı idi. Dekorları, lazımı aksesuarı olan həqiqi teatr var idi; bərbər də var idi. Lakin Azərbaycan tamaşaları üçün paltar yox idi. Teatrın sahibi binanı rus truplarına icarəyə verirdi, onlar isə öz tərəflərindən binanı Azərbaycan və erməni tamaşaları göstərmək üçün icarəyə verirdilər. Rus trupunun Azərbaycan paltarı yox idi və qadın paltarları üçün adətən... fahişəxanalara gedirdilər.

90-cı illərin axırlarında Bakıda qadın rollarını Azərbaycan dili bilən rus və ya erməni qadınları oynamağa başlayırdılar.

Tamaşa üçün bina almaq çox çətin idi: rus antreprenorları teatr binasını Azərbaycan tamaşaları üçün çox könülsüz verirdilər və əgər razılıq verirdilərsə də, çox yüksək qiymət (gecəsi 300 manata qədər) qoyurdular. Biletlərin satılışını təşkil etmək də çətin bir məsələ idi. Teatrın kassasından bilet alan olmurdu. Yerli məktəblərin şagirdləri biletləri bazarda dükançılara satırdılar. Çox zaman dükançılar şagirdlərlə ədəbsiz rəftar edirdilər.

Həvəskarların vəziyyəti də pis idi. Onlar küçələrdə və bazarda çox nalayiq sözlər eşitməli olurdular; halbuki onların əksəriyyəti pulsuz oynayırdı: 1905-ci ilə qədər bütün tamaşalar xeyriyyəçilik məqsədilə verilirdi və tamaşalardan toplanan pullar kasıb uşaqların oxutdurulmasına sərf edilirdi.

1905-ci il inqilabına qədər vəziyyət belə idi.

* * *

90-cı illərin əvvəllərində Mirzə Fətəli Axundovun davamçılarının sayı artır. Bu dövrdə pyeslərin mövzuları çoxarvadlılıq, nadanlıq, rüşvətxorluq, möhtəkirlik, mülkədarların sərxoşluq və əyyaşlığı, Neft torpaqları ilə alver və s. ibarət idi.

Əgər Mirzə Fətəli Axundov ruhaniliklə amansız mübarizə edirdisə, onun davamçıları din məsələlərində ehtiyatlı tərpnirdilər. Mirzə Fətəli mollalarla mübarizə edə bilərdi, çünki onun rəsmi vəzifəsindən, çiyinlərindəki parıldayan epoletlərdən ibarət möhkəm arxası var idi. Axundov zamanında sadə bir polis belə böyük bir vəzifə sahibi hesab edilirdi; canişin dəftərxanasının mütərcimi isə Qafqazın müstəmləkəyə çevrilməsində canişinin sağ əli sayılırdı; odur ki, o, arxayın öz işini görərək şəxsi həyatı üçün nigaran olmaya bilərdi. 90-cı illərin gəncliyi isə bambaşqa bir vəziyyətdə idi. O, nəinki özünü, həm də teatrı xilas etməli idi. Gəncliyin vəziyyətini təsəvvür etmək üçün yuxarıda nağıl etdiyimiz Şuşa tamaşası əhvalatı tamamilə kifayətdir.

90-cı illərin gənc dramaturqları nəsihətamiz pyeslərlə kifayətlənmirdilər. Bu dramaturqlar rus və Avropa ədəbiyyatlarına da nəzər etdirirdilər, onları Azərbaycan zəmininə köçürməyə təşəbbüs edirdilər. Rus və əcnəbi yazıçılardan bir neçə pyes (Qoqolun “Müfəttiş”i, Tolstoyun “Əvvəlinci şərabçı”sı, Dyançenkonun “Qurbana qurban”ı, Şillərin “Qaçaqqlar”ı, Şekspirin “Otello”su tərcümə edildi; lakin indi tamaşaçılar tərəfindən böyük maraqla baxılan bu pyeslər o zamankı tamaşaçılar üçün çətin və maraqsız idi.

90-cı illərdə birinci dəfə olaraq tarixi pyes də yarandı, ümumiyyətlə tarixi, xüsusən qəhrəmanlıq tarixini sevən Azərbaycan tamaşaçısı həmin tarixi pyesi çox yaxşı qarşıladı. Bu pyes Nərimanov yoldaş tərəfindən yazılmış “Nadir şah” adlı tarixi faciə idi.

* * *

1905-ci il inqilabı həm Azərbaycan teatrında, həm də Azərbaycan dramaturgiyasında həqiqi bir təbəddülət yaratmış oldu. Bu vaxta qədər gizli yaşayan “Nicat” maarif cəmiyyəti geniş fəaliyyətə başladı. Cəmiyyət özünün xüsusi dramatik trupunu yaratdı ki, burada mərhum Ərəblinski, Əbülfət Vəli və indi Azərbaycan dram teatrında çalışan Sidqi Ruhulla kimi ilk professional Azərbaycan aktyorları var idi. Bina cəhətdən əziyyət davam edirdisə də, rekvizit bərədə vəziyyət xeyli yüngülləşdi, cəmiyyət abırlı bir qarderob düzəltdi. Qəzetlər, nəşriyyatlar, mətbəələr yarandı; pyes və afişalar üçün qoyulmuş polis senzoru götürüldü – teatr işi getdikcə sahmana düşməyə başladı. Doğrudur, dəyişiklik ancaq Bakıya aid idi; o biri şəhərlərdə vəziyyət əvvəldə olduğu kimi qalırdı. Yalnız hərdənbir, “Nicat” cəmiyyətinin artistləri Gəncəyə, Tiflisə, Nuxaya, Lənkərana, Petrovska (Mahaç-Qalaya) və hətta Volqaya qastrola çıxırdılar.

Teatr işinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, yazılan pyeslərin sayı da artdı. Ancaq bunların çoxu millətçi panislamist pyeslər idi (“Xalid ibn Valid”, “Ərmənusa”, “Köhnə Türkiyə”, “Yezid ibn Müaviyə”, “Əbül-Üla”, “Vətən”, “Ədirmənin fəthi” və i.a.).

Bu repertuarla yanaşı inqilabi pyeslərin də oynanılması üçün zəif təşəbbüs edilmirdi. “Bəxtsiz cavan” kimi burjua-inqilabçı bir əsər səhnəyə qoyuldu. Pyes iki qütbün – köhnəliklə yeniliyin mübarizəsini təsvir edirdi. Köhnəliyin nümayəndəsi, ixtiyarında olan kəndlilərin dərisini soyan tüfeyli mülkədar və səlimçi idi. Yeni nəsli isə mülkədarın qardaşı oğlu, kəndlilərin torpaq hüququnu müdafiə edən gənc bir sosialist-inqilabçı tələbə təmsil edirdi. Bu qeyri-bərabər mübarizədə gənc məğlub olub, özünü intihar edir.

Bu pyes 1900-cü ildə yazılmışdı, səhnədə isə yalnız 1905-ci ildən sonra oynana bildi. İnqilabi ruhda yazılmış ikinci pyes “Qaranlıqda işıq” idi ki, sosial-demokrat gəncliyin gizli fəaliyyətini təsvir edirdi.

* * *

Bir sıra millətçi və pantürkist pyeslərin meydana çıxması iki səbəbdən irəli gəlirdi.

Birinci səbəb – erməni-Azərbaycan davası idi ki, bunun nəticəsində hər iki xalq içərisində millətçi əhvali-ruhiyyə gücləndi. İkinci

səbəb – osmanlı ədəbiyyatının böyük bir qismi Rusiya imperiyasında yaşayan türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatı üzərində öz ağılığını təmin etmək cəhdi idi. Bu hərəkətin əsasını pantürkizm və bütün türk-tatar aləminə osmanlı dilini qəbul etdirmək arzusu təşkil edirdi. Türk-tatar xalqlarının demək olar ki, heç bir mətbuatı olmadığından osmanlı pantürstləri 1905-ci ilə qədər öz proqramlarını geniş bir şəkildə həyata keçirmək imkanından məhrum idilər və öz qəzet və kitablarını göndərməklə kifayətlənirdilər.

1905-ci il inqilabı hər cür qəzet, jurnal və kitab nəşr edilməsi üçün imkan yaratdı. Bundan istifadə edən osmanlı pantürkistləri Bakıya üç jurnalist – Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal və Səbribəyzadə Xəlil Xürrəmi ezam etdilər. Bu jurnalistlərin rəhbərliyi altında, demək olar ki, bütün yazıçı gəncliyi öz tərəfinə cəlb edən “Füyuzat”, “Şəlalə” adlı jurnallar nəşr edilməyə başladı. Yalnız kiçik bir yazıçı qrupu “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplaşaraq, Azərbaycan dilini osmanlılaşdıranlarla açıq və barışmaz mübarizə aparırdı. Bu mübarizəyə baxmayaraq, osmanlı dilini təbliğ edənlər özlərindən sonra çox pis bir irs qoyub getdilər ki, bizim yazıçı gənclik indi də ondan yaxasını tamamilə qurtara bilməmişdir.

Pantürkist təbliğatçılar müəllim və professor pərdəsi altında Azərbaycanda sovet dövründə də meydana çıxdılar, lakin tezliklə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının yaxasını buraxıb öz vətənlərinə qayıtmağa məcbur oldular. Bununla belə, Azərbaycan hələ indiyədək dil və ədəbiyyatın osmanlılaşdırılması qalıqlarından xilas ola bilmir.

Fevral inqilabı Azərbaycan teatrı və dramaturgiyasına o qədər də fərəhləndirici bir şey gətirmədi. 1917-ci ildə bərbərxanada pilotə partlayışından dram teatrı büsbütün yandı. Yeganə xüsusi opera teatrı eyni zamanda dram teatrina çevrildi.

1918-ci il daşnak-müsəvat toqquşması zamanı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin çox böyük bir binası yandı. Bu binada “Nicat” maarif cəmiyyətinin idarə heyəti, kitabxanası, teatr qarderobu və sair ləvazimatı yerləşirdi.

1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycanda əcnəbi qonşuların köməyi ilə müsəvat hökuməti quruldu. Müsəvatçılar opera teatrını dövlət üçün aldılar və dövlət teatrı adlandırılıb iki trup: dram və opera trupları təşkil etdilər. Bir binada dörd trup: rus dram və rus opera, Azərbaycan dram və Azərbaycan opera trupları çalışmalı oldu.

Aydındır ki, belə bir vəziyyətdə nə teatr, nə də dramaturgiya inkişaf edə bilməzdi. Teatrın repertuarı köhnə repertuar olaraq qalırdı, lakin “Ədirnənin fəthi” və “Azərbaycan” kimi millətçi pyeslər repertuarda əsas yeri tuturdu.

* * *

28 aprel 1920-ci il Azərbaycan mədəniyyəti üçün yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Həmin gün Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu.

1920-ci ildə Azərbaycanda savadsızlar 98 faizi təşkil edirdi. Xalqla danışmaq, onu mədəniyyətə və maarifə çağırmaq üçün ən yaxşı vasitə teatr səhnəsi idi.

Maarif komissarlığı böyük bir enerji ilə əvvəllər milyonçu Tağıyevin xüsusi mülkü olan yanmış teatrı bərpa etdirməyə başladı. Dağıntı dövründə, mismar belə tapmaq çətin olduğu bir zamanda teatr bərpa edildi və “Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı” adlandırıldı. Daima artist kadrları yaradıldı.

On illərlə burjuaziya və pullu aristokratiyaya xidmət edən proletariatin malı oldu. İnqilabın ilk illərində kütlələri teatra cəlb etmək məqsədilə tamaşalar pulsuz verilir, biletlər həmkarlar ittifaqları vasitəsi ilə paylanırdı.

Bəzi köhnə dramaturqları inqilab qəflətən yaxalamış oldu. Onlar bir zaman nədən və necə yazdığıni bilmədi. Repertuar sanki ilişib yerində qaldı.

Lakin bir müddət sonra dramaturgiya canlandı. “Hamlet”, “Kral Lir”, “Otello”, “Qaçaqqlar”, “Şiltaq qızın yumşalması”, “Tom dayının koması”, “Çarleyin xalası”, “Kapitan Qrantın uşaqları”, “Kreçinskinin toyu”, “Yurdsuz insanlar”, “Müfəttiş”, “Vilhelm Tel”, “Şahın bərbəri”, “Dairənin mürəbbələşməsi”, “Qorxu”, “Lyubov Yarovaya”, “İntervensiya” və s. əsərlər azərbaycancaya tərcümə edildi.

Bir zaman azərbaycanlılarla ermənilər arasındakı düşmənçilik münasibətləri tam dostluq münasibətlərinə çevrildi. Erməni dramaturqlarının – Sundukyanın və Şirvanzadənin əsərləri Azərbaycan dilinə, Azərbaycan müəlliflərinin pyesləri isə erməni dilinə tərcümə edildi. Qısa bir müddətdən sonra inqilabi-təbliği məzmunlu əsərlər də meydana gəlməyə başladı.

Azərbaycan dram teatrı ilə yanaşı kiçik formalar teatrı (tənqid-təbliği teatrı) işə başladı. Bu teatr demək olar ki, bütün dramaturji

qüvvələri öz ətrafına topladı; burada həm “qocalar”, həm də cavanlar çalışırdı. Teatra xalq artisti H.Abasov yoldaş rəhbərlik edirdi. Teatrın xidmətlərindən birisi də oyuna azərbaycanlı aktrisalər cəlb etməsi idi. Onun rəhbərliyinin səyi sayəsində indi Azərbaycan səhnəsində tamaşaçıların məhəbbətini qazanmış bir neçə azərbaycanlı aktrisa işləyir. Azərbaycan tənqid-təbliğ teatrı sonralar Azərbaycan İşçi Teatrina çevrildi. İndi bu teatr Gəncəyə köçürülmüş və “İkinci dövlət teatrı” adı altında işləyir. Teatrlar üçün kadrları 1923-cü ildə açılmış Azərbaycan teatr texnikumu hazırlayır.

13 il müddətində tamaşaçıların teatra münasibəti dəyişmişdir.

O teatr ki, bir zaman yanından keçərkən camaat az qala gözünü yumardı, indi ağzına qədər dolur, bəzən teatr tamaşaya iki gün qalmış anşlaq asmalı olur. Yaxın keçmişə qədər teatra gizlin gələn və örtülü lojalarda oturan azərbaycanlı qadınlar, indi tamamilə üzü açıq olaraq həm lojalarda, həm də parterdə kişilərlə yanaşı oturlar. Bir zaman hamıya avara və müftəxor görünən dramaturq və artistlər indi şərəf və hörmətlə qarşılanırlar.

MOLLA NƏSRƏDDİN HAQQINDA XATİRATIM

“Molla Nəsrəddin” jurnalı və xüsusən Cəlil Məmmədquluzadə haqqında xatirat yazmaq, demək, 27 sənə bundan iş düşmüş və 25 sənə dolanmaqda davam etmiş bir çərxi nəzərə gətirmək deməkdir. Bu çərxin mehvəri Mirzə Cəlil və onun jurnalı idi. Onun ətrafında ən yavıqlıqda dolananlar “Molla Nəsrəddin”in tərəfdarları, ona öz fikirləri ilə, qələmlə kömək verənlər idilər. İkinci sıra jurnalı oxuyanlar, ondan həzz aparənlar və onun rəvacına çalışanlar; üçüncü sırada “Molla Nəsrəddin” tərəfindən zərbələrə, taziyanələrə, istehzalara, tənqidlərə düşər olub olmazın fəhşlərini verənlər, el arasında “Molla Nəsrəddin” haqqında növbənöv latayilat söyləyib iftiralar buraxənlar idi. Belə bir mühit içərisində “Molla Nəsrəddin” davam edib gəldikcə dostlarını artırıb, düşmənlərini zəif salmağa nail oldu.

Hesabsız hədə kağızlarına, fəhşlərə, həcvlərə, maddi və “mənəvi” vədlərə etina etməyərək öz tutduğı məqsəddən, məsləkdən bir qədər geri durmamaqla Mirzə Cəlil öz azacıq dostları ilə birlikdə axırda qalib

gəlib, həmişəlik bir ad və Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir çıxır – “Molla Nəsrəddin” dövrü qoya bildi.

Mirzə Cəlil zətən az danışan, böyük məclislərdən qaçan, yığıncaq xoşlamayan, təklik sevən bir şəxs idi. Bununla bahəm, düşmənlə də görüşüb bir az söhbət etdikdən sonra ürəyini ələ alıb, özünə şərək etməz idisə də, jurnal düşmənlüyindən çəkindirirdi.

“Molla Nəsrəddin”in qüvvəli düşmənləri, məsələn, İrəvan və Naxçıvan xanları, ya Qarabağ, Gəncə bəyləri Tiflisə gedəndə jurnalın idarəsinə getməyi özlərinə borc hesab edirdilər və getməkdən məqsəd ancaq Mirzə Cəlilin o “murdar sifətini” görmək və sonra lazımı yerində onu məsxərə etmək idi. Nəhayət, bu xəyal ilə onun yanına gedib onunla bir qədər müsahibə etməkdən sonra başqa bir vəziyyətdə çıxırdılar. Və:

– Canım, kişinin yazdıqları doğrudur, ancaq adam hər doğrunu yazmamalıdır, – deyirdilər; deməli, onun haqlı olduğunu düşmənləri də təsdiq edirdilər.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı çıxmağa başlayanda mən Şuşada idim; 1906-cı sənənin 30 aprelində çıxan birinci nömrəsi may ayının əvvəllərində əlimizə keçdi. Bu nömrə şəhər əhalisi arasında bir bomba tək partladı. Birinci nömrənin birinci səhifəsində mollalara zərbə vürməsi, həmişə üsuli-şeyxi və Hacı Kərimxanı söhbətlərinə məşğul olan və mollaları “başlarında gəzdirən” Şuşa əhalisinə təsirini qələm təsvir etməkdən acizdir. Gah onun adını misyoner və xalqı müsəlmanlıqdan döndərən xaçpərəstliyə çəkmək istəyən jurnal qoydular, gah danışır-dılar ki, guya bu jurnalı nəşr edən babilərdir. Mollalar jurnal yazanları və oxuyanları təkfir edib deyirdilər:

– Bu jurnal gərək bir müsəlmanın evinə girməsin, onu nəinki oxumaq, ələ belə almaq haramdır: onu maşa ilə götürüb ayaq yoluna atmaq lazımdır.

Bu sözlər bir Qarabağda yox, Zaqafqaziyanın hər bir şəhərlərində deyilirdi. Mirzə Cəlil həmişə deyirdi:

– Mən bu jurnalı Tiflisdə çıxartmayıb sair bir şəhərdə, məsələn, Bakıda, İrəvanda çıxarsa idim, yəqin birinci nömrədən sonra mənim idarəmi dağıdıb özümü də öldürərdilər. Tiflis, xüsusən, Davidovski küçə müsəlman məhəlləsindən uzaqdır, mənim qanımin arasına girmiş, ancaq burada bir növ jurnal çıxartmaq mümkündür.

“Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsi Şuşada neçə adamın hüsnitəvəccöhünü də qazandı. Şuşa ziyalılarından advokat Həsənəlibəy Sarı-

calı birinci abunə yazılıb, “Molla Nəsrəddin”ə “Mirzə Qoşunəli Təbrizi” təxəllüsü ilə məqalələr yazıb göndərməyə başladı və “Molla Nəsrəddin”in intişarı yolunda da lazımı səydən geri durmadı. O kişi həmişə deyirdi:

– Tiflisə yolum düşərsə, əlbəttə, gedib Məmmədquluzadəni görüb üzündən öpəcəyəm.

Belə də biz hamımız, yəni ziyalılar Mirzə ilə görüşməyi arzu edirdik.

Mirzə Cəlil ilə birinci dəfə mən Şuşa realni məktəbin yuxarı siniflərində oxuduğum zaman tanış olmuşdum. Yay fəslində üç nəfər İrəvan müəllimi Şuşa müəllimlərinə qonaq gəlmişdilər; bunların birisi Cəlil Məmmədquluzadə idi. Onunla yavıq tanış olmağım 1906-cı sənəsinin noyabr ayında müyəssər oldu.

Noyabr ayında Rusiyadan Tiflisə gəlib bir qədər mehmanxanada rahat olduqdan sonra birbaşa “Molla Nəsrəddin” idarəsinə getdim. Nəhayət, Məmmədquluzadəni görə bilməyi, Faiq Nemanzadə ilə bir az söhbət eləyib, Mirzənin mənzilinin adresini də ondan öyrəndim və o biri günü onun yanına getməyi qərara aldım.

O biri günü, günorta zamanı mənzilə qayıdıb, masamın üstündə bir vizit kartoçkası tapdım: “Cəlil Məmmədquluzadə – “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin redaktoru”. Bir saat ondan keçməmiş Davidovski küçəsində Mirzə ilə bahəm əyləşib söhbətə məşğul olduq. Jurnalın məqsədi, məsləki, dili haqqında çox danışıqlar oldu. Mirzə deyirdi:

– Adını mühərrir qoyub ortalığa çıxan gərək bir-bir vəziyyəti nəzərdə tutsun. Yəqin mühərririn düşməni dostundan çox olacaq; düşməndən qorxan adını mühərrir qoymağa haqlı deyil, camaatın ancaq xoşuna gələnləri yazan, axundlara, bəylərə, xanlara, sərvətdarlara yaltaqlıq edib milyonlarla əzilənləri yaddan çıxardan mühərririn qiyməti bir qara puldur, o da qəlp. Mən heç bir şeydən, hətta ölümdən də qorxmayıb həqiqəti yazacağam, bir vaxt olar mənim dostum düşmənimdən çox olar, mən ona əminəm. Fəqət gərək ziyalı cavanlar kömək versinlər, bu böyüklükdə yükü bir adam götürə bilməz.

Jurnalın dilinin sadəliyi haqqında deyirdi:

– Mən axundlar üçün, savadlılar üçün yazmayıram, mən avam kütlə üçün yazıram, ona görə də gərək mənim dilim sadə və avam üçün anlaşılın olsun.

Bu söhbətin nəticəsində mən öz bacardığım köməyi vəd edib, 1907-ci ildən başlayaraq, axır günlərədək Mirzə Cəlil ilə bərabər

“Molla Nəsrəddin”də işlədim. Mirzə Cəlil dost qazanmaqda, ziyalıları işə çəkməkdə məharət yetirmişdi. Yazmaq istedadı olanlara və mövzu qarşısında məəttəl qalanlara mövzu verməkdə yədi-beyzası var idi. Guya ki, mövzuları cibindən çıxardırdı.

Bir dəfə cəm olub “İbrahimbəy səyahətnaməsi”ndən söhbət edirdik: burada “Molla Nəsrəddin” dostlarından Faiq Nemanzadə, Səlman Mümtaz, Qurbanəli Şərifzadə var idi. Bunu da deməliyəm ki, “Molla Nəsrəddin”in cəmi Türkünstanda şöhrət və nüfuz qazanmasına səbəb Səlman Mümtaz olduğu kimi, Naxçıvan tərəfində də Qurbanəli Şərifzadə səbəb idi.

“İbrahimbəy səyahətnaməsi”ndən söhbət olduqda mən dedim:

– Nə olardı bu kitaba nəzirə bir “Səyahətnaməyi-Molla Nəsrəddin”də olaydı. Aya, görərsən Molla Nəsrəddin islam aləmini səyahət etsə, onun başına nə müsibətlər gələ bilər.

Bu yerdə Mirzə Cəlil üzünü bizə tutub dedi:

– Gəlin biz “Mozalan”ı gəzdirək; ancaq bunun səyahətnaməsini öz aramızda bölüşdürək, hər kəs onu özü görüb bildiyi yerə aparıb səyahət etdirsən; oxuyanlar güman etsinlər ki, həqiqət bu adam gəlib, buraları görüb bu felyetonları yazmış.

Belə də oldu. Birinci felyetonu mən başlayıb mozalanı Bakıya kimi gətirdim, Bakıdan Məşhədə onu Səlman Mümtaz apardı. İrəvan və Naxçıvan tərəflərində Qurbanəli Şərifzadə gəzdirdi. Beləliklə, “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” ortalığa çıxdı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı getdikcə özünə hər bir şəhərdə dostlar qazanmağa nail oldu. Hər yerdən ona məqalələr, xırda xəbərlər gəlməyə başladı. Şamaxıdan, Göyçaydan, Nuxadan, Gəncədən, Qarabağdan, Vladiqafqazdan, hətta İrandan da məqalələr gəlirdi. Get-gedə “Molla Nəsrəddin” şöhrət və nüfuz qazanıb düşmənlərini iztiraba saldı.

1907-ci sənədə “Molla Nəsrəddin” qadın azadlığı məsələsini ortalığa atdı. Bu məsələ Zaqafqaziya xalqını iki hissəyə böldü, bir yanda hüriyyətpərvər ziyalılar, o biri tərəfdə mollalar, mollaünəmlər, sər-vətdarlar və bunlara yaltaqlıq edən “ziyalılar”. Deməli, bu yerdə iki cəbhə əmələ gəldi. Bir cəbhənin başında “Molla Nəsrəddin”, o biri cəbhənin başında “Tazə həyat” qəzeti ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xərcində nəşr olunurdu. “Şəlalə” məcmuəsi və “İşıq” məcmuəsi.

Haman ilin may ayında mən Bakıya gəlmişdim. Qəzetdə iranlıların “İttihad” məktəbinin ildönümü olması xəbərini oxuyub oraya getdim.

Böyük izdiham var idi. Bir neçə nitqdən sonra Bakı qəzası Mirməhəmməd Kərim ayağa qalxıb dedi:

– Həzərat! Mən danışmaq istəməzdim, lakin şəri-təklif məni danışmağa vadar edir. Bir nəfər şəxs çıxıb ortalığa, Tiflisdə “Molla Nəsrəddin” adında məcmuə çıxardır. İndiyə kimi hər nə cəfəngiyat yazıb onunla işim yoxdur, özü bilər, öz Allahı. Ancaq axır vaxtlarda islamın kökünə balta vurmağa başlayıb. Yazır ki, müsəlmanlar arvadlarını açıb versinlər xaricilər aparsın. Daha buna davam gətirmək olmaz. Bunun müqabilində bir tədbir lazımdır.

Bu məclisdə “Molla Nəsrəddin”in boykot olunması qərara alındı. Söz yox ki, boykot tərəfdarları “Molla Nəsrəddin”i oxuyanlar deyildilər.

“Molla Nəsrəddin”in rəvnəqinə və rəvacına səbəb olan amillərdən biri də Sabirin əşarı idi. Sabirlə mənim yavıq rəfaqətim var idi: onunla çox görüşüb çox müsahibədə bulunurdum. Sabirin təbinə, qafiyəpərdazlığına, bədahətən şeir söyləməsinə heç bir söz olmazdı. Sabir həqiqət şeirdə böyük məharət yetirmiş bir şair idi. Sabir “Molla Nəsrəddin”dən çox qabaq şeirlər yazardı. Nəhayət, Sabiri “Sabir” edən “Molla Nəsrəddin” oldu. Təb Sabirin idi, qafiyəpərdazlıq Sabirin idi, istedadı-şəriyyə Sabirin idi, fəqət mövzu verən “Molla Nəsrəddin” və Mirzə Cəlil idi.

1913-cü sənədə Mirzə Cəlil şair Əliqulu Nəcəfzadə “Qəmküsar” təxəllüsü özünə redaktor yoldaşı qəbul etdi. Nəcəfzadə qabil, mövzu təbli, dərin ittilatlı və son dərəcədə hafizəli idi ki, uşaqlıqdan o günə kimi oxuduğu cəmi əşar onun hafizəsində idi. Əliqulu Nəcəfzadə ondan da qabaq “Molla Nəsrəddin”ə “Cüvəllağı” imzası ilə şeirlər yazıb göndərirdi. Onun ikinci redaktor olması jurnalı daha da ruhlandırdı. Nəhayət, 1919-cu sənədə onun vəfatı “Molla Nəsrəddin”ə böyük bir zərbə vurub, hətta jurnalın üç il dayanmasına səbəb oldu. 1922-ci ildə, Azərbaycan sovetləşdikdən sonra Mirzə Cəlil Bakıya köçüb köhnə yoldaşlarını başına cəm edib jurnalı nəşr etməyə başladı.

“Molla Nəsrəddin”də iştirak edənlərdən mən tanıdıklarım Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Razi Şəmsizadə (Dabanıçatdaqxala), Səlman Mümtaz (Xortdan bəy), Əli Nəzmi (Sijimqulu), Əli Məhzun (Yetim cücə), Yusif Kənan (Qoşunəli) və Əliqulu Nəcəfzadə (Cüvəllağı) idilər.

KEÇMİŞ GÜNLƏRDƏN

Birinci türk teatrosunu mən Şuşada 1881-ci il yay fəslində gördüm. Mənə necə təsir bağışladığından burada danışmaq istəmirəm; ancaq bunu demək istəyirəm ki, Qori seminariyasının tələbələri və oranı bitirmiş müəllimlər Şuşa teatrosunun birinci pionerləri olmuşlar. Onlar hər bir yay tətildə şəhərə toplaşdıqdan sonra, həvəskarlar adı ilə bir-iki tamaşa göstərirdilər. Başqa əsərlər olmadığından Mirzə Fətəlinin komediyalarından oynayırdılar; hasil olan paralar isə yoxsul tələbələrin mənfəətinə sərf edilirdi. O vaxtkı aktyorlardan ancaq Muxtar Muradovun – indi də sağdır – adını çəkməyi burada lazım bilirəm.

1892-ci il yay fəslı idi. Müəllimlər həmişəki qayda ilə toplaşib Xandəmirovun “teatro salonunda” Haşım bəy Vəzirovun “Evlənmək su içmək deyil” adlı komediyasını oynayırdılar.

Əsərin pərdələrindən birində Qarabağda toy məclisi göstərilirdi. Qarabağda olan adət üzrə (bəlkə bu adət Azərbaycanın başqa şəhərlərində də vardır) hər toyda qumar oynayanlar üçün xüsusi bir otaq ayrılırdı. Qumarbazlar, çalandan, oxuyandan xəbərsiz olaraq toyun axırına qədər gecə-gündüz qumarla məşğul olardı.

Səhnədə qumar məclisi göstərilirdi. Bir guşədə dörd nəfər əyləşib “dörd aşıq” oynayırdı. Bir aşığın “alçı” durması üstündə mübahisə düşür. Oynayanların birisi aşığın alçı durduğunu sübut etdikdə, birisi, aşığın alçı durmayıb, ancaq palazın qırışığına söykənilib alçıya bənzediyini söyləyir. Birinci oyunçu öz sözünü isbata yetirmək üçün birdən qışqırdı: “A kişi, Həzrət Abbasa and olsun ki, aşıq alçıdır”. Bu sözlər teatro salonunda bir bomba kimi partlayıb, tamaşaçıların arasında böyük bir qarışıqlığa səbəb oldu. Teatrada olan gənclər (qocalar və qadınlar teatroya getməzdilər): “Bu məlunlar, dinsizlər, Allahı tanımayanlar, araq-çaxır içənlər, nə haqq ilə teatro kimi nalayiq bir yerdə Həzrət Abbasın adını çəkirlər” – deyə xəncər və tapançalara əl atdılar. Teatro yarımçıq pozuldu, “aktyorlar” dal qapıdan qaçdılar. Səhnədə iştirak edən bir müəllim əynindəki qadın paltarını soyunmağa vaxt tapmadığından, öz paltarlarını qoltuğuna alaraq evlərinə qədər qaçmışdı.

Sabahı günü şəhərin gəncləri silahlanıb kənd müəllimlərini avlamağa çıxdılar. Müəllimlər isə hamısı qaçıb öz kəndlərinə getdilər. Müəllim Haşım bəy Vəzirov qapısını bağlayıb evdə gizlənməyə məcbur oldu. Bir axşam Haşım bəy öz qohumlarından bir neçə adam

götürüb qazının evinə getdi: Əsərin əl yazması ilə Qurani qazının qarşısına qoyub dedi: “Qazı ağa! Bu mənim yazdığım əsər, oxuya bilərsiniz, ancaq and olsun bu Qurana, “Həzrət Abbas” adını mənim kitabıma salmamışam. O nadüüst Bədir (həvəskarın adıdır), dili dinc durmayıb, bu sözləri özündən demişdir”. Qazı inandıqdan sonra cəmaəti sakit etdi. O tarixdən 1899-cu ilə qədər Şuşada türk teatrosuna yol verməzdilər.

ƏDƏBİ DİLİMİZ HAQQINDA

Axır zamanlarda ədəbi türk dili məsələsi yomiyyə bir məsələ surətdə meydana çıxmışdır. Azərbaycan türklərinin ədəbi bir dili varmı, ya yoxmu? Bu xüsusda bir neçə kəlmə söyləmək istəyirəm. Mənim aşağıda yazdığım sözlər mübahisəyə səbəb olarsa – daha da gözəl.

1905-ci il inqilabınadək Azərbaycanda ədəbiyyat yoxluğunu cürətlə etiraf etmək olar. Nərimanovun, Qənizadənin və mənim tərəfimizdən beş-üç kitabça buraxılmışdırsa da bunlar dəryada bir qətrə hesab oluna bilərdilər. Türk dilində qəzetə və jurnal çıxarılmasına sabit çar hökuməti qəti olaraq icazə verməyirdi.

Türklərin bir mətbəəsi yox idi. Quberniya mətbəəsində türk hürufatı var idisə, o da xırda elanlar tərcüməsi üçün olub, bərbad bir halda idi.

Bu səbəbdən məktəblərdə tədris kitabları və camaatın oxuduğu kitablar ancaq “Leyli və Məcnun”, “Gülüstan”, “Bustan”, “Tarixi-Nadir” və bu qəbil İranda çap olunmuş və əksəri fars dilində yazılmış kitablar idi. Buna görə də fars dili türk dilini tam mənasilə ağılıq edirdi. O vaxtın xalqı türk dilində məktub yazmağı bacarmazdılar, məktublar hamısı fars dilində yazılırdılar. Danışiq əsnasında işlətdiyimiz cümlələr fars quruluşunda olurdu. Məsələn: “Qəzetlərdən yazılanlardan böylə görünür ki, bu il Azərbaycanın pambıq məhsulu bol olacaqdır”, “Mən sənə evinə gəlmərəm, çünki səndən incimışəm”, “Hərgah mənə kağız yazmaq istəsən, bu ünvana yaz” və ilax... Danışiq vaxtında fars ləfzlərinin çox işlənməsi indi də savadlılığa dəlil hesab olunur. Fars dilinin təsiri sayəsində türk istilahlarını itirib, fars istilahlarını işlətməyə möhtac olmuşuq. Bu istilahları arayıb tapmaq üçün ciddi çalışmaq lazımdır. Azərbaycan türk aləmində birinci dəfə meydana çıxmış kitab Mirzə Fətəlinin komediyaları və “Aldanmış kəvakib” sərlövhəli hekayəsidir. Komediyları Azərbaycanın el dilində

yazılmış, hekayə isə fars əlfazının və ibarələrinin çoxluğundan lüğətsiz çətin oxunur. Öz tərcümeyi-halını Mirzə Fətəli fars dilində yazmış, 70-ci və 80-cı sənələrdə təsadüfi olaraq Rusiya çar hökuməti iki-üç qəzetəyə icazə veribsə də, sonra peşman olub, onları bir neçə ay davamlarından sonra qapamış. Bu qəzetlərin biri 1875-ci sənədə Bakıda nəşr olunan Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi”si və ikincisi Tiflisdə 1883-cü ildə çıxan “Kəşkül” və “Ziyayi-Qafqaz” qəzetləri idi. Bu iki qəzetənin nəşiri Cəlal əfəndi Ünsizadə idi. “Əkinçi” qəzetəsinin iki dili var idi. Zərdabının dili və mühərrirlərinin dili. Həsən bəyin işlətdiyi cümlələrin çoxusu rus cümlələrindən çöndərmə idi; müxbir və mühərrirləri isə fars cümlələri və fars dili işlədirdilər. Cəlal əfəndinin “Kəşkül”ünü həmçinin lüğətsiz oxumaq çətin idi. Odur ki, bu qəzetlər də bir ədəbi dil yarada bilmədilər.

90-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız (özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub məcburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular. Böylə ziyalılarımız indi də az deyildir. Bir neçə cümlə göstərmək yersiz olmaz. “O adamlar hansılar ki, bu işdə iştirak edirlər”, “Mənim qardaşım tarda yaxşı oynayır”, “Əhmədin qızı ərə çıxdı”, “Bu işin müqabilində bir ölçü götürmək lazımdır” və ilax... Dilə qarışmış hədsiz rus sözlərindən danışmağa ehtiyac yoxdur.

Ədəbi dilin yoxluğundan əlavə indiyədək, türk Azərbaycan ləhcəsinin bir mükəmməl sərfi və nəhvi yoxdur. Ədəbi dil haradan ola bilər? Kitablarımızda, qəzetlərimizdə sərf-nəhv qəvaidini indi də düzgün işlətməyirik. Bu xüsusda xüsusi məqalə hazırlayıram.

Sultan Əbdülhəmid zamanında osmanlı ədibləri hökumətin təhriki altında osmanlı türk ədəbiyyatının cəmi türk aləminin ədəbiyyatına ağalığ etməsi yolunda cidd-cəhd edirdilər. Azərbaycanda ədəbiyyat olmadığından bu yerlərə əl atmayırdılar. Öylə ki, 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda ədəbiyyat yolunda böyük bir hərəkət əmələ gəldi: mətbəələr quruldu, qəzetlər intişara başladı, ədiblərin fəaliyyətləri yüksəldi; maarif cəmiyyətləri, dram dərnəkləri təşkil olundu, ədəbiyyat kitablarının sayı gün-gündən artmağa başladı.

Bunu gördükdə osmanlı ədəbiyyatının ağalığ xülyası cümbüşə gəldi. Bu əsası icra etmək üçün bir neçə nəfər İstanbuldan Azərbaycana ezam olundu. Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal, Səribəy zadə Xalid Ziya və sairləri. Birinci Əlibəy Hüseynzadə “Füyuzat”ı nəşrə baş-

layıb, türk Azərbaycan dilini osmanlılaşdırmağa qədəm qoydu. Bunun müqabilində “Molla Nəsrəddin”in amansız mübarizəsi nəticə verə bilmədi və yazıçı gənclərin çoxunu Əlibəy öz nüfuzu altına çəkdi. Əlibəydən sonra Əhməd Kamal “Yeni Füyuzat” jurnalının başında əyləşib Əlibəy yolu ilə getdi. 1910-cu illərdə Səbribəyzadə “Şəlalə” jurnalı ilə meydana atıldı. Bu adam, ondan qabaq gələnlər kimi işlədiyindən əlavə ən mürtəce, qaranlıq sevən, tərəqqi düşməni; qadınlar təsəttürü yolunda canından, başından keçən bir şəxs idi. Bu jurnalın təsirindən cavan ədəblərimiz və şairlərimiz indi də azad ola bilməyirlər. Cavan yazıcılarımızın şeirlərini oxuyanlar bunu təsəvvüdərlər. Gənclərimiz özləri hiss etməyərək Azərbaycan qulağını deşən ləfzləri istemal edirlər. Bu sözlər türk sözləri isə də bizim üçün yabançıdır və əvəzlərində başqa türk sözlərimiz də var. Məsələn: “sırt” – çiyin, “erkək” – kişi. “Ərkək” sözü Azərbaycan türkü təsəvvüründə heyvaniyyəti təşkil edən bir sözdür.

Şura hökuməti bərpa olunandan bəri Azərbaycanda ədəbiyyatın, mətbuatın sayı yüz əlli sənənin müddətində görülməmiş bir dərəcəyə çıxmış.

Türkləşmiş orta, ali məktəblərdə türk dilində yazılmış və tərcümə olunmuş elmi kitablar işlənməkdədir. Söz yox ki, bu kitabların dilində ədəbi qüsurlar hədsizdir. Bu qüsurlar da dilin ədəbiləşməsinə nə qədər ziyan verə bilər.

Buna görə Xalq Maarif Komissarlığı yanında, ya Ümumittifaq Akademiyasının Azərbaycan şöbəsində xüsusi bir təşkilat, Azərbaycan türk lisanı üçün mükəmməl sərf-nəhv və əbədi dil yaratmaq üçün qurulmalıdır.

QURBANƏLİ ŞƏRİFOVA

Dust mehriban!

Əvvəla sizin səlamət olmağınızdır; saniyən siz gedəndən bəri Peterburqda bir qəribə əhvalat ittifaq düşməyibdir ki, sizə yazım. Peterburq öz əhaliləri ilə öz yerində payıdadır. Bizlər sizin dövlətinizdən səlamətlik, amma hava artıq soyuqdur. Əgər bu halda Peterburq xəyalında olsanız, məsləhət görməyirəm, çünki burada bir parça buz olarsınız. Amma bəd cəmiyyəti-xeyriyyə bu halda sizi üzv yazdı və kağızı göndərməyi mən boynuma götürdüm, çünki xahiş etdim ki, bir neçə söz və salam-dua sizə yazım və bircə xırdaca təvəqqe də sizdən edim o ümid ilə ki, mən etməyəcəksiniz. Bir cild kitab bu kağız ilə bahəm öz təsnifimdən sizə hədiyyə göndərdim. Təvəqqe edirəm qəbul edəsiniz. Və bir də sizdən təvəqqe edirəm, əgər mümkün olsa ki, orada bu kitab satıla, yazıb məlum edəsiniz, hər neçə cild lazımdır, göndərim və bu kitabın satılmağı barəsində əgər mənə kömək etsəniz, bir böyük minnət mənim boynuma qoyarsınız. Bir də bu kitabın satılmağı bu tövr mümkündür ki, hər bir hallı adamın boynuna on-iyirmi cild qoyasınız, ta onlar camaat arasında bipul paylayalar. Xülasə, təvəqqe edirəm bu kitabın satılmağına səy edəsiniz, artıq minnətdir. Kitabın qiymətini də ucuz qoymaqda meylim tez satmaqdır, çünki iki min cild çap etmişəm. Əlbəttə, bu Peterburqda satılacaq kitab deyil, amma mənim ümidim Qafqaza və sizin kimi dost-aşnalardır. Baqi vəssalam.

Adres.: S.Peterburq, Nikolayevskaya ul, d 4. kv. 28.

Bəradəri şüma *Əbdürrəhim Haqverdiyev*

NƏCƏF BƏY VƏZİROVA

Bakı, Tağıyev teatrına

15 noyabr 1913-cü il, Ağdamdan

Müsəlman səhnəsinin təşkilatçısını, birinci aktyorunu, Aslan bəy, Hacı Qəmbər kimi ölməz tiplərin yaradıcısını qucaqlayıb öpürəm. Siz

qırx il dərviş kimi ürəklərin qapısını taqqıldadaraq bizi intibaha çağır-
mışsınız. Sizin pyeslərinizə baxan xalq gülmüşdür. Sizin gülüşünüzün
sayəsində məqsədə nail olduqlarını görənlər bu gün sevincdən ağlayırlar.

Sizin Ə.Haqverdiyev

HÜSEYN MAMAYEVƏ

1

3 dekabr 1915-ci il

Əziz Hüsü.

Üç gündür məktubunu almışam; müvəffəqiyyətlərinə hədsiz sevi-
nirəm; Allah eləsin gələcəkdə də bu cür olsun, buna şübhə etmirəm.
Dünən teleqrafla təzə ünvanına 60 manat göndərdim; zəhmət olmasa
almağın barədə xəbər ver. 20 manat əhvalatından sonra poçta şübhə
etməyə başlamışam... Yeri gəlmişkən deyim ki, həmin 20 manat barə-
sində poçt kontorunun müdirinə ərizə verib xahiş etmişəm ki, onu
tapıb ünvanına göndərsin. Sən məktubu xəsisçəsinə yazmağımdan
inci yirsən. Açıq məktubda təkcə Ağdam əhvalatlarını deyil, bütöv
Ağdamın özünü də yerləşdirmək olar. Allaha şükür, biz hamımız sağ-
salamatıq. Atan əvvəlki kimi hər gün bizə baş çəkir və hamıdan da çox
bacın xatırlayır, xüsusilə ləzzətli xörəklər yeyiləndə. Biz elə güman
edirdik ki, Xosrov evlənər – dəyişər, amma o, əvvəlki kimi yenə gü-
nünü səhərdən axşama kimi bazarda keçirir, hərdən də bir, nə üçünsə,
sənin dostun Xanlar Nağıyevgildə gecələyir. Xanlar burdadır və hə-
mişə də xəstədir. O, sözgəlişi mənə dedi ki, sənə açıq məktub gön-
dərrib. Mirhəsən Bakıdadır və hardasa, kimin yanında işləyir. Təzə
xəbər odur ki, atanın bağbanı Xanları, heç bilmirdik onun əlindən
canımızı necə qurtaraq, yaxınlarda quduz it qapdı və bu günlərdə də
yazıq quduz olub öldü. Atan yaman sevinir. O, indi bağı olduqca əlve-
rişli qiymətə icarəyə verir. Ümumiyyətlə, atanın işləri düzəlməyə
başlayır. Rus məsəlində deyilir: “Allah eləyəydi bizim dana canavar
tutaydı”. Özüm barədə deyim ki, burada lap təkəm, hərdənbir maraq-
sız adamlar baş çəkməyə gəlirlər, onlarla da heç bilmirsən nə

danışasan. Tiflis məsələsi baş tutmadı. Ağdamda əlləşməli olacağam, buradan canımı qurtara bilsəm bir dəvə qurban kəsərəm. Bir neçə kəlmə də “Evklid” yox, “Evrpid teatri” kitabı haqqında. Evklid dramaturq yox, riyaziyyatçı olmuşdur. Nə əcəb jurnalın üz qabığında kitab ticarətçisi Malıqinin ünvanı yoxdur. Sənin ünvanlar idarəsinə getməyə vaxtın olmadığından, ən asanı odur ki, Malıqinin adına məktub yazasan, poçt onu tapar. O, olduğu yeri sənə xəbər verər və sən də onun yanına gedərsən. O kitabın qiyməti 7 manatdır. Mən elə güman edirəm ki, onu nadir bir kitab kimi yalnız bukinistdən tapmaq olar. İndi də səni maraqlandıran müsəlman teatrosu məsələsi haqqında: ilk teatro tamaşası Bakıda, 1873-cü ilin Novruz bayramı günündə, hazırda “Metropol” mehmanxanası yerləşən binada, Bakının ictimai iclaslar salonunda səhnəyə qoyulmuşdur. M.F.Axundovun “Mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) komediyası oynanmışdır. Əsər N.B.Vəzirovun təşəbbüsü, Həsənbəy Zərdabinin rəhbərliyi ilə tamaşaya qoyulmuşdur. Pyesin əsas iştirakçıları N.B.Vəzirov və sabiq Yelizavetpol şəhər bələdiyyə rəisi rəhmətlik Əsgər ağa Adıgözəlov olmuşlar. Əgər bu məsələ səni ətraflı maraqlandırırsa, onda məsləhət görürəm “Teatr i iskusstvo” jurnalının 1909-cu il, 6-cı nömrəsini tapasan. Orada “Tatar teatrin” adlı məqalə var. Həmin məqalədən bəzi geniş məlumat tapa biləsən. Daha nə barədə yazım? Dünənə qədər burada bahar havası var idi, bu gün göy tutqundur, ancaq soyuq deyil. Nə üçün Moskva yeniliklərindən heç bir şey yazmırsan? Axı Moskva paytaxtdır və orada təzə xəbərlər də az olmaz. Sitarə və Tavus indi bizdədirlər və simsiz teleqraf vasitəsilə sənə busələr göndəriirlər. Hamı səni öpür və may ayının gəlməsini gözləyir. Hərdənbir bacımla xəyal dəryasında üzürük. Mayın axırında Moskvaya gəlməyə və oradan da səninlə birlikdə Volqa çayı ilə geri qayıtmağa hazırlaşırıq. Əyər boş şeylər mane olmasa gözəl plandır. Bir yenilik də: bizim İmranın atası Məşədi Baxşəli rəhmətə gedib.

Hələlik sağ ol.

Səni sevən dayın *Əbdürrəhim*

Əziz Hüsü

Dünən 27 dekabr tarixli məktubunu, bu gün də dekabrın 30-da sənə göndərilən teleqramın cavabını aldım. Özün başa düşürsən ki, sən məktub yazmamaqla bizi, xüsusən bacımı nigarançılıqda qoyursan. Xəstəlikdən yazırsan. Sən Allah, özünü gözlə; Moskvada olan soyuqlar haqqında oxuduqlarımız dəhşətdir, adam o dünyaya gedə də bilər. Evdən çıxanda bacardıqca isti geyin, gərək ki sənün yun köynəyin olsun. Moskva müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin qaynar fəaliyyəti, xüsusilə müsəlman gənclərini işə cəlb etmələri məni olduqca sevindirir. Mən belə oxudum ki, Moskvada müsəlman səhnə xadimlərinin qurultayı olacaqdır. Bu özü də olduqca sevindirici faktdır. Sənün “Evpirid teatri” kitabı haqqında özünə bəraət qazandırmağın məni qane etmədi. Bayramın buna dəxli yoxdur. Cəmiyyətdə başın o qədər qarışıb ki, sadəcə olaraq hər şeyi unutmusan. Bilirsənmi mən necə də çirkab içində yaşayıram və bu kitab mənə nə qədər zövq verə bilər. Mən Azərbaycan dilində teatrın qısaca tarixini tərtib etmək istəyirəm. Lakin yunan dilində məlumatın olduqca az olması məcbur edir ki, başqa mənbələrə də əl atasan. Elə güman edirəm ki, “Evpirid teatri” kitabı mənə çoxlu material verir. Kitabı tezliklə göndərməyi unutma. Mən indi “Açıq söz” qəzetində əməkdaşlıq edirəm. “Şeyx Şəban” hekayəmi orada çap etdirmişəm. O tənqid ki sən oxumuşsan, uşaqsasına, daha doğrusu, qocacasına yazılmış tənqiddir. Söhbət hekayənin bəzi yerlərindən gedir. Başlanğıcda qrammatikadan bir balaca dərs verilir, məsləhət görülür ki, mən mükəmməl bir dildə, yəni qəzetlərimizin yazdığı və heç kəsin başa düşmədiyi bir dildə yazım ki, bunu da mən heç bir vaxt etmərəm. Sonra tənqidçi, hekayənin, Gülsümün atası evindən qoşulub qaçması yerini təhlil edəndə, böyük bir ailənin nəcib atası kimi mülahizə yürüdür. Nömrələr indi əlimdə yoxdur, yoxsa onları sənə göndərərdim... Ağdamdan sənə nə yazım. Ağdam öz köhnə yerindədir, yaman bahalıqdır. Məsələn, yağın girvənkəsi 1 manat 10 qəpiyə; ət 21 qəpik (keçi ət), qənd 25 qəpik və ilax... Biz hələ dözürlük, əvvəlki kimi yeyir, içir, dolanırıq. Qonaq da ki, həmişə var. Evinizdən heç nigaran olma; nə qədər ki mən sağam, o heç bir

ehtiyac hiss etməyəcək. Sonra, Allah qoysa, sən təhsilini başa vurarsan, hər şey öz qaydasilə gedər. Oktyabrın 19-da sənə göndərdiyim 20 manatın başına gələn məzəli əhvalatı da deyim. Bu günlərdə mən onu geri aldım. Poçtda pulun sənə çatmamasının səbəbilə maraqlandım. Moskvadan alınan teleqramda belə yazıblar: “Pul alası adam Rıbinskyə, öz evinə getmişdir”. Onu da qeyd edim ki, ünvan haman ünvanıdır. Bu gün teleqrafla sənə 60 manat göndərdim, sən Allah, çatan kimi xəbər ver və heç olmasa, ayda üç məktub yaz. Mən Tiflisə köçmək barədə ciddi düşünürəm, deyəsən, baş tutacaq; Tiflisdə açılacaq müsəlman ruhani seminariyasında mənə müdir müavini vəzifəsini söz veriblər, ümumiyyətlə, orada mənə barəmdə çalışırlar. Sitarə və Tavus bu saat bizdədirlər, sənə cani-dildən salam-dua yazmağımı xahiş edirlər – şirin busələr göndərirlər. Atan, Xosrov, Pərviz, Fatma da səni öpürlər. Bacım səni möhkəm qucaqlayır. Qəmər bacıya və Hüseyn bəyə mənə sənə salamlarımı çatdır. Yeri gəlmişkən soruşum – Xuduş hardadır? Saat artıq 10-a 20 dəqiqə işləyir, mən masa arxasında oturub yazıram, bacım da divanda xoruldayır. Sən çox yaxşı etdin ki, gəlmədin. İnan, buradakılar da sənə üçün bərk darıxıblar. Moskvadan Ağdama gəlmək, əvvəla, böyük narahatçılıqdır, ikincisi də, artıq xərcdir. Papağını hərləyəsən, may olacaq.

Xudahafiz, öpürəm səni.

Dayın Əbdürrəhim

“QRUZIYA” QƏZETİNƏ Ə.HAQVERDİYEVİN MƏKTUBU

Gürcü parlamenti üzvlüyünə daxil olmağım münasibətilə “Qruziya” qəzetinin 30-cu nömrəsində çıxan “Hümmət” partiyasının təzə üzvü məqaləsinin müəllifi “Musulmanınə” cavabımı hörmətli qəzetəminizin sütunlarında çap etməni xahiş edirəm.

Hal-hazırda bildirirəm ki, mən heç vaxt “müsavat” partiyasının üzvü olmamışam və indi də üzvü deyiləm. Mənim Zaqafqaziya seymii üzvlüyünə namizədləydim “müsavat” partiyası tərəfindən deyil, onun bitərəf cinahı tərəfindən göstərilmişdir. Əksinə, mənim namizədləydim “müsavat” partiyası tərəfindən rədd edilərək onuncu yerə itələnmişdir.

Eləcə də mən “Hümmət” partiyasının da üzvü deyiləm. Həqiqətdir ki, mən “Hümmət” partiyasının nəşrlərində iştirak edirəm, lakin mənim iştirakım ədəbi məzmunlu və partiyanın proqramı ilə ümumi əlaqəsi olmayan məqalələr çap etməklə məhdudlaşır.

Mən həmişə bitərəf olmuşam və parlamentə daxil olanda da özümü bu cür tanıtmışam.

Nəticədə bildirirəm ki, mən həmişə sol sosialist partiyalara rəğbət bəsləmişəm və indi də o fikirdəyəm, çünki xalqımızın xoşbəxtliyini həmin partiyaların proqramlarının həyata keçirilməsində görmüşəm.

Ə.Haqverdiyev

Gürcü parlamentinin üzvü

ƏZİZ ŞƏRİFƏ

1

Əziz qardaşım Əziz!

Seşənbə günü saat ikidə səlamət Bakıya varid olduq. Yubileyin müvəffəqiyyətlə keçməyi xəbəri bizdən qabaq gəlib çıxmışdı və məhafildə böyük təsirət bağışlamışdı. Quliyev (Mustafa Quliyev) türk teatrosu müdiriyyətinə üç günün ərzində bir proqram tərtib edilməsinə əmr vermiş, proqram bu gün mənim iştirakımla hazırlandı, sabah Quliyevə veriləcək. Nəhayət, kollegiya əzasından bir nəfər, Tiflisdən dala düşməni Azərbaycan üçün həqarət hesab edib, yubileyin bir-iki sənə təklif etmişdi, guya mən ömrümə qəbalə alıb, Allah ilə daqavor bağlamışam. Yubileyin Bakı dairəsində belə təsir bağışlamağı sənin, Rzaqulunun mənə qulluq etməkdən təngə gəlməyinizin nəticəsi hesab edib, dübarə uzaqdan sənə izhar-təşəkkürümü göndərirəm. Sağ ol, qardaşım, çox zəhmət çəkdin. Sənin “Yenin fikir” məqalələrinin mənim üçün böyük əhəmiyyəti var...

Yubiley günü müəyyən olan tək sənə xəbər edərəm. Ümid ki, yubileydən bir həftə qabaq Rzaqulu ilə bahəm buraya gələcəksiniz. Bizim camaata bir hərəkət verən həmişə lazımdır.

“Hamlet”dən monoloqları yazıb bu məktubla bahəm göndərirəm. Sabah “Vaveyla”nı da göndərəcəyəm. Kitablar çapdan çıxdıqca bir-

bir sənə göndərrəm. “Hamlet”i üzü yazılmaq üçün sabah aparacaqlar. Yəqin bir həftəyə yazıb qurtarlar. O saat onu da sənə göndərrəm. Əlini sıxıb, səni bərk öpürəm.

Qardaşım *Əbdürrəhim*
12 fevral 1927

2

7 may 1927

Əziz qardaşım Əziz!

Bəd əz ərzi-salamdan sonra (“Yeni fikir” “təhti idarəsi altında” yazanda, mən də belə yazaram) bu gün sənin tul, təfsil məktubunu aldım; belə görünür, bu neçə müddətdə tamam qüvvəni cəm edib hamısını bir məktubun yazılmasına sərf edibsən; amma yaxşı olar ki, az-az yazıb tez-tez yazasan. Hər növ olsa, məktubunu artıq maraqla oxuyub ayağa çıxınca özümü Tiflisdə hiss elədim; bu da mənə bir ruhani ləzzət verdi. Mənim günlərimin gözəlləri, cavanlığım Tiflisdə keçdi-yindən, o şəhərə mənim xüsusi bir məhəbbətim var.

Bu saat gündüz saat ikidir. Nahar vaxtına bir saat qalıbdır. Mən, pəncərə qabağında oturub, kağız yazıram, uşaqların anası da böyrümdə əyləşib roman oxumağa məşğuldur. Bayırda gün istisi, Bakının da tozu öz qaydasıyla.

Mənə çoxdan kağız yazmadığından üzr istəyib, tənbelliyini etiraf eləyirsən; amma nahaq işdir; tənbellikdə heç mən də səndən qalmaram, bəlkə bir otuz açığı da perod verərəm.

Əkslər gəldi yetişdi, təşəkkür edirəm; nəhayət Koqan¹ mənim xüsusi əksimi də aldı; doğrudur, o əksləri özü üçün almışdı, bəin həmə qayda üzrə bir ədəd göndərməli idi. Dvarsovi küçəyə yolun düşsə, Koqandan bir ədəd alıb mənim üçün göndərsən, səndən incimərəm.

Mənim burada yubileyim olmadığından mən əsla dilgir deyiləm. Əvvəla, Zaqafqaz miqyasında götürülmüş tənənənin burada təkrarı mümkün deyildi, ikincisi, heç kəs öz vətəninə peyğəmbər olmayıb. Qırx illiyə də... ya nəsb! Tiflis cavanlarının, əhalisinin, aktyorlarının,

¹ Fotoqraf Kozanın adını müəllif düz yazmamışdır. (Əziz Şərifin qeydi).

təşkilatının, sənin və Rzaqulunun qulluq eləməkdə təngə gəldiyimiz qiyamətədek mənim xəyalımdan getməz. Mən Qafqazda bir nəfər üçün bu cəlal ilə təşkil olunmuş yubiley görməmişdim. Burada da mənə təskin verib, dedilər ki, qırx sənəliyivi gözəl surətdə bayram edərik. Cavabında dedim ki, mən Allah ilə hələ daqavor bağlamamışam. Narkomprosun iki qətnaməsindən mənim yubileyim xüsusunda kopyalar götürmüşəm, qətnamələrin müxtəsər məzmunları budur: birinci – filankəs üçün Tiflisdə yubiley tərtib olduğuna görə, burada da təkrarı vacib görünür. İkinci – filankəs üçün Tiflisdə yubiley tərtib olduğuna görə, burada təkrarı lazım görünməyir.

Tarixi qətnamələrdir.

Burada yubiley münasibətilə ədəbiyyat cəmiyyəti bir iclas təyin etmək istəyir, amma ondan da mənim aqlım bir şey kəsmir və artıq marağım da yoxdur.

Məndən tərcümə və çap üçün hekayələr istəyirsən. Bu saat əlyazısı hekayələrim yoxdur. Bəlkə yazdım, göndərrəm. Ancaq çapdan çıxmış “Marallarım”dan bir nüsxə sənə göndərdim. Bəlkə tərcümə üçün aralarında yarayan tapıldı; çap üçün “Şeyx Şəban” da bəd deyil. O ki para məsələsi, o barədə bir şey yazmağı lazım bilmirəm; tamən sənə mühəvvəl edirəm. Necə ki, bilirsən “Azərnəşr” mənim yazılarımı çap edir, amma... “Pəri cadu”nu buraxmaq istəmir; səbəbi – mənim orada cin və şeyatin ortalığa çıxartmağıma mövhumat mənası verirlər. Və bir də deyirlər ki, “Pəri cadu” haqqında inqilabdan sonra bir mükəmməl tənqid qəzetlərdə çıxmayıbdır. Birinci bimənadır; bir yerdə ki, mövhumat ilə simvolikaya təfavüt qoymurlar, orada danışmaq da fayda verməz; belə bisavad nəşirlərdən ancaq bunu gözləmək olar. İkinci səbəbi rədd etmək asandır, bu da sənə bağlıdır: bəlkə qəzetdə “Pəri cadu”nun iyirmi beş il səhnədə müvəffəqiyyətlə davam etməyi haqqında bir şey yaza biləsən. Əlavə Rzaqulu mənə deyirdi ki, gürcü hökuməti sənin kitablarından birini çox həvəslə çap etmək istəyir; Rzaqulu ilə söhbət elə, bəlkə “Pəri cadu”nu Tiflisdə çar edək. “Hamlet”in tərcüməsindən sənə parçalar göndərmişdim; o xüsusda kağızında bir şey yoxdur.

MXT-1 buradan ehtiramla yola verdik. O ki qaldı Meyerxold... vallah, bilmirəm nə deyim, onların quruluşları mənim əqidəmcə... yaman adamın atasının goruna... doğrudur, qəzetlərdə tərif edirlər, amma burada bir şey anlayıram: münəqqid tərif edir, çünki qorxur ona axmaq deyələr.

Tiflisdən gələndən sonra iki seridən ibarət “Köhnə dudman” adında təzə bir pyesanı tamam edib, bədaye komiyonu sədri Ruhulla Axundova verdim. Bu günlərdə cavab alacağam; pyesa, deyəsən, yaman deyil. Hal-hazıra dairdir və mənim də bir az xoşuma gəlir. Yəqin Tiflis truppası da surətini alar.

Bir az da özümdən yazım: darülfünunda tətildir, zaçotlar gedir; iyunun iyirmisindən sonra tamam asudə olacağam. Yay fəslı islamın zəif olduğundan qorxuram bir yana çıxa bilməyəm; yay fəslını də burada qalsam, qırx illik yubiley “təhq şəkk altında” olacaq...

...Səni bərk-bərk qucaqlayıb öpürəm. Və yenə məktublarını göz-ləyirəm. Məndən Tiflis cavanlarının hamısına fərdən-fərd – mərsiyə-xanlar demiş – dua yetirərsən. Rzaquluya xüsusi kağız yazıram. Bu yayı sən harda keçirmək fikrindəsən? Bu günlərdə Bakıya gəlsəydin, pis olmazdı. Xülasə, xudahafız.

Səni sevən qardaşın *Əbdürrəhim*

Adresin yadımdan çıxmayıb, nahaq zəhmət çəkib xəbər veribsən Ə.

3

Əziz qardaşım!

Axır ki, səndən bir kağız gəldi. Çox müddət keçdiyindən, mənim kağızımdakı məsələlərdən ancaq birinə (s vas çetire rublyaya) cavab verirən. Zalım kişi, sənə neçə kitab göndərmişəm, onların çatdığını ya çatmadığını, – bakılı demiş, – nöş xəbər vermirsən? Bəlkə kitabları yolda ilan-qurbağa yeyir. “Pəri cadu” haqqında yenə bir söz yazmırsan; yəqin ki, nə xahiş etdiyim yadımdan çıxıb. İndi gələrsən, yaxan keçər əlimə, səninlə dürüst hesablaşaram. Hələ səni maraqlandıran (türküsü interesovat edən) məsələdən yazım. Hal-hazırda Ruhulla burdadır, amma belə deyirlər ki, ayın iyirmisindən məzuniyyətə (otpuska) gedəcək; Məmməd zadə, Şahbazi həmçinin burdadırlar; Ağamalioğlu Bakıda yoxdur və yaxın vaxtlarda da gəlməyi gözlənmir. Quzu İsmayılın harda qulluq etdiyini bilmirəm: yəqin Bakıda olar. Xülasə, əgər bu adamların hamısını görmək istəsən, gərək ayın iyirmisindən qabaq gələsən. Dünyanın işini bilmək olmaz – bəlkə mən də bir yana qaçmaq istədim. Bu günlərdə görüşəcəyimizi yəqin edib, uzun kağız

yazmıram. Görüşərik, ağızımızı Allah yoluna qoyub, güc verərik əngə. Mənə qismət olsa, yenə istəyirəm Manqlis tərəfə gedəm. Tiflisdə Koqan cənabları ilə görüşüb, ondan əksləri alıb, ona çətir qəpik də verməyəcəyəm. Xülasə, kağızımı müxtəsər edib, səni öpürəm... Bakıya gələndə evin adresini səhv düşməyəsen. Aziatski, 69.

Qardaşın Əbdürrəhim

B.T.Rzaquluya xüsusi məktub yazıram. Ə.

4

Qardaşım, əzizim, bir cüt gözüm!

Qabaqca üzr istəyirəm; uzun kağız yazmaq əlimdən gəlmir, məktubun gəldi vüsul oldu. Cavabını vermək üçün Həzrət Adəmdən bir tarix başlamalıyam. Amma raviyanı əxbar... İyul ayının iyirmi səkkizində varid olduq Tiflisə. Haman günü qulluq “şərifinə” gəlib, qarpını mərd qapısı kimi bağlı gördüm. Axşam Rzaqulunun evindən neçə telefon elədim, cavab gəlmədi. Sübh saat səkkizdən aftamabil gedənədək yenə neçə telefon elədim. Nəhayət, cavabına nail olmadım. Manqlisə çatandan təxminən iki həftə sonra Bakıya göndərdiyin məktub, dağları, daşları dolanıb, gəlib oraya çıxdı. Cavab yazmağa mənə qalmadı, çünki Tiflis uşaqlarının dediklərinə görə cənab “şərifiniz” Anapada istirahətə məşğul idilər. Avqustun axırında Tiflisə gəlib yenə zat “şərifinizi” tapmadım. Gəldim Bakıya. Burada indiyədək kağız yazmamağıma səbəb haman səbəbdir. Mən sənə heç bir məzəmmət yaza bilmərəm; öz günahını özün boynuna götür, deyirsən: “Boynum qıldır, qıldan da nazik”. Bununla belə, “Pəri-cadu”nun Tiflisdə çap olması üçün cidd-cəhd eləməlisən, xüsusən ki, Gürcüstan maarif komissarı mənim əsərlərimdən birisinin Tiflislə çap olunması xüsusunda Rzaqulu ilə söhbət eləmişdi.

Mən burada çap olmuş əsərlərimdən Tiflisə heç bir kəsə göndərməmişəm, birini Mirzəli burada olan vaxt məndən aldı, birini də Əhməd Salahlı yenə buradan apardı. Səninçün əlbəttə göndərməyə borcluyam. Buna söz ola bilməz... Burada hər işlər qaydası ilə gedəcək. Mirzə Cəlil demiş, yaxşı olar... Buraya belə xəbər çıxıbdır ki, Tiflis aktyorları “Köhnə dudman”ı provalit eləyiblər. Əgər belə isə, əfsus etməlidir,

çünkü burada indiyədək beş dəfə müvəffəqiyyətlə oynanıb və hələ də oynanılacaq. Və ikinci hissəsi hazırlanmaqdadır. Rzaqulu deyir: “Proval sözü yalandır, bir də oynamağa hazırlaşırlar”. Sən də ki, bir söz yazmırsan. Amma necə ki, mənə məlumdur, heç biriniz əsəri səhnədə görməyibsiniz. Görəndən sonra yəqin yazacaqsan, buna əminəm... Hələlik görüşmək ümidilə əlini sıxıb dodaqlarından öpürəm.

Əbdürrəhim

Çox istərdim yanvar ayında bir həftəliyə Tiflisə gəlim. Rzaquluya dedim mənə bir komandirovka düzəltsin; deyir mümkündür. Allaha pənah. Xanımın salamını qəbul edəsən. Dost-aşnaya salam yetirəsən.

Ə.

9.XII. 27

5

Əzizim, qardaşım, oğlum, gülüm, bülbülüm, sünbülüm i t.d..!

Neçə gün bundan əqdəm sənə bir məktub göndərmişdim. Yəqin alıb oxudun... Bir az zarafatı buraxıb seryozno danışaq. Bu gələn mart ayının 12-sində Mirzə Fətəlinin vəfatından tamam əlli sənə keçir. Burada xüsusi bir yubiley komisiyonu təşkil olunub; komisiyonun şöbələri Azərbaycanın qəzalarında da olacaq. Xülasə, bu günü çox təntənəli surətdə keçirtməyə hazırlaşıyıq. Tiflis komisiyonunun təşkili Zaksitq katibi Tağıyevə həvalə olunub; o da bu gün ya sabah Tiflisə qayıdıb işə “şüru” edəcəkdir; yəqin də ki, “Bayramalısız toy olmaz”, – sən də iştirak edəcəksən. İndi bir iş var. Mirzə Fətəlinin nəvəsi Fətəlidə babasının arxivi var. Yoldaş Tağıyevin sözünə görə ona Ağamalıoğlu beş min rüblə təklif edib, o isə on beş minə qədər istəyir. Bu alış-verişdir, heç kəsə də dəxli yoxdur. Özləri barışarlar. Ancaq səndən xahişim budur, Rzaqulu ilə bahəm Fətəlini görüb, ondan xahiş edəsiniz ki, babasının mükəmməl tərcümeyi-halı yazılmaq üçün o arxivi bir həftənin müddətində mütaliə üçün mənə versin. Əgər razı olsa, mən yanvar tətildə bir həftəliyə, ya on günlüyə Tiflisə gəlib, sənə və Rzaqulun köməyi ilə mühüm sirişlərdən surət alaram. Mirzə Fətəlinin mükəmməl tərcümeyi-halı, dost-aşna ilə əlaqəsi, irsal mərsulətinin

cəm olub ortalığa çıxması nəinki yubiley komisyonuna, bəlkə tamam insaniyyətə və tarixə lazımdır. Mən yəqin edirəm ki, Fətəli tək ziyalı bir oğlan bunu bizdən də yaxşı düşünür və mənim təklifimi də qəbul edəcək. Əsasən bir tərcümənəvis axtarmaq onun öz vəzifəsidir, vaxta ki, qıraqda öz söylərini, zəhmətlərini təklif edənlər var, gərək daha da məmnuniyyət ilə qəbul eləsin. Rzaqulu ilə söhbət elə, məsləhət olsa, mən Fətəlinin özünə də bir məktub bu xüsusda yazım. Xülasəyi-kəlam, mənim kağızıma gərək forən, başıvın yarısı tükü, yarısı qırılmış, əncam edib, mənə cavab verəsən. Daha hələ ki bu Tiflis aktyorlarına salam yetirib, deyəsən ki, bu gün üçün hazırlaşsınlar.

Burada belə qərar qoyulub, tənənəli müsamirədən başqa, Nuxada və Bakıda Mirzə Fətəli üçün abidələr qoymaq. Bakıdakı teatr məktəbini Mirzə Fətəlinin adıyla adlandırmaq; Tiflis qəbiristanındakı qəbrini müntəzəm surətdə təmir etmək. Və əlavə sair xırda təzimat.

...Hələlik əlini sıxıb, dodaqlarından öpüb, sənə qardaşlıq salamımı göndərirəm. Əgər mənimlə bahəm Tiflisdə bir neçə gün keçirmək istəyirsən isə, kağızıma cəld cavab ver. Və Fətəlini yola gətirmək üçün tamam diplomatiyanı işə sal. Xanımdan sənə salam.

Qardaşın *Əbdürrəhim*

18.XII.27, Bakı

6

Əziz qardaşım!

Səndən dörd gözlə kağız gözlədiyimi bilə-bilə söz yazmırsan. Səbəbini də bilmirəm. Tağıyevin sənin sözünlə Teymur Hüseynova yazdığı məktub və göndərdiyi siyahı hələ gəlib çıxmamış. Belə görünür, mənim Tiflis ezam olmağım qaldı ay batandan sonraya. Və bir də mənim işimi sən özün görürsən. Xahiş edirəm jurnalların nömrələrini qayda ilə mənə göndərəsən. Əlavə mənim üçün, sən əxz etdiyindən əlavə, Leninqraddan və Germaniyadan materiallar gələsindir.

Bərədərim, sənə məlumdur ki, Bakıda və Nuxada Mirzə üçün abidələr qoyulasıdır. O da rəssama tapşırılıbdır. Rəssam bu saat ki, on birin yarısıdır və yatmağın da vaxtıdır, mənim yanımdan getdi. Ona Mirzənin böyük əksi lazımdır; xahiş edir ki, Mirzənin jurnalda olan əksinin

dörd o boyda, ya bir az da çox böyüdüb göndərəsən. Mən də haman saat oturub, bu məktubu sənə yazıram. Əksin əslini verərsən Məşədi Koqana, o da onu bir yaxşı böyüdə. Bəşərti retuş vurmasın və mənim adıma nalojnı-platyoj göndərsin. Əks təcili surətdə gəlməlidir, çünki abidə gərək vaxtında hazır ola. Əlbəttə, bu xüsusda səy edərsən.

Aydın iyirmi dördündə burada görüşəndə xüsusi rizaməndlik elərəm.

Bizim xanımın sənə artıq duası var. Yatmaq vaxtıdır. Kağıza təfsil verməyib, dodaqlarından öpürəm.

Qardaşın Əbdürrəhim

7

Əziz qardaşım Əziz!

Sənin kağızın gələndə mən bəstərdə yatmaqda və məcburi istirahətdə idim. Tiflisdə beş gün yatdıqdan sonra gəlib Bakıda da dostaşnanın duasının bərəkətindən bir on gün yan yerə verdim. İndi daha kişi kimi iş gedirəm. Ancaq küçələrdə, səkilərdə nəmişlik görəndə ayaqlarım titrəyir. “İlan vuran ala qarğadan qorxar”.

Fevralın iyirmi üçündə sübh saat yeddidə Tiflisə təşrif gətirəcəyəm. Ümidvaram ki, o vaxt nə qar olacaqdır, nə də mən yıxılacağam. Üç-dörd gün Tiflisdə qalıb, səninlə “qarın açmadan” söhbət eləmək niyyətindəyəm. Ola bilsin ki, arvadağa da bu dəfə, yolun bahalıqına baxmayaraq, mənimlə bahəm təşrif gətirə...

Sənin sözünlə gərək Bakıya gələydin. Görünür, bir məmaniət vəqə oldu, ya bəlkə ayın iyirmi üçünədək yenə gələsən. Buranın əhvalatını xəbər alsan, Bakı köhnə yerində öz qaydasilə durmaqdadır; qar yoxdur, az-maz yağış yağır; bəhərhal bahar qoxusu gəlməkdədir. Mən öz müəllimliyimdə varam. Deyəsən, oktyabrda istefa verəcəyəm; doğrudan da daha kifayətdir; kənara durub, gənclərə yol vermək lazımdır.

Dünən imla qurultayı qapandı. Məşhur lisançı Abdulla Tağızadə toyuqların gülməsi gələn bir proje ilə ortalığa çıxdı. Məsələ uzundur, görüşdükdə təfsilən söhbət edərik.

Mirzə Cəlilin, deyəsən “povestkası” gəlibdir. Gərək onun iflic olub Kislovodska getdiyini Tiflisdə sənə söylədim. Bu günlərdə görüşdük, gözümə yaxşı dəyməyir. “Molla Nəsrəddin”in iyirmi beş sənəlik

yubileyinə çalışır. Təntənəli keçməsinə şəkk yoxdur. Mən də, sağlıq olsa, qırx illiyə çalışmalıyam. Əcəl aman versə, nail olaram...

Sona xanıma dübarə salam yetirəsən. Arvadağının sənə xüsusi ərzi-salamı var. Mən də səni qucaqlayıb dodaqlarından öpürəm. Balaca Şerifləri həmçinin öpürəm. Məndən cəmi dost-aşnaya dua yetirəsən.

Qardaşın *Əbdürrəhim*

8.II.31

8

Əziz qardaşım!

Ərzi-salamdan sonra sentyabr ayının ortalarında Kislovodskdan gəlib Sona xanımın qardaşının vəfat xəbərini eşitdim və haman saat sənə və Sona xanıma bir təziyyət məktubu göndərdim. Məktubumun çatdığı xəbərini almadımsa da, yenə çatdığına şəkkim yoxdur. Məni bir məsələ heyrətə salır: bir neçə gün bundan əqdəm Adil Hacıadə Tiflisə gedirdi. Ondan sənə salam göndərmişdim. İki gün irəli Hacıadə ilə görüşdüm və onun danışığından belə məlum oldu ki, sən oktyabr bayramlarında üç gün Bakıda olubsan və gəldiyini mənə xəbər verməyibsən. Mən bunun mənasını anlamıram. Ancaq anlamaq istərdim. Sən həmişə Bakıya gələndə birinci axtardığın mən olmuşam. Həmçinin mən Tiflisə gələndə birinci aradığım sən olursan. Bakıda qalıb, üç gündə bir dəfə də mənimlə görüşməməyindən belə anlaşılır ki, məndən rəncidə xatir olubsan. Bu rəncidə xatirliyin səbəbini bilsəydim, yaxşı olardı. Sən bunu yəqin et ki, mən səni qardaşdan, oğuldan artıq istəyirəm, ona görə bu keyfiyyət mənə çox təsir edir. Əlbəttə, bu məktub sənə çatan kimi, mənə cavab yazıb, məni şəkədən çıxarasan. Səni və balacaları öpüb məktubun cavabını gözləyirəm.

Qardaşın *Əbdürrəhim*

18.XI.31

Əziz qardaşım!

Kağızını neçə vaxtdır almışam. İndiyədək cavab yazmadığıma iki səbəb var. Birisi Tiflisə gəlmək imkanı, dekabrın iyirmisindən sonra Tiflisdə dram cəmiyyətlərinin iclası olmalı idi. Xəyal etdim ki, görüş-şərik, müfəssəl söhbət edərik. Lakin Tiflis səfəri gecikdi. Qaldı yanvarın axırına ya fevralın əvvəllərinə. İkinci səbəbi psixoloji bir səbəbdir, kağızın mənə bir növ təsirindən nə yazmağı da bilmirdim: insanda hərdən belə bir halət olur ki, “adın nədir?” sualına cavab verə bilmir, kağızın mənə və Yevgeniya Osipovna da belə bir halət oyatdı. Çox fikirlər, çox gümanlar etdik. Fikrimiz bir yana gedib çıxmadı...

...Tiflisə gəldikdə müfəssəl söhbət edərik: bəlkə Yevgeniya Osipovna da mənimlə gəldi. Mən səni güldən pak bir vücud hesab edirəm və yəqin etmişəm ki, təqsir sən tərəfdən deyil... Xülasə, axırı xeyir olsun.

Bir az Bakı işlərindən söhbət edək. Oktyabrın əvvəlində Bakıda “Azərbaycan şura yazıçıları ittifaqı”nı axırı ki, düzəlttik: iki il dava çəkdikdən sonra müvəffəq olduq. Mən də orada məsul katibəm; deyirlər məvacib verəcəklər; hələlik bir şey görsənmir. Lazım olan qədər işləyirik.

Evdə ovqatım xeyli təngə keçir; budur tamam bir aydır ki, xanımın bacısı xəstə yatır; gecə-gündüz ona məşğuluq. Yazıq Yevgeniya Osipovna bilmərrə əldən-ayaqdan düşüb, bir dəqiqə rahatlığı yoxdur. Özüm köhnə qayda “darülcünuna” gedib-gəlirəm. Amma çox yoruluram; vaxt və təbiət öz işlərini görürlər. Fevral ayında mənim ədəbiyyat yolunda bəqədri imkan işləməyimin qırx sənəsi tamam olur. Bu münasibətdən güman edirəm ki, mənə “xalq ədibi” namini versinlər. O vaxt üç yüz manata qədər təqaüd almalı olaram. Belə olarsa, sentyabrda istefa verib, bir guşəyə çəkilib axır günlərimi istirahət ilə keçirmək istəyəcəyəm. Yubiley məsələsini qaldırmaq istəyirəm. Fəqət ləqəb haqqında Bünyadzadə ilə danışacağam. Onun tərəfindən mən həmişə hüsn-təvəccöh görürəm. Bu təqaüd məsələsi baş tutsa Tiflisə köçüb orada yaşamağa niyyətim var. Yəqin orada bir müxtəsər, yüngül iş də özüm üçün taparam. (Bu yerdə telefon səsi məni dayandırdı, telefonla bu gün üçdə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin vəfatını xəbər verdilər; dəfni ayın altısında saat on birə təyin olunubdur. Köhnə qvar-

diya yavaş-yavaş getmək üzrədir. Oçeredimizi gözləyək). May ayında türk işçisi teatrosu məndən bir pyes xahiş etdi. Mən də “Cəhənnəm məktubları”nın axırındakı hekayəti pyes şəklinə salıb onlara verdim. Nəhayət, teatro bu əsərin qoyulmasını gələn sənəyə atdı. Səbəbini soruşmaq mənə mümkün olmadı. Çünki Seyfi mənimlə görüşməkdən aydın qaçdı. Hər mən teatroya gəldikdə “Seyfi burada idi, bu saat getdi” sözünü eşitdim. Bunu görəndən sonra teatrodan ayaq çəkdim. Amma pyesa yaman deyil. Tiflisə gələndə özümlə gətirərəm, birlikdə oxuyarıq. Beləliklə, sənə yazmalı eylə bir maraqlı əhval yoxdur. Hava yaxşı keçir, oduna ehtiyac görünməyir... Bakıya gəlmək xəyalın varmı? Balacalar salamətdirlərimi?! Mənim ağzımla onları öpəsən. Anan gəlibsə, məndən ona əzi-səlam. Dost-aşnanın hamısına məndən salam yetirəsən. Baqi, əlini sıxıb səni öpürəm. Yevgeniya Osipovnanın sənə salamı var.

Qardaşın *Əbdürrəhim*

4.I.32

10

Əziz və gözəl qardaşım!

Budur neçə vaxtdır, nə məndən sənə, nə səndən mənə bir məktub yoxdur. Səbəbi tənbellik, vaxt yoxluğu deyil. Budur iki aydır mən Tiflisə gəlməyə vaxt arayıram; gah aprelin üçündə, gah on səkkizində, gah axırında gəlməyə hazırlayırdım. Tiflisdə bir-iki mühüm məsələni həll etmək lazımdır. Deyirdim “həm ticarət, həm ziyarət”. İndi mayın onuncu gününə məni Tiflisə plenuma çağırırlar. Mayın da on birində bizim bədəye teatromuzun on sənəliyini bayram edəcəklər; ona görə bəlkə mayın on üçünə özümü Tiflisə yetirəm, “və ilahü-ələm!” O da qorxuram mümkün olma.

İndi özümdən bir neçə söz. Yevgeniya Osipovnanın bacısı bir ay iyirmi gün xəstə yatdıqdan sonra vəfat etdi; fevral ayının birində aparıb dəfn etdik. O gündən bizim halətimizdə bir növ süstlük var. Yevgeniya Osipovna indiyədək nə kino, nə teatroya getməyib, tez-tez ağlayır; mənim də ovqatım, söz yox, təlx olur. Olqa Osipovna doğrudan da bir yaxşı, “dilsiz, ağızsız” adam idi. May ayının üçüncü günü Yevgeniya

Osipovnanı türk teatrosuna aparacağam. Həmin gün mənım qırx sənəliyi münasibətilə bir müxtəsər müsəmirə olacaqdır. Üç pərdə “Pəri cadu”dan və sonra da konsert olacaqdır. Yubiley dəstgahını, təntənəsini və dəbdəbəsini mən qəbul etməyib, bu günün yüngül bir surətdə keçməsinə xahiş etdim. Ümid ki, yaman olmayacaq. O günü səni görməyi ürəkdən arzu edirəm. Vaxtın var isə, bir günlüyə Bakıya gəl. İki gün əqdəm Bünyadzadənin yanında yəm. Mənə çox vədlər verdi və yaxşı təqaüd təyininə söz verdi. Həqiqət, yaxşı təmin olsa, oktyabrın birindən istefa verib, istirahətə çəkiləcəyəm. Daha kifayətdir. Darülfünunda dörd ətrafım cavan müəllimlərdir; mən onların arasında qoyun sürüsünə dəvə girmiş kimi görünürəm; baxıram, fikir edirəm, doğrudan da daha qulluq yaraşmır. Görüşərik, müfəssəl söhbət edərik. Qulluğun vaxtıdır, gərək bu saat gedəm. Ona görə kağızımı qurtarıb, səni və balacaları öpürəm. Yevgeniya Osipovnanın salamı var. Dost-aşnaya salam yetir.

Qardaşın *Əbdürrəhim*

28.IV.32

MÜXTƏSƏR TƏRCÜMEYİ-HALIM

1870-ci sənənin may ayının 4/17-ci günündə Şuşa qəzasında təvəllüd etmişəm. Atam Əsəd bəy qəza dəftərxanasının mütərcimi olub. Üç sinnində ikən atamı qeyb edib, bir neçə il əmim Əbdülkərim bəyin təhti-tərbiyəsində, sonra anamın ikinci şöhəri Həsənəli bəy Sadıqovun tərbiyəsi altına keçmişəm. Bu kişi mənə həqiqət ikinci atalığ etdiyindən, onu həmişə xeyirlə yad edirəm. Rus əlifbasının və rus qiraətini ilk dəfə Həsənəli bəydən öyrənmişəm. 1880-cı ilin may ayınadək kənddə olub, sonra Şuşa şəhərinə köçüb, altı sinfli şəhər məktəbinə girmək üçün hazırlanmağa başladım və bu niyyətlə mənə müəllim Yusif bəy Məlik-Haqqəzərovun müvəqqəti yay məktəbinə qoydular. Sentyabr ayında imtahan verib, şəhər məktəbinə daxil oldum və bir ildən sonra Şuşada təzə açılmış realni məktəbə keçdim. Realni məktəbdə oxuyarkən, yenə hər ay Yusif bəyin “kontoruna” gəldirdim. Yusif bəy mütəəssib bir teatro həvəskarı idi. Yay fəsillərində Şuşaya cəm olan kənd müəllimlərinin iştirakilə neçə teatrolar qabaqca Şahnəzərovun evində və sonra şəhər klubunun zalında verirdilər. Oynanılan əsərlər ancaq Mirzə Fətəlinin komediyalarıydı. Onlardan savayı meydana heç bir əsər yox idi. Yusif bəy özü mütəəssib olub şagirdlərini də teatro tərəfinə həmişə təşviq edərdi. Və mənim teatroya həvəsim, onun təşviqi sayəsində başlanıb, gəldikcə artdı. Axır vaxtlarda Yusif bəylə aramızda sıxı bir rəfaqət var idi və qocalığına baxmayaraq, mənim əsərlərimdə rollar götürüb, gözəl oynardı.

Realni məktəbin dördüncü sinfində ikən, Mirzə Fətəlinin komediyalarına oxşar əsərlər yazmağa başladım. Söz yox ki, bunlar hamısı zəif və uşaq əlindən çıxmış cızmaqaralar idi. Hər yazdığımı aparıb Yusif bəyə göstərərdim. O da oxuyub, fəqət imlamı düzəldib, qaytarardı özümə və gözəl nəsihət ilə yola salardı.

1890-cı sənədə Şuşa realni məktəbinin altı sinfini bitirib, Tiflis realni məktəbinin yeddinci sinfinə keçdim. Mükəmməl dram teatrosu nə olduğunu mən ancaq Tiflisdə anladım. Tiflisdə təhsil edərkən “Nahaqqan” sərlövhəli bir faciəni ruscadan türkcəyə tərcümə etdim. Bu tərcümənin, təəssüflər olsun, iki axırıncı pərdələrini qeyb etmişəm. Üç pərdəsi isə hal-hazırda əlimdədir.

1891-ci sənədə Tiflis realni məktəbini bitirib ali təhsil üçün Peterburqa getdim.

O vaxt Aleksandrin teatrosunun ən parlaq vaxtı idi. Bu teatronun Savina, Komissarjevskaya, Davıdov, Varlamov, Pisarev, Dalski, Dalmatov kimi zinətləri var idi.

Aleksandrin teatrosu məni tamam cəlb etdi. Hər həftə azından bir dəfə teatroya gedərdim. Bəzi həftə iki-üç dəfə teatro məni çəkirdi. Bu teatronun təsiri altında 1892-ci sənənin yanvar-fevral aylarında “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” sərlövhəli komediyamı yazdım və ədəbiyyat meydanına qədəm qoymamı da haman tarixdən hesab edirəm ki, indi tamam otuz beş sənədir. İkinci əsərim “Dağılan tifaq” həmçinin Peterburqda yazılıbdır.

Peterburqda qabaqca yollar institutuna girib, sonra darülfünuna keçib, müstəmə¹ sifətilə Şərq fakültəsini bitirdim.

1899-cu sənədə Qafqaza odət edib, burada ədəbiyyat və müəllimliyə məşğul oldum. 1901-dən 1904-cü sənənin may ayınadək Bakıda müəllimlik edib və haman ayda Şuşa şəhər idarəsinə üzv intixab olunub, vətənə qayıtdım. Bakıda olduğum zaman oynanılan türk teatrolarının hamısının rejissorluğu mənimlə olub. “Bəxtsiz cavan” və “Pəri cadu” sərlövhəli əsərlərim də o vaxtlar Bakıda yazılıb.

1906-cı sənədə birinci Dövlət dumasına Gəncə quberniyası tərəfindən nümayəndə göndərildim. Duma dağıdıldıqdan sonra, dörd ay Peterburqda qalıb, dövlət kitabxanasında “Ağa Məhəmməd şah Qacar” üçün material cəm etdim. Və Qafqaza gələndən sonra onu yazıb tamam etdim. Peterburqdan birbaşa Tiflisə gəlib, “Molla Nəsrəddin” müdiri Məmmədquluzadə ilə tanış olub, müşarileyhin təklifinə görə “Molla Nəsrəddin”də felyetonlar yazmağa başladım. Bu ildən başlamış ta 1913-cü sənəyədək Qafqazın hər yerini, Türküstanı və İrani səyahət etdim. Və bu səyahətimdə Mazandaranda bir neçə vaxt qalıb “Ağa Məhəmməd şah” üçün material topladım.

1913-cü sənədə Ağdama köçüb, 1916-cı ilədək orada qalıb, haman ilin axırında Tiflisə gedib, şəhərlər ittifaqının Qafqaz şöbəsinə xidmətə girdim və burada şöbə əxbarının müdirlik vəzifəsi mənə tapşırıldı.

Fevral inqilabından sonra Borçalı qəzasına komissar intixab olunub, Şulaverə getdim. Burada bir sənə üç ay qaldıqdan sonra idarələrin milliləşdirilməsindən dolayı çıxıb Tiflisə gəldim və burada Gürcüstan türklərinin milli şurası tərəfindən Gürcüstan parlamanına üzv seçildim.

¹ Dinləyici

1919-cu sənənin fevral ayında Azərbaycana çağırılıb nümayəndə sifətində qabaqca Dağıstana, sonra Ermənistana göndərildim.

Azərbaycanda Şura hökuməti bərpa olduqdan sonra hökumət teatrosuna komissar təyin olundum və bir azdan sonra sənayei-nəfisə şöbəsi müdirliyi öhdəmə verildi.

1921-ci sənənin noyabr ayından indiyədək Azərbaycan darülfünunda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini tədris etməkdəyəm.

Yazdığım əsərlər: “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini”, “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Pəri cadu”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”.

Xırda əsərlərim; “Millət dostları”, “Mirzə Fətəli Axundov”, “Ac həriflər”, “Kimdir müqəssir”.

İnqilabi əsərlərim: “Padşahın məhəbbəti”, “Ağac kölgəsində”, “Ədalət qapıları”, “Vaveyla”, “Qırmızı qarı”, “Altun öküz”.

Tərcümələrim: “Hamlet”, “Qəzavat”, “Yəhudilər”, “Pepo”.

İşlədiyim jurnal və qəzetlər: “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “İrşad”, “Yeni irşad”, “Tərəqqi”, “Açıq söz”.

TƏRCÜMEYİ-HALIM

Təvəllüdüm 1870-ci ilin may ayının 4\17-ci günündə Şuşa şəhərinin 20 kilometrliyində vəqə Ağbulaq kəndinin civarında Dolus bulağı adlanan çeşmənin kənarında. Atam Əsəd bəy və anam Hüsni Cahan xanımdır. Üç yaşında ikən atamı qeyb edib, yetim qalmışam və mənə əmim Əbdülkərim bəy öz təhti-tərbiyəsinə almış. Atamın vəfatından üç sənə sonra anam kənd çinovniki Həsənəli bəy Sadıqova ərə getmiş. Bu izdivacdən əmim narazı olduğundan, üç sənə mənə anamı evinə qəbul etməyib, mənə də onunla görüşməyi qadağan etdi. Neçə sənə əmim evində qalmaq mənə üçün bir əzab idi. Əmimin arvadı bir yandan və qardaşı oğlu bir yandan əmimdən bixəbər mənə olmazın əzablar verirdilər. Əmimə şikayətlənməkdən qorxurdum. Çünki şikayətdən sonra ikiqat əzabını alacaq idim. Axır bir gün davam etməyib ayaqyalın, başıaçıq birbaş anamın yanına qaçdım. Anamın ikinci ərə mənə öz oğlu kimi qəbul edib, həqiqətdə öz oğlundan ayırmayıb, mənəim tərbiyəmlə məşğul oldu və mən o kişinin tərbiyəsi sayəsində oxuyub 1890-cı sənədə Şuşada və 1891-ci sənədə Tiflisdə realni məktəbi bitirib ali təhsil üçün Peterburqa getdim. Peterburqda əvvəl Yollar

institutuna daxil olub və sonra bir para səbəblərdən oradan darülfünunun Şərq şöbəsinə keçib, 1899-cu sənədə ikmali-təhsil alıb Qafqaza qayıtdım. İki sənə Şuşada qalıb 1901-ci sənədə Bakıya köçdüm. Üç sənə burada müəllimlik vəzifəsi daşdım. 1904-cü sənədə dübarə Şuşaya qayıdıb, orada bələdiyyə idarəsi üzvlüyünə intixab olundum. 1906-cı sənədə birinci padşahlıq dumaya Gəncə quberniyası tərəfindən məbus getdim. Duma qovulduqdan sonra “Nadejda” sığorta və nəqliyyat cəmiyyətinin müfəttişi vəzifəsini alaraq Qafqaza qayıdıb Gəncədə sakin oldum. 1908-ci sənə “Nadejda” cəmiyyəti dərsikəst oldu və mənə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin paroxodstvasına müfəttişlik vəzifəsinə təklif etdilər. Bu axır vəzifələr mənə Zaqafqaziyanın və İrənin çox yerlərini siyahət edib qiymətli məlumat almağıma səbəb oldu.

1911-ci sənədə “Tağıyev-Behbudov” keyfiyyətindən dolayı qulluqda olan qarabağlıları və o cümlədən mənə paroxodstvadən ixrac etdilər (bu xüsusda indi də əlimdə sənəd var). Paroxodstvadən xaric olandan sonra Ağdama köçüb orada 1916-cı sənəyədək yaşayıb ədəbiyyatla məşğul oldum. 1916-cı sənədə məişətimizin ağırlaşmasına görə Tiflisə gedib orada “Şəhərlər ittifaqı”nın Qafqaz şöbəsinə qəbul oldum və “Şəhərlər ittifaqı”nın Qafqaz şöbəsi əxbarının rus dilində aylıq jurnalının müdiriyyətini mənə həvalə etdilər. Fevral inqilabından sonra Tiflis icraiyyə komitəsinin və onun mərkəzi şurasının üzvlüyünə intixab olundum. Həmin ilin mart ayında Borçalı qəzasına komissar intixab olunub Şulaver qəsəbəsinə gedib, bir il yarım orada işlədim. Zaqafqaziya xüsusi cümhuriyyətlərə ayrıldıqdan sonra gürcü hökuməti idarələri milliləşdirməyi qərara aldı. O səbəbdən işlədiyim idarəni gürcülərə təhvil verib Tiflisə qayıtdım. Tiflisdə azərbaycanlılar üçün təzə açılmış ali-ibtidai məktəbə inspektor təyin olunub yenə müəllimliyə üz qoydum. Həmin sənənin oktyabrında Gürcüstan parlamanına Tiflis azərbaycanlıları tərəfindən göndərilən dörd məbusun biri mən oldum. 1919-cu sənədə Gürcüstan parlamanı əvəzinə məclisi-müəssisən çağırıldı.

1919-cu sənədə müsəvat hökuməti mənə Bakıya çağırır Dağıstana göndərdi. Orada mənim işləməyim Denikinə xoş gəlməyib onun əmri ilə 24 saatda Bakıya sürgün olundum. Bakıda bir az qaldıqdan sonra Ermənistana göndərdilər. Lakin orada mənim xətti-hərəkətim hökumətin xətt-hərəkətinə müğayir gəldikdən və Xanxoyski ilə uzun-uzadı mübahisədən sonra istefa verdim.

Azərbaycan şuralaşdıqda bir ay xariciyyə komissarlığında qalıb, sonra maarif komissarlığına keçdim və burada hökumət teatrolarına komissar təyin olundum. Sonra bu vəzifədə qalaraq incəsənət şöbəsinin teatro nimsöbəsinə müdir və axırda incəsənət şöbəsi müdirliyinə keçirildim.

1912-ci sənədə incəsənət şöbəsində keçirilən təbəddülatdan dolayı çıxıb, Azərbaycan darülfünununa Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi təyin olundum. Bu vəzifəni on sənə daşdım. İndi isə tibb institutunda qeyri-azərbaycanlılara Azərbaycan dili dərsi deyirəm.

Mən hərçəndi ədəbiyyat sahəsində çalışmamı 1892-ci sənədən hesab edirəm, ancaq birinci qələm alıb yazmaya məşğul olmamı ondan çox qabaqdır. Realni məktəbdə ikən, 1887-ci sənədə Krılovun təmsillərindən neçəsini şeirlə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm. Birinci əsərim olduğundan qüsuratını əfv olunmasının rica edirəm.

AT VƏ EŞŞƏK

İttifaq düşmüşdü atın yanında
Bir eşşək gedirdi bir karvanda.
Kişnəyərək at gedirdi keyfi kök,
Çünki heç yox idi onun üstə yük.
Az qalırdı çıxma eşşəyin canı,
Çox yükləmiş idi çünki heyvanı.
Yalvardı o ata, dedi: ay qardaş,
Biz ikimiz varıq bu yolda yoldaş,
Yükdən gəl sən bircə xırda şey götür.
Rəhm et kömək əlini mənə yetir.
Cavab verdi, at söylədi: ay axmaq,
Məgər çətindi sənə bunu qanmaq
Ki, mən özüm nəcib atlardan olam,
Belimə eşşəyin yükünü alam?
Bir az getdi, eşşək yıxılıb öldü,
Nəcib at o vədə öz işin bildi.
Eşşəyin yükünü götürdü bütün,
Dərisin də aldı üstünə yükün.

Yuxarıda söylədim, xırda tərcümələr edirdimsə, teatro ədəbiyyatı və teatro yolunda işləmək büsbütün mənim həvəsimi cəlb etmişdi.

Birinci teatronu mən Şuşada 1883-cü sənədə gördüm. Yadımdadır, Mirzə Fətəlinin “Xırs quldurbasan”ı oynanırdı. Bu əsəri gördükdən sonra Mirzə Fətəlinin kitabını tapıb oxumağa başladım. Hətta “Hacı Daşdəmir” adlı komediya da Mirzə Fətəlinin “Hacı Qara”-sı məzmununda yazıb, aparıb müəllim Yusif bəy Məliknəzərovun mülahizəsinə verdim. Yusif bəy həqiqi pedaqoq idi. O, mənə bu “pyesamı” bir növ dil ilə mənə qaytardı ki, mən nə ondan incidim və nə də həvəsdən düşdüm.

İkinci əsərim “Nahaq qan” sərlövhəli bir dramdır. Bunu 1891-ci sənədə Tiflisdə yazmışam. Bu beş pərdəli əsərin iki pərdəsini qeyb etmişəm, üç pərdəsi indi də əlimdədir.

1891-ci sənədə Peterburqa gedib orada birinci dəfə mükəmməl teatro gördüm. O vaxt Aleksandrinski teatrosunun ən parlaq vaxtı idi. Davıdov, Varlamov, Komissarjevskaya, Dalski kimi dahilər işləyirdilər. Aleksandrinski teatrosu bilmərrə mənə öz kaminə çəkdi. Bir həftə olmazdı ki, mən teatroya getməyəydim. Bəzən həftədə iki dəfə gedirdim. Teatro ucuz idi. Otuz iki qəpiyə mükəmməl tamaşa edib həzz almaq olurdu. Aleksandrinski teatrosunun mənə böyük təsiri oldu. Bu təsir sayəsində Peterburqda iki əsər yazdım: “Yeyərsən qaz ətini” və “Dağılan tifaq”. “Dağılan tifaq”da həm Ostrovskinin və həm də Şekspirin təsirlərini görmək mümkündür. “Yeyərsən qaz ətini” komediyası 1892-ci sənədə, fevralın 15-ci günündə; “Dağılan tifaq” isə 1896-cı ildə tamam olunub, Peterburq şəhərində çap olunubdur və çap xərcini Peterburq sərvətdarlarından alim Mirzə Maxsudov öhdəsinə götürdü. Həmin əsər 1907-ci sənədə mart ayında birinci dəfə olaraq Bakıda tamaşaya qoyuldu. 1895-1896-cı sənələrdə Avropa ədəbiyyatında simvolizm üsulu modaya düşdü. Birinci dəfə Hautmanın “Qərqli olmuş Naqos” əsəri rus dilində Peterburqda oynandı. O gündən simvolizmə aşıq olub, indi də ayrılı bilmirəm. Simvolizm üsulu təsiri altında 1901-ci ildə Bakıda “Pəri cadu” əsərini yazmışam. “Pəri cadu”-nın ideyası tamamilə Meterlinqin “Abı quş” əsərinin ideyasıdır. Ancaq bunu bilməlidir ki, “Abı quş”, “Pəri cadu”dan yeddi sənə sonra yazılmış. “Pəri cadu” dan bir sənə əvvəl, 1900-cü sənədə “Bəxtsiz cavan”ı yazdım və həmin sənədə də Şuşa səhnəsində tamaşaya qoydum. O sənədən inqilabadək Qarabağ bəylərinin və sərvətdarlarının boykotu altında yaşadım. 1907-ci sənədə İran səyahətindən sonra “Ağa Məhəmməd şah” faciəsini yazdım. Burada heç bir kənar təsir

yoxdur. Haman ildə artist Ərəblinskinin xahişinə binaən üç əsər tərcümə etdim: “Qəzavat”, “Yəhudilər”, “Soltan Osman”.

1907-ci ilin ibtidasından başlayaraq “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində felyetonlar yazmağa başlayıb, 1927-ci ilədək işləmişəm. Yazdığım felyetonlar “Cəhənnəm məktubları”, “Marallarım”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”nin birinci hissəsi və Həkimini-nuni-səqir imzalı ictimai məqalələr. “Ağa Məhəmməd şah”dan qabaq və ondan sonra inqilabadək xırda komediyalar yazmışam: “Millət dostları”, “Kimdir müqəssir”, “Ac həriflər”, “Mirzə Fətəli Axundov”. Əlavə bu illərdə Şekspirin “Hamlet” əsərini və Sundukyanın “Pepo” komediyasını tərcümə etmişəm. İnqilabdan sonra yazdığım əsərlər: “Ağac kölgəsində”, “Vaveyla”, “Ədalət qapıları”, “Padşahın məhəbbəti”, “Soltan sərvət”, “Qırmızı qarı”, “Altun öküz”, “Yeni dərman”, “Köhnə dudman” (1927), “Baba yurdunda” (1927), “Kamran” (1931), “Yoldaş Koroğlu” (1932). Çocuqlar üçün: “Sağsağan” (1931), “Çox gözəl” (1932). Bu əsərlərin çoxusu tənqid-təbliğ teatrosunun səhnəsində oynanırdı. Pyeslərdən əlavə xeyli hekayələr də yazmışam.

Hal-hazırda on beş hekayə Azərinəşrə verilmiş. Yuxarıda göstərdiyimdən əlavə Azərnəşrin sifarişi üzrə neçə kitab tərcümə etmişəm. Məsələn: “Bolşeviklər”, “Qazmaçılar”, Çexovdan on üç hekayə, Maksim Qorkidən beş hekayə.

1923-cü sənədə Xalq Maarif Komissarlığının tapşırmasına binaən “Lakme” operasını tərcümə etmişəm. Bu sənədə Mailyan tərəfindən yazılmış “Səfa” operasını tərcümə etmişəm.

Ədəbi fəaliyyətimi yazdıqdan sonra inqilab zamanı daşdığım ictimai vəzifələri də göstərməliyəm: Azərbaycan darülfünunda yerli komitə sədri (1922), Azərbaycan tədqiq və tətəbbö cəmiyyətinin sədr müavini və sonra sədri (1923-1925), Şərq fakültəsinin katibi (1922-1925), Şura yazıçılar ittifaqının məsul katibi (1931-1932). Otuz beş sənə ədəbi fəaliyyətimdən dolayı 1928-ci sənədə incəsənət fəali ləqəbinə nail olmuşam.

MÜNDƏRİCAT

HEKAYƏLƏR

Ata və oğul	7
Ayın şahidliyi	22
Xortdanın cəhənnəm məktubları	26
Mozalanbəyin səyahətnaməsi	126
Bomba	147
Marallarım	149
Müqəddimə əvəzinə	149
Mütrüb dəftəri	150
Şikayət	151
Dəccalabad	153
Yaşılbaş sona	156
Qiraət	157
Şəbih	163
Pir	165
Tənqid	171
Acından təbib	175
Şeyx Şəban	179
Həmşəri pasportu	192
Röya	197
Mirzə Səfər	202
Keçmiş günlər	214
Uca dağ başında	220
Seyidlər ocağı	230
Qəndil	235
Çəsmək	238
Haqq Mövcud	243
İt oyunu	249
Diş ağrısı	251
Qoca tarzən	257
Kapitalizmlə mübarizə	260
Qaban	267
Söhbət	272
Müsibət	276
Ovçu Qasım	279
Qisas	285

Pristav və oğru	289
İlanə	291
Yeni təbabət	293
Sarı toyuq	296
Koroğlu	302

MƏQALƏLƏR

Bizim yabılığımız	317
Tənqidə tənqid	319
İki il	321
Təcəttüri-nisvana dair	322
Müsəlmanlarda teatro	328
Beş il	331
“Pəri cadu” haqqında qeydlər	332
Artistlik sənəti haqqında	333
Abbas Mirzə Şərifzadə haqqında	334
Mirzə Fətəlinin faciəsi	335
M.F.Axundovun həyat və fəaliyyəti	336
Mirzə Fətəli və ərəb əlifbası	345
Maksim Qorkinin həyat və yaradıcılığı	347
Azərbaycanda teatr	357
Molla Nəsrəddin haqqında xatiratım	370
Keçmiş günlərdən	375
Ədəbi dilimiz haqqında	376

MƏKTUBLAR

Qurbanəli Şərifova	381
Nəcəf bəy Vəzirova	381
Hüseyn Mamayevə	382
“Qruziya” qəzetinə	385
Əziz Şərifə	386
Müxtəsər tərcümeyi-halım	398
Tərcümeyi-halım	400

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

İKİ CİLDDƏ

II CİLD

“LİDER NƏŞRİYYAT”

BAKİ-2005

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter səhifələyicisi: *Rəvan Mürsəlov*
Korrektor: *Pərinaz Səmədova*

Yığılmağa verilmişdir 22.09.2004. Çapa imzalanmışdır 21.03.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 25,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 52.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.